00 voorwerk 1-8(logo):proefje tekst 9/18/08 12:48 PM Pagina 1

De Sint-Janskerk in Gouda

00 voorwerk 1-8(logo):proefje tekst 9/18/08 12:48 PM Pagina 2

00 voorwerk 1-8(logo):proefje tekst 9/18/08 12:48 PM Pagina 3

De Sint-Janskerk in Gouda

Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan

Bianca van den Berg

Historische Vereniging die Goude

Drieëndertigste verzameling bijdragen

Hilversum
Verloren
2008

00 voorwerk 1-8(logo):proefje tekst 9/18/08 12:48 PM Pagina 4

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door financiële steun van de Historische Vereniging die Goude, de Stichting Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, de Stichting Het Oude-Mannenhuys en het Prins Bernhard Cultuurfonds.

Op het omslag: Luchtfoto Sint-Janskerk *1986* (foto Martin Droog). Ontwerptekening toren Sint-Janskerk *1606* van Dirck Luyten (foto museumgoudA, Tom Haartsen).

Apart achterin: De plattegrond van de huidige Sint-Janskerk met de genummerde Goudse Glazen en de genummerde zuilen. De grote nummers 1-29 betreffen de grote vensters in de zijbeuken en kooromgang. De kleine nummers 30-57 zijn de vensters in de lichtbeuk van middenschip, transept en koor. De zuilen zijn van gecursiveerde nummers voorzien (tekening Henkjan Sprokholt).

ISBN 978-90-8704-059-8
© 2008 Bianca van den Berg & Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Bindwerk: Van Waarden, Zaandam
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

00 voorwerk 1-8(logo):proefje tekst 9/18/08 12:48 PM Pagina 5

Inhoudsopgave

Voorwoord 7
Inleiding 9

1 Het begin tot circa 1350 19
2 De kerk van 1350-1510 25
3 Een eeuw lang verbouwen 1510-1610 63
4 De periode 1610-1898 118
5 De restauratiewerkzaamheden tussen 1898 en 1980 139
6 Samenvatting en conclusies 169

Bijlage 1 Altaren in het vijftiende-eeuwse grafboek 179
Bijlage 2 Verslag van de kerkbrand in 1552 181
Bijlage 3 Contract met Cornelis Fredericksz van Montfoort 183
Bijlage 4 Vier zestiende-eeuwse contracten 184
Bijlage 5 Bestek uit 1590 voor verhoging van het middenschip 187
Bijlage 6 Contract uit 1599 voor steigerwerk 189
Bijlage 7 Bestek uit 1603-1604 voor de toren 190
Bijlage 8 De verdwenen kerkhuisjes 193
Bijlage 9 Werklieden (1487-1492), alfabetisch en chronologisch 195
Bijlage 10 Werklieden na de brand van 1552 207
Bijlage 11 Werklieden (1543-1549), chronologisch 208
Bijlage 12 Werklieden (1543-1549), alfabetisch 219
Bijlage 13 Werklieden (1550-1552), chronologisch 234
Bijlage 14 Werklieden (1550-1552), alfabetisch 238
Bijlage 15 Werklieden en leveranciers (1552-1606), chronologisch 244
Bijlage 16 Steenleverantie door Warmoldt Stuurman in 1599 260
Bijlage 17 Inspectie van de kap in 1704 261
Bijlage 18 Inspectierapport uit 1818 262
Bijlage 19 Restauratiewerkzaamheden tot 1945 263
Bijlage 20 Restauratiewerkzaamheden na 1945 267
Bijlage 21 Beschrijving van de Sint-Janskerk 271

00 voorwerk 1-8(logo):proefje tekst 9/18/08 12:48 PM Pagina 6

Noten 279
Summary 301
Bibliografie 307
Verantwoording van de afbeeldingen 312
Plaatsnamenregister 313
Register van persoonsnamen 315

00 voorwerk 1-8(logo):proefje tekst 9/18/08 12:48 PM Pagina 7

Voorwoord

De liefde voor schoonheid en kunst is mij bijgebracht door mijn vader, die ondanks de omgeving en de tijd waarin hij opgroeide, kans zag hierover zelf kennis te verwerven en op mij over te brengen.

De liefde voor bouwkunde en architectuur kreeg ik thuis met de paplepel ingegoten, maar dat was onbewust. Ik tekende zo graag en veel dat wanneer het tekenpapier op was, ik daarmee doorging op de achterkant van de bouwtekeningen waaraan mijn vader werkte. Die bouwtekeningen fascineerden mij buitengewoon en nog meer hoe die gebouwen, als ze er eenmaal stonden, hun omgeving bepaalden. Allebei mijn ouders hebben me gestimuleerd om kunstgeschiedenis te studeren ondanks het feit dat de vooruitzichten op een baan in die tijd slecht waren. Daar ben ik ze nog altijd dankbaar voor.

De liefde voor gotiek en de grote stadskerken die in de late middeleeuwen tot stand kwamen, is mij bijgebracht door Ruud Meischke. Hij vroeg mij mee te werken aan het boek *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden,* dat in 1987 verscheen en dat was het begin van mijn passie voor grote stadskerken. Deze gebouwen hebben een grote ruimtelijke invloed op de stad en de totstandkoming ervan in een tijd zonder moderne hulpmiddelen dwingt nog altijd respect af.

Dit onderzoek begon in 1990 nadat ik bij de gemeente Gouda als monumentenzorger was gaan werken. Kort daarna werd Koen Ottenheym mijn promotor. Hem ben ik dankbaar voor het kritisch meedenken en het geven van ruimte en tijd. Na een onderbreking van zeven jaar pakte ik het onderzoek in 2004 weer op. In dezelfde periode werd Lex Bosman mijn tweede promotor. Zijn enthousiasme en concrete aanpak hebben mij geholpen dit project tot een goed einde te brengen.

Gedurende al die tijd heeft kerkarchivaris Henny van Dolder-de Wit mij belangeloos geholpen bij het zoeken naar de juiste bronnen. Bij de totstandkoming van deze uitgave heeft ze een belangrijke rol gespeeld bij de correctierondes. Dankzij koster Maurits Tompot kon ik altijd op de meest ongelegen momenten op de meest vreemde plaatsen in de kerk terecht. Zijn daarmee gepaard gaande humor maakte elk bezoek tot een feest.

Rond 1994 startte Wim Denslagen in opdracht van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg met de *Geïllustreerde Beschrijving van Gouda*. Zijn grote verdienste was dat hij voor dit project verschillende disciplines bij elkaar bracht. Het contact met hem en de bij die uitgave betrokken auteurs was stimulerend en inspirerend. Dat geldt ook voor de auteurs van de Stadsgeschiedenis Gouda die door de Historische Vereniging die Goude in 2002 werd uitgegeven. Vooral het op locatie aan de hand van bouwsporen brainstormen over de bouwgeschiedenis met bouwhistoricus Ab Warffemius die namens de Rijksdienst bij de eerstgenoemde uitgave betrokken was, was leerzaam en prettig.

00 voorwerk 1-8(logo):proefje tekst 9/18/08 12:48 PM Pagina 8

Van de collega's bij de gemeente Gouda waarmee ik lange tijd heb samengewerkt wil ik er twee speciaal bedanken voor de vele inspirerende gesprekken en mooie ervaringen die mijn kennis over de kerk verder aanscherpten. Met Peter Oskam heb ik in het kader van restauratieplannen vele projecten in Gouda bezocht die telkens weer kennis opleverden over de ontwikkeling van de stad. Deze kennis was van groot belang voor de inzichten in de relatie tussen stad en kerk. Met Chris Akkerman heb ik gezocht naar de veronderstelde voorganger van de Sint-Janskerk in de polder Bloemendaal. Daarnaast heeft hij uitgebreid onderzoek verricht naar de verschillende soorten metselwerk en bakstenen in Gouda. Bij bezoeken aan de kerk ten behoeve van mijn en zijn onderzoek overwon hij telkens weer zijn hoogtevrees.

Ook de medewerkers van het Streekarchief Midden-Holland wil ik niet ongenoemd laten. Naast de behulpzaamheid bij het ontcijferen van soms vrijwel onleesbare passages in de bronnen wil ik ze bedanken voor de enthousiaste hulp bij het zoeken van afbeeldingen in nog onontsloten dozen foto's en het snel registreren van een aantal negentiende- en twintigste-eeuwse bronnen die eigenlijk nog niet op de rol stonden.

De uitgave van dit proefschrift had niet tot stand kunnen komen zonder de steun van de Historische Vereniging die Goude die dit boek in haar reeks bijdragen heeft opgenomen. Met name de inspanningen van Nico Habermehl waren daarbij van groot belang. Het bestuur van deze vereniging ben ik bijzonder dankbaar.

Ook het kerkbestuur van de Sint-Janskerk wil ik hierbij bedanken voor het ongelimiteerd toegang bieden tot de kerk.

Ten slotte wil ik mijn echtgenoot en kinderen bedanken die me in de afgelopen periode de ruimte en gelegenheid hebben gegeven om deze publicatie af te ronden. Henkjan was onmisbaar als meelezer en coördinator van de afbeeldingen, Koen (13) heeft mij ondersteund bij het maken van de grafieken in excel en Vincent (10) heeft me geholpen bij mijn zoektocht naar telmerken in de zuilen.

Gouda, zomer 2008

00 inleiding 9-18:proefje tekst 9/17/08 10:35 AM Pagina 9

Inleiding

'... voorts verbranden alle die bancken van Autaren, twee orgelen, stoelen, bancken, en voorts al't houdtwerck dat boven en beneden in de Kerck was, met alle die pilleeren die omvielen, uytgesondert 10 of 12 die staende bleven, maar waren alle gekneust, en gescheurdt, sulcx dat men se al heeft moeten afbreecken, en die gantsche Kerck van vooren tot achter toe was gantsch te gronde, onder de voet en niet heel over en bleef staen, dan de buytenste muragie rondts om de Kerck met't heilich waerdighe Sacraments huysje, het welck seer ontramponeerdt was; voorts waren alle die costelijcke en heerlijcke glasen verbrandt, en aen twee geborsten en geslagen ...' Zo luidt een deel van het aangrijpende relaas dat de kerkmeesters na de kerkbrand van 1552 hebben geschreven. Ignatius Walvis heeft het ooggetuigenverslag integraal opgenomen in zijn geschiedschrijving over Gouda, die hij 1714 publiceerde.[1] De kerkmeesters wekken in het verslag de indruk dat het gebouw ten gevolge van de brand zo ernstig was aangetast, dat wat we tegenwoordig zien, geheel van na de brand dateert. Bij nadere bestudering van zowel interieur als exterieur heeft de kerk echter nog wel degelijk sporen en details van voor de brand.

De Sint-Janskerk als onderzoeksobject

De Sint-Janskerk is rijk aan sporen en aan archiefbronnen uit vrijwel alle bouwperioden en het is daarom des te opmerkelijker dat niet eerder een integraal onderzoek is uitgevoerd naar de bouwgeschiedenis van deze belangrijke Hollandse kerk. Omdat de Sint-Janskerk vanaf haar ontstaan de enige parochiekerk van Gouda is gebleven heeft de stad eeuwenlang alle middelen aangewend ter vergroting en verfraaiing van dit gebouw. Dat maakt de kerk tot een veelbelovend onderzoeksobject.

De aandacht van eerdere onderzoekers ging vooral uit naar de gebrandschilderde ramen van de kerk. Dat is ook niet zo verwonderlijk want al ten tijde van de totstandkoming van het grootste deel ervan, tussen 1552 en het begin van de zeventiende eeuw, koesterden de kerkmeesters het gebrandschilderde glas als een echte kerkschat. De cartons of ontwerptekeningen op ware grootte bleven vrijwel allemaal bewaard ten behoeve van toekomstige restauraties.[2] Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw tot ver in de achttiende eeuw werden daarnaast door kunstenaars als Chr. Pierson, A. Lepelaer en J.C. Boëthius kleinere werktekeningen vervaardigd die men bij minder grootschalige ingrepen kon gebruiken.[3] Al in de zeventiende eeuw werd de eerste zogenaamde glazengids samengesteld en in de achttiende eeuw huurden de kerkmeesters 'glazenuitleggers' in die tegen betaling een rondleiding langs de vensters met gebrandschilderd glas ver-

00 inleiding 9-18:proefje tekst 9/17/08 10:35 AM Pagina 10

zorgden.[4] Over de Goudse glazen zijn in de loop van de tijd dan ook tal van publicaties verschenen.[5] De drie delen van het *Corpus Vitrearum Netherlands* die tussen 1997 en 2002 verschenen en die in hun geheel gewijd zijn aan het gebrandschilderde glas in Gouda, mogen hier niet onvermeld blijven. In deze delen zijn alle vensters uitvoerig gedocumenteerd en zijn bovendien achtergrondartikelen over de glazen en de kunstenaars opgenomen.

In zijn *Beschrijving der stad Gouda,* die in 1714 in twee delen in Leiden het licht zag, deed I. Walvis als eerste een poging de bouwgeschiedenis van de kerk in kaart te brengen.[6] De waarde van zijn beschrijving van de kerk is voor deze studie vooral gelegen in het feit dat hij bronnen heeft gekend die niet bewaard zijn gebleven. Hij behandelt deze in zijn boek uitvoerig en citeert er veelvuldig uit. Verder geeft Walvis een uitgebreide opsomming van de geldschenkers van na de brand van 1552 en van de bij het herstel betrokken werklieden en leveranciers van bouwmaterialen. Ook de aan het begin van de achttiende eeuw aanwezige glazen en interieurstukken worden door hem uitvoering beschreven.

Wat betreft de bouwgeschiedenis houdt Walvis het kort. Hij meldt dat de voorganger van de huidige Sint-Janskerk in Bloemendaal lag.[7] In de tweede helft van de dertiende eeuw zou op de plaats van de huidige Sint-Janskerk een parochiekerk zijn gebouwd, maar gegevens hierover ontbreken. Volgens Walvis had de kerk rond 1417 in ieder geval een koor en een transept.[8] Vervolgens gaat hij er vanuit dat de toenmalige kerk bij de stadsbrand in 1438 zo ernstig werd aangetast dat het herstel van de kerk pas in 1485 werd afgerond. Hij verwijst daarbij naar de inscriptie die zich in de oostgevel van de kooromgang bevindt.[9] Walvis gaat er vervolgens vanuit dat de kerk na de brand van 1552 wederom moest worden herbouwd en dat zij in haar huidige verschijningsvorm dus geheel van na 1552 dateert.[10]

Na Walvis was er lange tijd niemand die zich bezighield met de bouwgeschiedenis van de kerk. Pas in 1879 publiceerde J.N. Scheltema een beschrijving van het kerkgebouw en de geschiedenis ervan.[11] Hij deed dat in het derde deel van de stadsgeschiedenis van C.J. de Lange van Wijngaerden, die Scheltema voltooide op basis van diens nagelaten aantekeningen. Net als voor Walvis geldt ook voor De Lange van Wijngaerden dat hij de beschikking had over bronnen die inmiddels zijn verdwenen. Ook zijn door Scheltema gepubliceerde geschiedschrijving is daarom een belangrijke informatiebron voor latere onderzoekers.

J.N. Scheltema begint zijn verhandeling over de Sint-Janskerk met een uitgebreid betoog waarin hij zijn ongenoegen uit over de manier waarop het protestantse kerkbestuur vanaf de Reformatie tot in de negentiende eeuw met katholieken omging.[12] De bouwgeschiedenis van de kerk wordt in deze uitgave slechts beknopt aan de orde gesteld. Scheltema besteedt weliswaar aandacht aan het gebouw maar voor details verwijst hij naar Walvis. Ook De Lange van Wijngaerden en Scheltema beginnen met de vermelding van een voorganger van de Sint-Janskerk in Ouwe Gouwe ofwel de polder Bloemendaal.[13] Daarna werd een kerk gebouwd op de plaats van de huidige Sint-Janskerk. Ze gaan ervan uit dat de kerk in 1361 zo ernstig door de stadsbrand van dat jaar was aangetast dat de herstelwerkzaamheden in 1395 en zelfs in 1410 nog niet waren afgerond. Over de gevolgen van de brand in 1438 merken ze op dat de schade moet zijn meegevallen aangezien de kerk in 1443 werd gewijd en het hoogaltaar in 1445 werd geplaatst.[14]

Ze reconstrueren in 1510 een kerk met een middenschip en twee zijbeuken, een transept en een koor met omgang. Bij de kerkbrand van 1552 zou deze hele kerk, met uitzondering van het

00 inleiding 9-18:proefje tekst 9/17/08 10:35 AM Pagina 11

1 *Tekening van J. Bulthuis van de westzijde van de Sint-Janskerk, 1844 (foto AHGG).*

koor, verloren zijn gegaan. Zij verwijzen daarbij naar een handschrift van een Heer Abbesteech die vermeldt dat het koor was blijven staan. Het handschrift van Abbesteech is niet bewaard, maar de tekst ervan is in de uitgave van De Lange van Wijngaerden en Scheltema in een bijlage opgenomen.[15] Ten slotte heeft de kerk volgens hen pas na 1552 de nog altijd aanwezige twee extra zijbeuken gekregen en haar definitieve omvang bereikt. Zowel van I. Walvis als van C.J. de Lange van Wijngaerden is gebleken dat zij hun bronnen in de meeste gevallen getrouw weergeven.[16]

Na het werk van De Lange van Wijngaerden en Scheltema verschenen wederom lange tijd geen publicaties meer over het kerkgebouw. Pas in 1947, enkele jaren na de afronding van de restauratiewerkzaamheden die in 1898 waren gestart, publiceerde L.J. Ensing in de *Vijfde verzameling Bijdragen van de Oudheidkundige Kring Die Goude* een artikel waarin hij op basis van het grafboek dat van 1539 tot circa 1600 in gebruik was geweest, de plattegrond recontrueert die de Sint-Janskerk vóór de Reformatie had gehad.[17] Ensing was tijdens de Tweede Wereldoorlog opzichter van de restauratiewerkzaamheden en verrichtte het onderzoek mede in verband met de voorgenomen hergroepering van de grafzerken. In zijn publicatie van het grafboek toont hij in tegenstelling tot De

00 inleiding 9-18:proefje tekst 9/17/08 10:35 AM Pagina 12

Lange van Wijngaerden en Scheltema aan dat de kerk al vóór de brand van 1552 de huidige omvang had, maar een datering geeft hij niet. Ook gaat hij in op de verbreding van de traveemaat tussen het middenschip en de zijbeuken. Met deze publicatie gaf hij een serieuze aanzet voor nader onderzoek, maar wederom duurde het lange tijd voordat iemand zich daaraan wijdde.

Ter gelegenheid van de afronding van de naoorlogse restauratiewerkzaamheden verscheen in 1980 nog wel *De restauratie van de Sint-Janskerk te Gouda 1964-1980* van de hand van T. Sterenborg.[18] Voor deze uitgave werd geen onderzoek verricht omdat de auteur vooral ingaat op de restauratiewerkzaamheden zelf. In zijn inleiding geeft de auteur zijn reconstructie van de bouwgeschiedenis van de Sint-Janskerk tot ca. 1600. Hij gaat ervan uit dat op de plaats van de huidige Sint-Janskerk al vóór 1272 een kerkje stond.[19] Dit zou bij de brand van 1361 zo ernstig zijn beschadigd dat het moest worden herbouwd. In 1404 verkeerde de nieuwe kerk echter in zo'n bouwvallige toestand dat deze wederom moest worden vervangen. Deze nieuwe kerk werd volgens Sterenborg in 1410 gewijd. In 1438 zou dit gebouw bij de stadsbrand weer zodanig zijn aangetast dat het opnieuw moest worden hersteld. Bij die gelegenheid zou de kerk in de breedte zijn uitgebreid met extra beuken. Deze vijfbeukige kerk werd in 1443 gewijd. Tussen 1485 en 1510 werkte men aan het huidige koor. Volgens Sterenborg voldeed dit gebouw tot aan de brand van 1552 en werd het na die brand in oude luister hersteld. Bij die gelegenheid, dus na 1552, had men volgens Sterenborg elke tweede zuil laten vervallen.

In 1994 verscheen van schrijver dezes een deelstudie in het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* waarin een vijftiende-eeuws grafboek in kaart werd gebracht zoals Ensing eerder had gedaan met het grafboek over de periode 1539-1600.[20] Resultaat van die deelstudie was de plattegrond van de kerk aan het begin en het einde van de vijftiende eeuw. Tevens werd duidelijkheid verkregen over de verschillende uitbreidingen en verbouwingen en de dateringen daarvan. De conclusies wijken nogal af van die van de eerdergenoemde publicaties.

De verschillende onderzoeken die K. Goudriaan in de jaren negentig van de twintigste eeuw instelde naar de samenstelling van de Goudse bevolking en het Goudse maatschappelijke leven hadden voor een deel betrekking op de Sint-Janskerk, ook al ging het vooral om kerkhistorische kwesties.[21] Zijn onderzoek naar de kerkfinanciën, maar vooral zijn prosopografisch onderzoek zijn evenwel goede handvatten voor nader onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de Sint-Janskerk gebleken.

In het laatste kwart van de twintigste eeuw verschenen nog enkele publicaties waarin onderdelen van de Sint-Janskerk aan de orde kwamen. Zo komt de discussie rond de restauratie van het westportaal in de oude zuidbeuk, uitgevoerd in 1917, uitvoerig ter sprake in *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten* van de hand van W.F. Denslagen.[22]

H. Janse en C. E. Coubergh-Surie stellen in hun artikel 'The architectural history of the Sint Janskerk and the history of the glazing' in deel 1 van het *Corpus Vitrearum Netherlands* dat het koor tijdens de brand van 1552 niet noemenswaardig was aangetast. Zij baseren zich daarbij op de publicaties van I. Walvis en C.J. de Lange van Wijngaerden.[23] Dit uitgangspunt leidde tot een heftig debat tussen experts op het gebied van gebrandschilderd glas enerzijds en bouwkundigen en architectuurhistorici anderzijds. Mede naar aanleiding van de aanname dat het koor bij de brand gespaard bleef, gingen de experts op het gebied van gebrandschilderd glas ertoe over een groot deel van de glazen in de lichtbeuk van het koor tussen 1530 en 1540, dus vóór de brand van 1552,

2 *Interieur vanaf de westtoren naar het koor. Kopergravure van J. Goeree naar een tekening van Arent Lepelaer van voor 1732 (foto AHGG).*

te dateren. Inmiddels is met behulp van dendrochronologisch onderzoek vast komen te staan dat alle kappen van het koor na de brand zijn vervangen wat wijst op grote brandschade. Op het dendrochronologisch onderzoek wordt verderop in deze studie teruggekomen.

Van de hand van H. van Dolder-de Wit verschenen ten slotte vanaf de jaren negentig verschillende publicaties over de kerk zoals deze zich na de Reformatie ontwikkelde. Deze artikelen spitsen zich weliswaar toe op het gebruik van het gebouw maar regelmatig komt ook de kerkinrichting aan de orde. Dat geldt ook voor verschillende artikelen van P. Rem over een aantal belangrijke inrichtingsstukken.

Onderzoeksvragen

Doel van dit onderzoek is de Sint-Janskerk te plaatsen binnen de architectonische context en de historische en maatschappelijke ontwikkelingen in de periode waarin de kerk tot stand kwam, namelijk tussen 1278 en 1610. Tot op heden is weliswaar een aantal aspecten van de bouwgeschiedenis bestudeerd maar een compleet beeld van de wordingsgeschiedenis van de kerk is niet voorhanden. Bovendien hebben de deelonderzoeken naar de bouwgeschiedenis van de kerk zich nooit gericht op de positiebepaling van deze belangrijke stadskerk ten opzichte van de architectuur van andere stadskerken van Holland.

Dat is opmerkelijk want ten gevolge van de brand van 1552 dateert de Sint-Janskerk voor het

00 inleiding 9-18:proefje tekst 9/17/08 10:35 AM Pagina 14

grootste deel uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Door de brand én door de overgang naar het kamp van de prins van Oranje, die in Gouda in 1572 plaatsvond, is de Sint-Janskerk in feite de laatste grote stadskerk van Holland. Die positie komt tot uitdrukking in de architectuur. De kerk is gebouwd volgens een zeer ruimtelijk concept waarbij de gebrandschilderde ramen in brede hoge vensters een belangrijke rol lijken te spelen.

Om zicht te krijgen op de positie van de Sint-Janskerk is eerst een zo compleet mogelijke reconstructie van de bouwgeschiedenis noodzakelijk. Onlosmakelijk daarmee verbonden is een aantal meer historische aspecten. Zo is het van belang om de ontwikkeling van het religieuze leven in de stad en de ruimtelijke ontwikkeling van de stadskern erbij te betrekken. Ook is inzicht in de beschikbaarheid van de bouwmaterialen binnen en buiten stad en in de aard van de opdrachtgevers essentieel voor die reconstructie.

Na reconstructie van de bouwgeschiedenis en bestudering van deze historische aspecten komt vervolgens de vraag aan de orde hoe groot de lokale invloed was op de bouwgeschiedenis en de architectuur van de kerk.

Om ten slotte de architectonische positie van de Sint-Janskerk te kunnen bepalen, moet deze per bouwfase worden vergeleken met andere relevante bouwwerken waaraan in dezelfde perioden werd gewerkt. Bij die vergelijking moet niet alleen gelet worden op de architectuur, maar ook op de politieke en historische overwegingen die aan de verbouwingen ten grondslag hebben gelegen. Hierbij passeren in ieder geval belangrijke Hollandse stadskerken als de Sint-Jacobskerk in Den Haag, de Sint-Laurenskerk in Rotterdam en de Oude Kerk en Nieuwezijds Kapel in Amsterdam de revue.

Omdat de ontwikkelingen in de bouwgeschiedenis vanaf een bepaald moment lijken samen te hangen met de aanwezigheid van de Goudse Glazen, moet ook bekeken worden of er een relatie was tussen de verschillende bouwcampagnes en de totstandkoming van die glazen en, zo ja, wat de aard van die relatie was.

Werkwijze: bronnen en methode

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden en de bouwgeschiedenis te reconstrueren zijn veel verschillende bronnen bestudeerd. De nadruk lag daarbij op de geschreven bronnen. Het bodemarchief onder de kerk werd in de jaren zeventig van de twintigste eeuw geheel verstoord in verband met funderingsherstel en de aanleg van verwarming. Alle archeologische sporen zijn toen onbestudeerd gebleven en verloren gegaan. Wel is in de jaren negentig van de twintigste eeuw in het gebied rond de kerk enkele malen archeologisch onderzoek verricht. Ook werd in dezelfde periode ten behoeve van de uitgave *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* dendrochronologisch onderzoek in de kappen uitgevoerd om zekerheid te krijgen over de datering.[24] Daarnaast is het metselwerk bestudeerd en voor zover mogelijk gedateerd.[25] Een aanvullende bron wordt gevormd door de Goudse Glazen omdat van alle glazen bekend is wanneer ze tot stand zijn gekomen. Voor deze studie is geen uitvoerig bouwhistorisch onderzoek verricht.

Om een betrouwbaar beeld te krijgen van de bouwgeschiedenis was vooral een nauwgezette studie van de archiefbronnen tot circa 1600 noodzakelijk omdat deze nooit eerder uitputtend

00 inleiding 9-18:proefje tekst 9/17/08 10:35 AM Pagina 15

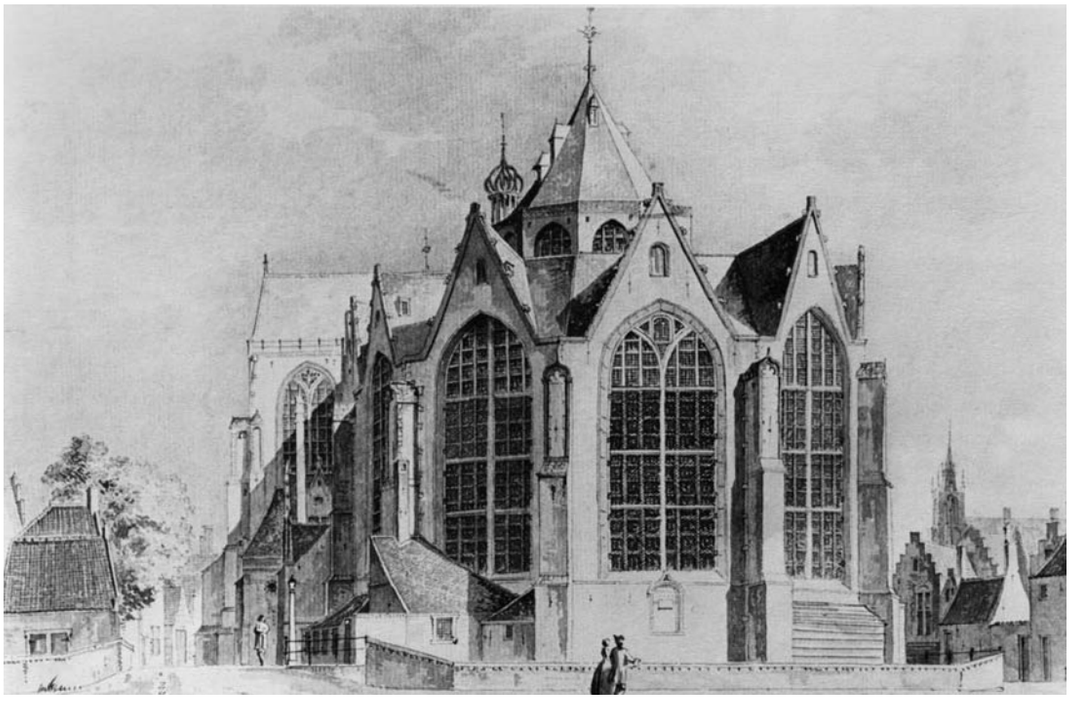

3 Tekening van het exterieur van de kooromgang van Paulus van Liender, 1751 (foto AHGG).

werden bestudeerd. Van de vele werklieden die in deze bronnen worden genoemd, komen alleen diegenen in de tekst ter sprake die een nader licht werpen op de bouwgeschiedenis van de kerk.

Over de periode tot de vijftiende eeuw is weinig schriftelijke informatie bewaard gebleven, maar in de vijftiende eeuw neemt het aantal relevante schriftelijke bronnen toe. Uit de periode 1487-1492 resteren enkele kerkrekeningen, maar vooral het grafboek, dat tussen 1438 en 1489 in gebruik is geweest, is voor het onderzoek naar de kerk in de vijftiende eeuw van groot belang.[26] Vergelijking met het van 1539 tot circa 1600 gehanteerde grafboek, maakte het mogelijk diverse bouwfasen in kaart te brengen.

Vanaf de zestiende eeuw komt er steeds meer en uitgebreidere informatie. Behalve enkele losse relevante archiefstukken zijn vanaf 1543 vrijwel alle kerkrekeningen bewaard gebleven.[27] Deze vormen een zeer belangrijke informatiebron voor de dagelijkse gang van zaken in de kerk, maar ze geven ook inzicht in de bouwgeschiedenis van de Sint-Janskerk en het zestiende-eeuwse bouwbedrijf. Van de zestiende-eeuwse herstelwerkzaamheden na de kerkbrand en verdere verbouwingen in die eeuw zijn bovendien nog diverse overzichten, contracten en bestekken beschikbaar (bijlagen 3 t/m 7 en 16). Zij vormen een waardevolle aanvulling op de kerkrekeningen en dat geldt ook voor enkele ontwerptekeningen voor de toren.[28] Uit de eeuwen daarna zijn, naast de kerkrekeningen, eveneens bestekken en bouwkundige rapporten over (bijlagen 17 en 18).

Ook voor de bestudering van de restauratiegeschiedenis van de Sint-Janskerk staan verschillende bronnen, waaronder enkele zeer bijzondere ter beschikking. Ten eerste worden de notulen van de restauratiecommissie, bijgehouden van 11 juni 1898 tot 10 april 1943 en van 1967 tot 1980, in het Streekarchief Midden-Holland bewaard.[29] Daarnaast werden door de opeenvolgende opzichters dagboeken van de restauratiewerkzaamheden bijgehouden.[30] In die dagboeken zijn

00 inleiding 9-18:proefje tekst 9/17/08 10:35 AM Pagina 16

4 Interieur van de kerk richting het koor met koorhek. Litho uit 1844 van D.J. van Vreumingen (foto AHGG).

bouwsporen van voorgangers van het huidige gebouw opgetekend en geïnterpreteerd. Ook is veel fotomateriaal opgenomen.

Ten tijde van de start van dit onderzoek in 1990, was naar de ruimtelijke ontwikkeling van de stad zelf nog erg weinig onderzoek verricht. Inzicht daarin was van groot belang om de vraag naar de relatie tussen de ontwikkeling van kerk en stad te kunnen beantwoorden. Vanaf circa 1991 werd het onderzoek hiernaar geïntensiveerd. Onderzoekers als M. van Dasselaar, K. Goudriaan, H.J. Sprokholt en J.C. Visser bogen zich over de vraag welke ontwikkeling Gouda had doorgemaakt en vanaf wanneer de stad eigenlijk was ontstaan. In dezelfde periode verrichtten C.J.W. Akkerman en schrijver dezes onderzoek naar de voorganger van de huidige Sint-Janskerk in de polder Bloemendaal, gelegen ten noorden van de huidige binnenstad.[31] Het feit dat de resultaten van deze onderzoeken in de tweede helft van de jaren negentig beschikbaar begonnen te komen, maakte de reconstructie van de lokale context mogelijk.

Veel van deze onderzoeken naar de ruimtelijke ontwikkelingen van de stad werden gepubliceerd in twee belangrijke standaardwerken die aan het begin van de eenentwintigste eeuw verschenen. Het gaat om de *Geïllustreerde Beschrijving van Gouda* die in 2001 door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd uitgegeven en de uitgave *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* die in 2002 door de Historische Vereniging die Goude werd bezorgd.[32]

00 inleiding 9-18:proefje tekst 9/17/08 10:35 AM Pagina 17

Beide boeken vormden een keerpunt in de geschiedschrijving over de stad Gouda omdat toen voor het eerst onderzoeksresultaten uit deelgebieden integraal werden geanalyseerd en verwerkt in diverse bijdragen. Bovendien zijn beide publicaties complementair. De eerste behandelt vooral de ruimtelijke en bouwkundige ontwikkelingen en de tweede de ruimtelijke en sociale ontwikkelingen in Gouda.

Bij de beantwoording van de vraag over de positie van de kerk in de architectuurgeschiedenis moest een vergelijking met de verschillende Hollandse stadskerken worden gemaakt. Hoewel van een aantal van dergelijke kerken in Nederland gedegen studies bestaan, is het gebrek aan goede monografieën opvallend. Het ontbreken van integraal onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de Sint-Janskerk staat dus niet op zichzelf.

Bij de beantwoording van de vraag naar de plaats van de architectuur van de Sint-Janskerk onder de grote Hollandse stadskerken is gebruik gemaakt van het standaardwerk De *gothische kerkelijke bouwkunst* van M.D. Ozinga en R. Meischke. Kleine en grote publicaties van Hollandse kerken vormden daarop een aanvulling. Daarnaast zijn vooral de verschillende studies naar de bouwwerken van de familie Keldermans in *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* uit 1987 en het in 2007 verschenen *Unity and Discontinuity. Architectural Relations between the Southern and Northern Low Countries 1530-1700* van K. de Jonge, K.A. Ottenheym en anderen uitvoerig bestudeerd.[33]

Meischke geeft in *De gothische bouwtraditie* veel informatie over de bouwpraktijk in het algemeen waardoor dit onderzoek ook wat dat betreft een referentiekader had. Dat geldt ook voor *Naer de eisch van't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650* van Chr. Kolman en voor twee uitgaven van G. van Tussenbroek.[34] Om meer inzicht te verkrijgen in de natuursteenhandel, waarover vooral in de zestiende-eeuwse kerkrekeningen veel wordt vermeld, zijn *The Architectural Network of the Van Neurenberg Family in the Low Countries (1480- 1640)* van Van Tussenbroek en uitgaven van Slinger en Dubelaar geraadpleegd.[35]

Leeswijzer

De bouwgeschiedenis van de Sint-Janskerk is in dit boek chronologisch beschreven. Dat impliceert dat ook de architectonische context geperiodiseerd wordt behandeld. Hoofdstuk 1 beschrijft het eerste begin van de kerk tot 1350. Hierin komt het ontstaan van de kerk aan de orde en wordt geprobeerd om door vergelijking met andere kerkelijke gebouwen uit die periode een indruk te krijgen van het uiterlijk ervan.

In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de twee grote bouwcampagnes die tussen 1350 en 1510 plaatsvonden. De campagnes worden geplaatst in de architectonische context van die tijd.

Hoofdstuk 3 bestrijkt de periode 1510-1610. Daarin wordt in de eerste plaats ingegaan op de bouwkundige ontwikkelingen voor en na de grote kerkbrand van 1552 en op de plaats die de Sint-Janskerk inneemt onder de grote Hollandse stadskerken. In de tweede plaats wordt inzicht verkregen in de ontwikkelingen in het bouwbedrijf rond de kerk in de loop van de zestiende eeuw.

Hoofdstuk 4 beschrijft de veranderingen die het gebouw onderging tussen 1610 en 1898. Omdat nauwelijks ingrijpende bouwkundige wijzigingen plaatsvonden, maar de inrichting tenge-

00 inleiding 9-18:proefje tekst 9/17/08 10:35 AM Pagina 18

volge van de ontwikkelingen na de Reformatie en ten tijde van de Franse overheersing een aantal malen werd aangepast, wordt vooral op dat laatste aspect ingegaan.

Het laatste hoofdstuk behandelt de gevolgen van de restauratiecampagnes voor en na de Tweede Wereldoorlog. Vooral tijdens de eerste campagne vonden veel ingrepen plaats die Gouda korte tijd in het centrum van een landelijke discussie over de juiste manier van restaureren plaatste.

In de bijlagen treft de lezer diverse bronnen aan die in het kader van dit onderzoek zijn bestudeerd. Bijlage 1 geeft een overzicht van de altaren in de vijftiende eeuw. Dit overzicht is ontleend aan de analyse van het grafboek dat van 1438 tot 1489 in gebruik was. Bijlage 2 is het integrale ooggetuigenverslag van de kerkmeesters van de brand in 1552. Bijlagen 3 tot en met 7 worden gevormd door een aantal bestekken en contracten uit de tweede helft van de zestiende eeuw tot 1605. Bijlage 8 geeft een overzicht van de vroegere kerkhuisjes. Bijlagen 9 tot en met 15 zijn lijsten van alle uit de kerkrekeningen en andere bronnen bekend geworden werklieden en leveranciers van bouwmaterialen uit de vijftiende en zestiende eeuw. Bijlage 16 is een contract over een steenleverantie. Bijlagen 17 en 18 betreffen respectievelijk een achttiende- en negentiende-eeuws inspectierapport. De bijlagen 19 en 20 bevatten een gedetailleerde opsomming van de restauratiewerkzaamheden van respectievelijk voor- en na de Tweede Wereldoorlog. Bijlage 21 geeft een uitgebreide beschrijving van de Sint-Janskerk zoals zij er anno 2008 bij staat.

01 vd Berg 19-24:proefje tekst 9/17/08 9:27 AM Pagina 19

1 Het begin tot circa 1350

1 Inleiding

Vanaf de elfde tot en met de twaalfde eeuw maakte het gebied, dat nu Noord- en Zuid- Holland heet, woelige tijden door. In een voortdurende strijd maakten de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht aanspraak op elkaars grondgebied en namen zij het initiatief tot grootschalige ontginningen.[1]

Al voor het einde van de elfde eeuw werden de veengebieden rond Gouda ontgonnen.[2] Ten noorden van de huidige binnenstad, in de polder Bloemendaal, ontstond in de dertiende eeuw een nederzetting met een kerk.[3] Deze parochiekerk is lange tijd beschouwd als de voorloper van de Goudse Sint-Janskerk. Decennialang hebben onderzoekers naar de locatie van de kerk van Bloemendaal gezocht. Het meest recente onderzoek dateert van het begin van de jaren negentig van de twintigste eeuw. Toen werden in schriftelijke en archeologische bronnen aanwijzingen gezocht voor de ligging van de nederzetting en de vermeende voorganger van de Goudse parochiekerk.[4] De conclusie luidde dat de oude kerk van Bloemendaal, waarheen volgens Walvis nog tot in de zeventiende eeuw processies werden gehouden, ter plaatse van het huidige Albrechtsveld moet hebben gelegen (afbeelding 5).[5] Overigens staat de status van de Bloemendaalse kerk nog altijd ter discussie.[6] Omdat deze kwestie voor het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de huidige Sint-Janskerk van minder belang is, blijft ze hier verder buiten beschouwing.

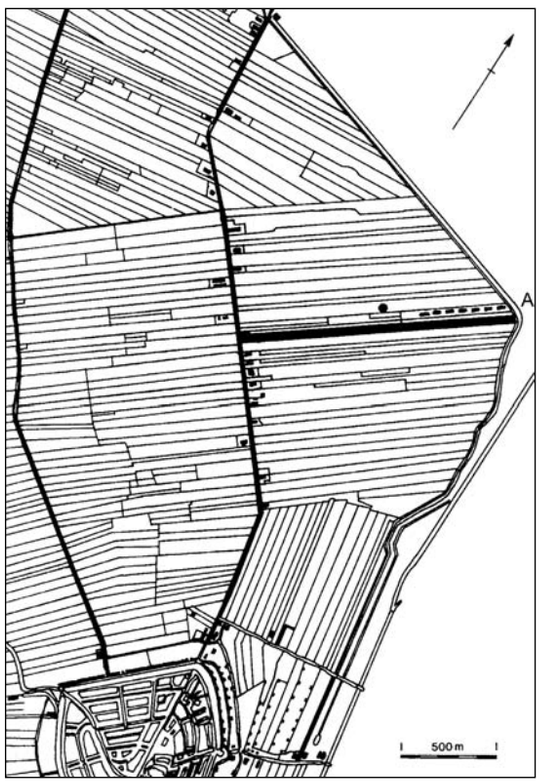

5 Plattegrond van de polder Bloemendaal. De locatie van het oude kerkhof is in zwart (A) aangegeven (tekening Chris Akkerman).

Waarschijnlijk al tijdens de ontginningen in de twaalfde eeuw hadden de heren van der Goude of hun voorgangers zich langs de Gouwe, niet ver van de monding in de Hollandsche IJssel gevestigd.[7] In de directe nabijheid

01 vd Berg 19-24:proefje tekst 9/17/08 9:27 AM Pagina 20

van hun hofstede ontstond een nederzetting. Deze nederzetting won pas aan betekenis toen de Gouwe, een veenriviertje dat ter hoogte van Boskoop ontsprong, rond 1225 naar het noorden toe werd doorgetrokken naar de Oude Rijn.[8] Deze waterverbinding kwam in eerste instantie tot stand in verband met de afwateringsproblemen in het achterland, maar werd al spoedig een belangrijke scheepvaartroute. Gouda kwam daardoor aan een knooppunt van waterwegen te liggen en maakte vanaf dat moment een snelle ontwikkeling door. Rond 1272, het jaar waarin de nederzetting stadsrechten kreeg, telde de nederzetting al duizend inwoners.[9]

2 Het begin

Over het ontstaan van de eerste kerk ter plaatse van de huidige Sint-Janskerk is niets met zekerheid bekend. Archeologisch onderzoek had hier meer duidelijkheid over kunnen verschaffen, maar dat heeft in de kerk zelf nooit plaatsgevonden. Het onderstaande verhaal kan daarom niet met archeologische data worden onderbouwd. Wel zijn enkele schriftelijke bronnen bewaard gebleven en zijn er nog enkele bouwsporen die helpen het een en ander te reconstrueren.

3 Bronnen

Schriftelijke bronnen

De oudst bekende archiefpost met informatie over de vroegste kerk op deze plaats bevindt zich in een register van kruistochttienden die tussen 1275 en 1280 werden geïnd.[10] Daarnaast zijn enkele altaren vermeld in archiefbronnen uit de eerste helft van de veertiende eeuw.

Voor het onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling van dit gebied die nauw samenhangt met die van de kerk, zijn stadskeuren en topografische bronnen bestudeerd. De resultaten van deze studies, die recentelijk in enkele belangrijke publicaties over Gouda het licht zagen, konden bij dit onderzoek worden betrokken.[11]

Fysieke bronnen

De historici en archeologen die de ruimtelijke ontwikkeling van het gebied rondom de Sint-Janskerk bestudeerden baseren hun conclusies tevens op historisch-geografische gegevens en op de resultaten van opgravingen in het gebied rond de kerk. Ten slotte zijn ook in en aan de kerk zelf nog enkele aanwijzingen te vinden die informatie verschaffen over de vroegste geschiedenis van het gebouw.

01 vd Berg 19-24:proefje tekst 9/17/08 9:27 AM Pagina 21

4 De hofkapel van de heren van der Goude

Geschiedenis

In de hiernavolgende paragraaf wordt ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van de Sint-Janskerk. Uit een post in het register van ontvangsten van kruistochttienden die tussen 1275 en 1280 in de parochies van Utrecht werden geïnd, blijkt dat het godshuis dat op deze plaats stond haar parochiale functie in elk geval vanaf 1278 vervulde.[12] Waarschijnlijk stond dit gebouw er al eerder, maar had het toen de functie van hofkapel van de toenmalige machtshebbers. Het hofcomplex van de heren van der Goude speelde bij de ontwikkeling van het gebied rond de Sint-Janskerk een belangrijke rol. [13] Over die heren van der Goude is weinig bekend, maar het is wel waarschijnlijk dat deze ridderfamilie de eerste directe autoriteit in Gouda is geweest die pas later een relatie met de graven van Holland is aangegaan. [14]

Het oudste gedeelte van Gouda wordt gevormd door de omgeving van de huidige Westhaven, Oosthaven, Dubbele Buurt en Spieringstraat (afbeelding 9).[15] Het hof van de heren van der Goude lag binnen dit gebied en bestond uit onder andere een voorhofstede, boerderijen, een boomgaard, een kapel, een motte en een luxe woonhuis.[16]

De motte was ter plaatse van de huidige Molenwerf gelegen.[17] Tijdens archeologisch onderzoek aan de nabijgelegen Patersteeg werden in 1992 twaalfde-eeuwse vondsten gedaan die erop wijzen dat daar een rijke familie moet hebben gewoond. Het ging daarbij om verguld koperen beslagwerk, een verguld koperen gesp en aardewerk uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw.[18] Het is aannemelijk dat de vondsten wijzen op het adellijke bezit van de heren van der Goude, dat dus ten zuidoosten van de Sint-Janskerk was gelegen (afbeelding 10). Van een dergelijk hofcomplex maakte steevast een kapel deel uit, onder andere om de macht en de status van die adellijke families te demonstreren. Daarnaast deden dergelijke kapellen dienst als grafkerk van de familie.[19]

Er zijn twee aanwijzingen dat de voorganger van de huidige Sint-Janskerk aanvankelijk de hofkapel van de heren van der Goude was, namelijk de ligging van de kapel midden in het hofgebied en het patronaatsrecht van de Sint-Janskerk dat tot in de zestiende eeuw in handen was van de graven van Holland. Het patronaatsrecht hield in dat de graven de pastoor zonder tussenkomst van de bisschop mochten benoemen.[20] Dat recht is vrijwel altijd een overblijfsel van de oorspronkelijke rechten van de stichter van een kerk. Aangezien de heren van der Goude in Gouda de rechtsvoorgangers van de graven van Holland waren moeten zij de stichters van de kapel zijn geweest.[21]

In de loop van de dertiende eeuw nam de betekenis van de familie Van der Goude af en uiteindelijk stierf zij in mannelijke lijn uit.[22] Op 19 juni 1272 ontving Gouda stadsrechten en na de aanleg van de Haven in het eerste kwart van de dertiende eeuw begon de omgeving van de hofstede verder te verstedelijken.[23] De stadsvrijheid werd daarbij geschonken aan Nicolaas, ridder van Cats, een van de meest vooraanstaande edelen uit de kring rond Floris V. [24] Aan het begin van de veertiende eeuw traden de Hollandse graven in de rechten van de familie Van der Goude en gingen de stad zelf besturen.[25]

01 vd Berg 19-24:proefje tekst 9/17/08 9:27 AM Pagina 22

De kapel

De kapel die in de dertiende eeuw in Gouda stond, moet een bakstenen gebouw zijn geweest. De belangrijkste aanwijzing daarvoor is het feit dat tijdens graafwerkzaamheden ten behoeve van het funderingsherstel van de kerk in het metselwerk van het koor een secundair gebruikte 'Goudse mop' werd aangetroffen.[26] Dergelijke stenen werden tijdens het funderingsherstel ook diep in de grond onder de kerk aangetroffen. Bij archeologisch onderzoek op een aantal andere plaatsen in de stad kwamen vergelijkbare stenen tevoorschijn.[27] Het gaat om dertiende-eeuwse bakstenen met een formaat van 9/10 × 16,5/18,5 × 16,5/18,5 cm. Daarnaast zijn in de kerk tijdens het funderingsherstel grote bakstenen van het formaat 6,8 × 15,2 × 30,5 cm aangetroffen en in enkele topgevels zijn stenen van 6,7 × 13,5 × 28 cm hergebruikt die alle rond 1300 worden gedateerd. In de stad noch in de kerk is tot op heden middeleeuwse tufsteen aangetroffen en een vroegste fase in tufsteen is dan ook niet aannemelijk.[28]

Voor de aanwezigheid van een bakstenen kapel bestaat ook een indirecte aanwijzing. Baksteen werd in ons land rond 1200 (her)ontdekt als bouwmateriaal en ook langs de oevers van de Hollandsche IJssel werden al heel vroeg bakstenen gebakken.[29] In de omgeving van Gouda was in grote hoeveelheden zeer geschikte klei voorhanden. Bij gebrek aan alternatieve bouwmaterialen werd vanaf 1200 in West-Nederland steeds meer in baksteen gebouwd en in de dertiende eeuw was tufsteen vrijwel verdrongen door baksteen.[30]

Over het uiterlijk van de Goudse kapel is vrijwel niets bekend. Onderzoek naar de oudste Hollandse kerken op basis van de bewaard gebleven bouwkundige resten leert dat er zowel in de plattegronden als in de opstanden veel variatie bestond. Daardoor en door het gebrek aan aanvullende onderzoeksgegevens is het lastig een duidelijke lijn te ontdekken in de vormgeving van deze kerken. Soms waren ze voorzien van een toren, soms niet en datzelfde geldt voor de aanwezigheid van zijbeuken. Sommige koorsluitingen waren voorzien van een apsis, andere waren recht gesloten of voorzien van een zogenaamd ingesnoerd koor. Vergelijking met andere Hollandse kapellen uit die periode helpt dus niet om een goed beeld te verkrijgen van het uiterlijk van de Goudse kapel.[31]

Wel is er inzicht in de afmetingen van de Goudse kapel. Onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling van het gebied rond de kerk deed het vermoeden rijzen dat de kapel omringd is geweest door een rondlopende gracht.[32] Een deel van die gracht is op oude kaarten en op de huidige stadsplattegrond nog aan te wijzen en dit maakt reconstructie van een kerkring mogelijk.[33] Een kapel op die kerkring kan niet veel langer zijn geweest dan 30 meter. Waarschijnlijk ging het om een eenbeukig gebouw wat in die tijd eveneens gangbaar was. De kerk zal in dat geval zo'n 14 m breed zijn geweest.

De plaats van de oostgevel van dit oudste gebouw zou samen kunnen vallen met het vierde zuilenpaar van het huidige middenschip, geteld vanaf het westen (afbeelding 111, zuil 16 en 17). Deze vier meest westelijke traveeën zijn, ondanks de latere verbouwingen, smaller gebleven dan de traveeën ten oosten daarvan en verraden aldus een breuk in de bouwontwikkeling. De totale lengte van deze vier traveeën komt overeen met een 30 m lange kapel.

Het bestaan van een westtoren tegen de kapel is niet erg waarschijnlijk. In de veertiende-eeuwse onderste geleding van de toren zijn geen bakstenen gevonden die dateren van vóór 1350.

01 vd Berg 19-24:proefje tekst 9/17/08 9:27 AM Pagina 23

6 Tegen de westgevel van de oude noordbeuk is het veertiende-eeuwse kapiteel behouden gebleven. Ook is de aanzet van de bijbehorende scheiboog zichtbaar. Op de voorgrond het hek van de achttiende-eeuwse Van der Dussenkapel, 1995 (foto RACM).

01 vd Berg 19-24:proefje tekst 9/17/08 9:27 AM Pagina 24

5 De veertiende-eeuwse uitbreiding

Rond 1300 nam de bevolking in Gouda snel toe en het gebied rond de kerk verstedelijkte in hoog tempo.[34] Door de groei van het aantal parochianen zal de voormalige hofkapel al snel te klein zijn geworden voor de functie van parochiekerk zodat deze moest worden vergroot. Voor een dergelijke bouwcampagne in de veertiende eeuw bestaan inderdaad aanwijzingen.

Tijdens de eerste restauratiewerkzaamheden rond 1900 bleek dat de noord- en zuidmuur van de huidige zijbeuken in het driebeukige deel van de kerk zijn gefundeerd op het uitkragende onderste deel van een oudere fundering waarvan het opgaande muurwerk zelf is afgebroken.[35] Op basis van deze vondst kan de breedte van een eerdere, veertiende-eeuwse vergroting worden gereconstrueerd. De in oorsprong eenbeukige kapel van ca. 14 m breed werd later kennelijk met zijbeuken uitgebreid en bereikte daarmee een totale breedte van ca. 30 m.

Tussen de zuilen 13 en 17 werd bovendien een muur aangetroffen die afkomstig kan zijn van een graf, maar ook van een zogenaamd ingesnoerd koor. Een dergelijk koor zou gelijktijdig met de zijwaartse uitbreiding kunnen zijn gebouwd om de kerk een evenwichtige plattegrond te geven. Door de bouw van de nieuwe zijbeuken ontstond een nagenoeg vierkant gebouw van ca. 30 bij 30 m en verlenging ervan met een koor aan de oostzijde ligt voor de hand. Vanwege de op dat moment nog aanwezige ringgracht, die niet meer ruimte bood, moest men volstaan met een ingesnoerd koor.

Ten slotte kan ook een kapiteel dat zich in de noordbeuk, in de hoek tussen de westgevel en de noordkant van de toren bevindt, nog een overblijfsel zijn van de veertiende-eeuwse uitbreiding (afbeelding *6*). Een gehavend koolbladkapiteel met een enkele krans van Ledesteen, bekroont hier een zuil. Ten oosten ervan bevindt zich bovendien een deel van een oude scheiboog. De tegenhanger van dit kapiteel, aan de zuidzijde van de toren, is thans niet meer zichtbaar, maar op een foto van vóór de restauratiewerkzaamheden is ook daar een oudere zuil met basement te zien.[36] Tegenwoordig is die zuidelijke zuil inclusief kapiteel door stucwerk aan het oog onttrokken.

Gezien de merkwaardige situatie aan de noordkant van de toren waarbij de toren later dan de scheiboog met zuil lijkt te zijn gebouwd, ligt het voor de hand te veronderstellen dat ten tijde van de bouw van de toren rond 1350 niet alleen de eenbeukige kapel aanwezig was, maar dat ook de uitbreiding met zijbeuken toen al was gerealiseerd. Op de bouw van de toren wordt in het volgende hoofdstuk teruggekomen.

Over de inrichting van de kerk in de veertiende eeuw is niets méér bekend dan de vermelding van een Maria-altaar van het vollersambacht in 1315.[37] In 1353 stond in de kerk een altaar dat was gewijd aan Sint Andries.[38]

6 Conclusie

Het eerste kerkgebouw op deze plaats was een bakstenen gebouw. Dat stond er in ieder geval in de dertiende eeuw maar mogelijk was al eerder sprake van een kerkelijk gebouw. Dat gebouw fungeerde aanvankelijk als hofkapel van de heren van der Goude, maar op zijn laatst in 1278 kreeg het de functie van parochiekerk voor de groeiende bevolking van Gouda. In de loop van de veertiende eeuw is deze kerk uitgebreid met zijbeuken en mogelijk een ingesnoerd koor.

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:30 AM Pagina 25

2 De kerk van 1350-1510

1 Inleiding

Aan het begin van de veertiende eeuw vormden de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Italië de meest verstedelijkte gebieden van Europa. Als gevolg van de pestepidemie die Europa tussen 1347 en 1351 teisterde, daalde de omvang van de bevolking daar echter behoorlijk snel. Alleen de stedelijke bevolking van Holland groeide tussen 1350 en 1500 door.[1] Tegen het midden van de veertiende eeuw woonde ongeveer twintig procent van alle Hollanders in steden; in 1514 was dat percentage meer dan verdubbeld.[2] Weliswaar bleef de bevolking van Holland niet gespaard voor de pest, maar de mate waarin ze werd getroffen lijkt toch gunstig af te steken tegen de rest van Europa. Bij gebrek aan bronnen blijft de precieze oorzaak daarvan onduidelijk.[3] Een ander verschil met de rest van Europa is dat de Hollandse economie na de epidemieën niet met ernstige inzinkingen te maken kreeg. Bovendien vond in de loop van de vijftiende eeuw een eerder en nadrukkelijker herstel plaats.

De snelle verstedelijking van Holland kan onder andere worden verklaard uit de problemen die in de loop van de veertiende eeuw in de landbouw waren ontstaan. Ten gevolge van de inklinking van het ontgonnen veenkleigebied was akkerbouw in Holland niet meer goed mogelijk en Hollandse boeren gingen massaal over op veeteelt. De werkgelegenheid op het platteland liep daardoor terug en veel plattelandbewoners trokken naar de steden.[4]

In dezelfde periode nam de welvaart in Holland snel toe als gevolg van de strategische ligging van het gewest ten opzichte van de internationale handelsroutes en door de grootschalige productie van bier, laken en andere exportproducten. De Hollanders ontwikkelden in de eerste helft van de veertiende eeuw bovendien het volledig getuigde zeeschip waardoor de vrachtvaart een grote vlucht nam.[5] De vrachtvaart vormde samen met de haringvisserij de belangrijkste pijler van de Hollandse economie.[6] In deze twee economische sectoren domineerden niet de zes grootste Hollandse steden - Dordrecht, Haarlem, Leiden, Amsterdam, Delft en Gouda - maar de kleinere steden Enkhuizen, Hoorn, Medemblik en Edam.[7] De grote steden moesten dus samenwerken met de kleinere steden. Ook de vele dijken en sluizen die het land beschermden, waren niet in handen van de zes grootste steden maar van de waterschappen en voor wat betreft de waterbeheersing waren de grote steden dus eveneens afhankelijk van andere partijen. Deze gedwongen samenwerking op een aantal essentiële punten beperkte de stedelijke autonomie in Holland en bevorderde de economische bloei.[8]

Ook Gouda groeide in de veertiende eeuw snel. Een van de belangrijkste pijlers van de econo-

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:30 AM Pagina 26

mie vormden de vele al in de dertiende eeuw ontstane bierbrouwerijen.[9] Als gevolg van de toenemende bloei werd het grondgebied van de stad rond 1350 vergroot, omwald en ommuurd.[10] Het stadsbestuur begon zich in de loop van de veertiende eeuw ten opzichte van de grafelijkheid steeds onafhankelijker op te stellen. Zo werd het stedelijke bestuurssysteem verder uitgebouwd en kreeg de stad vanaf 1362 twee burgemeesters.[11] Na 1350 werd ook gewerkt aan veel belangrijke (stedelijke) bouwprojecten zoals de verdedigingswerken en een nieuwe parochiekerk.

In de vijftiende eeuw nam de welvaart in Holland nog verder toe. Een gunstige factor was de langdurige vrede onder de Bourgondische hertogen. Na de dood van zowel Jacoba van Beieren als Jan de bastaard van Blois (kastelein in Gouda) in 1426 kwam Gouda onder direct Bourgondisch gezag.[12] Deze nieuwe machthebbers verbleven maar zelden in het graafschap en lieten het dagelijkse bestuur en de grafelijke rechtspraak over aan de Raad of het Hof van Holland, dus aan de stadhouder en zijn raadsheren. Daardoor werd op lokaal niveau het stadsbestuur belangrijker.[13]

Ondanks de vanaf 1345 uitgebroken Hoekse en Kabeljauwse twisten bleef de economie zich gunstig ontwikkelen.[14] Hoewel Gouda bij deze strijd betrokken raakte, behoorde de stad inmiddels toch tot de zes belangrijkste steden van het graafschap. De Goudse brouwnijverheid bereikte in het derde kwart van de vijftiende eeuw haar absolute hoogtepunt. Een van de meest indrukwekkende getuigenissen van die bloei was de bouw van het stadhuis in 1450 midden op het marktveld.[15]

Ook op religieus gebied maakte Gouda in de vijftiende eeuw een belangrijke ontwikkeling door. Onder invloed van de religieuze hervormingsbeweging de Moderne Devotie van Geert Groote werden in Gouda enkele zusterhuizen en een gemeenschap voor broeders gesticht. Deze werden in de loop van de vijftiende eeuw enige malen vernieuwd, uitgebreid, verfraaid of aangepast.[16] Ook vrijwel alle Goudse kloosters, zoals het Sint-Margarethaklooster, het cellebroedersklooster, het klooster van Sint Marie, het Sint-Catharinaklooster, het minderbroederklooster, het Maria-Magdalenaklooster, het clarissenklooster en het brigittenklooster kwamen in deze eeuw tot stand.[17]

In het derde kwart van de vijftiende eeuw was Holland uitgegroeid tot een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa. Meer dan de helft van de bevolking van Holland woonde in de zes grote steden of in een van de tientallen kleinere stadjes.[18] Na een woelige periode door onder andere de dood van Karel de Stoute in 1477 en de oplaaiende strijd tussen de Hoeken en Kabeljauwen werd het politieke klimaat vanaf 1481 weer rustiger.[19] Als gevolg van de onrustige tijden was het inwoneraantal van Gouda intussen echter gedaald en ook op economisch gebied beleefde de stad een terugval.[20] De brouwerijen ondervonden een sterke concurrentie van Vlaamse, Brabantse en Zeeuwse bieren. Ondanks het belangrijke bierprivilege dat keizer Maximiliaan de stad in 1508 gaf om de export te bevorderen kwamen de Goudse brouwers de klap nooit meer echt te boven.[21]

2 Korte schets van de bouwgeschiedenis tussen 1350-1510

In 1350 stond op de plaats van de huidige Sint-Janskerk nog steeds de oude dertiende-eeuwse hofkapel met de later aangebouwde zijbeuken. Deze kerk werd tussen 1350 en 1510 een aantal

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:30 AM Pagina 27

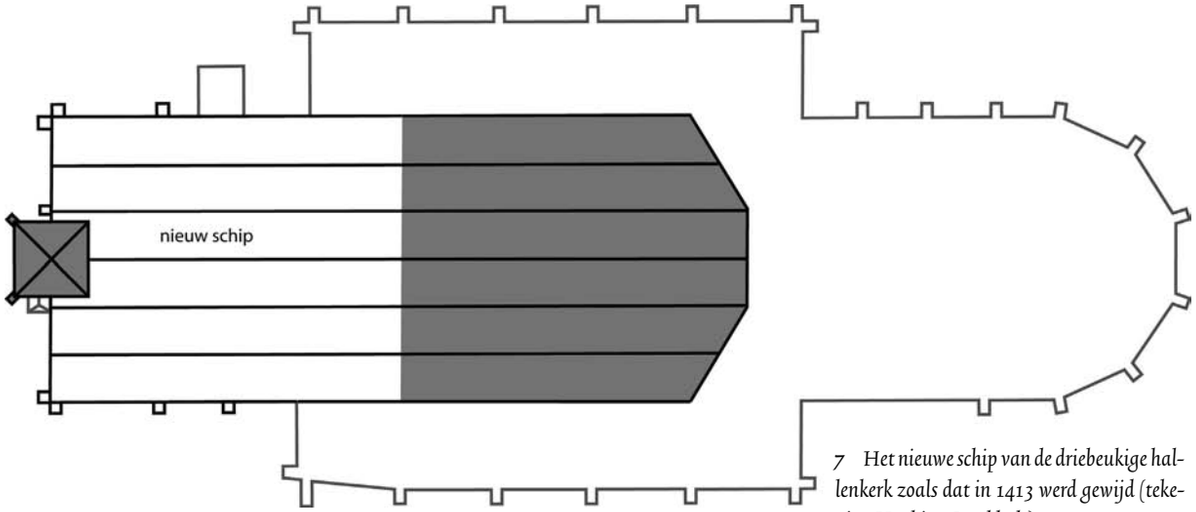

7 Het nieuwe schip van de driebeukige hallenkerk zoals dat in 1413 werd gewijd (tekening Henkjan Sprokholt).

malen uitgebreid. Uit schriftelijke bronnen blijkt dat rond 1350 aan de kerk werd gewerkt en op grond van de aard van het metselwerk van de toren mag worden aangenomen dat het om dit bouwdeel gaat.[22] De toren werd aan de westzijde deels in de bestaande kapel opgetrokken.

Daarna werd een begin gemaakt met een belangrijke uitbreiding van de kerk. De bestaande hofkapel werd naar het oosten toe vergroot met behulp van een nieuw koor. Het enige wat rond 1400 nog ontbrak was een bij dat nieuwe koor passend schip. Dat werd tussen 1404 en 1413 gebouwd op de plaats van de oude hofkapel. In 1413 werd het gebouw gewijd. Op dat moment stond er een driebeukige hallenkerk met stomp koor en een lage westtoren. Tijdens de stadsbrand van 1438 raakte de kerk zwaar beschadigd, maar ze werd getuige archiefbronnen al vrij snel in de oude vorm hersteld. In 1443 werd het gebouw heringewijd en in 1445 werd het hoogaltaar geplaatst.[23]

Tussen 1485 en 1510 vond de tweede belangrijke vergroting van de kerk plaats. Toen werd de kerk in de breedte én de lengte uitgebreid. Het resultaat was een vijfbeukig hallenschip afgesloten door een koor met omgang en lichtbeuk.

Ook het aantal altaren nam in de loop van de vijftiende eeuw snel toe: van zes in 1404 naar negentien in 1443. Aan het begin van de zestiende eeuw stonden er 45 in de kerk. Die toename van altaren was een direct gevolg van het ontstaan van de gilden en broederschappen in Gouda rond 1400 en de sterke bloei ervan in de eeuw erna.[24] Aan de Sint-Janskerk was, net als bij veel andere grote stadskerken, nooit een kapittel verbonden. Wel werden in 1453 een Memoriecollege en een College van Zeven Getijden ingesteld. Dat laatste college zong de zeven getijden of officies.[25]

3 Bronnen

Schriftelijke bronnen

Uit de periode die in dit hoofdstuk wordt behandeld, zijn enkele losse archiefstukken bewaard gebleven. Mede op die documenten is bovenstaande reconstructie van de bouwgeschiedenis gebaseerd. Ook de kerkrekeningen over de periode 1487-1492 zijn nog voorhanden, maar deze be-

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:30 AM Pagina 28

vatten vrijwel geen bouwkundige aanwijzingen.[26] Uit de rekeningen blijkt vooral wat de dagelijkse gang van zaken in de kerk was.[27] Een onmisbare bron voor de reconstructie van de kerk in de vijftiende eeuw is daarom vooral het grafboek dat van 1438 tot 1489 werd bijgehouden.[28] Deze bron wordt verderop in dit hoofdstuk nader toegelicht.

Fysieke bronnen

Tijdens de restauratiewerkzaamheden die gedurende een groot deel van de twintigste eeuw plaatsvonden, zijn veel bouwsporen van de vijftiende- en begin zestiende-eeuwse uitbreiding aangetroffen.[29] Deze staan vermeld in de dagboeken die tijdens de restauratiecampagnes tussen 1898 en 1943 en tussen 1964 en 1980 door de verschillende opzichters werden bijgehouden. Veel sporen zijn destijds bovendien gefotografeerd. Een andere belangrijke bron van informatie vormen de vijftiende-eeuwse funderingen die tijdens beide restauratiecampagnes zijn aangetroffen.[30]

In de jaren negentig van de twintigste eeuw heeft ten slotte C.J.W. Akkerman onderzoek naar het metselwerk en de bakstenen van de kerk verricht. Met zijn waarnemingen kan de reconstructie van de bouwgeschiedenis op een aantal punten worden bevestigd.[31]

4 De kerk tussen circa 1350 en 1413

Bouwkundige werkzaamheden rond 1350

In een rentebrief van 1349 is sprake van 'timmeringhe' van de kerk en in 1395 wordt een rente op een huis aan de Westhaven verkocht, die al in 1349 tot 'opbouw van de kerk' was gevestigd.[32] Dit wijst op een verbouwing van de kerk in 1349. Vanwege de baksteenformaten en het onregelmatige staande verband van het metselwerk van de onderbouw van de huidige toren wordt deze in de periode tussen 1300 en 1350 gedateerd.[33] De vermeldingen slaan dus hoogstwaarschijnlijk op de toren. Kerktorens waren meestal eigendom van de stad en fungeerden als wachttoren. In onrustige tijden waren ze voortdurend bemand zodat men onheil lang van tevoren kon zien aankomen en bijtijds alarm kon slaan. De bouw van de toren van de Sint-Janskerk past in een reeks van stedelijke bouwprojecten in Gouda rond 1350, waaronder de verdedigingswerken.[34] De toren werd voor het grootste deel in de bestaande kerk gebouwd omdat er verder naar het westen, waar de kerkgracht liep, geen ruimte was.

In 1361 werd de stad getroffen door een stadsbrand waarbij ook de kerk beschadigd raakte.[35] Het gebouw werd vijf jaar later, in 1366, na opnieuw te zijn gewijd weer in gebruik genomen.[36]

Een nieuw koor

In 1375 verwierf de kerk een aantal percelen ten oosten van de oude hofkapel met het doel het kerkhof uit te breiden.[37] De percelen lagen ter plaatse van het huidige koor van de kerk. De aankoop duidt erop dat men de kerk naar het oosten toe uit wilde breiden, wat ten koste zou gaan van het bestaande kerkhof. Van bouwwerkzaamheden aan het einde van de veertiende eeuw ge-

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:30 AM Pagina 29

tuigen ook nog enkele andere berichten. Zo verkochten de kerkmeesters op 12 juli 1390 aan Aernd Boele een rente van 30 schellingen Hollands per jaar op een huis achter de kerk. Het geld was bestemd voor noodzakelijk timmerwerk aan de kerk.[38] In 1395 stond Andries Blooyer, pastoor van Gouda, de kerkmeesters toe om ten behoeve van de bouw van de kerk renten te verkopen tot een bedrag van 50 pond per jaar.[39] Uit dezelfde periode dateren meer renteverkopen ten behoeve van de kerk.[40] De grondaankoop en de renteverkopen wijzen erop dat tussen 1375 en 1390 begonnen werd met de uitbreiding van de kerk. Hoogstwaarschijnlijk betroffen de eerste werkzaamheden de bouw van een nieuw koor tegen de oostzijde van de oude hofkapel die er nog altijd stond zodat de missen gewoon doorgang konden vinden.

Een bijpassend schip

Aan het einde van de veertiende eeuw werd aan de toenmalige bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim, toestemming gevraagd de bouwvallige kerk af te mogen breken om een nieuwe kerk te kunnen bouwen. Die toestemming kwam in 1404.[41] De aanduiding 'bouwvallige kerk' slaat op de bouwmassa van de oude hofkapel. Tussen 1404 en 1413 werd deze vervangen door een driebeukig schip in de stijl van het nieuwe koor (afbeelding 7).

Van deze bouwcampagne zijn enkele berichten bewaard gebleven. Zo ontving bijvoorbeeld ene Roelof Hilsbergh in 1408 16 gulden omdat hij de kerk 'houde ende timmerde.'[42] Verder blijkt uit enkele archiefstukken dat de kerk met de opbrengst van bepaalde boeten en belastingen zoals de vleesaccijns werd begunstigd ten behoeve van de nieuwbouw.[43]

In deze periode werd ook de laatste hand gelegd aan de uitbreiding van het kerkhof.[44] In 1413 werden de nieuwe kerk en het nieuwe kerkhof door de vicaris-generaal van de bisschop gewijd.[45]

De plattegrond van de kerk in 1413

Bij het bepalen van de plattegrond van de kerk in 1413 en het achterhalen van de bouwgeschiedenis in de verdere vijftiende eeuw, is één bron essentieel geweest. Het gaat om het grafboek dat tussen 1438 en 1489 in gebruik was en waarin per graf werd bijgehouden wie de eigenaar was.[46] Het boek geeft tevens informatie over de altaren en de bijzondere graven die zich in de kerk bevonden (bijlage 1 en afbeelding 12). Een dergelijke bron ligt bij het reconstrueren van de bouwgeschiedenis niet direct voor de hand en daarom volgt hier een nadere toelichting op het gebruik ervan.

In het grafboek zijn drie hoofdhandschriften te onderscheiden die in het vervolg als handschrift A, B en C worden aangeduid. Het grafboek bestond aanvankelijk uit een klein boekje van vier katernen met daarin de kerkindeling en de namen van de grafeigenaars. De opsteller van het grafboek (handschrift A) reserveerde voor elke laag graven een bladzijde. Daarna werd het grafboek decennialang gebruikt waarbij namen werden doorgehaald en andere ingevoegd in een reeks opeenvolgende handschriften. In handschrift A, het oudste handschrift, zijn dus alle graven in de oude driebeukige kerk beschreven. Het gaat dan om tweeëndertig rijen graven in de oude noord- en de oude zuidbeuk, veertien rijen graven in het middenschip tot aan het hoogkoor

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:30 AM Pagina 30

en vier rijen graven achter het hoogkoor. Door de graven van het handschrift A uit te tekenen, wordt de plattegrond zichtbaar van de oude kerk waarvan de bouw in 1413 was voltooid.

Op zeker moment zijn aan het grafboek enkele katernen toegevoegd in verband met de uitbreiding van de kerk. De toegevoegde katernen werden weer door één persoon geschreven (handschrift B).[47] Ook handschrift B beschrijft weer alle graven in de bestaande bouwdelen. Nu gaat het om de gehele nieuwe zuid- en noordbeuk, al worden van deze graven nog vrijwel geen eigenaren genoemd. Het grootste deel is nog onverkocht. Voorts beschrijft dit handschrift de verlenging van de oude zuid- en noordbeuk, vanaf de zeventiende respectievelijk zestiende rij graven tot en met de negentien-en-een-halve en eenentwintigste. Ook deze rijen zijn in het grafboek nog nauwelijks ingevuld. Ten slotte volgt de geheel nieuwe beschrijving van op dat moment nog maar zeven rijen graven achter het hoogkoor.[48]

Het meest recente handschrift in het grafboek is het handschrift C dat betrekking heeft op de positie van alle zuilen en altaren. De notities in de C-hand zijn waarschijnlijk in dit oude grafboek aangebracht ter voorbereiding op het nieuwe, niet bewaard gebleven grafboek dat in 1489 in gebruik werd genomen. Dit blijkt uit opmerkingen zoals die op folio 4v: 'ende is in die middelkerc geset in sijn vervolgende ordinancie inden nuwen boec.' De plaatsen waar niet kon worden begraven, konden op deze manier meteen in het nieuwe grafboek van 1489 worden opgenomen. Het daarop volgende grafboek, dat net als het vijftiende-eeuwse behouden is gebleven, werd tussen 1539 en 1600 aangelegd en geeft aanvullende inzichten.

Op basis van de indeling van de kerk zoals die bij de aanleg van het vijftiende-eeuwse grafboek werd opgeschreven is reconstructie van de plattegrond van de kerk in 1413 mogelijk. Het grafboek beschrijft de ligging van de graven als volgt:

'[f.1] Dit sijn die grave legghende inder kerken ende sijn gheordineert elc graf 3 steen breet ende 8 steen lanc. Ende inden eersten so staen hier ghescreven wien dat die graven toe behoren vander zuut kerke. Ende daer na wien dat toe behoren die graven vander noortside. Ende daer na wien, dat toe behoren die grave legghende in die middelkerke. Ende elcs selmen beghinnen die eerste laghe van dat west eynde an te tellen'

Van de kerkindeling worden bij de aanleg van het grafboek in 1438 de volgende onderdelen genoemd: de zuidzijde, de noordzijde, het middenschip en achter het koor (afbeelding 12). Het gaat dus om een driebeukige kerk. Ook leert de inleiding van het grafboek dat elk graf volgens voorschrift drie stenen breed en acht stenen lang was. De stenen die hier worden bedoeld, zijn hardstenen vierkante tegels van ca. 39 bij 39 cm waarmee de vloer van de kerk belegd was. Elk graf werd in het grafboek met het aantal stenen aangeduid dat het besloeg omdat niet elk graf was afgedekt met een eigen zerk met opschrift.

Naast de keurig bijgehouden graven in de verschillende delen van de kerk bevat het grafboek achterin een reeks kladaantekeningen waarin eigenaren, maar ook relevante aanduidingen zoals funderingen zijn opgenomen. Hier werden vermoedelijk de wisselingen van eigenaren van graven in klad genoteerd om daarna in het net te worden overgenomen. De meeste in klad vermelde personen zijn inderdaad in het nette gedeelte terug te vinden.

De graven werden door de hele kerk per rij – aangeduid als 'lagen' – opgetekend en per graf ge-

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:30 AM Pagina 31

nummerd. In de zuidbeuk en het middenschip liepen de grafnummers op van zuid naar noord en in de noordbeuk van noord naar zuid.

In het grafboek is sprake van een blauwe dorpel. Dat was een hardstenen trede die over de volle breedte van de kerk de grens tussen het middenschip en het koor markeerde. De blauwe dorpel lag ter plaatse van het huidige vierde zuilenpaar, geteld vanaf het westen.

Het aantal rijen graven was in de zuid- en noordbeuk tot aan de blauwe dorpel respectievelijk zestien en zestien-en-een-half. Ten oosten daarvan, voorbij de blauwe dorpel, telden beide beuken oorspronkelijk zestien respectievelijk vijftien rijen graven. Het middenschip was tot aan het koor veertien rijen graven lang. Vanwege de toren, waarin zich eveneens vier graven bevonden, lag de eerste rij graven van het schip ter hoogte van de derde rij graven van de beide zijbeuken. In het hoogkoor zelf werd niet begraven, maar achter het koor, vanaf rij 13 in de zijbeuken ten oosten van de blauwe dorpel, strekten zich nog vier rijen met graven uit.[49]

De zuid- en noordbeuk ten westen van de blauwe dorpel waren beide gemiddeld elf graven en ten oosten van de blauwe dorpel respectievelijk negen en elf graven breed. Het middenschip had een breedte van tien graven. De verschillen in het aantal graven in zowel de lengte als de breedte van de beuken worden veroorzaakt doordat de beuken niet kaarsrecht zijn gebouwd.

Dankzij het vijftiende-eeuwse grafboek kan de plattegrond van de kerk tussen 1413 en circa 1475 goed worden gereconstrueerd. Daarmee is dit grafboek de belangrijkste bron voor de bouwgeschiedenis van de vijftiende eeuw en kan de uitbreiding van de kerk met twee zijbeuken exact worden gedateerd.

Aan het begin van de vijftiende eeuw stond er een driebeukige kerk met een stomp driezijdig koor. De zuilen zijn in het grafboek nauwkeurig aangegeven omdat daar niet kon worden begraven. Tussen middenschip en zijbeuken worden van de toren tot aan het oude hoogkoor in totaal negen zuilenparen vermeld. Afbeelding 12 laat duidelijk zien dat zich om de andere rij graven een zuil bevond. Dat betekent dat zich tussen de westmuur van het middenschip en de blauwe dorpel in totaal zeven zuilenparen hebben bevonden. Op de grens van het middenschip en het koor stonden eveneens twee zuilen.

De zuilen tussen het hoogkoor en de beide zijbeuken staan niet genoteerd in het grafboek omdat in het hoogkoor niet werd begraven. Of de traveemaat tot aan de oostmuur is voortgezet, is dus niet na te gaan, maar het is wel aannemelijk. Uit de gereconstrueerde plattegrond blijkt in ieder geval duidelijk dat één travee van het schip van die kerk half zo groot was als één travee van de huidige kerk en dat kennelijk op een later moment elke tweede zuil is verwijderd.

Uit een heel andere bron, de weeshuisarchieven blijkt dat in 1426 en 1436 sprake is van een transept. In de betreffende posten wordt namelijk een Onze-Lieve-Vrouwekroon vermeld die in het transept hangt.[50] Uit het grafboek blijkt dat dit transept niet uitstak buiten de noord- en zuidmuren van de kerk.

De vondst van de funderingen van het vroegere koor tijdens een opmeting ten behoeve van de restauratie (zie hoofdstuk 5) bevestigt dat de koorsluiting driezijdig was (afbeelding 8). Tussen de zuilen 3 en 4 (afbeelding 111) is de fundering van de schuine muur van de vroegere koorsluiting aangetroffen.

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:30 AM Pagina 32

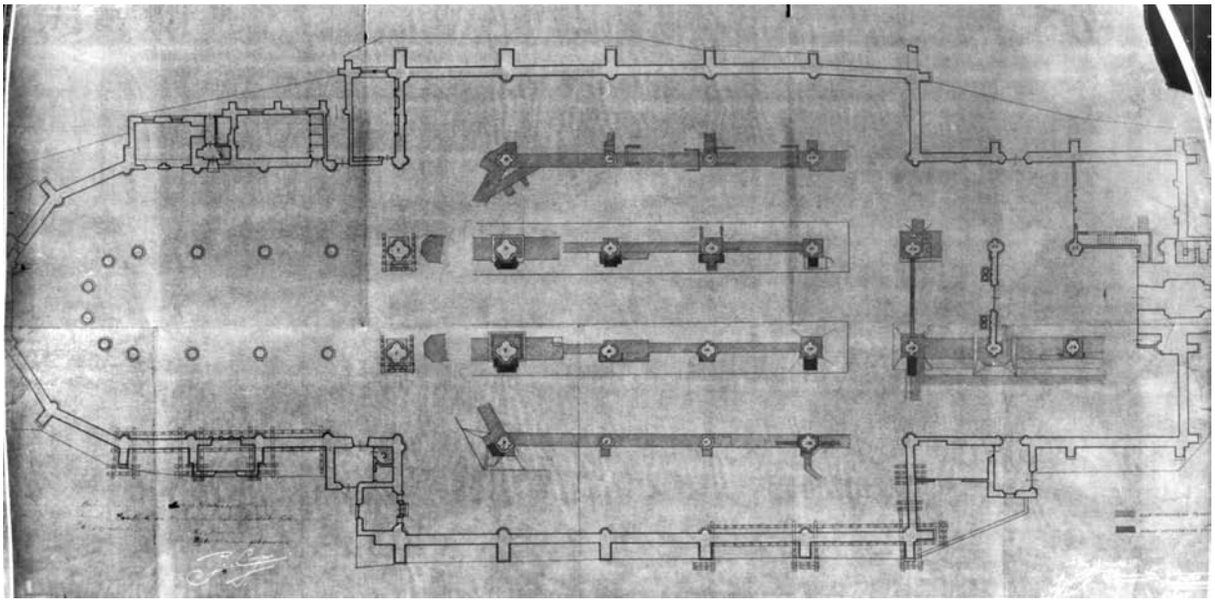

8 *Tekening uit 1898 met de bij het funderingsonderzoek aangetroffen funderingen van de driebeukige hallenkerk (foto RACM).*

Het uiterlijk van de kerk in 1413

Schip en toren

De kerk van 1413 was een driebeukige bakstenen hallenkerk met een lage westtoren en een traptorentje tegen de zuidzijde daarvan.[51] Het middenschip was op dat moment even hoog als de zijbeuken. Dat blijkt uit een aantal nu nog zichtbare bouwsporen. Zo is in de oostgevel van de toren nog altijd de dakmoet zichtbaar van het toen veel lagere middenschip. Voorts is de bakstenen buitengevel van de huidige lichtbeuk van het schip over de volle lengte vanaf de bodem van de zakgoot tot ongeveer een zesde van de huidige hoogte met Gobertanger steen bekleed. Deze hoogte correspondeert met de aanzet van de dakmoet in de toren en beide sporen geven dus aan hoe hoog de hallenkerk was tot de bouw van de lichtbeuk aan het einde van de zestiende eeuw.

Uit het eerder vermelde baksteenonderzoek volgt dat de tweede en derde bakstenen geledingen van de huidige toren tegelijk met de verbouwing aan het begin van de vijftiende eeuw tot stand moeten zijn gekomen.[52] De toren was toen één geleding lager dan de huidige. Dat blijkt onder andere uit de dichtgezette galmgaten die aan de binnenkant in de derde geleding nog zichtbaar zijn.

Exterieur zijbeuken

De zijbeuken waren in de vijftiende eeuw voorzien van bakstenen gevels met een travee die half zo breed was als de huidige. In de huidige tweede travee bevond zich zowel aan de noord- als aan de zuidzijde een entree. Aan de noordzijde bevond zich verder een traptoren en tegen de zuidzijde stond een Heilig-Grafkapel.

Deze reconstructie wordt bevestigd door tal van bouwsporen die na afbraak van de zestiende- en zeventiende-eeuwse kerkhuisjes tussen 1898 en 1920 zijn aangetroffen. Het onderste deel van de buitenmuren van de drie meest westelijke traveeën van de noord- en zuidbeuk kan op grond

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:47 AM Pagina 33

9 De oude kern van Gouda en haar ruimtelijke ontwikkeling tussen 1250 en 1350 (tekening Henkjan Sprokholt).

van het metselwerk rond 1400 worden gedateerd. Ook het bewaard gebleven portaal in de tweede (oorspronkelijk vierde) zuidwestelijke travee en het tegenovergelegen Kraamvrouwenportaal aan de noordzijde horen in oorsprong bij het schip van 1413.[53]

De bouwsporen die na de afbraak werden aangetroffen bevestigen ook dat de kerk in 1413 een kleinere traveemaat heeft gehad. Onder de meest westelijke gevel van de zuidbeuk (raam 28C) werd bijvoorbeeld de afgehakte fundering van een oude steunbeer aangetroffen die overeenkomt met de kleinere traveemaat van het oorspronkelijke schip. Aan de noordzijde werd een vergelijkbare vondst gedaan. Tussen zuil 11 en 7 werd daar een oude steunbeerfundering aangetroffen (afbeelding 111).[54]

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:47 AM Pagina 34

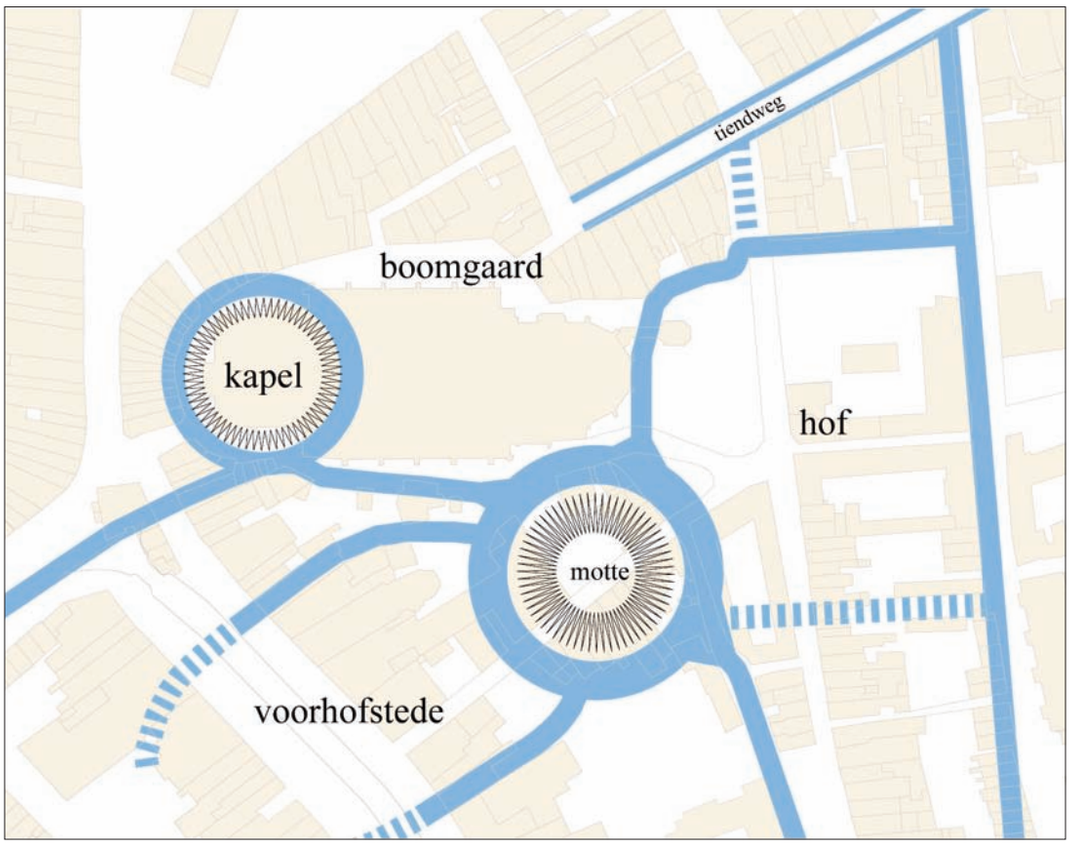

10 Plattegrond van de Molenwerf en de omgeving van de kerk tussen 1100 en 1250 met een reconstructie van de waterlopen in die periode (tekening Henkjan Sprokholt).

11 De oostzijde van de Sint-Janskerk in Schiedam. De topgevel van het noordelijke zijkoor kwam tegelijkertijd met de hallenkerk in Gouda tot stand, 2004 (foto RACM).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:47 AM Pagina 35

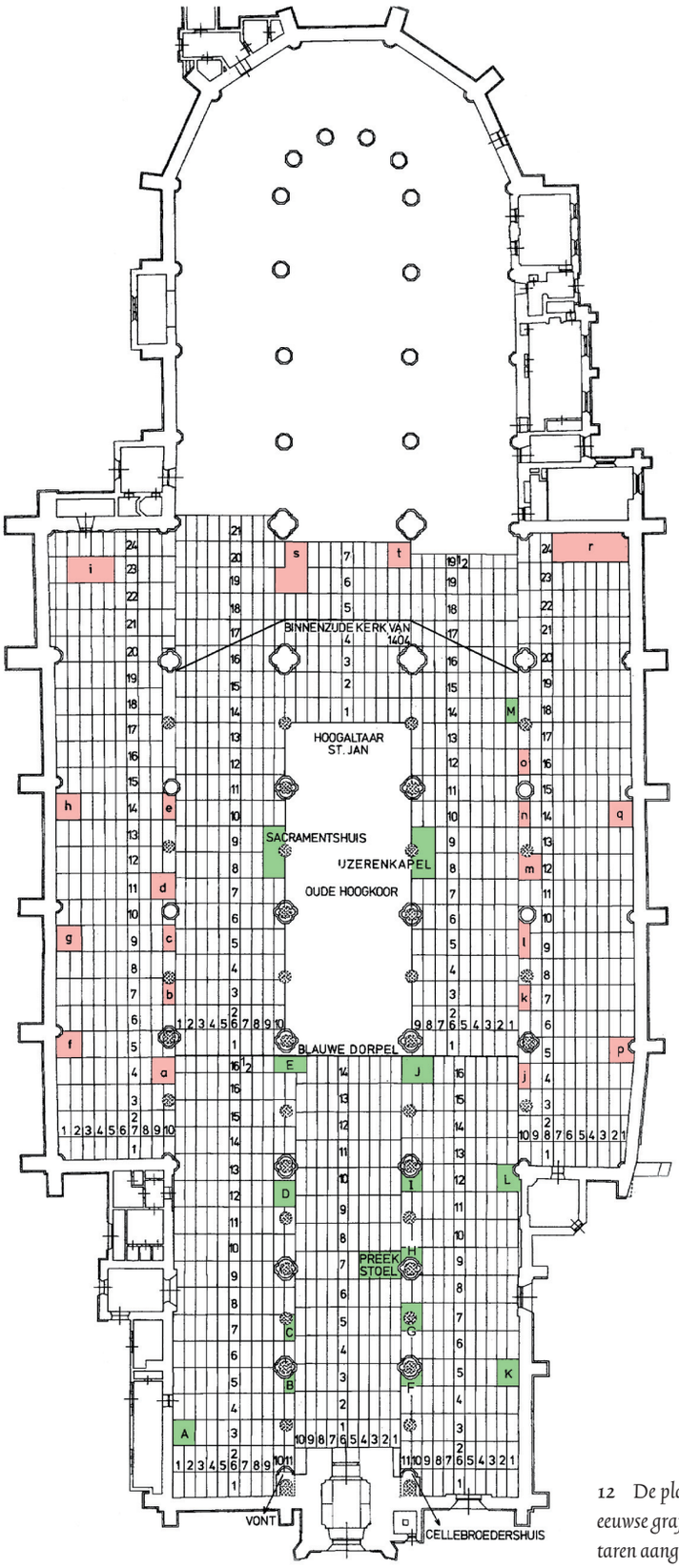

Legenda:
A. Jacob Paeuwensoensaltaar
B. onbekende patroon
C. Sint-Jacobsaltaar
D. Heilig-Kruisaltaar
E. Onze-Lieve-Vrouwealtaar
F. Heilig-Geestaltaar
G. Sint-Quirijnsaltaar
H. Sint-Katharijnenaltaar
I. Sint-Barbara-altaar
J. Nycolausaltaar
K. Bakkersaltaar
L. Metselaarsaltaar
M. onbekende patroon

De altaren van rond 1475:
a. Vinkersaltaar
b. Sint-Anthonisaltaar
c. Sint-Paulusaltaar
d. Sint-Sebastiaansaltaar
e. Dirksaltaar
f. Sint-Pietersaltaar
g. Sint-Lijsbethaltaar
h. Sint-Alexisaltaar
i. Onze-Lieve-Vrouwealtaar
j. Sint-Joostaltaar
k. Sint-Katharijnenaltaar
l. Sint-Franciscusaltaar
m. Kuipersaltaar
n. Sint-Hubertusaltaar
o. Molenaarsaltaar
p. Sint-Stevensaltaar
q. Jezusaltaar
r. Sint-Jacobsaltaar
s. Sint-Oliviersaltaar
t. Schoenmakersaltaar

12 De plattegrond van de kerk volgens het vijftiende-eeuwse grafboek met daarin de plaats van de diverse altaren aangegeven (tekening RACM).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:47 AM Pagina 36

13 *Interieur, gezien naar het koor, ca. 1980 (foto AHGG).*

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:47 AM Pagina 37

14 *Het stadhuis van Gouda dat rond 1450 midden op de Markt werd gebouwd, 2005. (foto Henkjan Sprokholt).*

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:47 AM Pagina 38

15 De kooromgang van de Oude Kerk in Amsterdam vanuit het oosten, 2005 (foto RACM).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:47 AM Pagina 39

16 De kooromgang van de Sint-Janskerk in Gouda vanuit het zuidoosten. De doorbraak naar de Kosterswoning is hier nog niet gerealiseerd, dus deze foto moet vóór 1917 zijn genomen (foto RACM).

17 In de oostgevel van het koor bevindt zich een inscriptie waaruit blijkt dat de bouw van het koor in 1485 werd begonnen, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:47 AM Pagina 40

18 In het metselwerk van de oude zuidbeuk van 1413 zijn nog bouwsporen zichtbaar die wijzen op het dichtzetten van de oude vensters (naast de steunbeer) en de latere toevoeging van topgevels in de zestiende eeuw, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:47 AM Pagina 41

19 De topgevels van de Oude of Martinikerk in Voorburg, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:47 AM Pagina 42

20 Noordzijde met transept en dwarskapellen van de Hervormde of Maria-Hemelvaartkerk in Vianen die Cornelis Fredericksz van der Goude na de brand van 1540 van topgevels voorzag, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

21 De Hooglandse Kerk in Leiden heeft nog altijd een ouder laag schip en een lage toren naast een hoog transept en koor. Deze situatie geeft een indruk van hoe de Sint-Janskerk er voor de verhoging van het middenschip in 1590 uitzag, 2005 (foto Nico Schouten).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:48 AM Pagina 43

22 *Het schip van de Oude Kerk in Amsterdam vanuit het zuiden. Tussen de binnenste zijbeuken en het middenschip is de smalle traveemaat in stand gebleven, 2007 (foto Paul Noppers).*

23 *In het koor van de Oude Kerk in Amsterdam heeft men boven de oorspronkelijke smalle traveemaat tussen koor en omgang, voor de lichtbeuk die in 1560 tot stand kwam, aansluiting gezocht bij de brede traveemaat van de dwarskapellen. De traveemaat van de lichtbeuk strekt zich uit over twee spitsbogen daaronder, 2007 (foto Paul Noppers).*

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:48 AM Pagina 44

24 De opstand van het schip van de Oude Kerk in Amsterdam. De lichtbeuk werd in 1510, dus na de bouw van de dwarskapellen gebouwd. Desondanks sloot men voor de traveemaat aan bij de smalle maat van het schip, 2007 (foto Paul Noppers).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:48 AM Pagina 45

25 De toren van de Hervormde Kerk in Hoornaar waaraan Cornelis Fredericksz van der Goude kort na 1550 werkte. De entreepartij in de onderste geleding is pas in 1605 tot stand gekomen, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:48 AM Pagina 46

26 Kapiteel dat is voorzien van maskers. Waarschijnlijk werkten de steenhouwers Jan Grijsaert en Cuyrling hier in de jaren zestig van de zestiende eeuw samen aan, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

27 Interieur, gezien vanuit het koor door de zuidbeuk en de zuidelijke dwarskapellen, ca. 1980 (foto AHGG).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:48 AM Pagina 47

28 Nadat het middenschip in 1590 werd verhoogd met een lichtbeuk kwamen de galmgaten aan de oostzijde van de toren in het interieur van de kerk terecht. Op deze foto zijn de dichtgezette galmgaten zichtbaar. Bij de laatste restauratie heeft men de oude hoogte van het hallenschip aangegeven in het metselwerk, 1995 (foto RACM).

Aan de noordzijde was de kerk voorzien van een traptoren. Ter plaatse van zuil 15 is een deel van een achtkantige fundering gevonden die daarop wijst.[55] Ook heeft zich in de oksel van de zuidbeuk en de zuidelijke dwarskapellen een kapel bevonden. In de gevel van de huidige derde travee van de zuidbeuk (de zesde travee van de oude kerk) werden tijdens de ontmanteling twee bogen zichtbaar (afbeelding 33) die in 1916 werden dichtgemetseld. Deze bogen zijn nog aanwezig. Een aantal bronnen leert dat hier een met natuursteen beklede kapel heeft gestaan. In het eerste stadsregister is een besluit van de burgemeesters van 17 maart 1600 opgenomen waaruit blijkt dat de stad voor de geplande verbouwing van het stadhuis natuursteen tekort kwam.[56] Daarom werd in overleg met de kerkmeesters de steen 'die comen sal vande capelle staende besijden de kerck omtrent den booch' aan het stadhuis ter beschikking gesteld.[57] Onder meer uit de grafboeken blijkt dat het hier een zogenaamde Heilig-Grafkapel betrof.[58] In zo'n kapel bevond zich een voorstelling

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/18/08 8:48 AM Pagina 48

29 Aan de buitenzijde van de lichtbeuk van het schip is de latere verhoging duidelijk te herkennen aan het metselwerk in baksteen boven de natuurstenen bekleding, 1964 (foto RACM).

van de graflegging van Christus met vaak levensgrote figuren.[59] Na de Reformatie werden deze kapellen als te katholiek beschouwd.[60] Veel ervan werden kort na de Reformatie afgebroken en die in Gouda verdween dus rond 1600.[61]

Interieur zijbeuken

Ook voor de reconstructie van het toenmalige interieur van de zijbeuken zijn enkele aanwijzingen voorhanden. Bij de ontmanteling ten behoeve van de restauratiewerkzaamheden voor de Tweede Wereldoorlog werden wederom sporen aangetroffen die bevestigden dat de kerk in de vijftiende eeuw een kleinere traveemaat had. De traveeën waren in de kerk van elkaar gescheiden door smalle muurdammen en in elke travee bevond zich een spitsboogvenster. Ook werden de binnenzijden van de ingangspartijen in de oude beuken blootgelegd. Met behulp van de aangetroffen bouwsporen was het mogelijk de vijftiende-eeuwse wandgeleding nauwgezet te reconstrueren waarna de noordelijke en zuidelijke entree werden geconsolideerd (afbeelding 34). Uit het vijftiende-eeuwse grafboek blijkt ten slotte dat zich in de zuidbeuk, op de hoek bij de Heilig-Grafkapel, het Metselaarsaltaar of het altaar van de Vier Gekroonden bevond (afbeelding 12).[62]

Interieur koor

In 1417 stichtte Jan van Blois in het toenmalige koor de zogenaamde IJzeren Kapel. Deze kwam aan de zuidzijde te staan, tegenover het sacramentshuis in het koor.[63]

Tijdens restauratiewerkzaamheden in 1970 werden in het metselwerk achter het vensterbanktriforium van de huidige koorvensters hergebruikte profielstenen aangetroffen. Deze zijn waarschijnlijk afkomstig van de oude koorvensters. Verderop wordt nader ingegaan op deze restanten.

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 49

30 De westtoren van de Sint-Janskerk. De tweede en derde geleding horen bij de kerk die in 1413 werd gewijd. De vierde geleding is in 1606 toegevoegd. Ten zuiden van de hoofdtoren bevindt zich de traptoren waarvan het onderste deel eveneens in 1413 gereed moet zijn geweest. In de zestiende en begin zeventiende eeuw werd de traptoren enkele malen verhoogd, 1954 (foto RACM).

De gevolgen van de stadsbrand van 1438

De kerk viel tijdens de stadsbrand van 1438 voor een deel ten prooi aan de vlammen. In een brief uit 1438 riep Philips de Goede bestuurders en inwoners van andere steden op om de herbouw van de Goudse Sint-Janskerk financieel te ondersteunen.[64] Waarschijnlijk hoefde men slechts de muren te herstellen en de kappen te vernieuwen, want voor het herstel was circa vijf jaar nodig. Al in 1443 werd de kerk opnieuw gewijd.[65] Dat betekent dat de kerk bij de herstelwerkzaamheden niet ingrijpend werd gewijzigd en dat de plattegrond in 1438 nog altijd gelijk was aan die van 1413.

Dat de plattegrond na de brand van 1438 gelijk bleef, wordt bevestigd door een archiefpost uit Goes uit 1455. Deze bevat het besluit om een koor te bouwen 'mit upgaende gevelen, in die manieren als binnen der stede van der Goude an der prochiekerken staet.' [66] De Maria-Magdalenakerk in Goes werd dus destijds gepland met een koor met driezijdige sluiting, zoals Gouda toentertijd blijkens de opgegraven funderingen en het vijftiende-eeuwse grafboek bezat.[67]

Architectonische context

De vijftiende-eeuwse Hollandse stadskerken zijn ruwweg in twee groepen te verdelen: de basilicale kerk met koor en kooromgang en de grote stedelijke hallenkerk. Van dit laatste type zijn alle

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 50

31 Het portaal in de oude zuidbeuk zoals dit na de afbraak van de kerkhuisjes aan het begin van de twintigste eeuw tevoorschijn kwam, 1905 (foto RACM).

beuken even hoog. De vijftiende-eeuwse Sint-Janskerk behoorde tot de laatste categorie en de hierna volgende vergelijking met andere Hollandse hallenkerken uit die tijd heeft tot doel meer duidelijkheid te krijgen omtrent het uiterlijk en de positie van de Sint-Janskerk.

De tweede en derde bakstenen geleding van de westtoren, de portalen in de oude noord- en zuidgevel en de steunbeer ten oosten van het portaal in de oude zuidgevel zijn alle restanten van de kerk uit 1413 en deze onderdelen lenen zich goed voor vergelijking met andere kerken.

Plattegrond

De plattegrond van de Goudse Sint-Janskerk van 1413 komt volledig overeen met die van de huidige Wester- of Sint-Gommaruskerk in Enkhuizen (afbeelding 35). De afmetingen in de lengte en breedte van beide kerken zijn vrijwel gelijk en de plattegrond van het stompe koor heeft exact dezelfde vorm.[68] De Sint-Gommaruskerk kwam echter pas veel later, tussen 1470 en 1515 tot stand.[69] De Sint-Gommaruskerk was dus zeker geen voorbeeld voor, maar eerder gebaseerd op de Goudse Sint-Janskerk. Het koor van de Sint-Gommaruskerk in Enkhuizen heeft overigens eveneens drie bakstenen topgevels, maar dat zijn smalle topgevels die boven de daklijst uitsteken. Een verband tussen de Goudse Sint-Janskerk en de Sint-Gommarus in Enkhuizen kan niet worden aangetoond.

De hallenkerk

Bij vergelijking met een aantal andere Hollandse kerken springen vooral de overeenkomsten met de Oude Kerk in Amsterdam in het oog. Ook deze gaat terug op een driebeukige hallenkerk waarvan de bouw rond 1385 moet zijn begonnen.[70] Eind veertiende eeuw werd het toenmalige basilicale schip vervangen door een gebouw met drie even hoge en brede beuken. Het oude eenbeukige koor zonder lichtbeuk bleef voorlopig staan. Dat gebouw van acht traveeën was circa 40 m lang.

32 Het boogveld boven de toegang tot de kerk in het Kraamvrouwenportaal aan de noordzijde van de kerk, 2008. (foto Henkjan Sprokholt).

Hoewel de Oude Kerk nooit werd getroffen door een grote brand werd ze in de loop van de eeuwen wel talloze malen verbouwd. Daardoor resteren uit de periode van de hallenkerk nog maar een paar onderdelen. Het gaat om de delen van de bakstenen westelijke topgevels die zich het verst van de westtoren bevinden. Deze restanten van veertiende- en vroeg vijftiende-eeuws metselwerk zeggen echter weinig over het mogelijke uiterlijk van de Sint-Janskerk in die tijd.

De beuken van de Amsterdamse hallenkerk worden

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 51

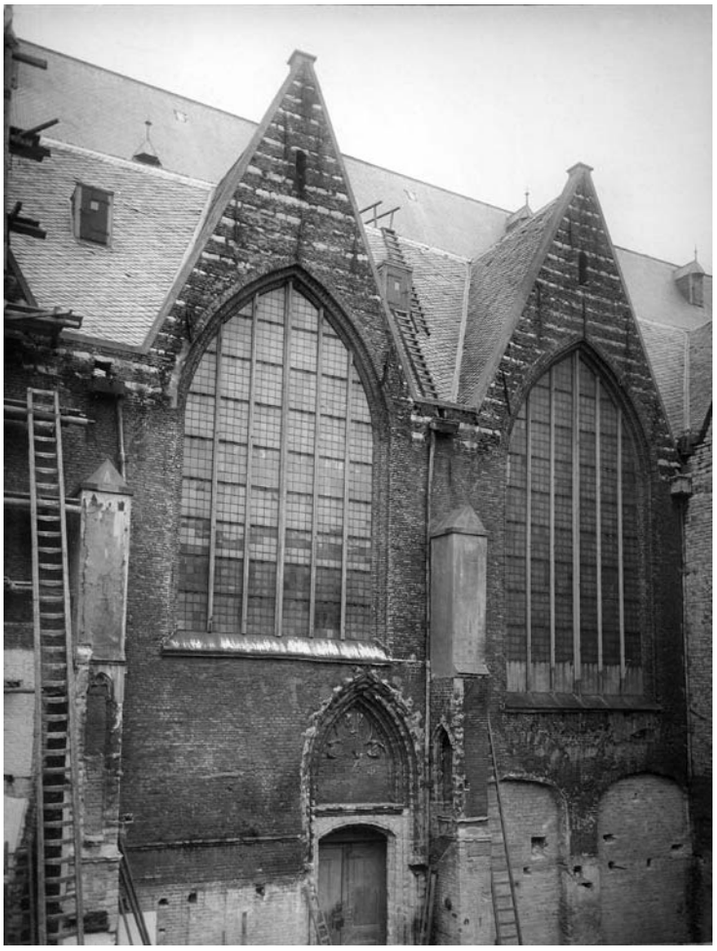

33 De gevels van de oude zuidbeuk zoals deze na de afbraak van de kerkhuisjes aan het begin van de twintigste eeuw tevoorschijn kwamen. De oude traveemaat is hier duidelijk herkenbaar. Rechts zijn de twee dichtgezette bogen zichtbaar die toegang gaven tot de Heilig-Grafkapel, 1905 (foto RACM).

van elkaar gescheiden door zuilen van Ledesteen met daarboven spitse scheibogen en muurwerk. De zuilen zijn voorzien van kapitelen met twee bladkransen, wat een uitzondering vormt onder de Hollandse kerken van dat moment. Deze eind veertiende-eeuwse zuilen en scheibogen zijn nog altijd aanwezig.[71]

Uit restanten van steunberen tegen de buitenmuren valt af te leiden dat deze oorspronkelijk bestonden uit drie geledingen, waarvan twee geledingen zich boven de waterlijst bevonden. In de tweede geleding bevond zich een spitsbogige blindnis met driepas.

Hoe zag de Sint-Janskerk er in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw uit?

De Goese archiefpost uit 1455 zegt het nodige over het uiterlijk van het Goudse koor in die tijd. Dat zou 'drie upgaende gevelen' gehad hebben waarmee drie opgaande, afzonderlijke topgevels werden bedoeld. De Goudse bestuurders hebben met behulp van dit stompe koor met bakstenen topgevels mogelijk de illusie van een kooromgang willen wekken.

Rond 1400 telde ons land enkele kerken waarvan het koor van een omgang was voorzien. Zo had de Dom in Utrecht al tegen 1300 een koor met omgang en kapellen gekregen.[72] Een halve eeuw later volgde de Bovenkerk in Kampen met een koor met omgang.[73]

Rond 1400 volgden ook enkele Hollandse stadskerken. Vanaf 1390 werd de Leidse Pieterskerk

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 52

door Rutger van Kampen van een koor met omgang voorzien.[74] In dezelfde periode kreeg ook de Sint-Bavokerk in Haarlem een dergelijk koor en dat van de Nieuwe Kerk in Amsterdam kwam vanaf het einde van de veertiende eeuw tot stand.[75] Bij de Nieuwe Kerk werd begonnen met de bouw van het koor met omgang en straalkapellen en daarna werd het schip opgetrokken. Het koor werd pas later van een lichtbeuk voorzien.

Mogelijk wilde men in Gouda bij dit concept aansluiten maar kon men deze ambitie (nog) niet verwezenlijken. Door een koor met drie hoog opgaande topgevels te bouwen werd in ieder geval de schijn van een omgang gewekt.

Om een indruk te krijgen van een dergelijk koor met topgevels kan de Schiedamse Sint-Janskerk tot voorbeeld dienen. Dit is een driebeukige hallenkerk met bakstenen gevels. De vijfzijdige absis, het noordelijke zijkoor en het in oorsprong tweebeukige schip zijn vrijwel gelijktijdig met de hallenkerk in Gouda tot stand gekomen (afbeelding 11).[76] De oostgevel van het noordelijke zijkoor is uitgevoerd als een eenvoudige topgevel met een groot spitsbogig venster. In de noordgevel bevindt zich overigens, net als destijds in Gouda in de vierde travee een portaal dat bestaat uit een spitsboog met een driepas in het boogveld. De vormgeving van de drie bakstenen topgevels van het Goudse koor zal hebben geleken op die van de kerk in Schiedam.

Dankzij secundair gebruikt bouwmateriaal valt ook over de vensters van de eind veertiende-eeuwse Goudse topgevels nog iets te zeggen. In 1970 werden in het muurwerk van het triforium in het koor van de meest westelijke travee aan de noordzijde (glas 45) en de twee meest westelijke traveeën aan de zuidzijde (glas 56 en 57) natuurstenen montants van oude vensters aangetroffen. Ook bleken montants met hetzelfde profiel in genoemde vensters zelf (glas 56 en 57) te zijn ver-

34 In 1918 werd de oude traveemaat in het driebeukige deel van de kerk gereconstrueerd, ca. 1985 (foto AHGG).

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 53

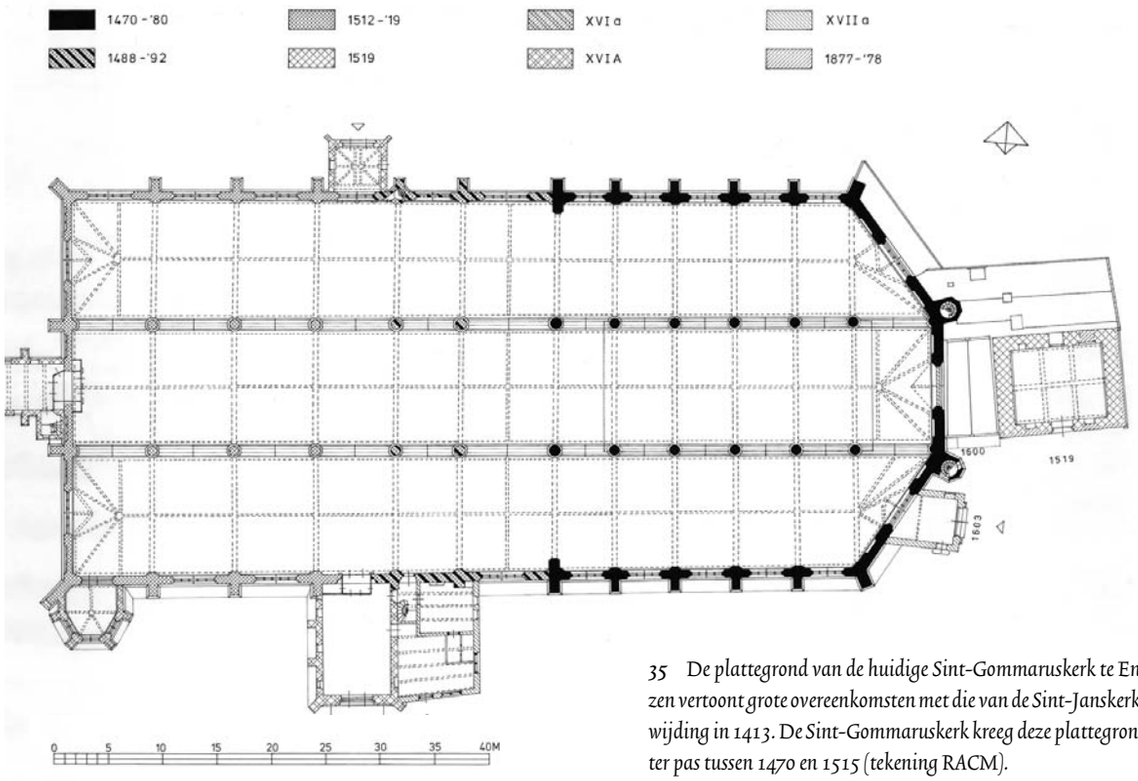

35 De plattegrond van de huidige Sint-Gommaruskerk te Enkhuizen vertoont grote overeenkomsten met die van de Sint-Janskerk na de wijding in 1413. De Sint-Gommaruskerk kreeg deze plattegrond echter pas tussen 1470 en 1515 (tekening RACM).

werkt. Ten behoeve van de uitbreiding van de driebeukige Sint-Janskerk na 1475 waarop verderop wordt terug gekomen, zijn grote delen van de oude zijbeukgevels en de topgevels van het driebeukige koor gesloopt. Daarbij kwam veel sloopmateriaal vrij, dat men als bouwmateriaal gebruikte bij de nieuwbouw.[77] Het profiel van de aangetroffen middenmontants toont overeenkomsten met profielen van bakstenen montants die bij de Oude Kerk in Amsterdam zijn aangetroffen en die horen bij de driebeukige hallenkerk aldaar.

De lange gevels van de zijbeuken waren in Gouda, net als in Schiedam en Amsterdam, aan de bovenzijde recht afgesloten. Van de steunberen is, dankzij een bewaard gebleven exemplaar tegen de oude zuidbeuk, bekend dat ook deze leken op die van de Oude Kerk in Amsterdam. De portalen van rond 1400, die nog altijd in de oude noord- en zuidbeuk van de Goudse Sint-Janskerk aanwezig zijn, zijn vergelijkbaar met die van de Sint-Janskerk in Schiedam. Het gaat in beide gevallen om een smalle entree die bestaat uit een omlijsting van geprofileerde natuursteen die aan de bovenzijde uitloopt in een spitse gotische boog met een driepas in het boogveld. Onder de geprofileerde lijst aan de onderzijde van de spitsboog bevindt zich een segmentboog boven de deuren.

Van het interieur van de Goudse hallenkerk is tengevolge van de brand van 1552 niets meer over. Wel geeft de rond 1900 weer zichtbaar gemaakte indeling van de wanden in het westen van de kerk een goede indruk van de oorspronkelijke situatie. Zoals gezegd gaan deze reconstructies terug op de sporen van de authentieke situatie die tijdens de ontmantelingen zijn aangetroffen.

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 54

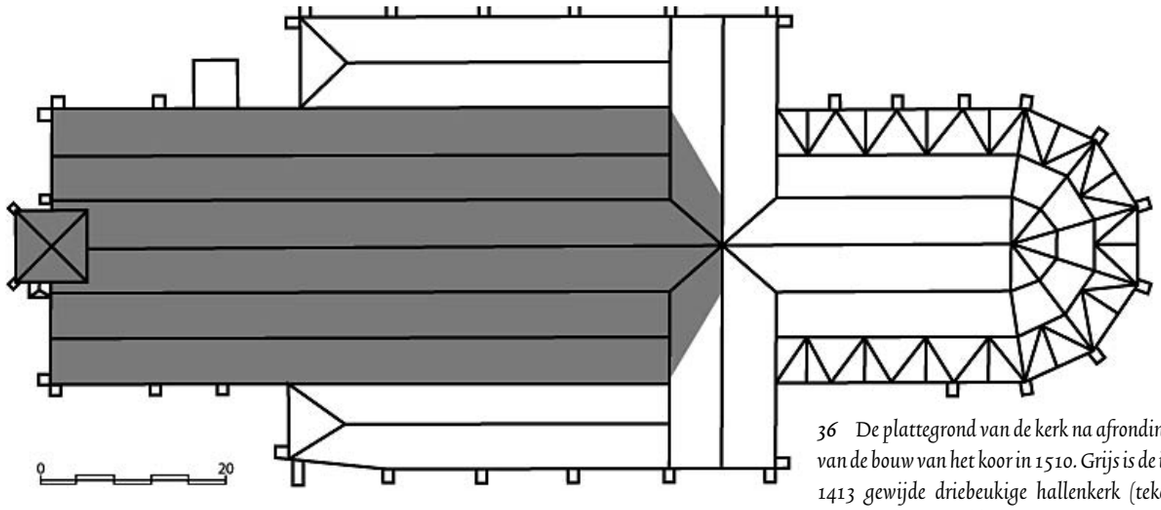

36 De plattegrond van de kerk na afronding van de bouw van het koor in 1510. Grijs is de in 1413 gewijde driebeukige hallenkerk (tekening Henkjan Sprokholt).

Conclusie over de vijftiende-eeuwse Sint-Janskerk

Auteurs als I. Walvis, C.J. de Lange van Wijngaerden en J.N. Scheltema en T. Sterenborg die zich in het verleden met de bouwgeschiedenis van de kerk hebben beziggehouden, hebben zich over de bouwfase rond 1400 slechts beknopt of zelfs helemaal niet uitgelaten. Walvis stelt in zijn geschiedschrijving uit 1714 dat de Sint-Janskerk in 1417 in ieder geval een koor en een transept had.[78] Volgens hem heeft de brand van 1438 de kerk zo ernstig aangetast dat men tot 1485 nodig had om de kerk te herstellen. Getuige de inscriptie in de oostgevel van de kooromgang en die in de wandzuil direct ten westen van de Van Beverninghkapel werd toen met de bouw van een nieuw koor begonnen.

De Lange van Wijngaerden en Scheltema gingen ervan uit dat de kerk in 1361 zo ernstig door de stadsbrand was aangetast dat de herstelwerkzaamheden in 1395 en zelfs in 1410 nog niet waren afgerond. Over de gevolgen van de brand in 1438 merken ze op dat de schade moet zijn meegevallen, gezien de wijding in 1443 en de plaatsing van het hoogaltaar in 1445.[79]

Volgens Sterenborg zou een dertiende-eeuws kerkje op deze plaats bij de brand van 1361 zo ernstig zijn beschadigd dat het moest worden herbouwd.[80] In 1404 verkeerde deze opvolger in bouwvallige toestand en moest wederom worden vervangen. De opvolger werd volgens Sterenborg in 1410 in gebruik genomen.[81] In 1438 zou dit gebouw bij de stadsbrand zo erg zijn vernield dat ze opnieuw moest worden herbouwd. Bij die gelegenheid zou de kerk in de breedte zijn uitgebreid met extra beuken. Dit geheel werd in 1443 gewijd.

Uit onderhavig onderzoek blijkt duidelijk dat in 1413 een driebeukige bakstenen hallenkerk werd gewijd waarvan de bouw hoogstwaarschijnlijk al rond 1390 was begonnen. Vergelijking met bewaard gebleven onderdelen van een aantal andere Hollandse Kerken uit deze periode leert dat de kerk toen vooral verwantschap vertoonde met de Oude Kerk in Amsterdam die ongeveer in dezelfde tijd werd verbouwd. Ondanks het feit dat van de Goudse kerk nauwelijks en van de Oude Kerk in Amsterdam van dat moment zelfs helemaal geen archiefbronnen bewaard zijn gebleven, kan op grond van waargenomen bouwsporen worden geconcludeerd dat er in deze tijd

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 55

grote overeenstemming bestond tussen de architectuur van de Oude Kerk in Amsterdam en de Sint-Janskerk. Dat de Goudse stadsbrand van 1438 de kerk waarschijnlijk niet noemenswaardig heeft aangetast blijkt uit het grafboek dat tussen 1438 en 1489 werd bijgehouden. Bovendien diende de Sint-Janskerk tot voorbeeld voor een geplande verbouwing van de Maria-Magdalenakerk te Goes, die uiteindelijk echter toch anders werd uitgevoerd en mogelijk ook voor de Sint-Gommaruskerk in Enkhuizen.

5 De bouwcampagne van 1475-1510

Uitbreiding tot de langste kerk van Nederland

De volgende belangrijke wijziging van de kerk betreft de grootscheepse uitbreiding in de lengte en de breedte tussen 1475 en 1510. Deze verbouwing past in een reeks van uitbreidingen van grote Hollandse stadskerken in deze periode en kan worden gezien als een prestigeproject van de stad die niet bij andere Hollandse steden achter wilde blijven. Bovendien konden steeds meer mensen zich een duur graf in de kerk veroorloven. Vanwege de aanzienlijke inkomsten die daaruit voortvloeiden, was het lonend om een dergelijke uitbreiding te ondernemen (afbeelding 39).

Van de werkzaamheden in deze periode zijn weinig archiefstukken bewaard gebleven die informatie verschaffen over het verloop ervan. Voor dit onderzoek zijn steekproefsgewijs enkele pandingsbrieven uit deze periode bestudeerd, maar die leverden voor de bouwgeschiedenis geen aanknopingspunten op.[82] Uit een bewaard gebleven oorkonde uit 1497 blijkt dat het stadsbestuur een derde van de opbrengst van de boetes op het slaggeld aan de kerk verleende om de bouw te ondersteunen.[83]

De kerkrekeningen van 1487 tot 1492 verschaffen slechts af en toe een blik op de bouwwerkzaamheden die in die tijd plaatsvonden.[84] Vermoedelijk bestond voor de grote bouwcampagne een aparte administratie die later verloren is gegaan. Dat wordt onder andere gesuggereerd door een doorgehaald kopje in de kerkrekening van 1487. Daar is sprake van 'an de kerck te timmeren ende te decken.' De eerste post vermeldt 'item Jan Ghent.' Op dat punt houdt de post op waarna hij is doorgehaald.[85] Waarschijnlijk heeft de schrijver zijn vergissing gecorrigeerd omdat dit was bedoeld voor een andere administratie.

Het enige wat de kerkrekeningen vermelden over de werkzaamheden aan de kerk betreft leveranties van spijkers, leien, bakstenen en zaken als timmerwerk en metselwerk. Wel komt uit enkele posten naar voren dat men op dat moment bezig was met de afwerking van de zijbeuken. Zo werd in 1487 door twee timmerlieden aan het 'poertael ande suijtsijde vande keric' gewerkt. In 1488 was iemand bezig een portaal te dekken en van een 'tonnerdack' te voorzien.[86] In 1489 is in verschillende posten sprake van werkzaamheden aan de toren.[87]

Reconstructie van de plattegrond met behulp van het vijftiende-eeuwse grafboek (afbeelding 12)

Net als de plattegrond van 1413 kan ook de plattegrond van de kerk aan het einde van de vijftiende eeuw aan de hand van het grafboek dat tussen 1438 en 1489 in gebruik was, worden gereconstrueerd. Behalve het vijftiende-eeuwse grafboek is ook het volgende bewaard gebleven grafboek

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 56

uit de periode 1539-1600 bijzonder informatief over de laat vijftiende-eeuwse bouwfase. De grafboeken tonen aan dat de kerk tussen 1475 en 1485 met twee extra zijbeuken werd uitgebreid en dat het koor na 1485 tot stand kwam.

Door de graven van het al eerder genoemde handschrift B uit het vijftiende-eeuwse grafboek volledig uit te tekenen, wordt de plattegrond van de oude kerk met de uitbreiding door zijbeuken en de aanzet van een nieuw koor zichtbaar. De nieuwe zuid- en noordbeuk blijken dan elk tien graven breed en vierentwintig rijen lang te zijn. Ze vingen aan ter hoogte van rij 13 van de oude zijbeuken en rij 11 van het middenschip (afbeelding 39). Ook werd het gedeelte achter het hoogkoor naar het oosten toe verlengd met drie extra rijen graven en werden de meest westelijke kruisingspijlers van het huidige transept opgetrokken. De oude zijbeuken werden bij die gelegenheid naar het oosten toe met zes rijen graven verlengd, waardoor aan de noordzijde de aanzet van een omgang van een nieuw te bouwen koor ontstond. De uitbreiding van de nieuwe ten opzichte van de oude plattegrond is duidelijk af te lezen uit het grafboek. Aan de bouw van het nieuwe koor zelf was men ten tijde van het vijftiende-eeuwse grafboek nog maar nauwelijks toegekomen.

De kerk kreeg behalve nieuwe zijbeuken ook een transept, maar dat valt in de gereconstrueerde plattegrond niet erg op. Het transept steekt in ieder geval niet buiten de nieuwe noord- en zuidwand van de kerk uit. Alleen de veel grotere intercolumnia van de vier pijlers van het middenschip verraden de aanwezigheid van een kruising.

Op basis van prosopografisch onderzoek is het mogelijk deze vijftiende-eeuwse uitbreiding na 1475 te dateren.[88] Bij dat onderzoek is uitgegaan van de veronderstelling dat grafeigenaren vooral te vinden zijn bij gezinshoofden in de kracht van hun leven en dat het juist die bevolkingslaag is geweest die de magistraatsleden heeft geleverd. Vervolgens is gezocht naar een periode waarin de overeenstemming tussen de namen in het grafboek en die in de magistraatslijsten maximaal was.

Een post in de stadsrekening van 1475 ondersteunt deze datering. Daarin wordt vermeld dat 'van die binnenexsijns heeft die kerric den sesten penninck' wat betekent dat de kerk 16⅔% ontving van de opbrengst van de binnenaccijns (accijns op de bierverkoop binnen de stad), wat een enorm bedrag was. Zo'n groot bedrag kan alleen maar zijn bedoeld om de grootscheepse uitbreiding en verfraaiing van de kerk te financieren. Het besluit hiervoor is kort vóór 1475 genomen.[89]

Van dat nieuwe koor en de kooromgang is dankzij de inscriptie in de oostgevel van de omgang en in de wandzuil direct ten westen van de Van Beverninghkapel bekend dat de eerste steen ervoor in 1485 is gelegd. Men heeft dus na de voltooiing van de zijbeuken in één keer doorgewerkt aan de bouw van het koor. Het koor werd in 1510 gewijd en zowel de plattegrond als het concept van het koor met lichtbeuk en omgang zijn tot op de dag van vandaag onveranderd gebleven.[90] In de kerkrekeningen is een aantal keren sprake van de bouw van de librije, die zich in de oksel van de zuidarm en de zuidelijke omgang bevindt. In 1487 wordt melding gemaakt van 'tymmeren en decken van lybery' en in 1488 wordt hij gestoffeerd en overwelfd.

In het vroedschapboek dat in de jaren 1468-1521 werd gebruikt staan nog enkele posten die verder helpen bij het reconstrueren van de bouwgeschiedenis van deze bouwfase.[91] Zo wordt op 2 mei 1509 aangetekend dat 'als de kerck getimmert heeft ende geen gelt vander stede meer ontfanghen, zoe zalmen de Minderbroeders geven hondert croenen.' Deze zin is doorgehaald maar iets verder staat 'item men zal den Minderbroeders t'enden 'tsiaers geven alle weecke een pondt groet tot hondert croenen toe tot reparatie van hoer gastcamer.' Hieruit kan worden geconclu-

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 57

deerd dat de kerk vanaf dat moment geen bijdrage van het stadsbestuur meer nodig had zodat dat aan het klooster van de minderbroeders kon worden besteed.

Uit het zestiende-eeuwse grafboek, dat tussen 1539 en 1600 werd bijgehouden, blijkt dat het nieuwe koor in ieder geval in 1539 klaar was en dat op dat moment in de omgang werd begraven (afbeelding 39). De noordzijde van de omgang is aanvankelijk zestien rijen graven lang en zes tot acht graven breed; de zuidzijde is oorspronkelijk eveneens zestien rijen graven lang en zeven tot negen graven breed.[92] De vijfzijdige oostelijke sluiting telde drie graven.[93]

Het interieur van de kerk in 1510

Zijbeuken en transept

Uit het grafboek blijkt duidelijk dat de nieuwe zijbeuken dezelfde traveemaat hadden als de oude kerk, dus half zo groot als tegenwoordig.[94] Waarschijnlijk waren de gevels van de nieuwe zijbeuken aan de bovenzijde niet met topgevels maar recht afgesloten.

In dezelfde periode werd de kerk al voorzien van gebrandschilderd glas. Dat blijkt uit een aantal posten in de kerkrekeningen van 1487 tot 1489.[95] In de rekeningen is ook een aantal keren sprake van beelden in het schip.

Naast de kerkrekeningen zijn ook nog enkele andere archiefstukken bewaard gebleven die bevestigen dat men aan het einde van de vijftiende eeuw met het interieur van de kerk bezig was.[96] Uit 1485 dateert bijvoorbeeld een brief van bisschop David van Bourgondië waarin hij de kerkmeesters toestemming geeft het altaar van Sint Pieter af te breken en te verplaatsen.[97] Het altaar werd van een onbekende plaats naar de buitenmuur van de tweede travee van de nieuwe noordbeuk verplaatst (bijlage 1).

Koor

Informatie over het koor wordt vooral verschaft door het zestiende-eeuwse grafboek (afbeelding 3). Op de grens van het nieuwe koor en de omgang staan in dit grafboek vrijwel geen zuilen aangegeven omdat ook in het nieuwe hoogkoor in tegenstelling tot de omgang in die tijd nog niet werd begraven.[98] De traveemaat van het koor is, gezien de hele opzet van dit bouwdeel, na de bouw echter niet meer gewijzigd. De traveemaat in de rechte delen van het koor is vanaf het begin breed geweest. In de sluiting zijn spitsbogen toegepast, maar in de rechte delen is sprake van brede halfronde scheibogen, een concept waarop later in de zestiende eeuw in het schip zal worden voortgeborduurd.[99]

Uit het zestiende-eeuwse grafboek blijkt dat het sacramentshuis aan de noordzijde van de omgang ter plaatse van de graven 1 tot en met 3 van rij 11 en 12 stond (afbeelding 39). Die graven waren niet bruikbaar vanwege 'die voet van dat sacramentshuijs.'

De authenticiteit van de huidige lichtbeuk van het koor is vaak onderwerp geweest van discussie.[100] Onder andere vanwege het voorkomen van zaken als de al genoemde oude middenmontants in het muurwerk van het huidige vensterbanktriforium is vaak verondersteld dat de lichtbeuk na de bouw van het koor is gewijzigd. Het metselwerk van de hele lichtbeuk dateert echter uit de periode 1450-1500.[101] Dat is onder meer af te leiden uit het feit dat alle dagkanten van de vensters aan de buitenzijde zijn ingeboet met baksteen van hetzelfde formaat en dezelfde kleur

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 58

als het binnenwerk. Tijdens de ontpleistering van de lichtbeuk van het koor in 1963 kwamen naast de kolonetten, ter plaatse van de kapiteeltjes, in de noord- en zuidmuur bovendien vierkante sparingen tevoorschijn. Het gaat om steiger- of kortelinggaten uit de bouwtijd.[102] Alle vensters in het koor zijn voorzien van een eenvoudig vensterbanktriforium. In de vijfzijdige sluiting is het triforium telkens verticaal in drieën gedeeld. Waarschijnlijk waren deze vensters al kort na de bouw voorzien van gebrandschilderd glas.

Kooromgang

De sluiting van de kooromgang was direct voorzien van een eikenhouten gewelf, dit in tegenstelling tot de open kap in de rest van de kerk.[103]

Tegen de buitenzijde van de kooromgang stonden verschillende aanbouwen. In de eerste plaats stond in de oksel van de zuidarm en het zuidelijke deel van de kooromgang het complex gebouwen waarin onder meer de kerkvoogdenkamer met daarboven de librije was ondergebracht. En tegen de gevel van glas 16 stond bijvoorbeeld een kapel, wat blijkt uit twee elliptische spaarbogen die tijdens de restauratiewerkzaamheden in het begin van de twintigste eeuw in het muurvlak werden aangetroffen.[104] Ten slotte bevond zich ter plaatse van de huidige Coolkapel die in 1516 werd gebouwd, aanvankelijk een poortje.

Architectonische context

In 1510 stond er in Gouda een kerk met een vijfbeukig hallenschip. Het koor had een lichtbeuk en een omgang met topgevels met daarin grote brede vensters. De koorpartij was bekleed met Gobertangesteen uit de omgeving van Brussel en dat geldt ook voor het transept en de nieuwe zijbeuken van het schip. Dit in tegenstelling tot de oude beuken die in baksteen opgetrokken waren.

Over de architectonische context van vooral het koor van de Sint-Janskerk valt meer te zeggen dan over die van de kerk van 1413 omdat de koorpartij nog aanwezig is. Weliswaar verdwenen bij de brand van 1552 veel details, maar het uitgangspunt van een koor met lichtbeuk en een omgang met topgevels bleef gehandhaafd.

Doordat de kerkrekeningen over de jaren 1487-1492 vrijwel niets over de verbouwing vermelden is ook niets bekend over de herkomst van het natuursteen en over de adviseurs die bij de verbouwing betrokken zijn geweest. Voor de architectonische context moet daarom vooral worden teruggevallen op vergelijking met andere grote Hollandse stadskerken en openbare gebouwen uit dezelfde periode.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw werden in Holland en Zeeland meer stadskerken grootscheeps verbouwd en uitgebreid en veel betrokken leveranciers van vooral natuursteen en adviseurs hadden hun 'eigen' kenmerken. Bij de ambitieuze verbouwingen van de stadskerken van Zierikzee, Veere, Alkmaar, Bergen op Zoom en de Oude en Nieuwe Kerk in Delft waren bijvoorbeeld verschillende generaties van de Vlaamse familie Keldermans als ontwerper betrokken.[105] Het koor van de Goudse Sint-Janskerk vertoont met deze 'Keldermanskerken' echter geen verwantschap. In de periode dat het Goudse koor tot stand kwam, waren vooral Anthonis I en later Rombout II Keldermans in de noordelijke Nederlanden actief.[106] In de door beiden gerealiseerde kerken wordt vooral in het interieur, maar ook aan de buitenzijde steeds dezelfde vormentaal

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 59

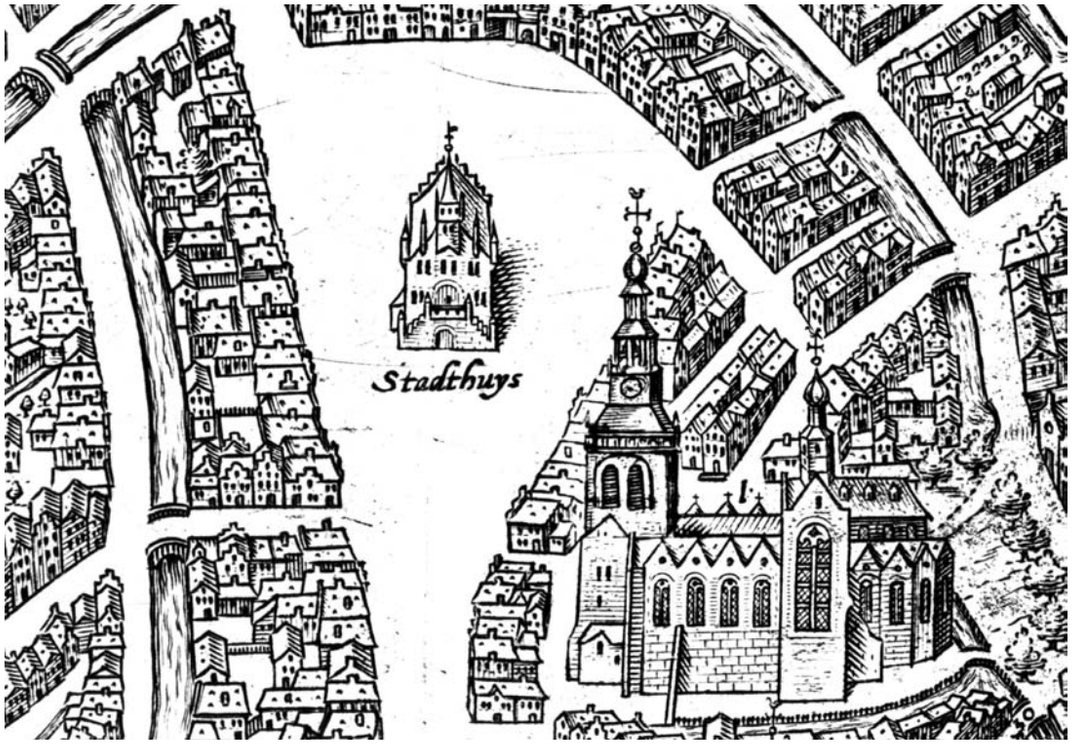

37 Uitsnede uit de stadsplattegrond zoals Braun en Hogenberg die in 1585 uitgaven. Duidelijk is te zien dat de kerk op dat moment een laag schip met een basilicaal koor had. Ook is de bebouwing aan de zuidzijde van de kerk aangegeven.

toegepast. Het gaat daarbij om klok- en accoladebogen, paneelvelden, nissen en tegen elkaar gerichte driepassen en doorgaande scheibogen zonder kapitelen. De triforia en vensters lopen vaak met behulp van weelderig maaswerk in elkaar door. Geen van deze kenmerken is in het koor van de Sint-Janskerk terug te vinden.

Andere kerken die in deze periode grootscheeps werden verbouwd zijn de Hooglandse Kerk in Leiden, de Maria-Magdalenakerk in Goes, de Sint-Laurenskerk in Rotterdam en de Sint-Jacobskerk in Den Haag, maar ook met deze kerken lijkt de uitbreiding van de Goudse Sint-Janskerk tussen 1485 en 1510 niet in verband te staan.

Eigenlijk blijven er maar drie gebouwen over die voor vergelijking in aanmerking komen. Achtereenvolgens zal stil worden gestaan bij het stadhuis in Gouda, de Oude Kerk en de Nieuwezijds Kapel in Amsterdam. Tussen de in 1413 afgeronde en de in 1475 begonnen bouwcampagnes van de Sint-Janskerk kwam in Gouda een ander groot prestigeproject tot stand. Vanaf 1448 verrees in minder dan tien jaar tijd het stadhuis op de Markt (afbeelding 14). Een direct verband tussen de werkzaamheden aan de kerk en het stadhuis is weliswaar nooit aangetoond, maar de bouwrekeningen van het stadhuis geven een goed overzicht van de bij die bouw betrokken meesters.[107] Mogelijk werkten enkelen van hen na de afronding van het stadhuis aan de in 1475 begonnen bouwcampagne van de kerk.

Zo kwam het natuursteen voor het stadhuis van Steven van Affligem die de steen vrijwel kant-en-klaar aanleverde.[108] Van Steven van Affligem is bekend dat hij zo'n twintig jaar later, in 1470, de kruisingspijlers, de scheibogen en zes grote pijlers voor het middenschip van de Sint Bavo in

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 60

Haarlem leverde.[109] Op dat moment was hij dus nog steeds werkzaam. Van Affligem leverde in de tweede helft van de vijftiende eeuw steen op maat voor nog andere grote bouwcampagnes. Hij werkte daarbij, zoals bij het Goudse stadhuis, af en toe samen met meester Harmen en met steenhouwers zoals Jan Coelman en Jan Keldermans.[110] Omdat hij in Gouda een goede bekende was, kan Steven van Affligem heel goed verantwoordelijk zijn geweest voor de steenleveranties ten behoeve van de uitbreiding van de Sint-Janskerk. Concrete aanwijzingen daarvoor ontbreken evenwel.

Amsterdam en Gouda

Op de tweede plaats dringt zich ook nu weer een vergelijking met de Oude Kerk in Amsterdam op. Dat geldt bovendien voor de kooromgang van de voormalige Heilige Stede of Nieuwezijds Kapel in dezelfde stad.[111]

De Oude Kerk werd in dezelfde periode verbouwd als de Sint-Janskerk. Hierboven werd al beschreven hoe de Oude Kerk aan het einde van de veertiende eeuw was verbouwd tot een grote driebeukige hallenkerk. Het vijfzijdig gesloten eenbeukige koor zonder lichtbeuk was toen blijven staan. Om beter aan te sluiten bij die hallenkerk én vanwege de behoefte aan meer ruimte vanwege het groeiende aantal altaren, werd het eenbeukige koor zonder lichtbeuk tussen 1445 en 1455 voorzien van een omgang met zijkoren. Daardoor ontstond een driebeukig hallenkoor met een omgang rond de apsis. De lichtbeuk van het koor kwam overigens pas veel later tot stand (zie ook hoofdstuk 3).[112] De kooromgang van de Oude Kerk werd per travee voorzien van een brede topgevel met een groot venster erin. De gevels zijn nooit bekleed geweest met natuursteen, maar de gelijkenis met de zo'n vijftig jaar later tot stand gekomen topgevels van de Goudse kooromgang is frappant (afbeelding 15 en 16).

Een ander kerkelijk gebouw in Amsterdam waarvan de koorpartij grote overeenkomsten vertoonde met die van de Oude Kerk is de in 1908 afgebroken Heilige Stede of Nieuwezijdskapel in Amsterdam.[113] In verband met het belang van dit gebouw als internationaal bedevaartoord moest deze kapel tijdens haar bestaan enige malen worden vergroot en verfraaid. In de loop van de vijftiende eeuw was ze uitgegroeid tot een van de grootste gebouwen van Amsterdam. In de eerste helft van de vijftiende eeuw was de Heilige Stede een hallenkerk met een brede beuk parallel aan de Kalverstraat, drie even hoge schepen dwars daarop en een vijfzijdig koor met omgang. Tussen 1452 en 1460 kwam na een brand, die veel schade had veroorzaakt, de uiteindelijke kooromgang met topgevels tot stand.[114]

Waarom bij de bouw van de kooromgang van de Oude Kerk en de kort daarna gebouwde omgang van de Heilige Stede werd gekozen voor topgevels is niet duidelijk. De hiervoor vereiste constructie is ingewikkelder dan die voor de gangbare gevels voor een kooromgang: deze waren aan de bovenzijde meestal recht afgesloten. Tot de bouw van de omgang van de Oude Kerk werden topgevels bij kerken dan ook vooral toegepast als sluitwand van een schip of transeptarm. Daar was het een logische en constructief makkelijke oplossing.

A. Mekking vraagt zich af of de Amsterdamse oplossing voor topgevels een keuze met een symbolische betekenis was.[115] Hij stelt dat hoog opgaande topgevels, vaak met aan weerszijden een traptoren al eeuwenlang een architectonische verwijzing vormden naar het hemelse Jeruzalem.[116] In een aantal Duitse steden werd dit toegepast bij raadhuizen. Elke stad moest worden gezien als

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 61

voorafbeelding van het Hemelse Jeruzalem en elk raadhuis als de zetel van het goede bestuur dat de komst van Gods Rijk moest voorbereiden.[117] Mekking geeft aan dat ook particuliere burgers deze gevels in gereduceerde vorm voor hun woonhuizen overnamen en dat het straatbeeld in tal van middeleeuwse steden al snel door dergelijke gevelreeksen werd bepaald. Hij concludeert dat de topgevels een uiting zijn van de in de vijftiende eeuw toegenomen stedelijke zelfbewustwording. De tweede verklaring die Mekking geeft, ligt in mijn ogen veel meer voor de hand. Alle drie de koren met omgang en topgevels stonden in Amsterdam en Gouda op een in stedenbouwkundig opzicht markante plaats. Aan de noord- en zuidzijde zijn de kerken geheel ingebouwd. In Gouda valt dat tegenwoordig wel mee, maar indertijd stond ook langs de zuidzijde van de kerk veel bebouwing (afbeelding 37). Ook aan de westzijde waar de toren staat, bevindt zich de stedelijke bebouwing op korte afstand.

Door het water aan de oostzijde had men alleen vanaf die kant vrij zicht op de kerk. Stad en kerkmeesters konden de kerk daar een vorm geven die in overeenstemming was met het prestige van de stad. Door toepassing van de reeks geveltoppen ontstond een indrukwekkend waterfront.

Vanwege deze opvallende overeenkomst was het de moeite waard om te kijken of er een uitwisseling is geweest tussen Amsterdam en Gouda en of daarover nog informatie te vinden was. Helaas is over de bij de verschillende bouwcampagnes van de Amsterdamse Oude Kerk betrokken werklieden niets bekend met uitzondering van een aantal bouwdelen, die echter pas veel later, in de tweede helft van de zestiende eeuw tot stand zijn gekomen.[118] Ook van de bouw van het koor van de Heilige Stede zijn geen schriftelijke bronnen bewaard.

De bouwmeester

De uitbreidingswerkzaamheden aan de Goudse Sint Jan begonnen in 1475. Mogelijk leverde Steven van Affligem dus ook voor deze campagne natuursteen, net als voor het stadhuis. Voor de adviezen over grote hoeveelheden natuursteen zoals die in Gouda nodig waren, moet in ieder geval een meester van het steenwerk ingeschakeld zijn geweest. [119] Ook moet er een meester zijn geweest die het werk ter plaatse leidde. Maar wie was deze meester ten tijde van de grote uitbreiding? Omdat zoals gezegd in Amsterdam alle bronnen verloren zijn gegaan, ontbreekt hiervoor elk aanknopingspunt.

Wel was er in 1512 in Gouda een bekende bouwmeester en aannemer gevestigd. Het gaat om Clemens van der Goude, die onder andere in dat jaar als aannemer de toren van het Leidse stadhuis rechtzette. Ook staat vast dat hij vóór 1542 het sacramentshuis voor de Sint-Janskerk heeft gemaakt.[120]

In de jaren zeventig en tachtig van de vijftiende eeuw was hij waarschijnlijk te jong om te kunnen adviseren over het steenwerk bij de Goudse kerk. Wel kan hij een plaatselijke voorganger hebben gehad, die aan de wieg van de uitbreiding heeft gestaan. Mogelijk is dit bovengenoemde meester Harmen waarvan bekend is, dat hij in ieder geval bij het Goudse stadhuis en de Oude Kerk in Delft samenwerkte met Steven van Affligem. Maar wie het ook is geweest, hij moet zijn inspiratie uit Amsterdam hebben gehaald.

02 vd Berg 25-62:proefje tekst 9/17/08 9:32 AM Pagina 62

6 Conclusie

In de vijftiende eeuw werd de Sint-Janskerk twee keer fors uitgebreid. In 1413 werd een driebeukige hallenkerk met driezijdig stomp koor gewijd. De bouw daarvan moet rond 1390 zijn begonnen. De beslissing van het kerk- en stadsbestuur om de kerk daarna nog een keer te vergroten en verfraaien moet vóór 1475 zijn genomen. De kerk werd met twee extra zijbeuken in de breedte uitgebreid en in de lengte met een basilicaal koor met omgang.

Ten tijde van beide bouwfasen vertoonde de kerk sterke overeenkomsten met de Oude Kerk in Amsterdam die telkens in ongeveer dezelfde periode werd verbouwd en wat betreft het koor ook met de Heilige Stede in Amsterdam. Relaties tussen beide kerk- en stadsbesturen zijn echter niet aantoonbaar. Archiefbronnen die iets zouden kunnen zeggen over de Goudse kerk in de vroege vijftiende eeuw zijn nauwelijks bewaard gebleven en van de bouw van de Oude Kerk in Amsterdam zijn tot ver in de zestiende eeuw helemaal geen bronnen bekend.

Over de verbreding en verlenging van de Goudse kerk na 1475 is meer informatie overgeleverd. Vergelijking van deze uitbreiding met de totstandkoming van het koor van de Oude Kerk in 1455 en de bouw van het koor van de Heilige Stede kort daarna leidt tot de conclusie dat Gouda Amsterdam voor wat betreft de vormgeving van de kooromgang dertig jaar later bewust moet hebben nagevolgd.

Het is onbekend wie ten tijde van de uitbreiding de bouwmeester en aannemer van het Goudse werk was, maar zeker is dat deze bouwcampagne onder leiding van een dergelijke figuur moet hebben gestaan. Wie dat ook geweest is, voor de kooromgang heeft hij zich gebaseerd op het concept van dat van de Oude Kerk in Amsterdam en dat van de Heilige Stede. De architectonische overeenkomst tussen het exterieur van deze drie kooromgangen is frappant. De monumentale oplossing waarvoor gekozen is houdt verband met de stedenbouwkundige ligging. Alle drie de kerkgebouwen waren op het koor na omgeven door stedelijke bebouwing. Door de ligging aan een gracht, had men alleen vrij zicht op het koor. Dit was het enige deel van de kerk waar de stads- en kerkbestuurders de vooraanstaande positie van deze gebouwen kon vormgeven.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 113

Na 1597 groeide het aantal metselaars weer in verband met de verhoging van de toren. Tussen 1598 en 1606 wordt bijvoorbeeld ook Claes Ariaenszn, de stadsmetselaar, vermeld. Dirck Luyten, die een bestek voor de verhoging van de toren opstelde, komt in de jaren 1603 tot 1606 vele malen voor omdat hij toen samen met steenhouwer Unico Cardon de toren verhoogde.

De steenhouwers

Bij de steenhouwers is het beeld niet anders dan bij de metselaars. In de jaren 1560-1561 is sprake van een piek in het steenhouwwerk. Er zijn in die twee jaren vele steenhouwers in de kerk aan het houwen. Daarna neemt hun aantal abrupt af. In 1564 en 1565 is er dan nog een kleine piek, maar daarna is het aantal steenhouwers tot 1590 verwaarloosbaar klein.

Sommige steenhouwers werken een aantal jaren achtereen zoals oppersteenhouwer Claes Aelbertszn, aan wie tussen 1558 en 1561 grote hoeveelheden werk werden aanbesteed. Een andere steenhouwer is Romen de Coninck, die in 1559 wordt vermeld en in 1560 en 1561 hakte Maerten, zoon van Lieven de Coninck, de bladeren van de bladkapitelen en de basementen van de zuilen. Hans en Grelis vormden een steenhouwersduo en datzelfde geldt voor ene Bastiaen en Gerrit. Jan

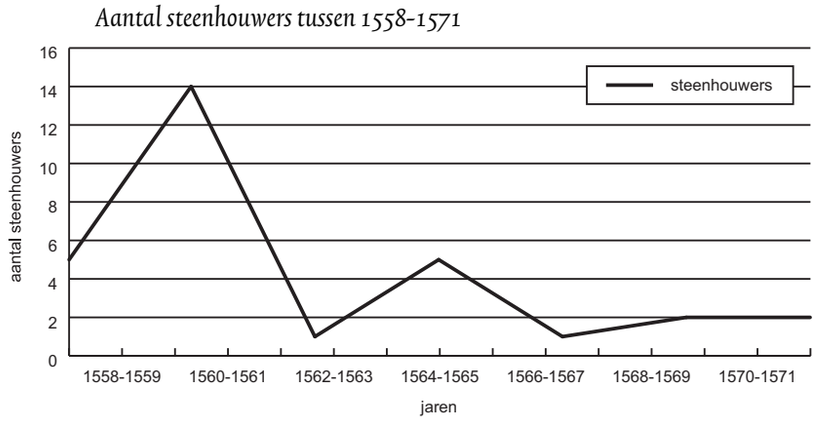

67 De pieken in het aantal steenhouwers tussen 1558 en 1568 zijn duidelijk herkenbaar (grafiek Koen Sprokholt).

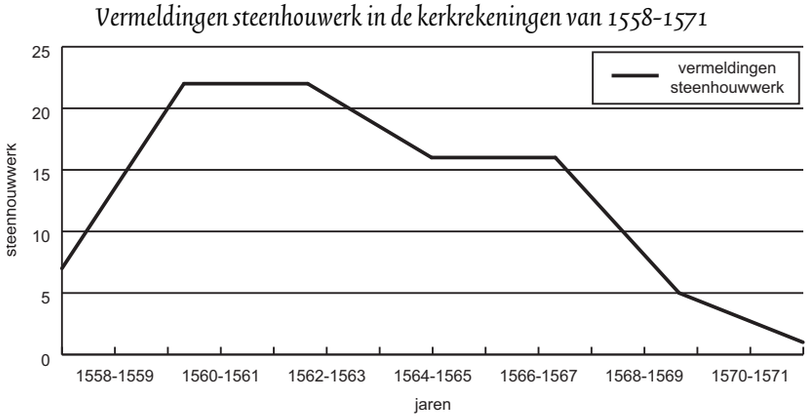

68 In dit overzicht van het aantal vermeldingen tussen 1558 en 1568 van natuursteenwerk zijn eveneens toe- en afnamen te herkennen, maar er is geen sprake van echte pieken. Uit de kerkrekeningen blijkt dat veel natuursteenwerk na 1561 voornamelijk door één steenhouwer, namelijk Jan Grijsaert werd uitgevoerd (grafiek Koen Sprokholt).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 114

Grijsaert, die met Lieven de Coninck samenwerkte, speelde een rol bij de steenleveranties, maar hakte ook zelf in Gouda.[244]

Waarschijnlijk fungeerde Jan Grijsaert vanaf 1560 als een soort coördinator van het natuursteenwerk. In 1562 en 1563 is hij de enige steenhouwer die in de rekeningen staat vermeld. Hij komt dan vaak voor. Hij werkt tot 1565 aan de kerk, maar in 1565 komt er een andere steenhouwer bij, Tilman van Keulen. Over de jaren 1566 en 1567 komen vrijwel geen steenhouwers in de rekeningen voor en daarna wordt tot ver in de jaren negentig nog slechts af en toe een steenhouwer vermeld.

Tussen 1598 en 1600 komt steenhouwer Unico Cardon veelvuldig in de kerkrekeningen voor. Aanvankelijk maakte hij vloerstenen passend rondom de zuilen en tegen de muren.[245] Daarna komt hij elk jaar terug met pieken in de jaren 1604 en 1606. In die periode werkte hij samen met metselaar Dirck Luyten aan de verhoging van de toren. De opvolger van Cardon, Gregorius Cool, onder meer bekend van het bordes van het Goudse stadhuis, werd vanaf 1600 voor enkele klussen in de kerk betaald.[246]

De timmerlieden

In de tweede helft van de vijftiende eeuw was het timmerbedrijf in ons land al zeer ver ontwikkeld. Grote constructies werden vaak in de werkplaats van een bedrijf klaargemaakt en daarna vervoerd naar de bouwplaats.[247] Uit de paragraaf over de bouw van de lichtbeuk van het Goudse middenschip blijkt dat timmerlieden een groot werkgebied hadden en daardoor goed op de hoogte waren van wat er in andere plaatsen gebeurde.

In de tweede helft van de zestiende eeuw werd de positie van meerstertimmerlieden steeds belangrijker. Zij ontwikkelden zich tot technisch adviseurs en speelden een rol bij de aankoop van hout. Ze hadden vaak de leiding over een ploeg timmerlieden en houtzagers en waren regelmatig betrokken bij het opstellen van bouwplannen en bestekken.

Deze praktijk is ook in Gouda goed te zien. De kerkmeesters besteedden tussen 1552 en 1563 vrijwel al het timmerwerk uit aan meester Cornelis Fredericksz van Montfoort en zijn knecht Zuylen Pouwelszn. Hij nam ook het aankopen van hout voor zijn rekening. Zo werd hij in 1558 betaald van 'vracht van makelardie ende verteerde costen.'[248] Er zijn verschillende al eerder genoemde contracten tussen hem en de kerkmeesters bewaard gebleven en dat geldt ook voor zijn zoon en opvolger Claes Corneliszn.

In de jaren tachtig komt deze Claes Corneliszn niet in de rekeningen voor, maar dat kan te maken hebben met het feit dat er in die periode weinig timmerwerk was. Eind jaren negentig duikt hij weer in de rekeningen op.[249]

Claes Wiertszn en Goessen Gherlofszn zijn eigenlijk de enige timmerlieden die in de jaren tachtig regelmatig genoemd worden en dat heeft te maken met werkzaamheden aan de toren die eigendom was van de stad. Claes Wiertszn was in 1596 stadstimmerman en in die functie werd hij nauw betrokken bij de voorbereidingen van het werk aan de te verhogen toren. Hij inspecteerde de toren in 1599 en in 1601 zorgde hij voor een bestek voor het houtwerk ten behoeve van de werkzaamheden. Tijdens de bouw gaf hij advies over de houtconstructie.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 115

De leidekkers

In de tweede helft van de vijftiende eeuw waren in steden als Gouda nog steeds alleen de grote gebouwen zoals kerken en enkele huizen gedekt met leien. Hoewel in de loop van de zestiende eeuw de harde kap terrein won, bleven neveninkomsten voor leidekkers van groot belang. Net als in Kampen komt ook uit de kerkrekeningen van Gouda naar voren dat zij zich met tal van aanverwante zaken bezighielden. Ze handelden in leien en nagels, maar verrichtten bijvoorbeeld ook loodgieterswerk. Ook voerden ze onderhoudscontracten uit.

Bij de Sint-Janskerk werden leidekkers voor kleinere werkzaamheden ingehuurd, maar van tijd tot tijd werden ook grote klussen in een keer aanbesteed. Zo schrijft Walvis dat de leidekkers Pieter en Jochem Lambrechtszn in 1552 aannamen het koor, de omgang en het kruiswerk te dekken. Ze kregen daarvoor 22 stuivers per roede leien. De goten moesten ze op eigen kosten met lood beleggen. Aanvankelijk was men van plan het overige deel van de kerk met riet te dekken, maar vanwege het grote brandgevaar liet men toch sparren zagen en pannen kopen. Dezelfde Pieter en Jochem belegden de daken hiermee. Vóór de brand werkte Jochem de leidekker trouwens ook al aan de kerk en hij bleef dat zeker tot in 1563 veelvuldig doen. Ook Pieter Lambrechtszn komt tot 1563 in de rekeningen voor. Vanaf 1560 nam de hoeveelheid leidekwerk tot de jaren tachtig iets af.

De eerste helft van de jaren tachtig laat dan een sterke toename van het aantal leidekkers zien. In 1583-1584 zorgde Vincent Janszn de leidekker voor versterking en in 1584 kwamen daar nog Lambert Gerritszn en Jan Wouterszn uit Utrecht bij.[250]

Na een periode van 1590 tot 1597 waarin weinig leidekkers worden vermeld, nam hun aantal weer toe. Vooral Harmen Janszn en zijn knecht komen vanaf dat moment tot 1606 zeer vaak voor. Hij was duidelijk de vaste leidekker van de kerk in de periode waarin werd gewerkt aan het middenschip en de toren. Ook bij de leidekkers wordt duidelijk dat ze zowel veel knechten hadden als zonen die voor het vak van hun vader hadden gekozen.

De glazeniers

Het plaatsen van gebrandschilderd glas vereist een geheel eigen aanpak en werktempo. Al tijdens de bouwcampagnes werden de vensters opgebouwd, maar voordat een glas daadwerkelijk kon worden geplaatst, moesten tal van voorbereidingen worden getroffen. Alles bij elkaar genomen kon dat soms jaren duren. Het begon al met het leggen van de eerste contacten met de schenkers. Vaak was een bouwdeel al jaren af en het betreffende venster werd dan tijdelijk gevuld met baksteen of, als men voorzag dat het langer zou duren, met blank glas.[251] In het Memoriaal vermeldt een post uit 1592 dat de vakken voor de glazen tijdelijk werden gevuld met riet.[252]

Wanneer een glasschilder een opdracht kreeg voor een gebrandschilderd glas, mat hij eerst de geplande lichtopening. Daarna maakte hij een of meer ontwerpen op schaal 1:5 of 1:20 van de ware afmetingen. Vervolgens werden de ontwerpen voorgelegd aan de opdrachtgever en werd een definitief ontwerp gekozen. Dit heette het vidimus. Op basis van het vidimus werd een carton op ware grootte getekend.[253] In de periode na de brand, van 1552 tot en met het jaar 1571 werden de vensters van het koor, de kooromgang, het grootste deel van het transept en de meest oostelijke dwarskapellen voorzien van gebrandschilderde glazen. Daarna lag het beglazingswerk grotendeels stil tot 1593. De eenvoudige wapenglazen in de lichtbeuk van het schip kwamen van 1593 tot 1594 tot stand en daarna werden de overige dwarskapellen en de westgevels voorzien van

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 116

gebrandschilderde glazen die werden geschonken door onder andere de Hollandse steden, de Staten van Holland en het Hoogheemraadschap van Rijnland. In het begin van de zeventiende eeuw was de beglazing van de kerk zo goed als afgerond.

9 Conclusie zestiende eeuw

Architectuur en bouwgeschiedenis

Al ten tijde van de afronding van het basilicale koor in 1510 moeten de stadsbestuurders en kerkmeesters hebben besloten ook het vijfbeukige hallenschip te moderniseren. Gezien het uiteindelijke resultaat was er sprake van een vooropgezet plan voor een basilicale kerk met een middenschip met lichtbeuk, twee zijbeuken en een reeks van dwarskapellen daarnaast. De dwarskapellen zouden een dubbele traveemaat ten opzichte van die van het middenschip krijgen. Dit nieuwe bouwplan sloot nauw aan bij het plan van de dwarskapellen van de Oude Kerk in Amsterdam.

Rond 1515 werd begonnen met de bouw van een eerste reeks dwarskapellen. Waarschijnlijk kampten de opdrachtgevers met geldgebrek, want in 1540 werd een loterij georganiseerd waarvan de opbrengst hoogstwaarschijnlijk bedoeld was om de bouwcampagne af te ronden. Uit de kerkrekeningen uit de jaren veertig blijkt dat deze campagne vóór 1550 was afgerond.

In 1552 werd de kerk echter getroffen door een verwoestende kerkbrand waarna er weinig meer dan de buitenmuren overeind stond. De dwarskapellen werden in ere hersteld maar de brand bood tevens de mogelijkheid om ook in het middenschip de traveemaat te verdubbelen. Hierdoor heeft Gouda het uitgangspunt van een dubbele traveemaat tot het uiterste kunnen doorvoeren en straalt de kerk in ruimtelijke zin een grote eenheid uit. In feite profiteerde Gouda van de wet van de remmende voorsprong. Amsterdam liep telkens voor ten opzichte van Gouda, maar dankzij de brand in 1552 wist Gouda de achterstand in een voorsprong om te zetten.

Aan de Oude Kerk in Amsterdam, die in de loop der eeuwen tot stand is gekomen, is de middeleeuwse bouwgeschiedenis daardoor nog volop af te lezen. De Sint-Janskerk heeft haar middeleeuwse karakter na de brand in 1552 echter grotendeels verloren. In de periode dat de kerk werd herbouwd maakte de kerkarchitectuur een belangrijke ontwikkeling door. Bij herstelwerkzaamheden van grote stadskerken zoals de Sint-Janskerk bouwde men in de regel op het bestaande grondplan, maar in een eigentijdse vormentaal. Dit is duidelijk zichtbaar in de architectuur van de Sint-Janskerk die voor die tijd modern te noemen is.

In de loop van de jaren zeventig van de zestiende eeuw werden de herstelwerkzaamheden van de Sint-Janskerk afgerond. Eerst toen kon een begin worden gemaakt met de bouw van de lang beoogde lichtbeuk. Deze liet tengevolge van de oorlogsperikelen nog enige tijd op zich wachten. Pas in 1590 kwam de kap van de kapel van het Goudse Maria-Magdalenaklooster beschikbaar. De lichtbeuk kon toen snel worden opgetrokken.

Het enige wat op dat moment nog stond te gebeuren, was de verhoging van de toren. Deze viel toen nog in het niet ten opzichte van het verhoogde middenschip.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 117

Het bouwbedrijf

De bewaard gebleven archiefstukken vormen ook een uitstekende bron om het bouwbedrijf rond de Sint-Janskerk in de tweede helft van de zestiende eeuw in kaart te brengen. Vergelijking van de Goudse kerkrekeningen met het bouwbedrijf in Kampen in de zestiende eeuw en het bouwbedrijf elders in het huidige Nederland maakt duidelijk dat de werkwijze in Gouda in die tijd niet wezenlijk afweek van de gebruikelijke gang van zaken.[254] Het stadsbestuur nam ten aanzien van de bouw de belangrijkste beslissingen en benoemde na de brand van 1552 Cornelis Fredericksz van der Goude tot meester van het werk.

De kerkmeesters organiseerden de bouwcampagnes. Zij zorgden voor de nodige werklieden en de materialen. Wat de organisatie van de aanbesteding en het sluiten van contracten betreft, sluit de Sint-Janskerk eveneens aan bij de gangbare praktijk elders in ons land. Naarmate de zestiende eeuw vorderde werd de aanbesteding steeds professioneler aangepakt. Grote klussen zoals de bouw van de lichtbeuk van het schip en de verhoging van de toren rond 1600 werden in één keer uitbesteed aan gespecialiseerde werkmeesters. Voor de aanbesteding werden in nauw overleg met de stadstimmerman bestekken opgesteld en bovendien werd er ook buiten Gouda geworven.

Uit de rekeningen blijkt dat veel van de ingehuurde werklieden ook elders werkzaam waren en dat de natuursteen bij belangrijke en bekende firma's in de Zuidelijke Nederlanden en het oosten van ons land of Duitsland werd betrokken. Hout kwam uit de reguliere stapelplaatsen Dordrecht en Amsterdam.

Het timmerbedrijf was in de loop van de zestiende eeuw steeds beter georganiseerd geraakt. Grote firma's leverden vaak kant-en-klare constructies af bij de bouwplaats. Bij de Goudse herstelwerkzaamheden na de brand van 1552 werd weliswaar veel van het werk ter plaatse gemaakt, maar de betreffende timmermeester, Cornelis Fredericksz van Montfoort, was wel een grote aannemer die ook op andere plaatsen werkte. Omdat timmerlieden een groot werkgebied bestreken, hadden ze zicht op wat elders gebeurde. Hierdoor was bijvoorbeeld in 1587 in Gouda bekend dat in Amersfoort een kerkkap beschikbaar kwam.

Uit de praktijk rond de steenhouwers en metselaars blijkt dat dit werk zich in de zestiende eeuw op een heel andere manier heeft ontwikkeld dan het timmerbedrijf. Er waren geen firma's en de werklieden trokken nog steeds in ploegen van het ene werk naar het andere. Dat maakt het mogelijk om uit de rekeningen af te lezen wanneer er pieken en dalen waren in dit soort aangenomen werk.

Wat betreft de natuursteenhandel kan nog worden opgemerkt dat de kerkrekeningen de indruk wekken dat in de periode na de brand kant-en-klaar natuursteenwerk eerder uitzondering dan regel was. Uit de rekeningen blijkt vooral dat veel onderdelen ter plaatse werden gehakt. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat veel natuursteen na de brand kon worden hergebruikt en ter plaatse door de steenhouwersploeg passend gemaakt moest worden. Een aantal zaken, zoals stenen voor zuilen en bogen werd waarschijnlijk wel kant-en-klaar aangeleverd, maar de rekeningen geven op dit punt geen uitsluitsel.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 63

3 Een eeuw lang verbouwen 1510-1610

1 Inleiding

Op bouwkundig gebied gebeurde er in de zestiende eeuw veel in de Sint-Janskerk. Direct na de uitbreiding met extra zijbeuken, een transept en een koor waarmee in het laatste kwart van de vijftiende eeuw een begin was gemaakt, werd de architectuur van het schip aangepast aan de nieuwste architectonische ontwikkelingen. De na 1475 gebouwde extra zijbeuken werden gewijzigd in een reeks dwarskapellen. Die verbouwing was een eind gevorderd toen de grote kerkbrand van 1552 roet in het eten gooide. De bouwers konden letterlijk opnieuw beginnen met het optrekken van de kerk. De brand bood echter ook de gelegenheid om het gekozen architectonische concept tot in de perfectie door te voeren en dat is precies wat er gebeurde. In 1590 werd het middenschip voorzien van een lichtbeuk waardoor de hallenkerk basilicaal werd. Ten slotte werd ook de toren met een extra geleding verhoogd.

2 Uitgangsituatie aan het begin van de zestiende eeuw

De kerk bestond in 1510 uit een vijfbeukig hallenschip met een transept en een koor met lichtbeuk en omgang. Het middenschip werd geflankeerd door twee zijbeuken van ieder veertien traveeën lang en twee buitenste zijbeuken die zich vanaf de toenmalige zevende westelijk travee oostwaarts uitstrekten. De traveemaat van het middenschip was half zo groot als de huidige en het middenschip was net zo hoog als de zijbeuken. De buitenste zijbeuken hadden waarschijnlijk nog geen topgevels, maar waren aan de bovenzijde recht afgesloten en voorzien van langskappen.[1]

Het transept stak weliswaar niet buiten de zijbeuken, maar was even hoog als het koor en dus hoger dan het schip. Aan de oostzijde bevond zich het koor met lichtbeuk en omgang met topgevels. Het koor bestond uit vier traveeën en was vijfzijdig gesloten.

Aan de opzet van het koor werd in de zestiende eeuw vrijwel niets meer gewijzigd, maar aan die van het schip des te meer. De brand van 1552 had grote gevolgen voor het uiterlijk van de kerk en vooral van het schip.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 64

3 Bronnen

Schriftelijke bronnen

Uit de eerste helft van de zestiende eeuw is een aantal relevante archiefbronnen bewaard gebleven. Het gaat om enkele vermeldingen in een vroedschapsboek, enkele stukken die te maken hebben met de fondsenwerving ten behoeve van de bouwcampagnes en een grafboek dat tussen 1539 en 1600 in gebruik was. [2]

Als bijzonderheid moet hier worden vermeld dat vanaf 1543 tot op de dag van vandaag vrijwel alle kerkrekeningen bewaard zijn gebleven.[3] Alleen over de periode 1552-1557 zijn deze boeken verloren gegaan. Bovendien is naast een aantal losse archiefstukken tevens een aantal contracten en bestekken beschikbaar alsmede twee ontwerptekeningen voor de verhoging van de toren rond 1600. Ook is een memoriaal uit de jaren 1582-1611 overgeleverd.[4] Dat laatste vormt een aanvulling op de kerkrekeningen uit die jaren en in de rekeningen wordt er ook expliciet naar verwezen. De contracten en bestekken zijn integraal opgenomen in de bijlagen 3 tot en met 7 en 16.

Ten slotte zijn er archiefbronnen over bijvoorbeeld de orgels, maar deze komen hier niet aan de orde omdat ze geen nader licht werpen op de bouwgeschiedenis van de kerk.[5] Voor informatie over de gebeurtenissen van direct na de brand is Walvis geraadpleegd.

Fysieke bronnen

Hoewel geen uitputtende bouwhistorische opname is uitgevoerd valt ook uit de direct zichtbare fysieke sporen in de kerk veel over de bouwgeschiedenis af te leiden. Het gaat hierbij enerzijds om de sporen van het gebouw zelf maar ook om de glazen. Tijdens het onderzoek is namelijk duidelijk geworden dat de datering van de Goudse Glazen de bouwgeschiedenis in één opzicht aanvult. Ze werden namelijk pas geplaatst nadat de muren en de kappen van een bouwdeel geheel voltooid waren.[6]

De datering van de glazen bevestigt dus de datering van de diverse bouwdelen zoals die valt af te leiden uit de rekeningen en andere archiefbronnen. In sommige gevallen worden glazen echter pas tientallen jaren na de totstandkoming van een bouwdeel aangebracht.

4 Een nieuw architectonisch concept

Van zijbeuken tot dwarskapellen

Na de voltooiing van het koor in 1510 was er een groot verschil tussen het karakter van dit bouwdeel en dat van het schip. In tegenstelling tot het schip had het koor een lichtbeuk met daarin grote vensters die toen waarschijnlijk al gevuld waren met gebrandschilderd glas. Het koor met zijn royale lichtinval door de imposante ramen, moet, in vergelijking met het donkere schip, grote indruk hebben gemaakt (afbeelding 13).

Waarschijnlijk maakten de kerkmeesters direct na de voltooiing van het koor plannen voor de verdere vervolmaking van het kerkgebouw. Een post uit 1515 in het vroedschapsboek van 1465-1521 wijst daar op: 'is oock overdraagen dat men die middelkerck maecken zal mit drie cruijs-

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 65

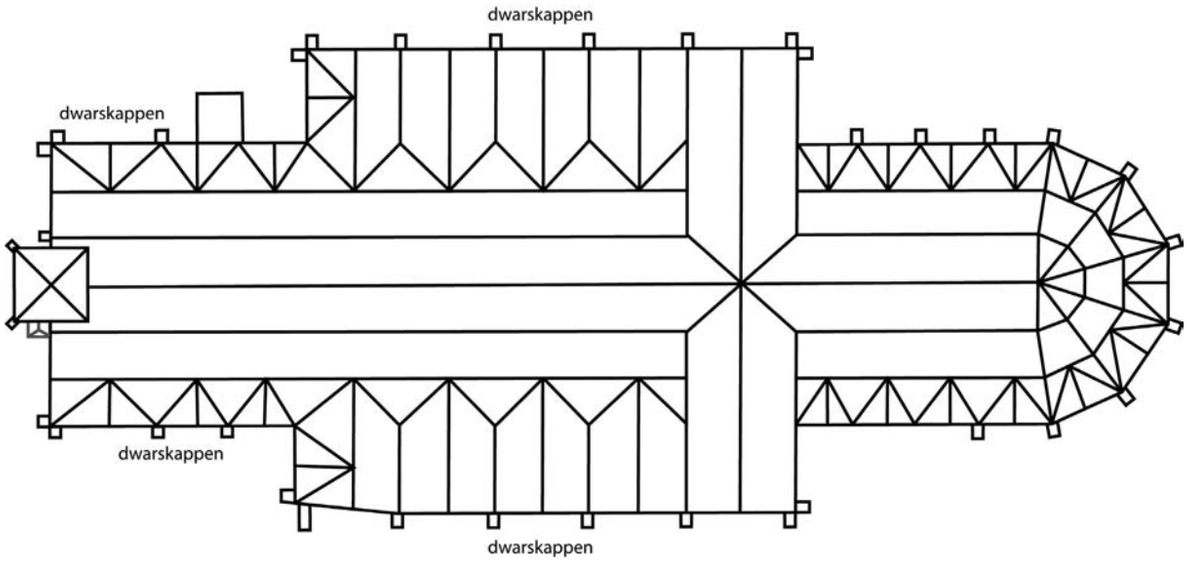

38 De plattegrond van de kerk vlak voor de brand in 1552. De zijbeuken zijn verbouwd tot dwarskapellen (tekening Henkjan Sprokholt).

wercken [...]. [7] Het begrip middelkerk slaat hier op het gehele schip en de genoemde 'cruijswercken' die hier worden genoemd, vormen een deel van de dwarskapellen die de buitenste zijbeuken zouden vervangen. Hallenkerken die van dwarskapellen met overdwarse houten tongewelven werden voorzien, hadden een veel betere lichtinval.[8] Deze verbouwing stond dan ook niet op zich, maar past in een architectonische ontwikkeling die ook elders plaatsvond. Hierop wordt verderop in dit hoofdstuk nader ingegaan.

In de eerste helft van de zestiende eeuw was in Gouda een aantal belangrijke glasschilders gevestigd. Het is bekend dat de Sint-Janskerk al vroeg in de zestiende eeuw van gebrandschilderd glas was voorzien. In de kerk bevindt zich een aantal Goudse cartons uit het eerste kwart van de zestiende eeuw, die het ontwerp vormden voor een deel van een serie over de zeven sacramenten. Die cartons zijn mogelijk door Pieter Crabeth, de vader van Dirck en Wouter, gemaakt.[9] Deze was vanaf 1511 in Gouda gevestigd. Daarnaast zijn uit die periode enkele glasschenkingen bekend, bijvoorbeeld van het glas van keizer Maximiliaan en aartshertog Karel waarvoor in 1512 een betaling werd gedaan.[10]

Bouwkundige aanpassingen

Met de modernisering van de buitenste zijbeuken werd dus direct na de voltooiing van het koor door de kerkmeesters een begin gemaakt. Daarvoor vonden enkele belangrijke ingrepen plaats. Om te beginnen werden de lange langskappen van de zijbeuken vervangen door dwarskappen op gordelbogen. Op de bestaande bakstenen gevels werden topgevels gebouwd (afbeelding 18).

In de tweede plaats werd de traveemaat tussen de oude en nieuwe zijbeuken verdubbeld. Dat kon door eenvoudigweg elke tweede zuil te laten vervallen. Het grafboek dat van 1539 tot 1600 werd gebruikt, bevestigt deze gang van zaken.[11] Op de scheiding tussen de oude en nieuwe noordbeuk wordt bij de aanleg van het grafboek in 1539 nog slechts één altaar ter plaatse van zo'n tussengele-

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 66

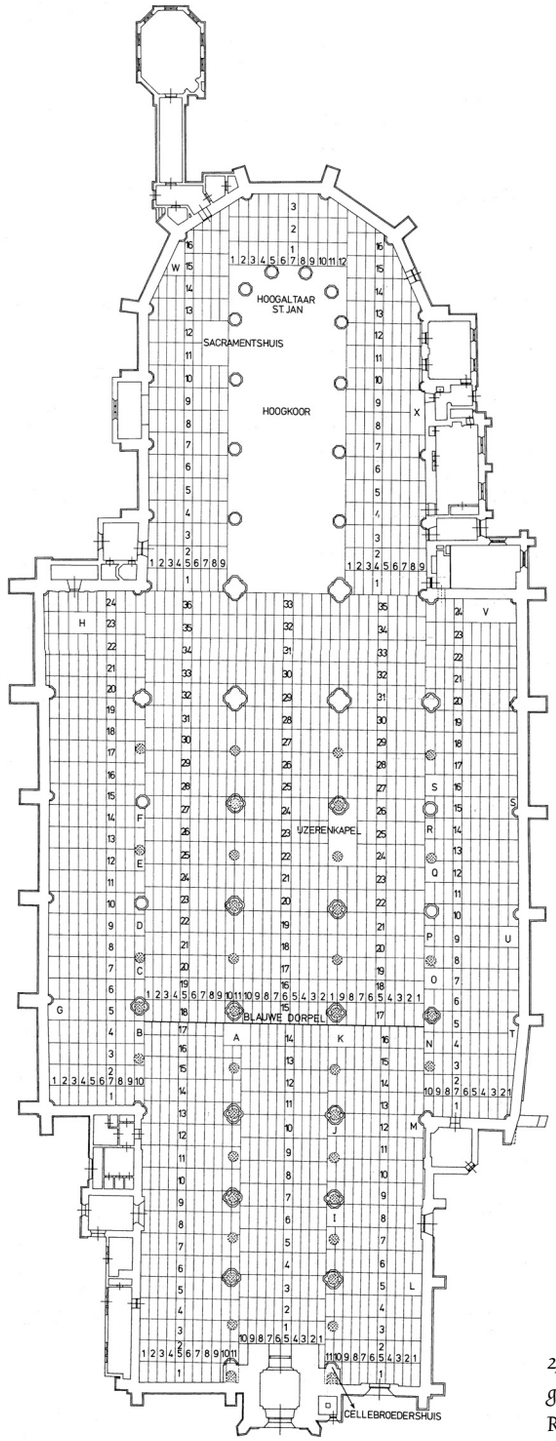

Legenda:
A. Onze-Lieve-Vrouwealtaar
B. Vinkersaltaar
C. Sint-Anthonisaltaar
D. Sint-Paulusaltaar
E. Sint-Sebastiaansaltaar
F. Dirksaltaar
G. Sint-Pietersaltaar
H. Onze-Lieve-Vrouwealtaar
I. Sint-Dominicusaltaar
J. Sint-Lenartsaltaar
K. Sint-Eloyaltaar
L. Sint-Jobsaltaar
M. Metselaarsaltaar
N. Sint-Joostaltaar
O. Sint-Katharijnenaltaar
P. Sint-Franciscusaltaar
Q. Kuipersaltaar
R. Sint-Hubertusaltaar
S. Molenaarsaltaar
T. Brouwersaltaar
U. Sint Stevensaltaar
V. Sint-Jacobsaltaar
W. Timmerliedenaltaar
X. Jezusaltaar

29 De plattegrond van de kerk in de zestiende eeuw volgens het grafboek dat tussen 1539 en circa 1600 werd gebruikt (tekening RACM).

gen zuil vermeld.[12] Verder worden op die plaatsen nergens meer zuilen of altaren genoemd. In het grafboek is in 1558 en 1560 sprake van de aanleg van graven ter plaatse van enkele van die zuilen op de grens tussen de oude en de nieuwe zuidbeuk.[13] Uit het rekeningboek van 1557 blijkt bovendien dat werd betaald voor het verwijderen van de funderingen van de verdwenen zuilen.[14]

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 67

Sommige graven ter plaatse van die zuilen zijn volgens het grafboek pas tegen 1600 uitgegeven.[15] De late aanleg van deze graven betekent niet dat pas op dat moment de tussengelegen zuilen werden weggehaald. Na het verwijderen van de zuilen kan er pas daadwerkelijk worden begraven wanneer ook de bijbehorende funderingen zijn verwijderd. Blijkens het zestiende-eeuwse grafboek is dat laatste in sommige gevallen pas lang na het vervallen van de zuilen gebeurd.

De bewaard gebleven kerkrekeningen uit de periode tussen 1543 en 1552 vermelden voornamelijk onderhoudswerkzaamheden en zaken die de inrichting van de kerk betreffen. In de jaren na 1544 is sprake van wat steenhouw- en metselwerk en in de loop van de jaren veertig werden regelmatig bakstenen uit Woerden en Haastrecht ingekocht. In de kerkrekeningen tot 1552 is nergens sprake van natuursteenleveranties maar er wordt wel gesproken over ene meester Cornelis. Deze reisde in 1543 naar Woerden om steen te kopen. Het zal in dit geval om baksteen zijn gegaan, maar in hetzelfde jaar werd hij ook betaald voor het houwen van 900 stenen. Deze post kan op natuursteen slaan. Op meester Cornelis zelf wordt hieronder nog teruggekomen.

Ook de timmerlieden pleegden in deze periode voornamelijk onderhoud en er werd regelmatig hout geleverd. Het ging daarbij om beuken en eiken balken, latten, sparren en planken, die onder andere uit Dordrecht werden aangevoerd.[16]

De rekeningen tussen 1543 en 1552 bevatten ten slotte veel aanwijzingen over de inrichting van de kerk. Zo is regelmatig sprake van werk aan de vensters en aan het gebrandschilderde glas. Er werden panelen met gebrandschilderd glas gezet en gestopt.[17] In 1545 werd gewerkt aan de glazen in het koor en een jaar later werd steen gehouwen voor de vensters.[18] In 1549 repareerde glazenier Wouter Crabeth vele glazen in de kerk zoals het glas naast het grote orgel voor het Sint-Jobsaltaar (afbeelding 39).[19]

In de tweede helft van de jaren veertig werd de inrichting van het koor afgerond. De apostelbeelden tegen de zuilen van het koor werden schoongemaakt en gevernist[20] en in 1549 was een metselaar bezig met het Sancta Sanctorum in het hoogkoor.[21]

Ook werden er werkzaamheden uitgevoerd aan het glas achter het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar en dat achter het Sint-Jacobsaltaar tegen de oostwanden van respectievelijk de noord- en zuidarm.[22]

Op grond van het feit dat er voornamelijk sprake is van onderhoudswerk, kan worden aangenomen dat de werkzaamheden aan de dwarskapellen in die periode vrijwel waren afgerond.

Uit de grote hoeveelheid aangevoerde leien en het vaak vermelde leidekwerk blijkt bovendien dat men in 1543 intensief met het kerkdak bezig moet zijn geweest.[23] Het aantal in de rekeningen vermelde leidekkers bevestigt dit beeld: andere werklieden worden af en toe vermeld, maar de leidekkers komen veelvuldig voor.[24] Deze grootschalige leidekwerkzaamheden wijzen eveneens op de afronding van de nieuwe dwarskapellen of een deel daarvan.

Financiering

De financiële situatie van de kerk was in de eerste helft van de zestiende eeuw allesbehalve florissant te noemen.[25] De kerkmeesters bedachten daarom tal van activiteiten om aan geld te komen voor hun ambitieuze verbouwing. Zo organiseerden ze in 1542 een loterij waarvan de opbrengst ten goede zou komen aan de Sint-Janskerk. Van deze loterij zijn enkele aanwijzingen bewaard ge-

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 68

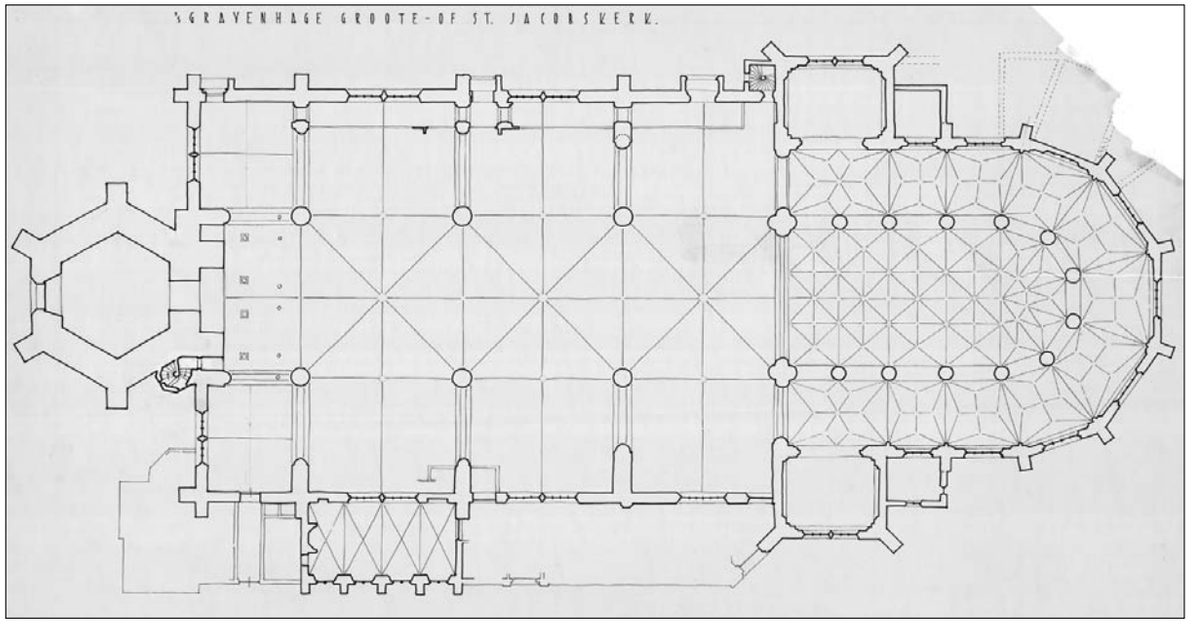

40 De plattegrond van de Sint-Jacobskerk in Den Haag (tekening RACM).

bleven. Zo dateert uit 1540 een verzoek van de Markiezin van Bergen op Zoom aan de Regentes Maria van Hongarije om een voorgenomen loterij ten behoeve van de Sint-Janskerk in Gouda uit te stellen totdat die voor de kerk van Bergen op Zoom had plaatsgevonden.[26] Uit 1541 dateert een Gouds verzoek of iedereen die zou meedoen aan die loterij, verschillende soorten penningen mocht inleggen. [27] En ten slotte is in het archief van het Domkapittel in Utrecht een aantekenboekje uit 1533-1545 bewaard gebleven van een kanunnik van de Utrechtse Pieterskerk. In dat aantekenboek staat de volgende post opgenomen: '1542 item op manendach XV sep ingeleyt tot Jan van Kuyck in die lotherie van Sinte Janskerke ter Goude in Hollant XVIII st Holl dair voir sal ick hebben VII loten (o lieve heere God, verleent ons een goed lott) Her jan Beyer canonick tSinte Peters tUtrecht.'[28] Hieruit blijkt dat de Goudse loterij uiteindelijk in 1542 plaatsvond. De opbrengst van deze loterij was ongetwijfeld bedoeld om de afronding van de bouwcampagne te bekostigen.

Uit andere plaatsen is bekend dat de bouw van (dwars)kapellen vaak mede door de verschillende gilden werden gefinancierd.[29] Waarschijnlijk zullen ook de gilden en broederschappen, die hun altaren in een van de dwarskapellen van de Goudse Sint-Janskerk hadden staan, financieel hebben bijgedragen aan de bouw ervan.

Architectonische context

De in Gouda gekozen oplossing om dwarskapellen te creëren door elke tweede zuil te laten vervallen en deze dwarskapellen van topgevels te voorzien, staat niet op zich. In het laat vijftiende- en zestiende-eeuwse Holland kreeg een aantal kerken dergelijke dwarskapellen. Deze groep wordt in de literatuur vaak aangeduid als het Haagse hallentype.[30] Hiertoe worden de Sint-Jacobskerk en de Kloosterkerk in Den Haag en de kerken van Voorburg, Aalsmeer en Vianen gerekend.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 69

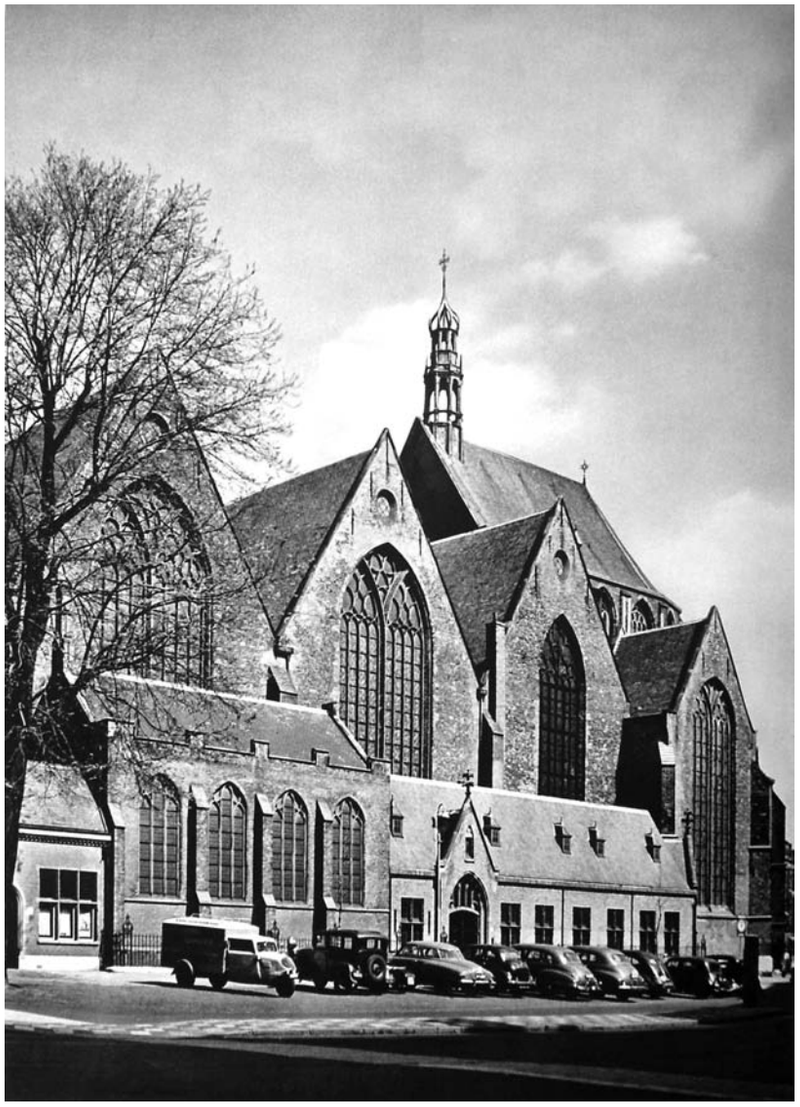

41 De topgevels van het schip van de Sint-Jacobskerk in Den Haag met op de achtergrond het hogere basilicale koor, 1953 (foto RACM).

Ten onrechte worden de Oude Kerk in Amsterdam en de Goudse Sint-Janskerk door diverse auteurs eveneens zo aangeduid. Bij de laatste twee kerken is namelijk sprake van een heel andere oplossing.[31] Bij de zogenaamde Haagse groep snijden de dwarskappen tot in het gewelf van het middenschip. Zo worden als het ware achter elkaar gelegen dwarsschepen gecreëerd. Bij de twee laatste kerken is dat niet het geval. De middenschepen van deze twee kerken zijn later voorzien van een lichtbeuk. Dat kon alleen omdat de kappen van de dwarskapellen niet tot in het middenschip doorliepen. Het middenschip behield de eigen overkapping ook al was het bouwdeel aanvankelijk even hoog als de zijbeuken en de zijkapellen. Zo werd de mogelijkheid van een basilicaal systeem van meet af aan opengehouden.

Het 'Haagse hallentype'

De Haagse Sint-Jacobskerk is een driebeukige hallenkerk met een vijfzijdig gesloten koor met lichtbeuk en omgang (afbeelding 40). Het schip is lager dan het koor en heeft zijtopgevels. De

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 70

42 Interieur, gezien vanuit het schip naar het koor van de Sint-Jacobskerk in Den Haag. Duidelijk zichtbaar is dat de kappen van de zijkapellen die van het middenschip doorsnijden. De gewelfbeschieting dateert uit het eerste kwart van de negentiende eeuw, 1953 (foto RACM).

kerk bestond in 1400 uit een schip van vijf traveeën, een transept en een eenbeukig koor met vijfzijdige sluiting. Het huidige koor kwam vanaf 1492 tot stand.

In 1539 werd de toren getroffen door blikseminslag en een grote kerkbrand was het gevolg. Na de brand zijn de zuilen ommetseld om de brandschade aan het oog te onttrekken. Voor het herstel van deze kerk werd in 1547-1548 een loterij georganiseerd.

De dwarsschepen en het transept van de Haagse Sint-Jacobskerk worden door verschillende auteurs op basis van archiefbronnen en bouwsporen in 1434-1435 gedateerd.[32] Volgens enkele archiefposten was de kerk er op dat moment slecht aan toe en was ingrijpen onvermijdelijk geworden. Philips de Goede verleende octrooi om de ingezetenen aan te slaan om 'an de voirs. kerke te doen tijmmeren en werken ten minsten coste, ten meesten oirbaer en profijte een nieuw werk.' Hij schonk de kerk bovendien drie jaar lang een bedrag van 300 schilden ten behoeve van de bouw. De kerk moet dus in die periode zijn aangepakt. Het feit dat de vergadering van het Kapittel van het Gulden Vlies een jaar later in deze kerk werd gehouden, lijkt te wijzen op de afronding van de verbouwing.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 71

43 De Kloosterkerk in Den Haag, gezien vanuit het zuidoosten met haar hoogopgaande topgevels, 1953 (foto RACM).

Bouwsporen tonen aan dat de dwarsschepen in ieder geval vóór de grote kerkbrand van 1539 tot stand moeten zijn gekomen.[33] Onder andere brandsporen aan de binnenzijden van de zijtopgevels duiden erop dat ten tijde van de brand de huidige constructie al aanwezig was. De kappen van de dwarsschepen worden op grond van telmerkonderzoek echter na de brand gedateerd.[34]

Bij de vroege datering van de dwarskapellen in 1435 kunnen enkele kanttekeningen worden geplaatst. Een dergelijke constructie heeft lange tijd geen verwantschap met welke kerk dan ook. Bovendien was er ook in 1492 sprake van een grote bouwcampagne.[35] Het bestaande eenbeukige koor werd toen verhoogd en van een omgang voorzien. Mogelijk is bij die gelegenheid het schip opnieuw aangepast (afbeelding 41). Met een datering in het begin van de jaren negentig van de vijftiende eeuw past de verbouwing van het Haagse driebeukige schip tot een middenschip met dwarsschepen in een ontwikkeling die zich in die periode bij meer kerken voordeed. In Holland werd juist toen op veel plaatsen gewerkt aan de uitbreiding en verfraaiing van bestaande stadskerken.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 72

Navolgers van de Sint-Jacobskerk in Den Haag

De Oude of Martinikerk in Voorburg is een hallenkerk met drie achter elkaar gelegen dwarsschepen en een vijfzijdig gesloten koor uit het einde van de vijftiende eeuw (afbeelding 19). Het middenschip kreeg deze dwarsschepen met topgevels en rondboogvensters rond 1511.[36] De kappen van de dwarsschepen snijden in de kap van het middenschip en in dit opzicht is de aanleg vergelijkbaar met de Haagse oplossing.

Ook de oorspronkelijk eenbeukige Haagse Kloosterkerk werd rond 1540 voorzien van een extra beuk in de vorm van drie dwarskapellen die dezelfde hoogte kregen als het schip (afbeelding 43). Hierdoor ontstond een tweebeukige hallenkerk.[37] De dwarskapellen kregen hoge topgevels met elk een breed venster. Qua vormgeving doet deze kerk denken aan de driebeukige Sint-Jacobskerk. De kappen van de dwarskapellen bestaan echter uit twee onderdelen: drie dwarskapjes van de topgevels en een lang dakschild aan de westzijde ervan. Hier is sprake van een variant op de Haagse oplossing.

De Hervormde Kerk van Aalsmeer is aan de oostzijde rechtgesloten en heeft drie dwarsschepen waarvan de middelste uitspringt. Deze dwarsschepen zijn in 1549 tot stand gekomen en elke dwarsbeuktravee is voorzien van een topgevel met breed venster.[38] De kappen snijden in het gewelf van het middenschip en daarmee behoort ook deze kerk tot de groep van de Haagse Sint-Jacobskerk.

Een laatste kerk die qua constructie vergelijkbaar is met de Haagse Sint-Jacobskerk, is de Mariahemelvaart Kerk te Vianen (afbeelding 20).[39] Deze driebeukige kerk werd na een stadsbrand in 1540 door bouwmeester Cornelis Fredericksz van der Goude hersteld. Hij was in dezelfde periode bij de verbouwing van de Sint-Janskerk in Gouda betrokken. Hierop wordt hieronder nader ingegaan. In Vianen verhoogde hij het koor en het schip en voorzag hij de kerk van een transept. Ten slotte creëerde hij dwarsschepen door elke tweede zuil te laten vervallen. De dwarskapellen werden voorzien van topgevels en brede vensters. Die vensters waren aanvankelijk nog hoger dan tegenwoordig. In de zeventiende eeuw werden ze verlaagd.[40] De kappen van de dwarsschepen in Vianen lopen net als in Den Haag en Voorburg maar in tegenstelling tot die in Gouda door tot in de kap van het middenschip.

Amsterdam en Gouda

De Oude Kerk in Amsterdam en de Sint-Janskerk in Gouda hebben veel meer met elkaar gemeen dan met een van de kerken uit de hierboven besproken groep (afbeelding 44). Beide kerken hebben een ontwikkeling doorgemaakt van driebeukige hallenkerk tot vijfbeukige basilicale kruiskerk.[41] Dat is een groot verschil met de driebeukige schepen van de groep Haagse hallenkerken.

Ook aan het begin van de zestiende eeuw is er dus nog steeds sprake van overeenkomsten tussen de architectuur van de Goudse Sint-Janskerk en de Amsterdamse Oude Kerk. De Sint-Janskerk was na 1475 al van twee extra zijbeuken voorzien en tussen 1485 en 1505 werd ook de Oude Kerk verbreed. In Amsterdam gebeurde dat door direct dwarskapellen te plaatsen die een dubbele traveemaat ten opzichte van die in het schip kregen.[42] Aan beide zijden van het schip kwamen aldus vier dwarskapellen met topgevels tot stand. De meest oostelijke dwarskapel kreeg een dubbele diepte en vormt het transept. De dwarskapellen zijn voorzien van dwarskappen die in de

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 73

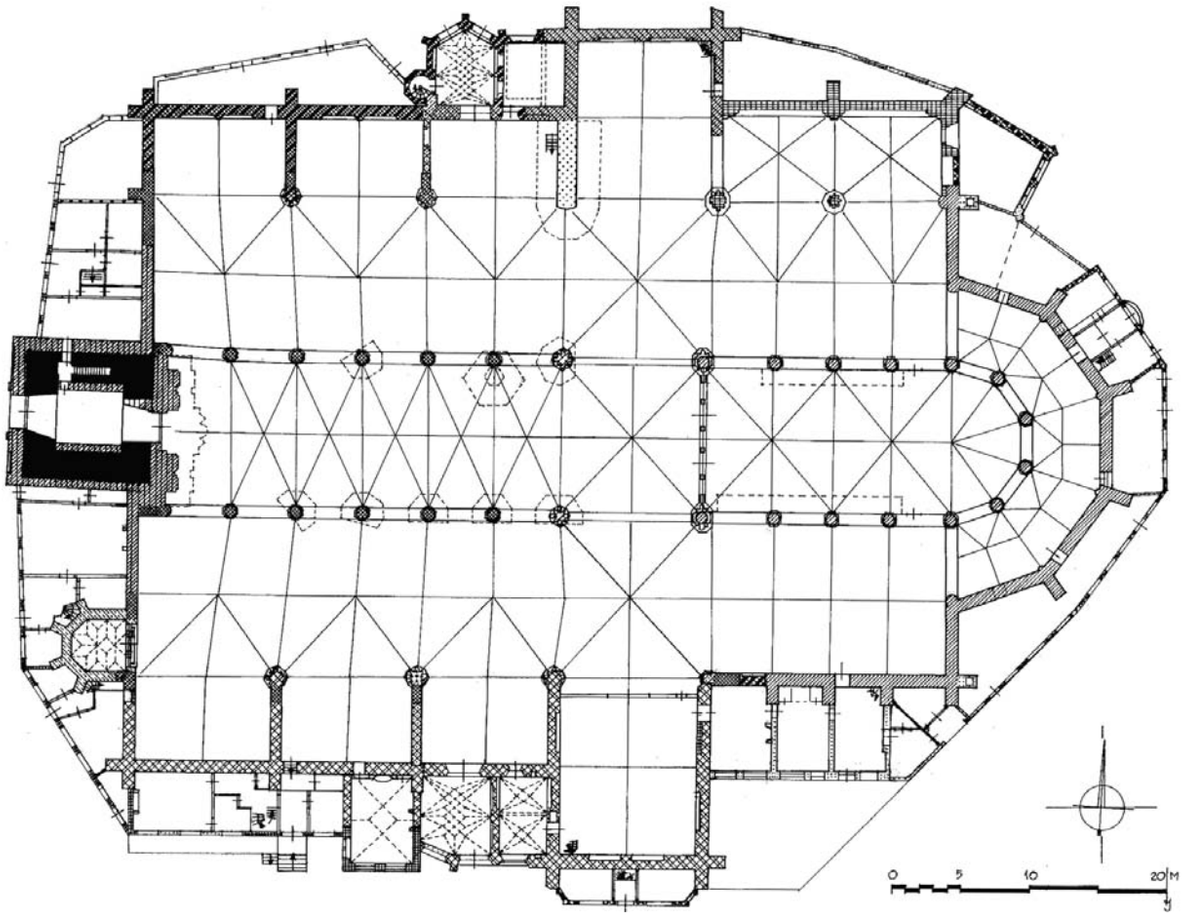

44 *De plattegrond van de Oude Kerk in Amsterdam (tekening RACM).*

kappen van de binnenste zijbeuken snijden. Met uitzondering van de twee oostelijke topgevels, zijn ze alle bekleed met Gobertangesteen.

De bouw van de kapellen was mede ingegeven door de behoefte aan aparte ruimten voor de altaren van de gilden. De gilden droegen dan ook financieel bij aan de bouw en het tempo van de uitvoering werd bepaald door de beschikbare financiële middelen.[43] Na ruim twintig jaar waren de kapellen voltooid. In Amsterdam is men er nooit toe overgegaan ook de traveemaat tussen de binnenste zijbeuken en het middenschip te verdubbelen. Integendeel, toen het middenschip van de Oude Kerk kort na 1510 van een lichtbeuk werd voorzien, werd daarvoor bij de oude traveemaat aangesloten (afbeelding 22).

Die verhoging van de kerk duurde overigens tot 1560: eerst werd in 1510 het middenschip voorzien van een lichtbeuk met grote lancetvensters en hoge topgevels (afbeelding 24). De kruising werd in 1554 verhoogd en de verhoging van het koor werd pas afgerond in 1560.[44] De lichtbeuk van het koor werd weer wel voorzien van een brede traveemaat (afbeelding 23). Deze lichtbeuk kreeg telkens één breed venster boven twee traveeën.[45] Dit is veel meer in overeenstemming met het concept van de dwarskapellen. De architectuur van het koor heeft hierdoor een veel ruimer karakter gekregen dan in het schip.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 74

De Sint-Janskerk en de Oude Kerk maakten dus in grote lijnen dezelfde ontwikkeling door. Amsterdam lag daarbij telkens enkele decennia voor op Gouda. Bij vergelijking van de exterieurs van beide kerken vallen de overeenkomsten direct op. Daarnaast zijn er natuurlijk ook verschillen. Zo zijn de lichtbeuk en de kap van het middenschip en hoogkoor in Amsterdam weer anders geconstrueerd dan in Gouda en ook het interieur vertoont afwijkingen.[46] Vooral bij de constructie van de dwarskapellen zijn de overeenkomsten tussen de Amsterdamse en de Goudse situatie zo opvallend dat het niet anders kan of de Goudse bouwmeester heeft zich kort na 1515 bij het bepalen van het concept van dwarskapellen ter breedte van twee schiptraveeën en topgevels met brede vensters gebaseerd op het voorbeeld van de Oude Kerk.

Voor de keuze van de Goudse bestuurders voor het Amsterdamse concept zijn enkele mogelijke verklaringen aan te voeren, maar een echte relatie tussen beide steden of beide kerken kan ook in deze periode niet worden aangetoond. Ondanks grondig onderzoek is van familierelaties tussen stadsbestuurders en kerkmeesters van beide steden tot op heden niets gebleken.[47]

De Goudse kerkmeesters en bouwlieden moeten desondanks goed op de hoogte zijn geweest van wat er in Amsterdam bij de Oude Kerk gebeurde. Zo vond op personeel gebied regelmatig uitwisseling plaats. Na de Goudse kerkbrand in 1552 werkte bijvoorbeeld een steenhouwer Hendrik van den Berg kort in Gouda. Hij vertrok al snel naar Amsterdam om aan de Oude Kerk te werken. Ook ontwierpen de Goudse glasschilders Dirck en Wouter Crabeth glazen voor de Oude Kerk. Bovendien kochten de Goudse kerkmeesters veel bouwmateriaal in Amsterdam waardoor men de bouwprojecten in die stad gekend moet hebben.

Mogelijk was het feit dat beide kerken, in tegenstelling tot die van de Haagse groep, een vijfbeukige grondslag hadden, doorslaggevend bij de keuze voor de Amsterdamse oplossing. Die maakte immers een lichtbeuk op het middenschip mogelijk en daar heeft men mijns inziens in Gouda al vanaf de bouw van de extra zijbeuken rekening mee gehouden. Een vijfbeukige hallenkerk is – het is al eerder opgemerkt - erg donker.

Amsterdam behoorde met Gouda in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw tot de zes belangrijkste Hollandse steden. Andere belangrijke steden waren Haarlem, Dordrecht, Leiden en Delft. Van deze zes grootste Hollandse steden was Gouda de kleinste. Het Goudse stadsbestuur zal zich bij het verfraaien van haar stadskerk ongetwijfeld hebben willen spiegelen aan een van deze concurrenten.[48] Bij de wijziging van zijbeuken naar dwarskapellen viel men terug op een oplossing die bij de Oude Kerk in Amsterdam was toegepast.

Naar de identiteit van de bouwmeester die de Goudse bouwcampagne van na 1515 leidde, blijft het gissen. Clemens van der Goude wordt regelmatig genoemd als potentiële bouwmeester en waarschijnlijk is hij dat ook inderdaad geweest.[49] Hij hield zich vooral bezig met torens en poorten waaruit valt op te maken dat hij een goed constructief inzicht had. Zo was hij in 1512 verantwoordelijk voor het rechtzetten van de toren van het Leidse stadhuis en in 1516 ontwierp hij een toren voor de Sint-Nicolaaskerk in Kampen.[50] Hoogstwaarschijnlijk heeft hij hiervoor een ontwerptekening afgeleverd, maar om een goed beeld van het plan te geven, kreeg hij ook de opdracht om de plattegrond van de nieuwe toren op enige meters afstand van de bestaande kerk met palen en touwen uit te zetten. Daarna kwam het stadsbestuur kijken. De bestuurders waren tevreden over het ontwerp, maar door geldgebrek is de toren er nooit gekomen.[51] De gang van zaken in Kampen bewijst echter dat deze Clemens van der Goude een ontwerpende bouwmeester was.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 75

In 1518 was hij betrokken bij de verbouwing of de bouw van de toren van het voormalige vrouwenklooster in De Bilt.[52] Ook ontwierp hij een poortgebouw voor kasteel Liesvelt.[53]

Aan het einde van de vijftiende eeuw ontstond het plan om de Sint-Bavokerk in Haarlem van een stenen vieringtoren te voorzien.[54] Dit zou naar ontwerp en onder leiding van Cornelis de Wael gebeuren. Deze Utrechtse bouwmeester overleed echter in 1505 en het werk werd door de Vlaamse bouwmeester Anthonis I Keldermans overgenomen. Deze overleed echter op zijn beurt in 1512 toen het werk nog niet voltooid was. Er was zelfs al snel na zijn dood sprake van een gevaarlijke situatie. In 1514 vermelden de vroedschapsresoluties 'dat den thoern upte kerck in groote perikel is.' Men stuurde boden naar Gouda, Amsterdam en Egmond om vandaar meesters te ontbieden om advies te geven. De conclusie was dat de toren te zwaar was voor de kruisingspijlers en dat hij snel moest worden gesloopt. In 1514-1515 werd de stenen toren door een houten exemplaar vervangen. Helaas worden in de betreffende vroedschapsresolutie van 26 september 1514 geen namen genoemd.[55] In deze periode was er in ieder geval één bouwmeester in Gouda gevestigd, die met zo'n ingewikkelde kwestie ervaring had en dat was Clemens van der Goude.

Tot slot is uit een verklaring van steenhouwer Reynier Lambrechts uit 1542 bekend dat Clemens in zijn tijd een bekende bouwmeester moet zijn geweest. Reynier Lambrechts legde zijn verklaring af in Kampen op verzoek van de Utrechtse bouwmeester Jacob van der Borch. De getuigenis diende ter bevestiging van diens opvatting dat steenhouwers en kleinstekers in staat waren gebouwen te ontwerpen. Reynier Lambrechts noemde vijf beroemde steenhouwers of kleinstekers die hij kende of waaronder hij had gewerkt, waarvan bekend was dat zij ook gebouwen ontwierpen. Een van die vijf beroemde steenhouwers/ bouwmeesters die hij noemde was Clemens van der Goude.[56] In zijn getuigenis gaf Reyner Lambrechts tevens aan dat Clemens van der Goude het sacramentshuis voor de Sint-Janskerk had geleverd. Hij was dus in ieder geval betrokken bij de kerk.[57]

Gezien zijn reputatie, zijn ervaring met grote constructieve ingrepen én het feit dat hij in die periode in Gouda gevestigd was, is het zeer aannemelijk dat Clemens van der Goude de bouw van de dwarskapellen in Gouda heeft geleid.

5 Het herstel na de brand van 1552

De brand van 1552

Op 12 januari 1552 viel de kerk ten prooi aan een grote brand. Op dat moment was de kerk uitgevoerd met een koor met lichtbeuk, een even hoog transept en een vijfbeukig hallenschip dat vrijwel even hoog was als de kooromgang. De vijf beuken van het schip waren alle even hoog. De buitenste zijbeuken waren vrijwel geheel verbouwd tot dwarskapellen waar de gilden en broederschappen hun altaren hadden.

De oorzaak van de brand was een blikseminslag in de toren. Het vuur greep zo snel om zich heen dat de Gouwenaars slechts enkele kerkschatten konden redden. Het ooggetuigenverslag dat de kerkmeesters opstelden, is door Walvis overgeleverd en integraal opgenomen in bijlage 2.[58] Het is een emotioneel verslag van wat voor de burgers van Gouda een traumatische ervaring moet zijn geweest. Het koor was nog geen veertig jaar eerder tot stand gekomen en men was net bezig

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 76

met de afronding van een ambitieuze verbouwing van het schip. De kerk was bovendien voorzien van gebrandschilderd glas van hoge kwaliteit.

Het verslag geeft ook weer wat er na de brand van de kerk restte en dat was volgens de kerkmeesters niet veel. Uit de kerkrekeningen blijkt eveneens duidelijk dat er vrijwel geen zuil meer overeind stond.[59] In een klein aantal zuilen in het westen van de kerk zijn nog tel- en plaatsmerken herkenbaar wat erop kan duiden dat deze bij de brand gespaard zijn gebleven. In de loop van de zestiende eeuw raakten dergelijke merken namelijk in onbruik.[60] De schade was echter groot. Het sacramentshuis was zo grondig verwoest dat men niet anders kon besluiten dan de resterende natuursteen tot pleister te branden.[61] Dat de ambities van de kerkmeesters nog steeds groot waren, blijkt uit het feit dat zij de beroemde klokkengieter Jan Jasperszn Moer uit Den Bosch inschakelden voor het gieten van nieuwe klokken (bijlage 10).

Het al eerder genoemde dendrochronologisch onderzoek bevestigt het verslag van de kerkmeesters.[62] Met uitzondering van het meest westelijke deel van de kap van het middenschip, zijn alle kappen van de kerk na de brand van 1552 tot stand gekomen. Op het oudere deel van de kap wordt later terug gekomen.

Hoewel de schade dus enorm was, bood deze situatie wel de mogelijkheid om, anders dan bij de Oude Kerk in Amsterdam, het concept van de brede traveemaat ook in het middenschip door te voeren. Als resultaat daarvan is de traveemaat tussen schip en binnenste zijbeuken net zo breed als die tussen de binnenste en buitenste zijbeuken.[63]

Uit het grafboek van 1539-1600 wordt overigens niet duidelijk of na de brand de oude traveemaat in het driebeukige deel van de kerk nog wél een tijdje intact bleef. Sommige zuilen - vooral de meest westelijke - die nu verdwenen zijn, worden in het zestiende-eeuwse grafboek nog expliciet vermeld.[64] Mogelijk bleven deze zuilen tijdens de brand gespaard en zijn de tussengelegen zuilen hier pas later komen te vervallen. Een extra aanwijzing wordt gevormd door de bakstenen topgevels van dit meest westelijke deel van de kerk waarvan vaststaat dat ze pas in de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw tot stand gekomen zijn. Het lijkt er dus op dat in dit meest westelijke gedeelte van de kerk de oude situatie nog lang heeft voortbestaan. Na 1571 werd dit deel van de kerk in de rekeningen aangeduid als 'voorkerk'.

Aan de pogingen om geld in te zamelen voor de wederopbouw van de kerk na de brand herinneren diverse archiefposten. Uit 1552 dateren enkele verzoeken om memoriegelden te mogen gebruiken voor de herbouw.[65] Tevens vond in datzelfde jaar een aantal malen verkoop van land, rentebrieven en zilver plaats, waarvan de opbrengst ten goede kwam aan het herstel van de kerk.[66] Ten slotte kreeg de vroedschap in 1553 het verzoek om een loterij te mogen organiseren. Die toestemming werd verleend en in 1554 vond de loterij plaats. In 1563 werd wederom een loterij gehouden.[67]

Het eerste herstel: het koor

De lacune in de reeks kerkrekeningen betreft uitgerekend de periode tussen 1552 en 1557, de periode waarin aan het herstel van het koor moet zijn gewerkt. De eerste rekeningen van na de brand die bewaard zijn gebleven, dateren van 1557. Vanaf dat moment is goed te volgen hoe en in welke volgorde de herstelwerkzaamheden van de kerk verliepen. In de rekeningen van 1557 tot

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 77

1559 worden nog enkele werkzaamheden met betrekking tot de afwerking van het koor genoemd. Voor het herstel van het koor had men dus ongeveer zes jaar nodig. De schade moet er aanzienlijk zijn geweest, want hoewel het muurwerk voor een belangrijk deel gespaard lijkt te zijn gebleven, blijkt uit afbeelding 104 dat de wandzuil tussen gevel 21 en 22 bijvoorbeeld erg onder de brand te lijden heeft gehad.

Volgens Walvis werd het aantal kerkmeesters vijf à zes dagen na de brand verdubbeld en hielpen de mensen uit de buurt bij toerbeurt de steenbrokken en het overige puin op te ruimen.[68] Ook werd regelmatig in de buurt gecollecteerd. Hoewel Walvis memoreert dat al na negen maanden de eerste mis in het koor werd opgedragen, was het herstel van het koor toen bij lange na nog niet afgerond. [69] Het betreft hier een symbolische handeling, waarmee de kerkmeesters duidelijk wilden maken dat de kerk weer helemaal zou worden hersteld.

In 1558 was het koor op de beglazing na vrijwel gereed en komt lange tijd geen enkele post meer voor die op grootscheepse herstelwerkzaamheden in het koor duidt. Van de glazen in de kooromgang is duidelijk dat zij alle van na de brand dateren. Op 29 oktober 1552 reisde een Goudse delegatie naar Utrecht om de schenking van enkele toegezegde glazen voor de kooromgang zeker te stellen.[70] De delegatie bestond uit een aantal kerkmeesters en een burgemeester. Uit het feit dat na de brand ook Dirck Crabeth aan het college van kerkmeesters was toegevoegd, valt af te leiden welk belang de kerkmeesters aan de beglazing hechtten.

In 1557 waren drie glazen in de sluiting van het koor zo goed als klaar: dat van de Utrechtse bisschop Joris van Egmond (glas 15), dat van de domproost en de deken van Oudmunster in Utrecht, Cornelis van Mierop (glas 16) en dat van Wouter van Bylaer, de balijer van de Johannieter Orde in de Commanderij van Sint Catharijne in Utrecht (glas 17).[71] Daarna werden de overige vensters stuk voor stuk met gebrandschilderde voorstellingen gevuld. Met betrekking tot de beglazingswerkzaamheden komen tot ver in de jaren zestig van de zestiende eeuw posten voor in de rekeningen. En in de jaren 1580 en 1581 werden de twee meest westelijke vensters van de kooromgang voorzien van glas dat afkomstig was van het regulierenklooster dat na de Reformatie zijn deuren had gesloten.[72] In het klooster had het glas een serie van zeven glazen gevormd met het lijden van Jezus als onderwerp. Ze waren in 1557 in het atelier van Dirck Crabeth vervaardigd. Ten behoeve van de plaatsing in de Sint-Janskerk werden de zeven scènes samengevoegd tot twee glazen.[73]

In tegenstelling tot de glazen in de omgang is de beglazing van de lichtbeuk van het koor nog altijd een punt van discussie. De koorglazen 45, 46, 47, 49, 50 en 55 (afbeelding 111) worden door deskundigen namelijk op stilistische gronden expliciet vóór de brand gedateerd, tussen 1530 en 1540.[74] De glazen 48, 51 en 52 dateren van na de brand en zijn afkomstig uit het atelier van Dirck Crabeth.[75] De glazen 53, 54, 56 en 57 zijn in 1921-1924 vernieuwd.

De datering van de oudste koorglazen tussen 1530 en 1540, strookt echter niet met die van de houtconstructie boven het koor. Uit het dendrochronologisch onderzoek blijkt onomstotelijk dat alle koorkappen in 1552 zijn vernieuwd. De oude kappen waren kennelijk zo zwaar beschadigd dat ze niet meer konden worden behouden. Bovendien zijn niet alleen de kappen vervangen, maar zijn ook de bovenste delen van de spitsbogen van de vensters vernieuwd. De conclusie kan geen andere zijn dan dat de hitte in het koor zeer groot is geweest. Het destijds aanwezige gebrandschilderde glas kan dat onmogelijk hebben overleefd.

De vroege datering van de glazen 45-47, 49, 50 en 55 op stilistische gronden kan op twee ma-

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 78

nieren worden verklaard. De eerste mogelijkheid is dat de cartons van deze glazen nog allemaal voorhanden waren en dat de glazen gewoon opnieuw zijn vervaardigd.

Een tweede mogelijkheid is dat de glazen na 1552 van een andere kerk of kapel zijn overgebracht naar de Sint-Janskerk. Een aantal posten uit de periode 1564-1566 kan bijvoorbeeld duiden op een latere plaatsing van glazen in het koor. Zo wordt in 1564 gesproken over het uitnemen van acht glazen door Jacob Janszn de glasmaker.[76] En in 1565 besteedden de kerkmeesters aan de metselaars Pieter Lenertszn, Cornelis Roes en Claes Dirckzn het volgende werk aan: acht vensters 'van binnen den lijsten van beneden tot boigen int zetten over met plaster te vernuwen alleys als de oude', dus alles zoals het was. De metselaars moeten ook de middenstijl en die ernaast recht opmetselen. De muren en wangen moeten tot boven toe worden gepleisterd, tot aan de balken en dan met platte bakstenen worden afgedekt en gewit. De posten moeten van binnen worden gepleisterd en aan de buitenzijde worden afgestreken. Er moesten steigers worden gemaakt 'om bequamelick de glasen van in te mogen setten.'[77] Het kan hier om de glazen in het hoogkoor gaan.[78] Claes Corneliszn werd betaald voor het maken van een steiger 'omme middelpandt.'[79] Deze omschrijving moet op de lichtbeuk van het koor slaan, want die van het middenschip was er toen nog niet. In 1567 werd Claes Corneliszn betaald voor het afnemen van de formelen in het koor en Jacob Janszn de glasmaker voor het stoppen van de glazen boven 'omt choer' en van een glas boven het hoogaltaar.[80]

De belangrijkste bouwlieden van het eerste uur

Meester Cornelis Fredericksz van der Goude

Walvis geeft in zijn uitgave een overzicht van de bouwlieden van het eerste uur.[81] Hij meldt onder andere dat de vroedschap al op 20 januari 1552 beraadslaagde over het aannemen van werkbazen. Ze besloten dat Cornelis Fredericksz van der Goude voor de coördinatie van de werkzaamheden zou worden aangesteld: 15-3 'bij opene acte en verding aangesteld tot opperbouwmeester over het geheele werk, en wierd uitdrukkelijk bedongen dat hij borden ofte patronen moeste maaken van het gebouw, opzicht hebben, en ordre stellen over steenhouwers, metselaars, timmerluiden en vordere werkluiden alles ten besten oirbaer [...]. Voor zijn werkzaamheden kreeg hij jaarlijks 22 ponden vlaams en 10 schellingen uitbetaald. Elk kwartaal werd hiervan een kwart uitgekeerd. Hij moest per dag minimaal vier uur op de bouwplaats aanwezig zijn.[82] Uit de laatste voorwaarde blijkt dat hij in Gouda gevestigd was. Hij mocht de stad alleen met toestemming van de kerkmeesters verlaten en pas nadat hij de werklui had geïnstrueerd. Als zijn werk de burgemeesters niet beviel, dan stond het hun vrij hem te ontslaan.

Bovenstaande gegevens worden bevestigd door het vroedschapsboek over de periode 1552-1558. Daaruit blijkt dat meester Cornelis Fredericksz van der Goude in 1552 als meester van het werk, dus voor de herbouw van de kerk, werd ingeschakeld.[83] Waarschijnlijk gaat het hier om de al eerder genoemde meester Cornelis die in de jaren veertig in Woerden stenen kocht en 900 stenen hakte. Vanwege zijn eerdere betrokkenheid bij het werk in de kerk en het feit dat hij in zijn tijd een bekende meester was, zal hij voor dit werk zijn aangenomen. Het feit dat Cornelis Fredericksz van der Goude de borden en patronen, dat wil zeggen ontwerpen leverde, opzichter was en de hele bouwploeg aanstuurde, kan tot geen andere conclusie leiden dan dat hij de leiding

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 79

45 De toren van de Sint-Laurenskerk in Rotterdam. Cornelis Fredericksz van der Goude werkte hier rond 1550 aan de twee bovenste geledingen, vóór 1940 (foto RACM).

over de bouwcampagne had. Dat hij afkomstig was uit het steenhouwersvak bevestigt deze conclusie.

Cornelis Fredericksz van der Goude was in zijn tijd een beroemde bouwmeester. Hij werkte in Holland en daarbuiten aan verschillende kerken en was in ieder geval in de jaren vijftig gevestigd in Gouda. Hij herstelde de Sint-Janskerk bijna letterlijk in oude luister. Hij liet op dezelfde plattegrond weer een hallenkerk verrijzen die aansloot op het deels behouden basilicale koor. De vóór de brand ingezette modernisering zette hij voort door het toepassen van de verbrede traveemaat in het middenschip. De laatste keer dat Cornelis Fredericksz mogelijk ter sprake komt is in het grafboek. Daarin wordt hij in 1572 nog als adviseur genoemd.[84] Daarna komt hij niet meer in de bronnen voor.

In 1523 was meester Cornelis Frederickszoon van der Goude betrokken bij de bouw van het koor en transept van de Hervormde Kerk in Hoornaar. Zo'n dertig jaar later verzorgde hij ook nog een aantal onderdelen van de Hoornaarse toren. Het gaat om de hoekpilasters met kapitelen.[85]

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 80

In 1531 liet het stadsbestuur van Culemborg meester Cornelis uit Schoonhoven halen. Hij moest hen adviseren over de fundering van de te herbouwen kerktoren van Culemborg. Van der Goude was toen in Schoonhoven aanwezig voor advies over de Sint-Bartholomeus kerk.[86]

In 1544 herstelde hij de Maria-Hemelvaartkerk in Vianen. Deze kerk was in de tweede helft van de vijftiende eeuw verbouwd tot een hallenkerk, maar in 1540 werd een groot deel van die kerk verwoest bij een stadsbrand. Van der Goude verhoogde het koor en het schip en gaf de kerk een transept. Bovendien bracht hij het aantal schiptraveeën terug van zes tot drie. Hij voerde in Vianen dus dezelfde ingreep door als eerder in Gouda bij de dwarskapellen had plaatsgevonden en voorzag de voormalige zijbeuken van topgevels met grote spitsboogvensters.[87]

In 1550 was hij in Rotterdam betrokken bij werkzaamheden aan stedelijke projecten zoals de twee bovenste geledingen van de toren van de Sint-Laurenskerk (afbeelding 45).[88]

Toen Cornelis Fredericksz van der Goude in 1552 door de kerkmeesters van de Goudse Sint-Janskerk werd ingehuurd, werkte hij door aan andere projecten, zoals aan de toren van de kerk van Hoornaar. Die werd in 1555 van de grond af aan opnieuw opgebouwd door 'enen genaempt mester Cornelis Fredericksz van der Goude, die doen terzelfder tijt mede mester was van de kerke van Vianen; ende hier voertijts ghemaect hadde 't choer mitten cruyswerck alhier.'[89]

In 1560 werkte meester 'Cornelis van Gouda' in Tiel, waar hij vanaf dat jaar de leiding kreeg over de bouw van het koor en het transept van de Tielse Sint-Maartenskerk.[90] Over de jaren 1552-1566 zijn daar aantekeningen bijgehouden door Petrus van Teeffelen, geestelijke van die kerk. Hij vermeldt dat meester Cornelis Fredericksz van der Goude in 1560 naar Tiel werd geroepen om plannen te maken voor een grootscheepse herbouw van koor en transept.[91] Beide bouwdelen bleven onvoltooid en werden in 1731 weer gesloopt. Alleen de sacristie uit 1561 bleef behouden.[92]

Een geheel andersoortig werk van zijn hand is de sluis te Halfweg.[93] In de vergadering van 23 januari 1556 besloten de hoogheemraden van Rijnland om de houten Oosterse Sluis bij Halfweg te vervangen door een stenen sluis. Men was er niet uit of Namense of Bentheimer steen moest worden gebruikt en daarom werd er een deskundige geraadpleegd. De keus viel op 'Cornelis Cornelis Frerixz, meestersteenhouwer en metselaar.'[94] Deze had al behoorlijk wat ervaring opgedaan met de bouw van sluizen. Zo was hij in 1548 betrokken bij het oplossen van problemen van de Maaslandersluis te Vlaardingen. Voor de sluis in Halfweg maakte hij het grondplan voor de houten fundering en het bestek voor de vier deuren. Op 9 oktober 1556 sloten het College van Hoogheemraden en Cornelis Fredericksz van der Goude een overeenkomst: hij zou alle tekeningen leveren, de sluis bouwen tegen betaling van 20 stuivers per dag en bovendien de resterende steenblokken krijgen.[95] De hoogheemraden besloten overigens gebruik te maken van Bentheimer zandsteen.

Het is onduidelijk of ook ene Cornelis Fredericksz, die in 1532 belast werd met werkzaamheden aan de Leeuwarder Oldenhove, de toren van de in 1595-1596 wegens bouwvalligheid gesloopte Sint-Vituskerk, dezelfde is als de Goudse bouwmeester.[96] De Leeuwarder bouwmeester was in 1532 Jan van Aken opgevolgd en voor drie jaar in dienst gekomen van de stad. Omdat de bouw van de toren in 1535 werd gestaakt, zal die Cornelis daarna weer naar een andere plek zijn gegaan. Als het om Cornelis Fredericksz van der Goude gaat, bevindt de Oldenhove zich als enige werk zo ver van zijn overige werklocaties. In die tijd waren er echter meer meesters die Cornelis heetten dus het kan hier ook om een andere bouwmeester gaan.[97]

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 81

Meester Cornelis Fredericksz van Montfoort

Het toeval dat in deze fase van het herstel van de Sint-Janskerk zowel de bouwmeester als de belangrijkste timmerman allebei Cornelis Fredericksz heetten, heeft in het verleden voor veel verwarring gezorgd. Regelmatig werden beiden als één en dezelfde persoon beschouwd.

Dankzij Walvis staat vast dat Cornelis Fredericksz van Montfoort als meestertimmerman een belangrijke rol speelde bij het eerste herstel van de kerk. Hij vermeldt dat de aanneemsom van Cornelis Fredericksz van Montfoort en zijn knecht Zuylen Pouwelsz voor het timmeren van vijf vakken van de kap van de kooromgang veel gunstiger was dan die van de Goudse timmerlieden. De noordelijke en zuidelijke vakken werden weliswaar door Goudse timmerbazen gedaan, maar het was Cornelis Fredericksz van Montfoort die na zijn klus in het koor het hele transept met de kruisingstoren kreeg toegewezen.[98] Ook in de jaren daarna bleef deze Cornelis Fredericksz van Montfoort nauw bij de herbouw betrokken.

Cornelis Fredericksz van Montfoort was een meestertimmerman, die daarnaast als aannemer werkte. Hij kon grote klussen tegen een gunstig tarief aannemen omdat hij niet alleen timmerwerk verrichtte maar ook hout leverde en bemiddelde bij houtaankopen. In 1558 werd hij bijvoorbeeld door de Goudse kerkmeesters betaald van 'vracht van makelardie ende verteerde costen.'[99] Deze meestertimmerman blijkt overigens een groot werkgebied te hebben gehad. In 1544 had hij na de brand in de kerk in Vianen onder meer de kap herbouwd. Omdat ook Cornelis Fredericksz van der Goude op dat moment bij de werkzaamheden in Vianen betrokken was, moeten beide meesters elkaar gekend hebben en het is zeer wel denkbaar dat Cornelis Fredericksz van der Goude zijn naamgenoot als timmerman naar Gouda heeft gehaald.

Blijkens een contract uit 1562 tussen Cornelis Fredericksz van Montfoort en de kerkmeesters van de Sint-Janskerk voor het maken van twee gebinten en het bijbehorende deel van de kap, moest hij persoonlijk bij het timmerwerk aanwezig zijn en de benodigde tekeningen leveren. Verderop in dit hoofdstuk komt meester Van Montfoort bij de organisatie van de herstelwerkzaamheden nogmaals ter sprake. Bij het herstel is hij in ieder geval een betrouwbare partner gebleken want hij en zijn zonen bleven decennialang aan de kerk verbonden. Volgens Walvis zeiden de oude kerkschriften 'van dezen trouwen werkbaas zeer veel goeds.'[100]

De opperwerklieden

Bij zijn werk werd bouwmeester Cornelis Frederickszoon van der Goude verder bijgestaan door een oppertimmerman, een oppermetselaar en een oppersteenhouwer. Direct na de brand, in 1552 werden de volgende mensen als zodanig aangesteld. Oppertimmerman werd Claes Dirckszn van der Goude.[101] Hij was ruim twee jaar bezig met de vervaardiging van het houtwerk in de toren, de klokkenstoel en de kap van het koor.[102]

Oppermetselaar na de brand werd Evert Jacob Philipszn. Hij kreeg, net als Claes Dirckszn, 9 stuivers per dag, of het nu zomer of winter was. Walvis vermeldt dat deze Evert Jacob het nieuwe werk 24 voet verhoogde. Bovendien metselde hij 'alle de zes boogen int choor met de pilaaren, alles tot groot nadeel zonder aanbesteden want dit duurde meer als twee volle zomers.'[103] Hierna moest hij het werk per klus aannemen. Hij metselde nog twintig bogen, de vier kruisingspijlers en alles wat er in het transept te metselen viel. Ten slotte brak hij twaalf voet van twee gevels af, pleisterde het koor en maakte verschillende posten.[104]

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 82

46 De noordelijke transeptarm van de Sint-Janskerk in Gouda. In de oosthoek staat een lage zuil die wijst op plannen voor een extra kooromgang of een zijkoor na de brand van 1552. Aan de zuidzijde van het transept bevindt zich een identieke zuil, ca. 1980 (foto AHGG).

De oppersteenhouwer die direct na de brand werd aangesteld, was meester Hendrik van den Berg, maar al na een half jaar nam Claes Aelbertszn zijn plaats in. Walvis noemt de Gentenaar Lieve van Male als de leverancier van de zuilen voor het koor en het transept.[105] De Gentenaar zou de bogen 'tot achttien toe' maken. Meester Lieve van Male was in de eerste helft van de zestiende eeuw een belangrijke Gentse steenleverancier. Zo was hij bijvoorbeeld de grootste leverancier van verschillende soorten natuursteen aan het stadhuis van die stad.[106]

Het herstel van het transept en het schip

De verdere herstelwerkzaamheden laten zich, na de afronding van het koor, in drie belangrijke fasen verdelen, die van het transept met de twee meest oostelijke dwarskapellen tussen 1557 en 1560, die van de noordzijde van het middenschip tussen 1560 en 1568 toen ook al aan het middenschip zelf werd gewerkt en die van de zuidzijde van het middenschip tussen 1568 en 1572.

Het herstel van het transept 1557-1560

Van 1557 tot 1560 werd het transept hersteld. De werklieden waren in 1557 nog bezig met de ontmanteling van het transept. Dat blijkt onder andere uit het feit dat puin werd afgevoerd en dat er

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 83

balken werden verwijderd.[107] Op hetzelfde moment werden ook al bouwwerkzaamheden afgerond. Een niet nader genoemd stuk muur in het transept werd tot beneden toe gepleisterd.[108] Het was gebruikelijk om pleisterwerk tijdens de bouw enige meters boven de grond te laten beginnen. Op die manier konden bouwmaterialen en dergelijke tijdens de werkzaamheden tegen de muren worden gestapeld zonder dat dit beschadigingen aan het pleisterwerk veroorzaakte. In dit geval waren de werkzaamheden op die plek kennelijk zover gereed dat de muur tot de grond toe kon worden afgewerkt.

In deze periode komen in de rekeningen veel timmerlieden en steenhouwers voor. Vooral timmermeester Cornelis Fredericksz van Montfoort nam in 1557 veel werk aan. Een opmerkelijke vermelding betreft de post waarin hij en zijn knecht Zuylen Pouwelsz worden betaald voor het nieuwe werk buiten het transept. Uit andere posten blijkt dat het onder andere om funderingswerkzaamheden ging.[109] Deze vermelding duidt op een ambitieus project van de kerkmeesters. Zeer waarschijnlijk is men van plan geweest het koor te voorzien van zijkoren of een extra omgang. Ook de lage zuilen in de oosthoeken van het transept wijzen op een dergelijk voornemen (afbeelding *46*). Ten slotte is in 1569 in verschillende posten sprake van het afbreken van de pilaren op het kerkhof. Het lijkt erop dat men in dat jaar definitief heeft afgezien van dit uitbreidingsplan.[110]

Ten behoeve van het timmerwerk werden grote hoeveelheden (kromme) stukken hout, wulfhout en balken aangeleverd. Cornelis Fredericksz van Montfoort reisde zelf tussen 1557 en 1560 naar Woerden en Montfoort voor hout. Ook is er in deze periode sprake van veel metsel- en steenhouwwerk waarvoor duizenden bakstenen werden aangeleverd.

Oppersteenhouwer Claes Aelbertsz werd in deze periode onder andere betaald om acht zuilen te metselen en om vorsten te houwen naar mallen die hij al eerder aan de kerk had geleverd.[111] Hij werd vaak ingeschakeld, maar hij had ook diverse collega's omdat er een grote hoeveelheid steenhouwwerk lag te wachten.

Ten slotte werd een aanvang gemaakt met het dekken van de daken van het koor, de omgang en het transept. In 1557 werden de daken opgemeten ten behoeve van leidekwerk.[112] De herstelwerkzaamheden aan de oostzijde van de kerk waren op dat moment dus al ver gevorderd. Het feit dat glas 24 van Philippe de Ligne tussen 1559 en 1561 werd geplaatst in de meest zuidoostelijke dwarskapel is daarvoor een extra aanwijzing. Ook de bouw van een steiger om de maten te kunnen nemen van het venster ten behoeve van het Koningsglas in het transept (glas 7) wijst erop dat het herstel in een afrondende fase verkeerde.[113]

Intussen legde Cornelis Fredericksz van Montfoort op het middenschip een 'looze' kap. Het gaat hier om een tijdelijke kap in afwachting van de definitieve afronding van het middenschip.[114]

Het beeld dat de bouwwerkzaamheden aan het transept ten einde liepen wordt bevestigd door de rekening over 1559. Deze bevat posten over de inrichting van het koor en het transept. Het Koningsglas (glas 7) en dat van Marienwaert (glas 13) werden geplaatst. Ook het glas in het Onze-Lieve-Vrouwe-koor (glas 8), het glas van de proost (glas 16) en dat van de Dom (glas 15) werden aangebracht.[115] Daarnaast werd gewerkt aan een nieuw sacramentshuis in het koor en werd de preekstoel verplaatst.

In 1560 werden de werkzaamheden in het transept definitief afgerond. Daarmee had men acht jaar na de brand alweer de beschikking over een koor en een transept.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 84

Het herstel van de noordzijde en het middenschip 1560-1567

In 1559 kregen Jan van der Meer en Romen de Coninck, steenhouwers te Gent, reisgeld betaald.[116] Dit duidt op voorbereidingen van het natuursteenwerk in het schip dat vanaf 1560 ter hand zou worden genomen. Het is de eerste keer dat in de rekeningen een lid van de familie De Coninck wordt genoemd. In de rekeningen over de jaren hierna komt een ander lid van deze Gentse familie, Lieven de Coninck, zeer vaak voor als leverancier van natuursteen. Het lijkt er dus op dat steenleverancier Lieven de Coninck in Gouda de rol van zijn door Walvis vermelde stadgenoot Lieve van Male overnam. Lieven de Coninck werd tot in de jaren zeventig betaald voor steenleveranties. Net als Lieve van Male leverde ook hij steen aan het stadhuis van Gent.[117]

De rekening over 1559 leert dat men in dat jaar het glas van de abdis van Rijnsburg in de op één na meest oostelijke dwarskapel aan de noordzijde (glas 5) had geplaatst. De rekeningen over 1560-1567 maken duidelijk dat in die periode continu werd doorgewerkt aan de noordzijde van de kerk. Tegelijkertijd vonden er werkzaamheden in het middenschip plaats. Vooral tot 1565 is sprake van veel metsel- en natuursteenwerk, maar ook de timmerlieden hadden hun handen vol. Zij waren verantwoordelijk voor de constructie van de kappen van de zijbeuken en van dwarskapellen.

In 1560 werd de afbraak van de zuilen van het schip uitbesteed.[118] Het gaat hier om zuilen die na de brand nog slechts gedeeltelijk overeind stonden. Van de kapitelen van de nieuwe zuilen die daarvoor in de plaats kwamen, hakte Marten Lievenszn (de Coninck) dat jaar de bladeren en hij was tevens verantwoordelijk voor het houwen van een aantal basementen.[119]

Het jaar 1561 was een absoluut topjaar voor het steenhouwwerk.[120] Er werd werk verricht aan pijlers, kapitelen en basementen inclusief de achtkanten aan de bovenzijde.

Oud materiaal dat na de brand kon worden hergebruikt werd door steenhouwers als Antonis Joriszn 'gegayt', dat wil zeggen passend gemaakt.[121] Daarnaast leverde Lieven de Coninck veel nieuwe natuursteen voor de herbouw.[122] Hiervan werden de kapitelen van de kruisingspijlers gehouwen en bogen gemaakt.[123] Dat laatste blijkt onder andere uit een blad achter in het rekeningboek van 1562-1563. Dat blad bevat de volgende aanwijzingen voor het natuursteenwerk.[124] De eerste post luidt: 'die groote bogen die mr. Liven ende Jan Buer gelevert hebben tot Sint Isti toe sijn wyt 27½ voet/ hoog 14 voet/ maecken elck in tront 43 voet die moertel nyet affgetoghen.'[125] In Gouda werd de Rijnlandse voet, dus 31,4 cm gehanteerd. De in de post aangegeven maten (circa 8,65 m breed en 4,40 m hoog) wijken weliswaar iets af van de bestaande maten, maar omdat zich nergens in de kerk bogen met de aangegeven maten bevinden, kan het niet anders of de brede bogen tussen middenschip en oude zijbeuken worden bedoeld.[126]

De tweede post vermeldt: 'item 2 naewe bogen over (tegenover) t helich graft ofte craemvrouwenportal sijn wijt 22 voet ende hooch 13 voet compt int ront 38 voet.' Hierbij gaat het om de bogen tussen het middenschip en de oude zijbeuken in het driebeukige deel van de kerk, tegenover respectievelijk de zuid- en de noordingang. Deze smallere bogen zouden volgens de post circa 6,90 m breed en 4,15 m hoog worden, wat vrijwel overeenkomt met de bestaande situatie.

Een derde post noemt 'die vier bogen die suydt ende noord strecken.' Het gaat hier om de vier gordelbogen tussen de noordelijke dwarskapellen. De vierde en laatste post vermeldt dat 'item die 8 pilaeren sijn hooch 13 voet 5 duym.' Het betreft hier de 4,20 m hoge nieuwe zuilen tussen het middenschip en de oude beuken in het vijfbeukige deel van de kerk.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 85

Uit het gebouw zelf, maar ook uit verschillende posten in de kerkrekeningen blijkt dat zowel met Ledesteen als met Bentheimer zandsteen werd gewerkt.[127] Uit de analyse van de in de rekeningen genoemde materialen blijkt dat vooral tussen 1560 en 1563 veel Bentheimer zandsteen en Ledesteen werd aangevoerd. Na 1565 nam de aanvoer van bouwmaterialen sterk af.

Uit de tientallen posten die in de jaren zestig van de zestiende eeuw werden opgetekend wordt duidelijk dat het grootste deel van het steenhouwwerk ter plaatse gebeurde.[128] Waarschijnlijk werden 'eenvoudiger' onderdelen zoals de stenen voor de zuilen en de bogen kant-en-klaar aangeleverd, hoewel de kerkrekeningen dergelijk aangeleverd werk niet expliciet vermelden. De kapitelen, basementen en achtkanten werden in ieder geval allemaal bij de kerk gehouwen. Het Sint-Catharinagasthuis fungeerde als opslagplaats voor de natuursteen en andere bouwmaterialen.[129]

Ook na 1561 vindt nog veel steenhouwwerk met oud en nieuw materiaal plaats. Zo hakte Jan Grijsaert bijvoorbeeld nieuwe kapitelen voor op de oude zuilen. Waarschijnlijk zijn dit de kapitelen op de zuilen 12, 16, 17, 19, 22, 23 en 24 waar de bovengenoemde tel- en plaatsmerken zijn aangetroffen.[130]

Verder werden bogen geslagen en werden grote hoeveelheden lijsten, 'bollen' en 'ronden' gehouwen. [131] Het is niet precies duidelijk wat deze bollen en ronden zijn, maar bollen kunnen kolonetten tegen de zijbeukkant van de schipzuilen zijn. Ronden zijn waarschijnlijk de ronde lijsten boven de basementen.

Jan Grijsaert speelde in het natuursteenwerk een belangrijke coördinerende rol. Hij hakte zelf, nam grote hoeveelheden werk aan en bemiddelde bij leveranties en betalingen.[132] Grijsaert werkte daarbij veel samen met Lieven de Coninck.[133] Uit 1562 is een contract met Jan Grijsaert bewaard gebleven waarin hij onder meer aanneemt vier bogen van Bentheimer zandsteen te houwen (bijlage 4).

In 1563 nam de hoeveelheid steenhouwwerk tijdelijk af, maar de jaren 1564 en 1565 laten weer een stijging zien met veel en divers steenhouwwerk. Het gaat ook dan weer om bogen, kapitelen, bollen en pijlers naast de toren en verder werd er gewerkt aan vensters en lijstwerk. Jan Grijsaert en de eveneens in de rekeningen genoemde steenhouwer Cuyrling werkten aan verschillende kapitelen zoals een kapiteel van de laatste zuil aan de zuidzijde van het middenschip. Het gaat hier waarschijnlijk om het kapiteel van zuil 20 dat overeenkomsten vertoont met die van 12, 16, 17, 19, 22, 23 en 24. Zeker is dat Jan Grijsaert en Cuyrling de kapitelen tegen de toren hebben vervaardigd.[134] Het betreft de kapitelen waarin engelenkopjes zijn verwerkt. Dergelijke kapitelen met maskers en engelenkopjes komen ook voor bij de zuilen15 en 18 en de daar tegenover gelegen wandzuilen. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat ook deze kapitelen zijn gehouwen door dit duo (afbeelding 26).

Behalve de steenhouwers waren ook de timmerlieden in deze periode hard aan het werk aan de kappen van de zijbeuken en de dwarskapellen. Zo werd met meester Cornelis Fredericksz van Montfoort een contract afgesloten voor het timmeren van twee gebinten en de bijbehorende kapconstructie. Daarbij wordt onder andere verwezen naar het gedeelte van de kap zoals hij eerder had getimmerd boven het glas van de abdis van Rijnsburg (afbeelding 111 glas 6 en bijlage 4).[135]

Zijn zoon Claes Corneliszn nam aan gebinten te maken en te rechten, formelen te maken en steigers af te breken. Later werd ook hij betaald voor het timmeren van twee vakken van de kap aan de noordzijde en het meest westelijke vak van de noordelijke dwarskapellen tot voorbij het

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 86

vont.[136] Het gaat hier om het punt waar de noordwestelijke dwarskapel ten opzichte van de oude beuk uitspringt (afbeelding 111 tussen glas 1c en 2).

Van Claes Corneliszn is ten slotte een contract uit 1565 bewaard gebleven voor het maken van de kap van de oude noordbeuk in het driebeukige deel van de kerk (zie bijlage 4). In het contract wordt verwezen naar de al afgeronde kappen van de dwarskapellen aan de noordzijde, die zijn vader had gemaakt.[137] Bij nadere beschouwing blijkt dat de kappen in de nieuwe noordelijke kapellen inderdaad vrijwel overeenkomen met die boven de smalle oude noordbeuk (bijlage 21). Leidekkers dekten deze kappen aan de noordzijde in 1566.[138]

Tussen 1560 en 1565 werd overigens ook gewerkt aan interieuronderdelen zoals het hoogaltaar dat in 1565 op zijn plaats gezet werd.[139]

Het herstel van noord naar zuid

In 1566 woedde in veel plaatsen in de Noordelijke Nederlanden de beeldenstorm. De heftigheid daarvan verschilde nogal en in Gouda bleef het relatief rustig. Het stadsbestuur was vanuit Vlaanderen op tijd gewaarschuwd en vanaf 23 augustus 1566 werden de stadspoorten bewaakt en binnenkomende schepen nauwgezet onderzocht. Op het bordes van het stadhuis werden vijfentwintig schutters gestationeerd en de Sint-Janskerk werd na elke dienst gesloten.[140] Deze maatregelen voorkwamen dat het in Gouda tot excessen kwam.

De werkzaamheden aan de kerk zullen gedurende deze periode van dreiging mogelijk even stil hebben gelegen, maar in de rekeningen is van de beeldenstorm niets te merken. In 1566 wordt gewoon werk vermeld van metselaars, opperlieden en steenhouwers.

Tussen 1567 en1569 verschoof het zwaartepunt van de werkzaamheden van de noordzijde naar de zuidzijde terwijl aan het middenschip werd doorgewerkt. Formelen werden afgebroken en verplaatst. De metselaars Arian Corneliszn Schoon en Cornelis Meeszn maakten een bestek om de bakstenen topgevels op de oude noordbeuk te metselen.[141] In het metselwerk is nog duidelijk zichtbaar dat het onderste gedeelte van de gevels bleef staan en dat daarboven nieuwe brede topgevels werden gemetseld (afbeelding 18). De vensteropeningen in de oude zijbeukgevels werden in dezelfde periode verbreed tot het huidige formaat. Dat blijkt onder andere uit een betaling aan Jan Wouterzn voor het vergroten en verbreden van 36 oude glasvakken.[142]

De oude zuidbeuk en de nieuwe zuidkapellen worden vanaf 1567 steeds vaker in de rekeningen vermeld. Timmerman Claes Corneliszn en een van de leidekkers kregen voor werk aan de noord- en de zuidzijde betaald.[143] In deze jaren werden er overigens ook nog schalken voor in het transept gemaakt.[144]

Het herstel van de zuidzijde 1569-1572

Al in 1565 had Jan Brouwer de opdracht gekregen om voor de zuidzijde van de kerk een Heilig Graf te maken.[145] De verbouwing aan de zuidzijde kwam echter pas in 1569 goed op gang. Zoals in de jaren hiervoor werd ook nu nog puin gekruid en werd oude, nog bruikbare, steen vergaard.

Cornelis Roes nam in 1569 aan de bakstenen topgevels op de oude gevel aan de zuidzijde te metselen (afbeelding 18).[146] Ook hier is de overgang van het oude metselwerk naar de topgevels uit 1569 duidelijk zichtbaar. Claes de timmerman werd in de jaren 1569-1570 regelmatig betaald voor aangenomen werk aan de zuidzijde van de kerk.[147] Ook maakte hij de tijdelijke kap van het

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 87

middenschip zover in orde dat er pannen op konden worden gelegd.[148] Al in 1570 konden de kappen aan de zuidzijde worden gedekt. Dat betekent dat men de werkzaamheden aan de zuidzijde voor een groot deel had afgerond. Ook het stellen van de preekstoel in 1570 wijst erop dat de werkzaamheden al ver gevorderd waren.

Een post uit de kerkrekening van een jaar later in 1571, maakt duidelijk dat in dat jaar de zuidelijke dwarskapellen in één keer werden afgewerkt. De Sint-Jacobskamer (noordarm van het transept) werd gepleisterd en gewit tot de 'metselaarskapel' toe.[149] Het metselaarsaltaar stond bij de Heilig-Grafkapel die zich in de oksel van het driebeukige en vijfbeukige deel van de kerk bevond. De Jacobskapel bevond zich in de zuidelijke transeptarm.

De werkzaamheden aan de zuidzijde werden afgerond met het vullen van de vensteropeningen. Timmerman Claes Corneliszn bouwde in dat jaar een steiger om het oude glas weer aan te kunnen brengen.[150] In 1573 werd Jan Wouterszn ten slotte betaald voor het maken van glazen tegenover of boven de preekstoel.

Architectonische context

De huidige Sint-Janskerk kwam tengevolge van de brand in 1552 voor het belangrijkste deel tot stand in de tweede helft van de zestiende eeuw. De herstelwerkzaamheden ondervonden nauwelijks hinder van de beeldenstorm in 1566. In de loop van de zestiende eeuw maakte de kerkarchitectuur, mede onder invloed van het opkomende protestantisme, wel een belangrijke ontwikkeling door. Bij herstel- en restauratiewerkzaamheden van de grote stadskerken werd voortgeborduurd op het bestaande grondplan, maar voor de overige invulling en detaillering werd gekozen voor een vormentaal die aansloot bij de ambities van de opdrachtgever en de functie van het gebouw. De bijdrage van Joris Snaet in het in 2007 verschenen *Unity and Discontinuity. Architectural Relationships between the Southern and Northern Low Countries 1530-1700* van De Jonge en Ottenheym stelt dat kerken hun middeleeuwse oorsprong trouw bleven, maar dat ze bij verbouwingen een verdere architectonische ontwikkeling doormaakten. Of de kerk bij protestanten of katholieken in gebruik was, speelde daarbij een ondergeschikte rol. De middeleeuwse kruisvormige plattegrond paste voor beide christelijke groeperingen bij de functie van het gebouw. Dat bleef zo tot ver in de zeventiende eeuw, zoals de herbouw van de Nieuwe Kerk in Amsterdam na de grote brand van 1645 laat zien. Bij kerken die na de Reformatie voor protestantse gebruikers nieuw werden gebouwd, werd regelmatig de centrale vorm toegepast zoals bij die van Willemstad (1596-1600/1605) en IJzendijke (1611-1614). Maar tegelijkertijd kwamen er ook nieuwe kerken tot stand op een traditionele kruisvormige plattegrond, zoals de Amsterdamse Zuider- en Westerkerk, die respectievelijk tussen 1603 en 1614 en tussen 1620 en 1638 werden gebouwd.

Het stadsbestuur en de kerkmeesters van de Sint-Janskerk kozen er na de brand voor om het concept van voor de brand ongewijzigd te laten, maar het tot in de perfectie door te voeren. Dat deden ze door ook de traveemaat tussen middenschip en zijbeuken te verdubbelen. De kerk kreeg daarmee een ruimtelijk karakter en de imposante beglazing speelde daarbij een belangrijke rol.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 88

6 De werkzaamheden tussen 1572 en 1606

De eerste jaren na de overgang

Aan het begin van 1572, het jaar waarin de Opstand in Gouda leidde tot de overgang naar het kamp van de prins van Oranje, was het schip zo goed als voltooid. Men kon zich nu volledig wijden aan de bouw van de lichtbeuk boven het middenschip. In juni 1572 sloot Gouda zich echter aan bij de opstandelingen en de gevolgen hiervan voor de al teruglopende economie van de stad waren groot.[151] De vroedschap van Gouda vroeg tot het einde van de jaren tachtig van de zestiende eeuw bij de Staten van Holland regelmatig aandacht voor de slechte economische situatie van de stad en dreigde zelfs een aantal malen niet mee te betalen aan de kosten die voor de Opstand nodig waren. Het hoge bedrag dat de stad moest bijdragen en het feit dat in Gouda een grote tolerantie heerste op het punt van de godsdienstbeoefening maakten dat in Gouda het enthousiasme voor de oorlog niet groot was.[152] Door de constante oorlogsperikelen waren de omstandigheden waaronder handel moest worden gedreven bovendien een tijdlang verstoord.[153]

Door deze ontwikkelingen kon het voorgenomen werk pas veel later worden afgerond. In januari 1572 waren patronen gemaakt voor de steenhouwers om te kunnen metselen in het middenschip[154] en in mei van dat jaar werd nog witte arduin gestapeld. Dat was voorlopig de laatste natuursteen die in Gouda in 1572 werd aangekocht.[155]

Timmerman Claes Corneliszn maakte conform een contract uit 1571, een jaar later een deel van de kap boven het middenschip (bijlage 4). [156] Het ging om het gedeelte van de kap tussen het transept en de preekstoel. Voor de uitvoering ervan werd door de kerkmeesters verwezen naar de kap zoals die in het hoogkoor was gerealiseerd.

Deze posten zijn allemaal aanwijzingen voor het feit dat de kerkmeesters er op dat moment nog steeds van uitgingen dat de werkzaamheden aan het schip snel konden worden hervat. Ondanks de ongewisse economische en politieke situatie bleven de kerkmeesters vasthouden aan het plan om het middenschip van een lichtbeuk te voorzien wat ongetwijfeld te maken had met het feit dat er al tal van voorbereidingen waren getroffen. Een deel van het benodigde natuursteen was al gearriveerd en twee delen van de kap waren klaar om geplaatst te worden. In het contract met Claes Corneliszn staat dat het hout vóór de plaatsing, op een door de kerkmeesters aan te wijzen plek in de kerk moest worden neergelegd. Waarschijnlijk heeft de houtconstructie dus jarenlang in onderdelen in de kerk liggen wachten op zijn definitieve plaatsing.

Tussen 1572 en 1579 was vooral sprake was van veel opruim- en schoonmaakwerk en andere lopende werkzaamheden. Wouter Crabeth kreeg in die jaren nog wel betaald en dat gold opmerkelijk genoeg ook voor de natuursteenleverancier Lieven de Coninck. Het sacramentshuis werd tengevolge van de Reformatie in 1576 afgebroken.[157] Ook het hoogaltaar werd twee jaar later definitief verwijderd. Meester Joost de timmerman kreeg voor het afbreken ervan betaald.[158] In 1578 werden stenen van de gesloopte Onze-Lieve-Vrouwekerk in Gouda gehaald om te gebruiken voor de Sint-Janskerk, maar de precieze bestemming wordt niet duidelijk.[159]

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 89

De jaren tachtig

Uit de kerkrekeningen over de eerste helft van de jaren tachtig blijkt dat er bouwkundige werkzaamheden in de kerk plaatsvonden, maar ze zijn niet nader gespecificeerd. Uit het Memoriaal wordt iets duidelijker welke werkzaamheden op dat moment plaatsvonden. Het gaat nog steeds niet om de verhoging van het middenschip maar om kleinere ingrepen. In 1580 werd de gehele kerkvloer geëgaliseerd door metselaar Jan IJsbrantszn. [160] Voor deze omvangrijke klus werd uiteraard veel zand aangevoerd en vervolgens werden de graven in orde gemaakt. Tussen 1582 en 1585 werd ook een aantal malen getimmerd en gemetseld in de toren.[161] In 1586 werd het portaal aan de noordzijde van de kerk aangepast.[162] Tussen 1587 en 1589 werden het hoogkoor, de omgang en het transept met leien gedekt.[163]

Aanpassingen aan het koor

Nu het sacramentshuis en het hoogaltaar waren verwijderd, konden de protestanten het koor in gebruik nemen als Avondmaalsruimte. In de jaren tachtig was men bezig met de herinrichting hiervan. Het bestaande koorhek werd aangepast en de stadskluis, de zogenaamde IJzeren Kapel werd verbouwd. In 1582 werd de kap in de koorsluiting betimmerd en in 1587 werden de zuilen in het koor gezwart.[164] Het zwarten van de zuilen had tot doel de achtergronden van de apostelbeelden, die tot aan de Reformatie tegen de zuilen van het koor hadden gestaan, aan het oog te onttrekken.[165] In de glazen in de kooromgang werd onder invloed van de Reformatie slechts een klein aantal wijzigingen doorgevoerd.

De kerkhuisjes

Vanaf het begin van de jaren tachtig tot in de zeventiende eeuw kwamen rondom de kerk successievelijk kerkhuisjes tot stand. Een aantal niet nader in de rekeningen omschreven werkzaamheden in de jaren tachtig kan hiermee te maken hebben gehad. Op de kerkhuisjes wordt in het volgende hoofdstuk teruggekomen (afbeelding 82).

De jaren negentig en de lichtbeuk van het schip

De jaren zeventig en een groot deel van de jaren tachtig waren voorbijgegaan zonder dat men aan de verdere vervolmaking van het middenschip, de bouw van de lichtbeuk, toekwam. Uit de kerkrekeningen, maar vooral uit andere bronnen blijkt dat deze pas in de jaren negentig van de zestiende eeuw werd gerealiseerd.

Gedurende het noodgedwongen oponthoud in deze periode hadden de kerkmeesters de gelegenheid om te zoeken naar geschikt en goedkoop bouwmateriaal.[166] Tengevolge van de Reformatie werden in het hele land tal van kloostercomplexen gesloopt waarbij dat in overvloed beschikbaar kwam. Vooral de timmerlieden kregen in deze periode steeds beter zicht op wat her en der beschikbaar werd gesteld.[167] Timmerlieden waren in ons land vaak in een groot gebied werkzaam en rond 1590 werd hun positie steeds belangrijker.[168] Er was een wat rustiger periode aangebro-

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 90

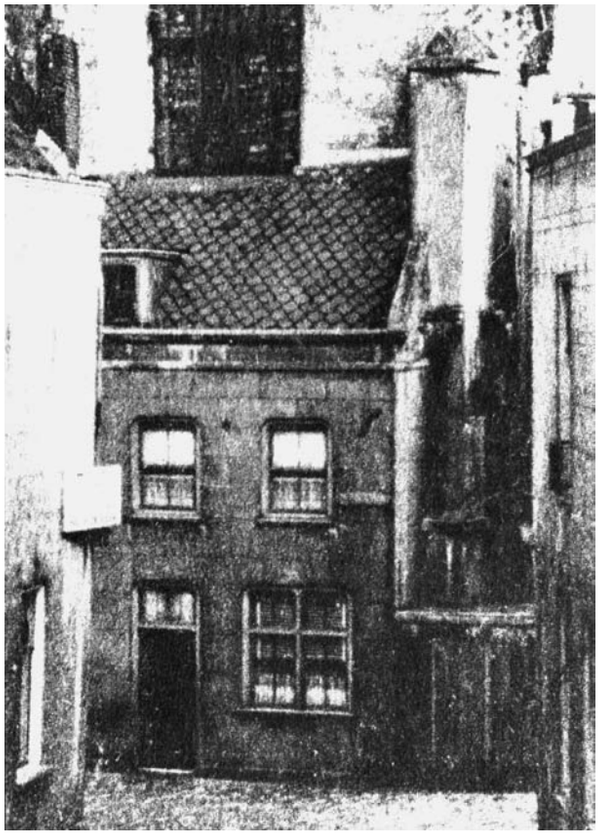

47 Een van de kerkhuisjes die eeuwenlang rond de kerk stonden. Dit huisje stond tot de sloop in 1914 ten zuiden van de westtoren tegen de westgevel van de zuidbeuk, ca. 1900 (foto AHGG).

ken waardoor de economie aantrok en steden het achterstallig onderhoud van de gebouwen konden aanpakken. De stadsbesturen pakten de draad van de in de tweede helft van de zestiende eeuw ingezette vernieuwingen weer op. Dat vooral de timmerlieden hiervan profiteerden, had te maken met het soort oorlogsschade dat moest worden hersteld. Het ging veelal om houten huizen en (kerk)kappen. De snelle opkomst van de scheepsbouw en de industrialisatie van de zaagmolen werkten eveneens in hun voordeel.

In Gouda was het stadstimmerman Claes Wiertszn die op dat moment een belangrijke rol speelde. De kerkrekeningen geven daar een goed voorbeeld van en ook van de gewoonte om op zoek te gaan naar geschikt bouwmateriaal. Op 11 oktober 1587 werd Claes Wiertszn betaald 'van dat hij heeft gheweest tot Amelsfoort voor last vander borgh mannen ende kerck meesters omt besyn het werck van het houtwerck off het de kerck orber soude weesen voor syn verteerden cost ofte dach ghelden 6 grt 7 1/2 st.'[169] Dit bezoek moet verband houden met de voorgenomen verhoging van het Goudse middenschip. Hoogstwaarschijnlijk heeft Claes Wiertszn in Amersfoort de kap van de kapel van het observanten- of minderbroederskloosterbekeken.[170] Die kap was kennelijk ongeschikt of te duur voor Gouda, want hij werd uiteindelijk niet aangeschaft. Twee jaar later deed zich een gunstiger gelegenheid voor toen de kerkmeesters de beschikking konden krijgen over het bouwmateriaal van de lichtbeuk en de kap van de te slopen Goudse Maria-Magdalenakapel van het gelijknamige klooster. Nog datzelfde jaar maakten metselaars en timmerlieden een bestek voor de afbraakwerkzaamheden.[171] Dendrochronologisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt welk gedeelte van de kap van het huidige middenschip uit 1489 dateert en welk gedeelte er in 1590 bij werd gemaakt.[172] Uit de kapconstructie zelf, die voor het hele middenschip wat het bovenste juk betreft afwijkt van de overige kappen van de kerk, blijkt dit overigens niet (bijlage 21).[173]

De kerkrekeningen van 1589 geven informatie over de voorbereidingen die getroffen werden voor de verhoging van het middenschip. Metselaar Dirck Luyten werd betaald voor een bestek voor de nieuwe lichtbeuk.[174] Ook de timmerlieden Claes Willemszn en Jan Govertszn maakten volgens de rekeningen afzonderlijk van elkaar een bestek.[175]

Ten slotte is in 1590 sprake van een bestek voor de daadwerkelijke afbraak van de Maria-Magdalenakapel en de verhoging van het middenschip van de Sint-Janskerk. Dit bestek werd door de timmerlieden en de metselaars gezamenlijk opgesteld en is bewaard gebleven (bijlage 5).[176] Het vermeldt dat de lichtbeuk van de Maria-Magdalenakapel moest worden gedemonteerd om op de

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 91

Sint-Janskerk weer te worden opgebouwd. Het gaat daarbij zowel om de bakstenen als om de kap die in zijn geheel is overgebracht. In het stuk wordt voor wat betreft de breedte van het muurwerk en de breedte en hoogte van de vensters verwezen naar het koor van de Sint-Janskerk. Voor het dak wordt verwezen naar dat van het transept. Er werd dus bewust aangesloten bij de bestaande constructie van de kerk.

Het Reparatieboek van de bouw van de lichtbeuk, dat eveneens bewaard gebleven is, beschrijft alle werkzaamheden en uitgaven aan de lichtbeuk.[177] De aanpak en het verloop van de bouw van de lichtbeuk zijn daardoor goed te volgen. Maarten Lendertszn nam aan om het hout- en steenwerk van de Maria-Magdalenakapel af te nemen.[178] Daarna werd met de bouw van de lichtbeuk op de Sint-Janskerk gestart (afbeelding 29). Jan Gerritszn de metselaar uit Rotterdam metselde de muren en Jan Govertszn de timmerman rondde het stellen van de kap af. Ook paste hij de kap in hoogte aan. Claes Corneliszn nam op zich de twee meest oostelijke vakken, die al in 1572 waren gemaakt, aan de nieuwe kap aan te passen. Lenert Govertszn nam het overige houtwerk van de kap aan.

Het deel van de oostgevel van de toren dat nu vanuit de kerk in het zicht kwam, werd gepleisterd (afbeelding 28). Voor de schalken van de lichtbeuk werden bij een Delftse steenhouwer kapitelen betrokken. Het ging om twaalf kapitelen van Bremer steen die deze steenhouwer zelf niet meer zou gebruiken. Mogelijk waren ze afkomstig van een gesloopte kerk.[179]

Het dendrochronologisch onderzoek bevestigt dus deze gang van zaken. De kap in het westelijke deel van het middenschip dateert uit 1489, het jaar waarin de Maria-Magdalenakapel werd gebouwd, en het overige deel van na 1552.[180]

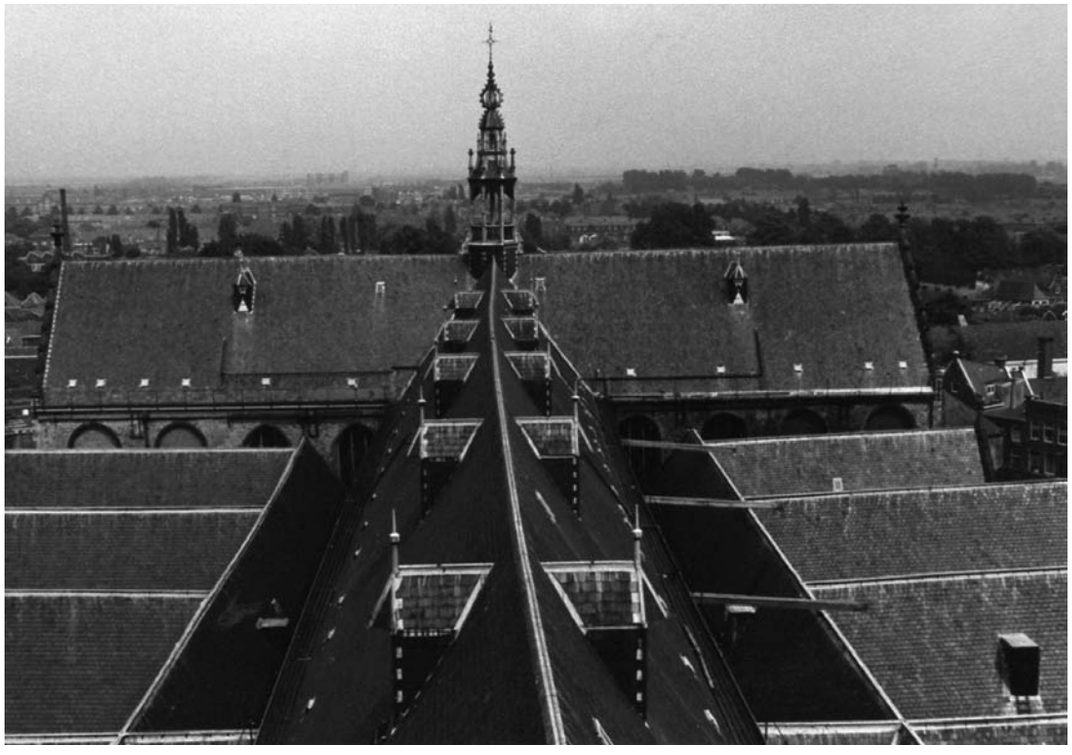

48 Overzichtfoto van de daken vanaf het middenschip, ca. 1970 (foto AHGG).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 92

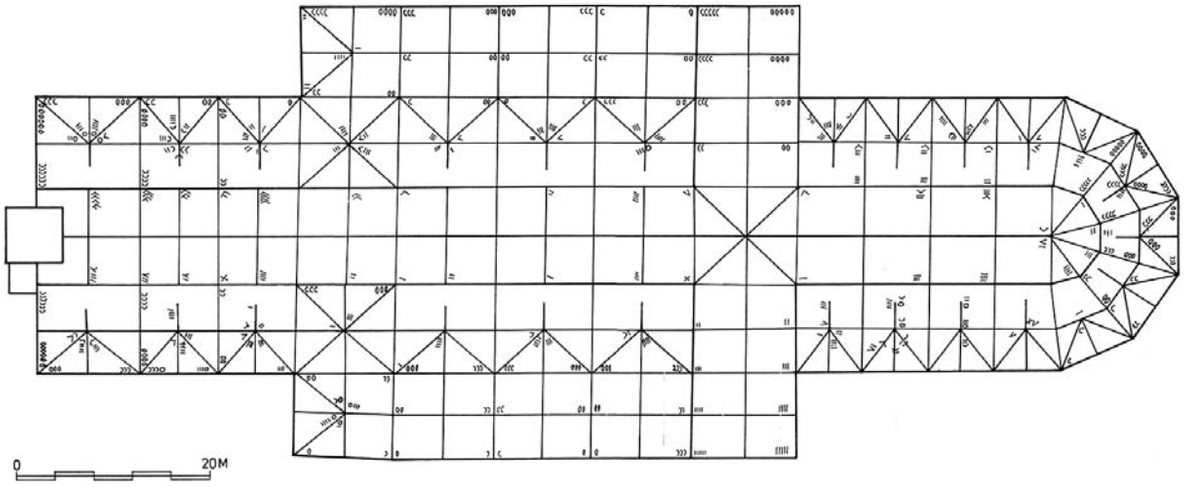

49 Overzicht van de telmerken die in de kappen voorkomen (tekening RACM).

De wapenglazen in de lichtbeuk van het schip en in de westkant van de lichtbeuk van het transept kwamen direct na de bouw van de lichtbeuk, in 1593 en1594, tot stand. In de rekeningen over 1594 staat vermeld dat de glasmakers Jasper en Cornelis Lendrinus elk voor het maken van vier glazen in het middenschip werden betaald.[181]

7 De laatste grote ingreep

In de jaren na de bouw van de lichtbeuk van het schip is in de kerkrekeningen een tijdlang hoofdzakelijk sprake van onderhoudswerkzaamheden. In de rekening van 1594 staan bijvoorbeeld weinig ingrijpende werkzaamheden. Servaes Jacobszn nam aan het kerkdak voor een jaar te onderhouden. Timmerman Lenert Govertszn mat voor die klus al in 1593 het dak.[182] In 1596 en 1597 werd onder andere door timmerman Hagen Arienszn gewerkt aan een portaal in de kerk tegen de toren.[183] In de rekeningen wordt tevens melding gemaakt van timmerwerk aan de vigilietoren en de westtoren. Claes Wiertszn, de stadstimmerman, maakte in 1596 de klokkenstoel van de toren.[184]

In de jaren 1597 tot na 1600 werd druk gewerkt aan de kerkvloer. Er is sprake van tachtig stukken steen die werden gehouwen aan de zuilen.[185] Het gaat hoogstwaarschijnlijk om hardstenen vloertegels die rondom de zuilen en tegen de muren passend werden gemaakt. Dorpels werden verhoogd.[186] Er werden veel stenen aangevoerd en in 1596 werden de fundamenten van zeven vakken tussen de zuilen aan de zuid- en noordzijde, uitgebroken.[187] Kennelijk zijn pas tegen 1600 de laatste funderingen definitief verwijderd en is de vloer toen goed afgewerkt.

De verhoging van de toren tussen 1603 en 1606

Na de verhoging van het middenschip vertoonde de kerk een merkwaardige aanblik (afbeelding 52). Tegen de westzijde stond een toren die één geleding lager was dan nu en dus nauwelijks ho-

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 93

50 Een van de wapenglazen die na de bouw van de lichtbeuk in het schip in 1590 werden geplaatst, ca. 1980 (foto AHGG).

ger dan het schip. Bovendien waren de galmgaten aan de oostzijde onder de kerkkap terechtgekomen, waardoor de klokken in dat deel van de stad niet goed meer te horen waren. Een en ander is nog te zien aan de dichtgemetselde galmgaten in de op één na bovenste geleding. Het is dus niet verwonderlijk dat de bestuurders ernaar streefden de toren verder te verhogen en in verhouding met het schip te brengen.

Over de bouw van de bovenste geleding is bijzonder veel informatie bewaard gebleven. Vanaf 1599 komen zowel in de rekeningen als in het Memoriaal steeds meer posten voor die duiden op plannen om de toren te verhogen. Uit 1599 dateren bijvoorbeeld de voorwaarden voor de bouw van steigers (bijlage 6).[188] In hetzelfde jaar werd een contract voor de levering van Bentheimer zandsteen met Warmoldt Stuurman uit het land van Bentheim gesloten en ook dit contract is bewaard gebleven (bijlage 16).[189] De steen was expliciet bestemd voor de toren.

Stadstimmerman Claes Wiertszn werd in 1601 betaald voor een bestek voor de reparatie van de toren.[190] In 1603 werd het werk daadwerkelijk uitbesteed aan meestermetselaar Dirck Luyten en steenhouwer Unico Cardon.[191]

Uit 1603 en 1604 dateren een bestek voor de verhoging van de toren, een verklaring van de meestermetselaar Dirck Luyten over de bouwkundige staat ervan en een verklaring van Claes Wiertszn over het op te richten houtwerk (bijlage 7).[192]

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 94

51 Dwarsdoorsdoorsnede over het drieberkige deel van de kerk, gebaseerd op een tekening van Van Hoogevest in 1986 (tekening RACM).

Jacob Joosten nam het steigerwerk aan en in zijn contract met de kerkmeesters zijn gedetailleerde eisen over de constructie van de steiger vastgelegd (bijlage 6). De steiger moest circa 1.25 m boven de zoldering met de klokken beginnen en moest binnen veertien dagen na ondertekening zijn opgetrokken.

In het bestek voor de bouw van de bovenste torengeleding is opgenomen dat het metselwerk tussen de balustrade en de lijst van de geleding daaronder, moest worden verwijderd.[193] Ook de bovenzijden van de bakstenen blindnissen van de derde geleding moesten worden afgebroken. Deze bovenzijden zouden in de nieuwe situatie in natuursteen worden uitgevoerd.[194] De balustrade zelf en de harnassen van de bogen moesten eveneens voorzichtig worden gedemonteerd. De laatste zouden daarna weer op precies dezelfde manier worden opgemetseld.

De stenen moesten met manden naar beneden worden gelaten en meestermetselaar Dirck Luyten diende voor het hijsmateriaal te zorgen. Alleen de formelen werden hem door de kerkmeesters geleverd. In het Memoriaal staat dat hij op 27 december 1603 opdracht kreeg om de toren te metselen volgens het contract dat de kerkmeesters met hem sloten.[195] Ook dit contract is bewaard gebleven (bijlage 7). Daarin zijn alle eisen voor het houtwerk en het metselwerk opgenomen. Uit de passage over het houtwerk blijkt dat de gebinten die zich nu in de op één na hoogste geleding bevinden, in deze jaren tot stand zijn gekomen. Deze gebinten moesten voorafgaand aan het metselwerk worden gesteld. In het tweede deel van het contract is het metselwerk geregeld. Daarin staat dat de bovenzijde van de bovenste geleding moest worden gedekt met 'sencken' of zerken. Het gaat hier om natuurstenen platen die voor de afdekking van de gevels van de bovenste geleding werden gebruikt. De zerken moesten zo breed zijn, dat er een geprofileerde lijst aan kon worden gehouwen. Op de natuurstenen platen werd de natuurstenen balustrade gezet. Ten tijde van het maken van het bestek was nog niet duidelijk of dat de bestaande balustrade van de oude toren zou worden, of dat er een nieuwe met balusters zou worden gemaakt.[196]

Naast al deze archiefstukken zijn ook twee ontwerptekeningen van de toren bewaard gebleven die bij het bestek van de verhoging horen. In de collectie van museumgoudA bevindt zich een ingekleurde tekening van de gehele toren tot aan de lantaarn. De tekening is gedateerd 1600 en gesigneerd door DL ofwel meestermetselaar Dirck Luyten (afbeelding 54).[197] Op de tekening is een nieuwe, bovenste geleding zichtbaar. Volgens dit ontwerp zou de onderste geleding in renaissancestijl worden aangepast, maar dat is nooit gebeurd.

De tweede tekening, aanwezig in het streekarchief Midden-Holland, is een nadere uitwerking

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 95

van de bovenste geleding (afbeelding 53). Deze ingekleurde tekening is gedateerd 1602 en eveneens gesigneerd door Dirck Luyten.[198] Op deze tekening zijn de twee in bovengenoemd bestek vermelde varianten van de balustrade getekend. De kerkmeesters konden op basis van deze tekening hun keuze maken. Het eindresultaat leert dat de kerkmeesters voor hergebruik van de oude balustrade hebben gekozen (afbeelding 66).

In 1605 metselde Dirck Luyten het bovenste deel van de oude geleding opnieuw op en daarboven bouwde hij de nieuwe geleding.[199] De bovenzijden van de bakstenen spitsbogen van de tweede geleding werden daarbij in Bentheimer zandsteen uitgevoerd.

Meestermetselaar Dirck Luyten werkte voor de bovenste geleding nauw samen met de al eerder aan het werk verbonden Unico Cardon. Deze steenhouwer was verantwoordelijk voor het steenhouwwerk aan dat deel van de toren. Helaas is over hem vrijwel niets bekend. Hij moet de voorganger van de veel bekendere Gregorius Cool zijn geweest. In hetzelfde jaar werden de nog bestaande vijf luiklokken gegoten en opgehangen.[200]

Traptoren ten zuiden van de grote toren

Tijdens de werkzaamheden in 1964 aan de toren kwamen in de zuidwestelijke binnenhoek van de stenen torenromp sporen van een spiltrap aan het licht.[201] De trap voerde van de begane grond naar de eerste verdieping. Op zeker moment is de trap komen te vervallen. De huidige naastgelegen traptoren dateert blijkens de kerkrekeningen voor het grootste deel van na de brand.[202] Vermeld wordt dat Cornelis Fredericksz van Montfoort tussen 1557 en 1560 aan een houten wenteltrap in de traptoren naast de westtoren werkte.[203] Deze naastgelegen traptoren werd in 1605 gelijktijdig met de westtoren verhoogd.

8 De organisatie van de herstelwerkzaamheden

Inleiding

De kerkrekeningen van na 1552 verschaffen veel informatie over de bouwpraktijk zowel tijdens de werkzaamheden na de brand als bij het optrekken van de lichtbeuk van het middenschip en de verhoging van de toren. Ook andere archiefstukken vertellen veel over de dagelijkse gang van zaken, zoals de contracten en de bestekken uit de periode 1562-1606, het Memoriaal uit de periode 1582-1600 en het Reparatieboek over de werkzaamheden aan de lichtbeuk (bijlagen 3-7 en 16).[204] Ten slotte is ook Walvis een rijke bron voor de gang van zaken in de periode meteen na de brand (1552 en 1557).[205] Deze schat aan informatie was aanleiding om aan dit aspect van de zestiende-eeuwse bouwgeschiedenis van de Sint-Janskerk apart aandacht te besteden.

Manier van werken

De rol van de kerkmeesters

Onderzoek naar het bouwbedrijf in Kampen leert dat het stadsbestuur daar de belangrijke beslissingen over bouwwerkzaamheden aan de kerken in die stad nam.[206] In Gouda blijkt dat in de zes-

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:43 AM Pagina 96

tiende eeuw bij de werkzaamheden aan de Sint-Janskerk niet anders te zijn geweest. Vooral na de brand van 1552 was het de vroedschap die bepaalde met welke bouwmeester en werkbazen contracten werden gesloten. De kerkmeesters waren vooral verantwoordelijk voor het beheer van het gebouw. Zij zorgden voor de inrichting en het onderhoud. Ook namen zij de dagelijkse coördinatie van de werkzaamheden voor hun rekening. In de praktijk stuurden de kerkmeesters de werklieden aan, hielden toezicht op het werk, deden betalingen en huurden mensen als de koster, de organisten, de orgeltrappers, de gravenmakers, de boekhouders en de stoelen- en stovenzetsters in.

Taakverdeling tussen de bouwmeester en de andere werklieden

Cornelis Fredericksz van der Goude komt uit de bewaard gebleven bronnen duidelijk naar voren als de bouwmeester van de herstelwerkzaamheden na de brand van 1552. Hij had de supervisie over het hele werk. Hij leverde de borden en patronen, hij was opzichter en hij stuurde de hele bouwploeg aan. Hij was afkomstig uit het steenhouwersvak en kon bij de eerste herstelwerkzaamheden terugvallen op een oppertimmerman, een oppersteenhouwer en een oppermetselaar.

Het aangenomen werk

Uit de bronnen van na 1557 blijkt duidelijk dat veel van het noodzakelijke werk aan de diverse werklieden 'bij de hoop', dus als een van tevoren bepaalde hoeveelheid werk tegen een vaste prijs werd uitbesteed. Vóór de brand van 1552 gebeurde dit slechts incidenteel.[207]

Walvis gaat in zijn geschiedschrijving uitvoerig in op dit fenomeen. Hij stelt dat de kerkmeesters snel na de brand merkten dat het per uur inhuren van arbeidskrachten erg duur was. Om geld te besparen gingen zij er spoedig toe over alles per hoeveelheid werk uit te besteden.[208] Voor dit aangenomen werk werden de werklieden meestal niet aan het begin en halverwege betaald maar vonden zeer regelmatig betalingen plaats.

Veel van het uit te besteden werk werd van tevoren in de stad omgeroepen en door middel van affiches afgekondigd op openbare plaatsen. Bepaalde werkzaamheden werden zelfs in andere steden afgekondigd eveneens via affiches en documenten. Die documenten werden regelmatig omschreven als 'voorwaarden' of 'bestek' en aannemers konden daar dan op intekenen.[209] Bij het opstellen van een bestek dat was bedoeld als hulpmiddel bij de aanbesteding, werd vaak een beroep gedaan op de expertise van lokale werklieden.

Meestertimmerman Cornelis Fredericksz van Montfoort en zijn knecht Zuylen Pouwelszn zijn twee voorbeelden van werklieden die na de brand enorme hoeveelheden werk aannamen.[210] Deze twee onderboden volgens Walvis in 1552 al meteen enkele Goudse timmerlieden.[211] Die Goudse timmerlieden weigerden aanvankelijk klussen aan te nemen voor het bedrag waarvoor Cornelis Fredericksz van Montfoort werkte. Later kozen de Gouwenaars eieren voor hun geld en lag hun prijs veel dichter bij die van Van Montfoort.

Meestertimmerman Cornelis Fredericksz van Montfoort kan zonder bezwaar worden aangemerkt als de aannemer van het houtwerk. Aanvankelijk timmerde hij slechts een aantal kaponderdelen in het koor, maar al gauw zette hij de lokale dagloners voorgoed buitenspel. Hij werd de belangrijkste timmerman van de kerk, bemiddelde bij houtaankopen en leverde regelmatig ook zelf hout. Zijn zoon Claes Corneliszn werkte al snel mee en volgde hem uiteindelijk op als 'der kercken timmerman.' Tot 1580 werden jaarlijks grote hoeveelheden werk aan hem uitbesteed.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:45 AM Pagina 97

De vaste bouwploeg

De kerkmeesters werkten veel met dezelfde bouwploeg. Dat geldt zowel voor de leveranciers van de bouwmaterialen als voor de werklieden zelf. Telkens huurden zij dezelfde mensen in. Alleen wanneer er sprake was van een piek in de werkzaamheden werden er ook dagloners ingehuurd. Na de Reformatie nam het aantal Vlamingen onder de werklieden sterk toe. Het gaat hier duidelijk om geloofsvluchtelingen die hun heil in het noorden waren komen zoeken.[212]

Verantwoordelijkheden en contracten

Ten behoeve van het herstel werden door de jaren heen verschillende contracten met werklieden afgesloten. Een aantal daarvan is bewaard gebleven en daarin staat veel over de rollen die de verschillende partijen hadden. In een contract met Cornelis Fredericksz van Montfoort uit 1562 werden die verantwoordelijkheden duidelijk vastgelegd (bijlage 4).[213] De kerkmeesters namen de aankoop van het hout voor hun rekening en leverden ook het steigermateriaal. Cornelis Fredericksz van Montfoort bouwde een kraan of windas om het hout naar boven te hijsen, maar de kerkmeesters zorgden weer voor het materiaal voor de kraan. Het contract bepaalde dat meester Cornelis van Montfoort persoonlijk bij het timmerwerk aanwezig moest zijn en dat hij de benodigde tekeningen moest leveren. Ten slotte werden er afspraken over de leveringstermijn gemaakt.

Van Cornelis Fredericksz van Montfoort is nog een tweede (ongedateerd en zwaar beschadigd) contract bewaard gebleven (bijlage 3).[214] Hierin is vastgelegd dat de kerkmeesters er zorg voor zouden dragen dat het benodigde steigermateriaal op het kerkhof werd aangeleverd.

Twee contracten uit respectievelijk 1565 en 1571 tussen de kerkmeesters en Claes Corneliszn, de zoon van Cornelis Fredericksz van Montfoort geven een nader beeld van diens verantwoordelijkheden (bijlage 4).[215] In het contract uit 1565 wordt geregeld dat Claes Corneliszn het timmerwerk van drie kapvakken, dus de spanten en alles wat daarmee samenhangt, van de oude noordbeuk tot aan de toren toe zal maken. Het timmerwerk daarvan moest hetzelfde zijn als dat van de nieuwe noordelijke dwarskapellen, die zijn vader had gemaakt.

Het contract leert dat het timmerwerk op een bepaalde plek in de kerk moest worden klaargelegd. Die plek zou door de kerkmeesters worden aangewezen en de spanten mochten pas op hun plaats rechtop worden gezet, wanneer de kerkmeesters dat aangaven. De kerkmeesters droegen ook ditmaal zorg voor de levering van het hout op het kerkhof. Uit het contract blijkt verder dat Claes Corneliszn andere werklieden aanstuurde en dat hij in rustige tijden elders mocht werken.

In het tweede contract, uit 1571, werd vastgelegd dat Claes twee vakken van de kap voor het middenschip zou maken. Daarbij wordt duidelijk verwezen naar de constructie van het koor. In het middenschip wilde men dezelfde constructie als in het koor hebben en de onderdelen van de kap worden stuk voor stuk benoemd.

Na afronding van de werkzaamheden moest de timmerloods op kosten van Claes worden afgebroken. De pannen en het houtwerk van die loods moesten worden opgeslagen op een plaats die de kerkmeesters zouden aanwijzen. Hij was ook gehouden alle spijkers uit het oude hout te halen en ze weer recht te maken zodat planken en spijkers opnieuw zouden kunnen worden gebruikt. Dat zou het geval zijn als de twee vakken waren geplaatst. De westzijde van deze vakken zou dan worden afgesloten (van bovenaf tot aan de pannen van het lagere middenschipsdeel) 'alsoot nu gemaict is an tcruyswerck;' dus zoals op dat moment het geval was bij de westkant van de

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:45 AM Pagina 98

transeptkap. Het gaat hier om een tijdelijke houten gevel die tegen de kap werd gezet om de kerk wind- en waterdicht te houden.[216]

Wederom werd overeengekomen dat de spanten en dergelijke op de grond zouden worden gemaakt en opgeslagen tot ze konden worden verwerkt. Pas als de kerkmeesters het zouden aangeven, mocht Claes de spanten rechtop zetten en verwerken. Dat moest hij dan ook direct doen, zodat de metselaars die na hem aan de slag moesten, niet hoefden te wachten. Ook bij het werk aan deze twee vakken mocht Claes andere werklieden inschakelen. Als het werk helemaal zou zijn afgerond, moest Claes de steigers weer afbreken en het materiaal op een plaats leggen die door de kerkmeesters zou worden aangewezen.

Niet alleen de contracten, maar ook de kerkrekeningen verschaffen informatie over de taakverdeling. Er werden bijvoorbeeld verschillende werklieden ingeschakeld ten behoeve van het opmeten van de hoeveelheid werk of om uitgevoerd werk te controleren. De daken werden voorafgaand aan het dekken meestal opgemeten door timmerlieden, die daarmee de exacte omvang van het werk bepaalden. Zo werd in 1592 Lenaert Govertszn de timmerman ingehuurd om het dak te meten zodat men wist hoeveel meester Servaes Jacobszn moest dekken. Ook werden meesterleidekkers van elders gevraagd het werk op te nemen zoals in 1592 toen meesters uit Delft en Leiden werden betaald voor dit werk.[217] Na afloop werden andere meesters ingeschakeld om het uitgevoerde werk te controleren. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1592 toen de timmerlieden Claes Wiertszn en Wouter Corneliszn het werk van Jan Govertszn bekeken.[218]

Ten slotte werden een soort onderhoudscontracten gesloten met bijvoorbeeld glasmakers en leidekkers. Jan Wouterszn en Lambert Gerritszn, beiden leidekkers, namen in 1585 en 1586 aan het kerkdak een jaar lang dicht te houden en eventuele lekkages te repareren.[219]

De werkloodsen

De rekeningen, contracten en bestekken maken over de manier van werken ten slotte nog duidelijk dat de werkloodsen daar in de kerk werden opgetrokken, waar dat het handigst was en dat deze telkens werden verplaatst of aangepast zodat een volgende groep werklieden er gebruik van kon maken.[220] In 1569 werd de loods bij de toren bijvoorbeeld afgebroken terwijl elders een loods voor de metselaars werd getimmerd.[221]

De bouwmaterialen en hun leveranciers

Hergebruikt materiaal

Een aantal malen blijkt dat materiaal zowel van binnen als van buiten de stad werd hergebruikt. Begin jaren zestig van de zestiende eeuw werden bijvoorbeeld dubbele bakstenen, tegenwoordig aangeduid als kloostermoppen, uit het Huis te Vliet aangevoerd.[222] Na de Reformatie werden in Gouda veel kloostergebouwen verlaten en afgebroken. Veel van dit sloopmateriaal werd verwerkt in de Sint-Janskerk zoals in 1578 de leien van de Noodgodskapel en de stenen van de Onze-Lieve-Vrouwekapel.[223] In 1582 werden leien van de kapellen van het clarissen- en het Sint-Catharinaklooster betrokken.[224] In 1584 werden planken van het Sint-Margarethaklooster gekocht.

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:45 AM Pagina 99

52 De Grote of Laurentiuskerk in Weesp waarvan het middenschip aan het einde van de vijftiende eeuw werd verhoogd. In Gouda ontstond een vergelijkbare situatie toen in 1590 het middenschip werd verhoogd terwijl de toren nog de oude hoogte had, 2008 (foto auteur).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:45 AM Pagina 100

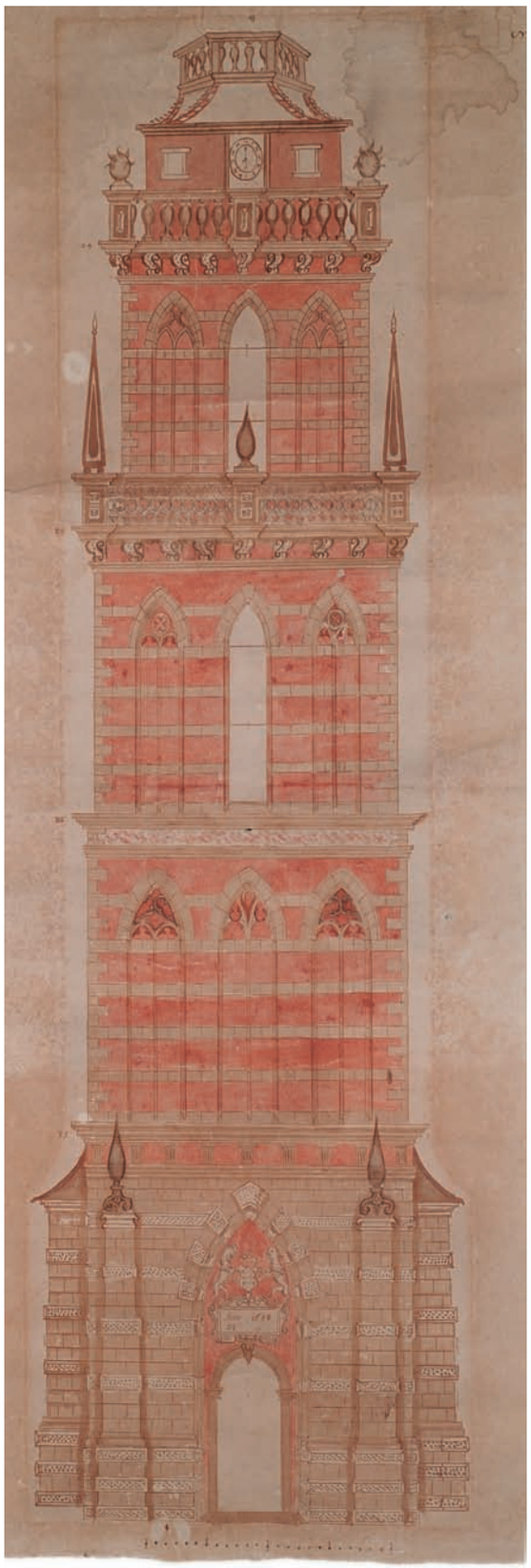

53 Ontwerptekening voor de bovenste geleding van de toren. Gesigneerd door metselaar Dirck Luyten die het werk met steenhouwer Unico Cardon uitvoerde (foto SAMH).

54 Ontwerptekening van de westtoren van Dirck Luyten. De tekening is gesigneerd DL ofwel Dirck Luyten en gedateerd 1606 (collectie museumgoudA, Tom Haartsen).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:45 AM Pagina 101

55 *Het Moreau-orgel dat tussen 1733 en 1736 tot stand kwam, gezien vanuit het oosten, ca. 1980 (foto AHGG).*

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 102

56 De epitafen van Bloncq en Balbian in respectievelijk het zuidelijke en het noordelijke deel van de kooromgang, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

57 Het door Anthony Ziesenis ingeleverde ontwerp voor het koorhek (collectie museumgoudA, Tom Haartsen).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 103

58 Abraham van der Hart leverde dit ontwerp voor het koorhek (collectie museumgoudA, Tom Haartsen).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 104

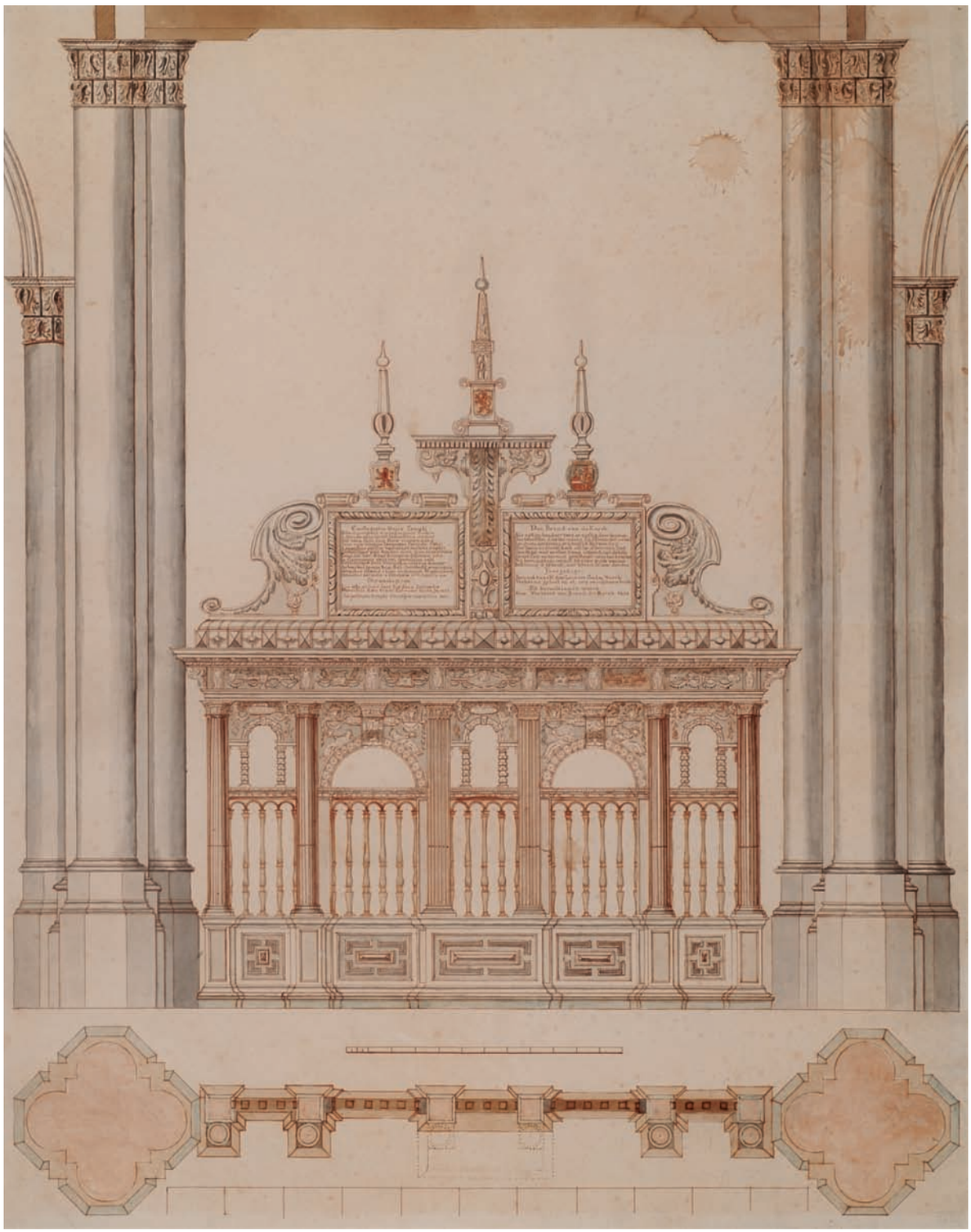

59 In 1777 werd het oude koorhek vóór de afbraak door timmerman Jan Bleuland vastgelegd. (collectie museumgoudA, Tom Haartsen).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 105

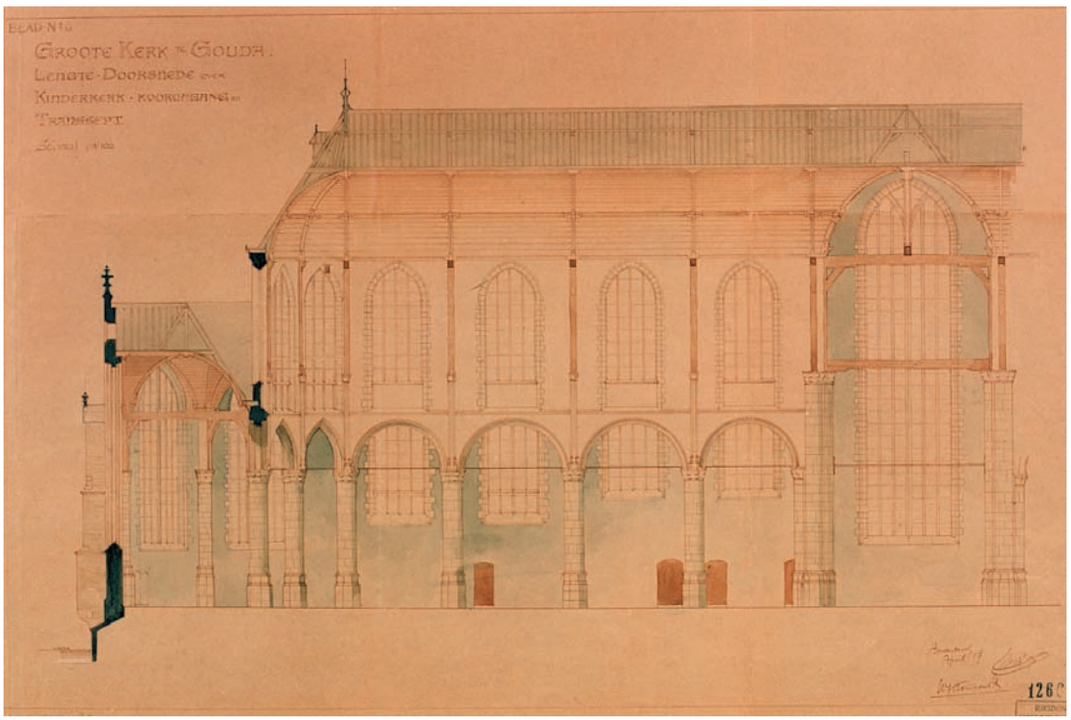

60 Lengtedoorsnede door het koor en het transept gedateerd april 1917 van de architecten Willem Kromhout Czn. en Jos. Cuypers (foto RACM).

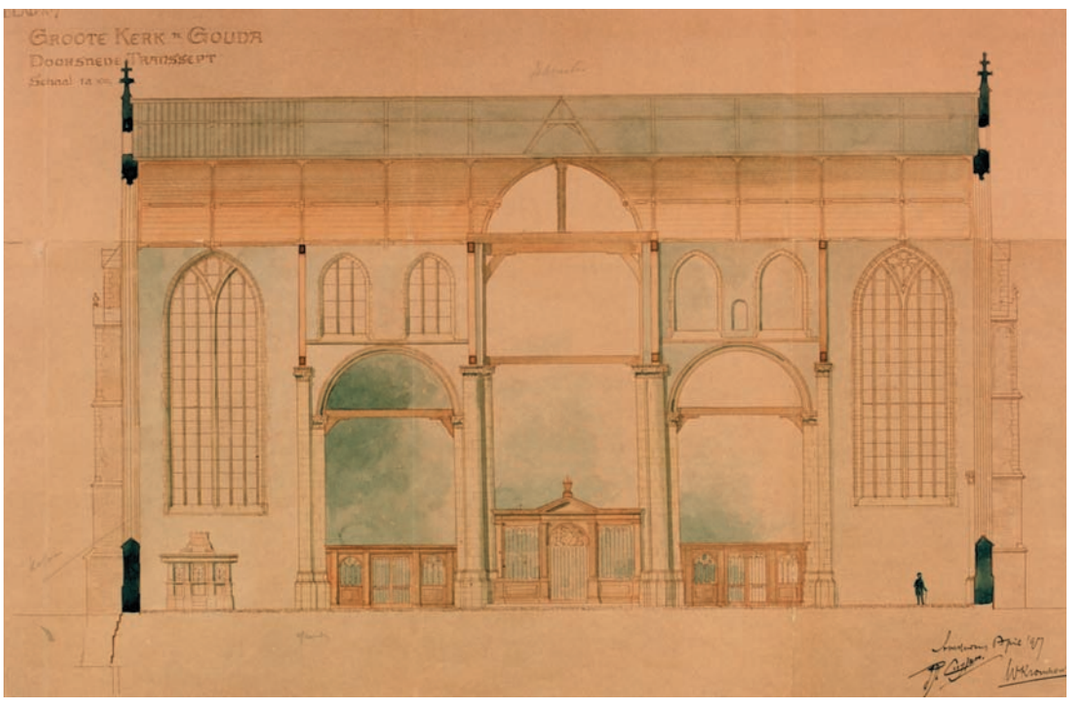

61 Doorsnede door het transept gedateerd april 1917 van de architecten Willem Kromhout en Czn. Jos. Cuypers (foto RACM).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 106

62 Exterieur van het complex aanbouwen in de oksel van de noordelijke transeptarm en de kooromgang. Het gaat hier om de Van Meurskapel en de traptoren, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 107

63 De huidige situatie tegen de zuidzijde van het koor, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 108

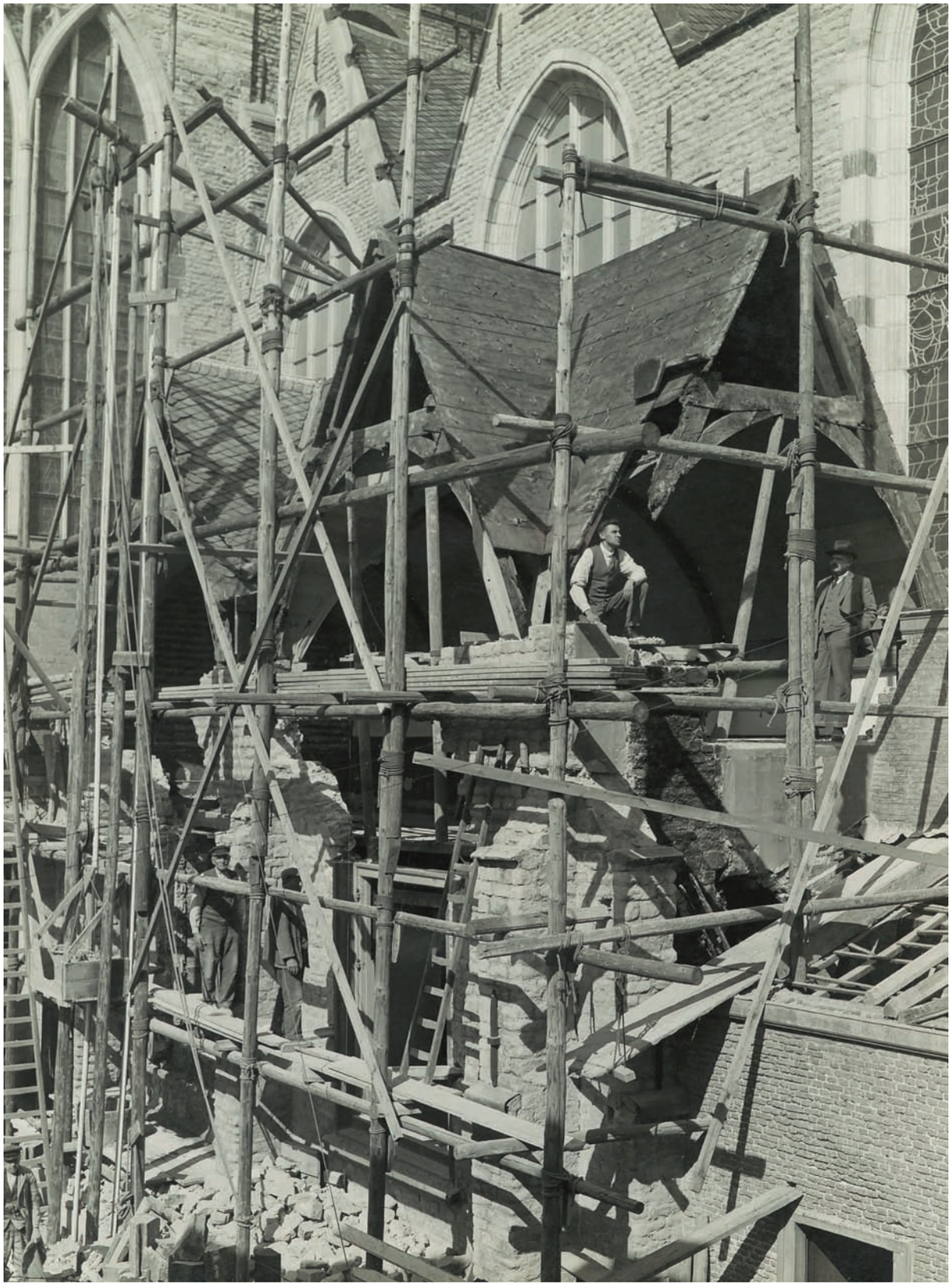

64 De kerkvoogdijkamer tijdens de restauratie, 1928 (foto RACM).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 109

65 De Sint-Janskerk vanuit de lucht gezien, 1986 (foto Martin Droog).

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 110

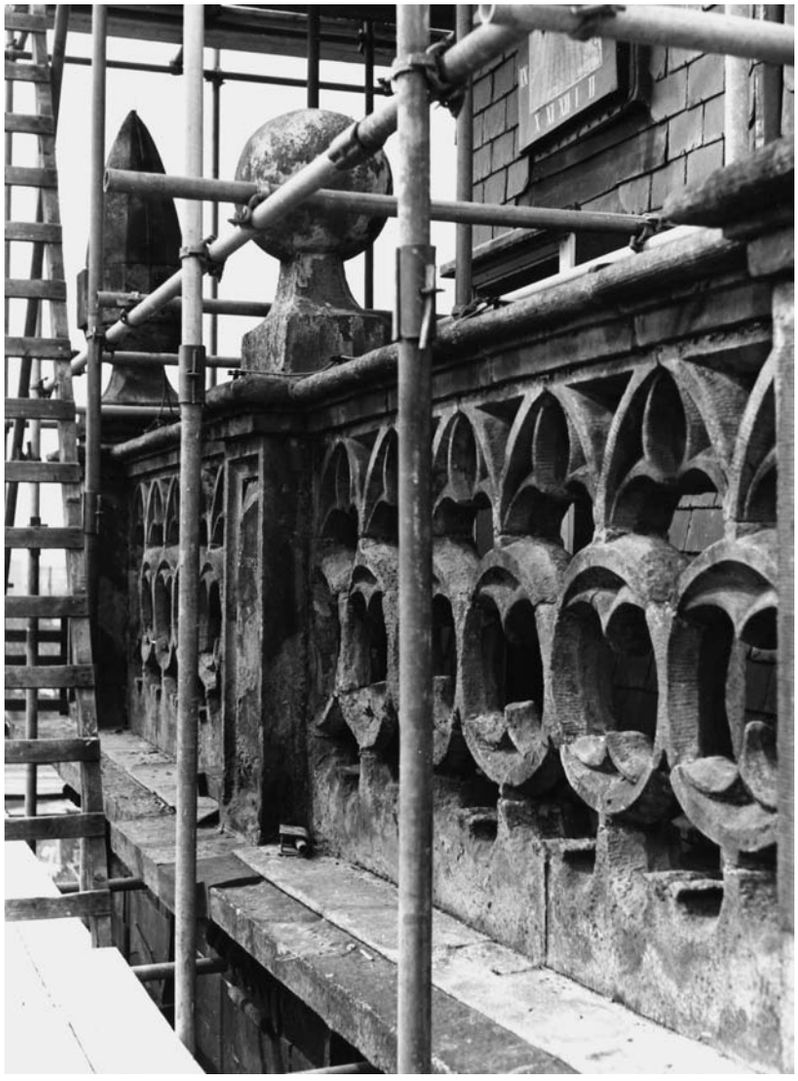

66 De natuurstenen balustrade van de westtoren tijdens de restauratiewerkzaamheden in 1964 (foto AHGG).

Het hoogtepunt in het hergebruik van oud bouwmateriaal was de opbouw van de lichtbeuk van het schip met hout en baksteen, afkomstig van de Maria-Magdalenakapel in 1590. In 1593 werd hout, dat resteerde van een kerk in Amsterdam voor de Sint-Janskerk aangekocht.[225] Het is onbekend waar dit hout voor was bedoeld. De twaalf kapitelen van Bremer steen die in 1590 van een Delftse steenhouwer werden betrokken en waarop de stijlen van de balken in het middenschip zouden komen te staan, zijn waarschijnlijk eveneens afkomstig geweest van een afgebroken kerkgebouw.[226]

Nieuw materiaal

Vaker dan sloopmateriaal werd nieuw bouwmateriaal aangeschaft. Walvis vermeldt dat in de jaren 1552-1557 Wezels hout uit Dordrecht en overig hout zoals vurenhout, wagenschot, masten, sprieten, delen en sparren uit Amsterdam werden aangevoerd.[227] Uit Amsterdam kwamen ook lood en leinagelen. Uit Kampen kwam een schip met niet nader aangeduide steen. Het ging om grote stukken van 4, 5 en 6 voeten lang en 1 à 2 voet breed. Deze stenen bleven volgens Walvis ove-

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 111

rigens vier jaar of langer ongebruikt liggen. Lambert Stuurman uit Zwolle leverde in dezelfde periode 750 voet Bentheimer zandsteen.[228] Deze Lambert was in de jaren zestig van de zestiende eeuw in Kampen actief als bouwondernemer.[229]

De Ledesteen werd in deze periode van de al genoemde Lieve van Male uit Gent betrokken. Bakstenen kwamen uit Haastrecht, Oudewater en Moordrecht. Er lagen veel steenbakkerijen langs de Hollandsche IJssel en de afname van steen uit de directe omgeving was dan ook gedurende de hele bouwperiode de gangbare praktijk.

Ook de kerkrekeningen die vanaf 1557 bewaard zijn gebleven, verschaffen veel informatie over bouwmaterialen en leveranciers. Aard en hoeveelheid van de bouwmaterialen verschilden uiteraard per jaar en waren afhankelijk van de vorderingen van de werkzaamheden. Wel was er een voortdurende aanvoer van basismaterialen als zand, tras en kalk, ijzer en vele verschillende soorten nagels.[230] Tussen 1557 en 1560 vonden vooral leveranties plaats van bakstenen, leien, pannen en vorsten.[231] De vorsten kwamen uit Brabant en de pannen werden van Aert de Bonser betrokken. Waarschijnlijk gaat het hier om een lokale leverancier. Hij leverde tussen 1560 en 1579 grote hoeveelheden pannen. Daarna nam zijn zoon het over tot in het begin van de zeventiende eeuw.

Nieuw hout dat werd ingekocht kwam voor het grootste deel uit Dordrecht met uitzondering van het hout uit Noordoost-Europa. Daksporen, Noordse en Meienburgse delen haalde men in Amsterdam. De Dordtse houtleveranciers waren Pieter Rochuszn (1562-1568), Kerstiaan Willemszn (1566-1569) en Ocker Screvelszn (1580-1581). [232]

In de periode tussen 1564 en 1570 nam de aanvoer van natuur- en baksteen steeds verder af en in die periode werden vooral hout, leien en nagels aangevoerd.[233] De leien kwamen uit Utrecht. In Amsterdam werd een grote hoeveelheid en verscheidenheid aan nagels gekocht.

Vanaf 1570 nam ook de aanvoer van andere bouwmaterialen af. Zo werden in de periode 1570 tot 1575 nog wel bakstenen, leien, pannen en hout aangevoerd, maar de hoeveelheden werden steeds kleiner. Die afname kan worden verklaard uit het feit dat de herstelwerkzaamheden van de dwarskapellen en zijbeuken in deze periode werden afgerond. Alleen de bouw van de lichtbeuk boven het middenschip stond toen nog op het programma.

Na 1576 viel de aanvoer van materialen vrijwel stil tot 1579. Het bouwmateriaal dat de kerk in die periode aanschafte, was vooral afkomstig van enkele gesloopte Goudse kapellen en het gaat dus om hergebruikt materiaal.

In de jaren negentig en het begin van de zeventiende eeuw werden bouwmaterialen als leien, bakstenen en hout niet meer van vaste leveranciers betrokken, maar van diverse aanbieders. Daarbij gingen de kerkmeesters niet over een nacht ijs. Uit de rekening van 1587 blijkt bijvoorbeeld dat in dat jaar een proefzending leien arriveerde zodat de kwaliteit van dit monster kon worden beoordeeld.[234]

Het steenhouwwerk

Aan een gebouw als de Sint-Janskerk vond veel steenhouwwerk plaats. Vooral in het begin van de jaren zestig bevatten de kerkrekeningen hierover veel posten. Er werden in die periode grote hoeveelheden natuursteen voor het herstel aangevoerd. Het gaat zowel om zandsteen uit Bentheim als om Ledesteen. De Bentheimer zandsteen kwam regelmatig via Zwolle naar Amster-

03 vd Berg 63-117:proefje tekst 9/17/08 9:46 AM Pagina 112

dam[235] en werd daar onder andere ingekocht bij Claes Dirckszn Verhouff en Jan Gijsbertszn 'tot Amsterdam.'[236] Vrijwel alle Bentheimer zandsteen die tussen 1599 en 1604 werd geleverd, kwam van Warmoldt Stuurman uit Bentheim.[237] In 1599 werd met hem een contract gesloten voor 500 voet blokken Bentheimer zandsteen ten behoeve van de bekleding van de bovenste geleding van de toren (bijlage 16). Hij kreeg de eerste helft bij de levering en de andere helft na zes maanden betaald.[238]

De Ledesteen werd geleverd door de Gentse natuursteenhandelaar Lieven de Coninck die tot 1578 vrijwel alle Ledesteen mocht leveren en veel samenwerkte met Jan Grijsaert. Uit 1562 dateert een contract tussen deze laatste en de kerkmeesters (bijlage 4).[239] Daarin is vastgelegd dat de kerkmeesters het lossen en het slepen van de aangeschafte steen zouden betalen. In het contract zijn ook enkele afspraken over leveringstermijnen opgenomen.

Uit de Zuidelijke Nederlanden was waarschijnlijk wel enig kant-en-klaar natuursteenwerk afkomstig, zoals de stenen voor de zuilen en de bogen, maar uit de kerkrekeningen van de jaren zestig van de zestiende eeuw blijkt dat de meeste natuursteen ter plaatse werd gehakt. De rekeningen bieden hieromtrent geen uitsluitsel.

Veel van het steenhouwwerk vond plaats in de loods bij de kerk, zoals onder andere blijkt uit de volgende post: 'item betaelt vyer mannen van die pilaers die inde loots gehouden waren inde kerck te brengen ende te gayen ontrent die plaets daer se staen sullen 18 st.' Het Sint-Catharinagasthuis fungeerde daarbij als opslagplaats voor natuursteen en andere bouwmaterialen.[240]

De werklieden

De metselaars

Metselaars en steenhouwers werkten in de zestiende eeuw vaak nog als gezellen in ploegen en trokken van de ene bouwcampagne naar de andere.[241] Deze gang van zaken blijkt ook duidelijk uit de Goudse kerkrekeningen. De aantallen vermelde metselaars maken het mogelijk pieken en dalen in de werkzaamheden te onderscheiden: vooral in 1560 en 1561 is sprake van veel metselwerk, maar ook in de jaren daarna zijn er nog de nodige metselaars op de bouwplaats te vinden. De metselaars nemen in aantal pas af na 1566 totdat de eerste helft van de jaren tachtig weer een nieuwe piek laat zien.

In 1560 en 1561 is oppermetselaar Evert Jacobs Philipszn nog diverse malen aan het werk. Het vaakst aanwezig in die periode is echter Cornelis Roes. Samen met Ariaen Corneliszn Schoon en hun beider zonen nemen zij tot 1570 het meeste metselwerk voor hun rekening. Zo maakte Ariaen Corneliszn Schoon in 1567 het bestek voor de bakstenen gevels van de oude noordelijke zijbeuk.[242] Cornelis Roes metselde tot 1579, maar in 1580 verdween ook hij van het toneel. Zijn plaats werd vanaf dat jaar ingenomen door Jan IJsbrantszn die vaak met zijn opperman Wouter aan het werk was. Hij werd vanaf dat moment een van de vaste metselaars van de kerk. In de jaren negentig wordt hij zelfs als enige metselaar genoemd en ook daarna komt hij nog regelmatig voor.[243] Daarnaast metselde vanaf 1582 ook Herman Maertenszn veelvuldig aan de kerk evenals zijn zoon Jacob Maertenszn. Al deze metselaars werkten met oppermannen, maar ook veel met familieleden. Vanaf 1558 wordt bijvoorbeeld opperman Pieter Spelde genoemd, maar ook zijn zonen Hendrik, Joost en nog minstens één ander niet met name genoemd kind.

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 118

4 De periode 1610-1898

1 Inleiding

In de jaren direct na de brand was het aangetaste koor hersteld en aan het begin van de jaren zeventig van de zestiende eeuw was ook het middenschip met zijbeuken en dwarskapellen grotendeels uit de as herrezen. In 1572 werd nog steeds gewerkt aan het herstel van de kerk. Men stond in dat jaar op het punt om het middenschip van een lichtbeuk te voorzien maar als gevolg van de oorlogshandelingen en de penibele economische situatie die daar een gevolg van was, zou het nog bijna twintig jaar duren voordat dat plan werd verwezenlijkt. Pas tussen 1590 en 1593 werd de lichtbeuk alsnog gerealiseerd.

Uit deze gang van zaken blijkt dat in Gouda, ondanks de Reformatie en de gevolgen daarvan, werd doorgegaan met de voltooiing van de parochiekerk.[1] De ingebruikname van de kerk door de protestanten in het voorjaar van 1573 vormde daarbij geen belemmering.[2]

In 1606 waren de bouwwerkzaamheden aan de kerk en toren afgerond. Vanaf dat moment stond er een kruisbasiliek met een westtoren, een kruisingstoren en een vijfzijdig gesloten koor met omgang. Deze basiliek was vrijwel geheel voorzien van de nog altijd aanwezige indrukwekkende beglazing.

De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat, is of in en aan de Sint-Janskerk ten gevolge van religieuze ontwikkelingen, zoals de Reformatie, nog wijzigingen werden doorgevoerd of dat de veranderingen vooral de inrichting betroffen.[3] Om die vraag te kunnen beantwoorden is enig inzicht in de verschillen tussen de rooms-katholieke en protestantse liturgie een eerste vereiste. In deze inleiding wordt op die liturgische verschillen kort ingegaan. Daarna wordt de Goudse situatie geschetst en vergeleken met de ontwikkelingen elders.

Een andere geloofsuitoefening, een ander interieur

De rooms-katholieke liturgie bestaat uit een dienst van het woord (Liturgia Verbi) en een dienst van het altaar (Liturgia Eucharistica). De rooms-katholieken gaan in hun liturgie uit van de daadwerkelijke aanwezigheid van God in de kerk en dat komt vooral tot uitdrukking in de dienst van het altaar. Daar vindt de consecratie van de hostie en de miswijn, ofwel de verandering van brood in het lichaam en wijn in het bloed van Christus, plaats. Met de geconsacreerde hostie en wijn is Christus daadwerkelijk aanwezig in de kerk. De hostie wordt in een monstrans aan de aanwezigen getoond. Hosties die al geconsacreerd zijn maar na de mis overblijven, worden bewaard in

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 119

hoge, vaak rijk versierde sacramentshuizen die zich in het koor bevinden.

Tijdens de katholieke mis is de aandacht van de gelovigen vooral op het hoofdaltaar en de handelingen in het koor gericht. Voor de rooms-katholieken is het koor dan ook het belangrijkste deel van de kerk. Tijdens een rooms-katholieke mis wordt altijd gepreekt vanaf een preekstoel (dienst van het woord), maar schriftlezing en preek beslaan een beperkt deel van de mis.

Voor de protestanten bestaat de dienst vooral uit de preek. De aandacht van deze kerkgangers is vooral gericht op het Woord, dus de Bijbel. Via het Woord komt God tot hen want de aanwezigheid van God is voor hen symbolisch. De gelovigen moeten dus goed in staat worden gesteld het Woord te horen en de predikant te zien. Om dat te bereiken werden preekstoelen na de Reformatie op een voet en hoger en centraler in de kerk gezet.[4]

Ook de doopplechtigheid veranderde bij de protestanten van karakter. Voor de katholieken is de doop een van de sacramenten en daarmee essentieel voor een volwaardige geloofsbeleving. Daarom worden ongedoopten (doorgaans pasgeborenen) altijd vóór binnenkomst in de gewijde kerk, aan de westkant van de kerk gedoopt.[5] Ook in Gouda stond de doopvont vóór de Reformatie aan de westzijde van de kerk bij het Kraamvrouwenportaal.[6] Maar in veel andere kerken werden zelfs aparte doopkapellen in of tegen het westelijke deel van de kerk gebouwd.

Protestanten dopen hun kinderen echter midden in de gemeenschap. Daarom bevindt zich in de preekkerk aan de voet van de preekstoel een zogenaamde dooptuin, waar die plechtigheid te midden van de kerkgangers plaatsvindt.[7]

Aldus verschoof het liturgische centrum in middeleeuwse kerken met de Reformatie van het nauwe koor naar het veel ruimere middenschip. Daar was een betere mogelijkheid om een zogenaamde 'preekkerk' met preekstoel, dooptuin en zitplaatsen in te richten.[8]

Dat betekent overigens niet dat het koor bij de protestanten niet meer van belang was. Het kreeg een bijrol, maar het bleef desondanks belangrijk bij de geloofsuitoefening.[9] Het wordt voor speciale gelegenheden gebruikt zoals de viering van het Heilig Avondmaal en de huwelijksbevestiging. De protestanten vieren het Heilig Avondmaal als een eenvoudige maaltijd ter gedachtenis aan het laatste maal van Christus. Het enige wat zij daarvoor nodig hebben is een houten tafel. De inrichting van het koor veranderde dan ook kort na de overgang. Het hoofdaltaar en het sacramentshuis die de meest belangrijke inrichtingsstukken bij de rooms-katholieke eredienst waren geweest, werden verwijderd. Vaak voorzagen de protestanten ook het koor van een kleine preekstoel ten behoeve van de huwelijksbevestiging.

Behalve het hoofdaltaar en het sacramentshuis werden ook de overige altaren en voorstellingen die te katholiek waren, uit de kerken verwijderd. Voor de altaren tegen de zuilen kwamen vaak grafmonumenten en rouwborden, epitafen en tekstborden in de plaats. [10] Het koorhek bleef meestal, zij het met enige aanpassingen, gehandhaafd en in Gouda bleven zelfs de glazen van vóór de Reformatie vrijwel ongewijzigd intact.

2 Bronnen

De Goudse kerkrekeningen zijn over de hele periode die dit hoofdstuk beslaat, bewaard gebleven.[11] Uit de rekeningen blijkt duidelijk dat de inrichting aan het begin van de zeventiende eeuw

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 120

aan de wensen van de nieuwe gebruikers werd aangepast. Daar bleef het aanvankelijk bij en net als elders in ons land werd pas in de achttiende eeuw en dan vooral in het laatste kwart van die eeuw het kerkinterieur overeenkomstig de toen heersende mode aangepast. Daarbij werden kosten noch moeite gespaard en werd het gebouw zelf ongemoeid gelaten: alleen het interieur werd onder handen genomen. Grootschalige werkzaamheden aan het gebouw waren daarbij niet aan de orde. De negentiende eeuw wordt vooral gekenmerkt door verpaupering ten gevolge van geldgebrek.

De kerkrekeningen worden in deze periode aangevuld door nieuwe archiefbronnen zoals inspectierapporten over de bouwkundige staat van de kerk en de kappen en informatie over de grafkapellen. Ook het gebouw zelf en zijn inrichting verschaft de nodige informatie over de gepleegde aanpassingen.

3 Bouwkundige werkzaamheden

Kort na 1600 vonden, tegelijk met de werkzaamheden aan de toren, enkele bouwactiviteiten plaats die niet direct het kerkgebouw zelf betroffen. In de oksel tussen de kooromgang en de zuidelijke arm van het transept stond sinds circa 1485 een conglomeraat van aanbouwen waaronder de sacristie en de librije. De sacristie namen de protestanten na de Reformatie in gebruik als kerkkamer. Tegelijk met de afronding van de werkzaamheden aan de toren werd ook deze ruimte aangepast aan haar nieuwe functie.[12]

Ook waren er in het laatste kwart van de zestiende eeuw rond de kerk enkele zogenaamde kerkhuisjes gebouwd. Hun aantal nam in het eerste kwartaal van de zeventiende eeuw gestaag toe, totdat de hele kerk rondom was ingebouwd door een reeks woningen en bedrijfsgebouwtjes (bijlage 8).

Rond 1647 komen voor het eerst weer posten in de kerkrekeningen voor die wijzen op meer dan regulier onderhoud. Meester Clareman en Herman Peterson, respectievelijk leidekker en stadstimmerman van Amsterdam, kwamen de kerk inspecteren.[13] Mogelijk had hun bezoek te maken met een ingrijpende verbouwing van de librije en de consistoriekamer. Het middeleeuwse karakter van deze aanbouwen ging daarbij verloren. De librije kreeg nieuwe vensters, een plafond met rozetten van houtsnijwerk en een vloer met een Italiaans patroon van witte en blauwe tegels.[14]

Kort daarop, in 1651, werd onder andere de toren gerestaureerd.[15] Hierin hing al sinds het midden van de zestiende eeuw een carillon. De klokken ervan werden tussen 1676 en 1678 door Pieter Hemony vervangen en in 1690 werd de speeltrommel door Frederik van den Berg vernieuwd.[16]

Waarschijnlijk volstonden de uitgevoerde werkzaamheden voorlopig, want pas in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw is weer sprake van ingrijpende werkzaamheden. Dat blijkt onder andere uit een op 25 april 1678 gedateerde opgave van leningen voor de restauratie van het kerkgebouw. Dit wijst erop dat aan het begin van de jaren zeventig een tamelijk grote restauratiecampagne moet zijn uitgevoerd.[17] In deze opgave van leningen is namelijk sprake van 'd'groote extaordinar reparatie vanden kerck' en dat 'ooick de reparatie die nu eenige jaren herwaerts aen de kerck extraordinaris was gedaen.' De kerkrekeningen bevestigen deze restauratie, al wordt niet

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 121

duidelijk wat er precies werd aangepakt. In ieder geval werden aanzienlijke hoeveelheden hout en leien aangevoerd.[18] Na 1680 werd de kerk gewit wat erop wijst dat de werkzaamheden in een afrondende fase waren.[19] Al deze werkzaamheden hebben geen ingrijpende gevolgen voor het uiterlijk van de kerk gehad.

Gedurende de achttiende eeuw beperkte men zich tot onderhoudswerkzaamheden aan het gebouw, maar in het interieur werden kosten noch moeite gespaard. Daar kwamen enkele ingrijpende veranderingen tot stand die bouwkundige ingrepen vereisten, zoals de bouw van het orgel. Uit de kerkrekeningen en de bijbehorende kladrekeningen blijkt duidelijk dat aan het gebouw zelf verder geen grote wijzigingen zijn aangebracht en verder dat regelmatig sprake was van bouwkundige inspecties. Zo werd in 1703 Wiert Schorel betaald voor het inspecteren van de kerk en het maken van enige tekeningen.[20] Van 1704 dateert een officieel inspectierapport van de kap (bijlage 17).[21] Daaruit blijkt dat de opstellers vonden dat de bouwkundige staat weliswaar vrij goed was, maar dat de binten zouden moeten worden verstijfd. Het is niet bekend of die werkzaamheden daadwerkelijk zijn uitgevoerd.

Zowel in 1705 als in 1793 is sprake van een brand in respectievelijk de kerk en in de toren, maar waarschijnlijk vielen in beide gevallen de gevolgen erg mee, want uit de rekeningen blijkt weinig van herstelwerkzaamheden.[22]

4 Inrichting

Aanpassingen in de late zestiende en de zeventiende eeuw

In 1576 en in 1578 ruimden respectievelijk het sacramentshuis en het hoogaltaar het veld en uiteraard verdwenen toen ook de overige altaren uit de kerk. In 1600 volgde de afbraak van de Heilig-Grafkapel tegen de zuidzijde van de kerk, eveneens omdat deze te zeer met het katholieke geloof verbonden was.[23]

Net als in andere Hollandse kerken werd in de Sint-Janskerk na 1572 het liturgisch centrum van het koor naar het middenschip van de kerk verplaatst. Aan het begin van de zeventiende eeuw werd voor dit gedeelte, mede door stadsbeeldhouwer Gregorius Cool, een nieuwe preekstoel gemaakt.[24] Cool tekende ook voor het bijbehorende doophek en vier herenbanken.

Het koor werd na de Reformatie ingericht als een aparte ruimte voor de huwelijksbevestiging, de Avondmaalsviering (tot 1799), de catechisaties en vanaf 1784 ook voor de promoties van de Latijnse School.

Het oude koorhek bleef daarbij net als in veel andere protestantse kerken vooralsnog gehandhaafd. Wel werd de bekroning ervan, een kruisbeeld met aan de voeten een pelikaan, vervangen door een tekstbord met koperwerk.[25]

In 1612 en 1613 werden timmerman Jacob Dirckszn Roocken en beeldhouwer Gregorius Cool betaald voor werk aan 'pilaren' in het koor. Het is niet duidelijk om wat voor werkzaamheden het precies gaat. Roocken werd in 1613 ook betaald voor het aanbrengen van een gewelf in de kap. Mogelijk worden met de in de bron genoemde pilaren, de staanders bedoeld die het gewelf ondersteunen.[26]

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 122

69 De Coolkapel in de noordelijke kooromgang dateert in oorsprong uit 1516, maar kreeg in de loop van de zeventiende eeuw het huidige front, 1964 (foto RACM).

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 123

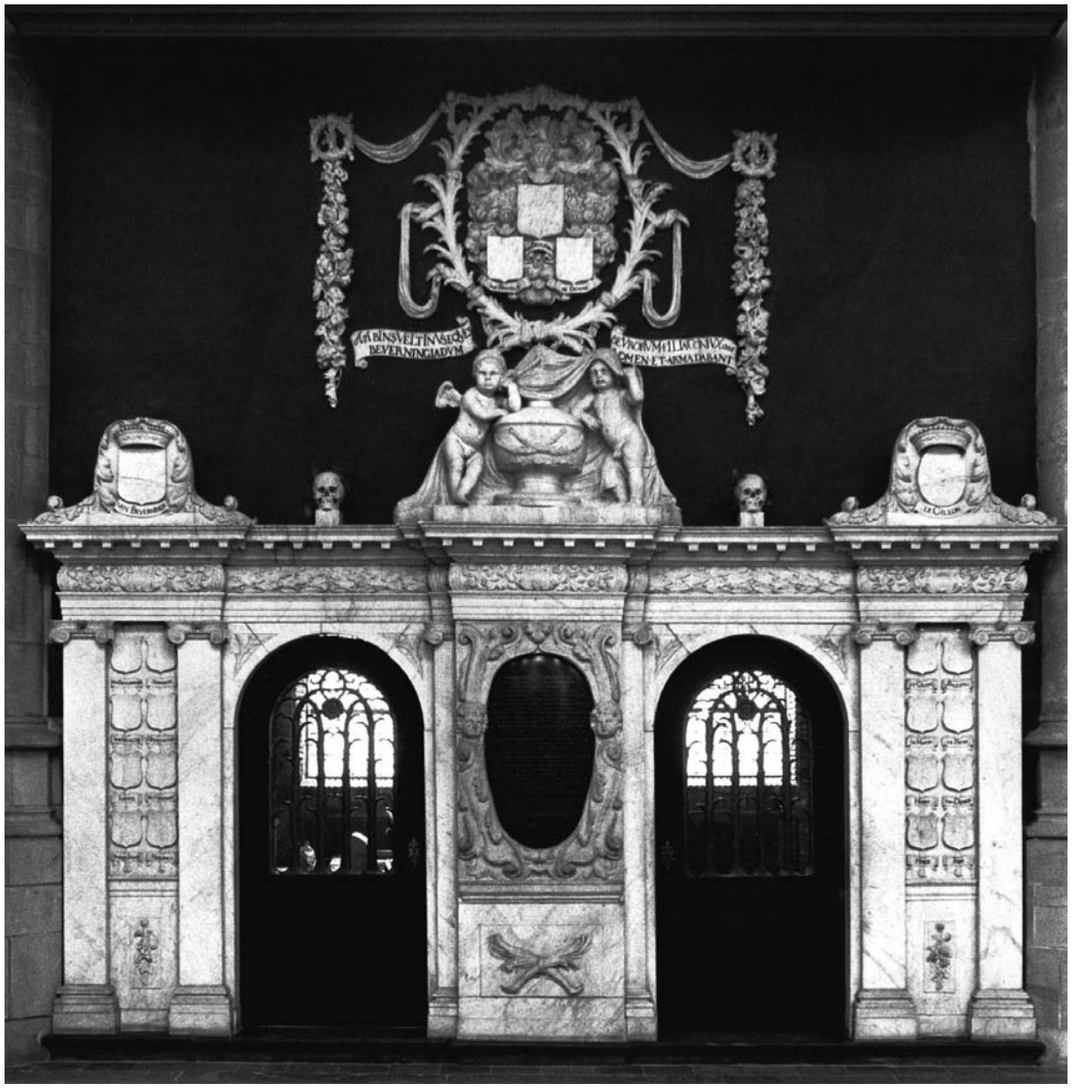

70 *Het front van de Van Beverninghkapel waarvan de bouw in 1674 in de zuidelijke kooromgang werd afgerond. Waarschijnlijk is het ontwerp van de hand van Pieter Post die in 1668 aan de Waag in Gouda had gewerkt, 1980 (foto AHGG).*

Graven, wapenborden, epitafen en grafkapellen

Hoewel al snel na de Reformatie de altaren en het sacramentshuis uit de kerk verdwenen, was er allerminst sprake van een ontluisterde kerk. Het interieur werd op een andere manier opgesierd met praalgraven, epitafen en veel wapenborden.[27] Deze interieurstukken worden hieronder besproken.

Graven en grafkapellen

De grafboeken die in de vorige hoofdstukken ter sprake kwamen, maken duidelijk dat van meet af aan in de kerk begraven werd. Het ging daarbij vooral om gegoede burgers, aangezien de kosten voor een begrafenis in de kerk hoog waren. Wie zich zo'n graf niet kon veroorloven, werd buiten, op het kerkhof rond de kerk begraven. Tot ver in de zeventiende eeuw werd echter nooit in

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 124

het hoogkoor begraven. De grafboeken vermelden pas grafkelders in het hoogkoor aan het einde van de zeventiende eeuw.[28]

In de loop van de zeventiende eeuw kwamen in de kerk enkele grafkapellen tot stand, die nog allemaal aanwezig zijn. De oudste, de zogenaamde Coolkapel, dateert in aanleg al van 1516.[29] Ze werd gesticht door Jan van Crimpen en bevindt zich tegen de derde travee aan de noordzijde van de kooromgang (onder glas 11). De kapel kreeg het huidige aanzien in de loop van de zeventiende eeuw. Rechts in de kapel bevindt zich een vroegzeventiende-eeuwse zandstenen beeltenis van Aleida de Lange met bijbehorend epitaaf in renaissancestijl. Haar echtgenoot Aemilius van Rosendael had deze voor haar laten maken. Aan de linkerkant van de kapel bevindt zich een vergelijkbare beeltenis van Aemilius zelf, gemaakt in opdracht van zijn schoonzoon Adrianus Cool. Ook hier bevindt zich een epitaaf als bij Aleida. Een van de nazaten, Aemilius Cool, liet de kapel in 1687 moderniseren. Het houten classicistische hekwerk dateert vermoedelijk van deze restauratie. Het bestaat uit drie delen met panelen en daarboven houten spijlen. De delen zijn door gecanneleerde zuilen met Corintische kapitelen van elkaar gescheiden. Daarboven bevindt zich een hoofdgestel met een cartouche en aan weerszijden doodshoofden en wapenschilden. In 1810 kocht C.J. de Lange van Wijngaerden de kapel. Hij liet zichzelf en zijn echtgenote eveneens in deze kapel begraven (afbeelding 69).

De imposante Van Beverninghkapel aan de zuidzijde van de kooromgang kwam tussen 1668 en 1674 tot stand (afbeelding 70). In 1668 kocht Hieronymus van Beverningh de oude IJzeren Kapel die op deze plaats stond van de familie Bloys van Treslong. De gegevens over de verbouwing zijn bewaard gebleven in het archief van de familie Van der Dussen. [30]

De toegang tot de kapel bestaat uit twee rondbogige doorgangen met koperen spijlen in de vorm van takken. Tussen de doorgangen staat een zwartmarmeren ovale memorieplaat met het Latijnse grafschift van Hieronymus van Beverningh en al zijn openbare functies. Links en rechts van beide doorgangen bevinden zich smalle velden tussen Ionische pilasters met geschilderde wapenschilden.[31] Op het hoofdgestel staat een grote vaas waartegen onder een afhangend doek twee putti leunen. Ter weerszijden daarvan zijn doodshoofden en wapens aangebracht. Ook boven de putti bevinden zich binnen een ovaal enkele wapens tussen bloemslingers.

Uit een overeenkomst van 13 december 1674 tussen Van Beverningh en de kerkmeesters blijkt dat de kapel was voltooid.[32] Te oordelen naar de vormgeving is Pieter Post, die in 1668 werkte aan de Goudse waag, verantwoordelijk geweest voor het ontwerp van het indrukwekkende front van de kapel.[33] Pieter Post overleed in 1669, een jaar nadat Van Beverningh de IJzeren Kapel had aangekocht. Als hij inderdaad de ontwerper van de kapel was, dan heeft hij het eindresultaat dus nooit gezien. Ook de beeldhouwer is niet met naam bekend.[34]

In 1660 stichtte burgemeester Floris Kant de kapel met de robuuste zandstenen pilastergevel die tegenwoordig de Meurskapel wordt genoemd (afbeelding 71).[35] De kapel bevindt zich tegen de oostgevel van de noordelijke transeptarm. Ze wordt afgesloten door een zandstenen pilastergevel op een hoge borstwering en met een fors hoofdgestel. De deur in het midden en de beide kleine vensters ter weerszijden daarvan, zijn voorzien van smeedijzeren sierwerk. Het hoofdgestel heeft een fries met een Latijnse tekst. Midden op het hekwerk prijkt een wapenschild omgeven door bloemen, voluten, engelenkopjes, een vizier met vederbos en een doodshoofd aan de onderzijde. Van dit classicistische hekwerk bestaat een uit 1741 daterende tekening waarop het familiewapen

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:47 AM Pagina 125

71 In 1660 stichtte burgemeester Floris Kant deze kapel tegen de oostgevel van de noordelijke transeptarm. In 1810 kocht Willem Meurs de kapel en daarom wordt deze heden ten dage Meurskapel genoemd. Nog voordat Meurs overleed, werd het begraven in kerken verboden. Hij heeft er zelf dus geen profijt van gehad, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

van Kant nog is te zien. De grafkapel ging in 1810 over in handen van Willem Meurs. Hij overleed in 1841, toen het inmiddels niet meer was toegestaan om in de kerk te worden begraven.

Borden

Bijbelse verhalen werden gebruikt om meubilair zoals banken en preekstoelen te verfraaien. Daarnaast konden de bijbelteksten voor decoratieve doeleinden worden aangewend. Deze teksten werden vaak op borden geschilderd en verspreid door de kerk opgehangen.

Al kort nadat de Sint-Janskerk was overgegaan naar de protestanten werden de Tien Geboden geschilderd op de twee zuilen ter weerszijden van het koorhek. Deze schilderingen zijn nog altijd aanwezig (afbeelding 73).[36] In 1610 werden twee grote Tien Gebodenborden vervaardigd, die uiteindelijk een plaats kregen in het zuidelijke deel van de kooromgang. In 1623 werden wederom verschillende tekstborden gemaakt die dienden ter lering van de gelovigen en ter opluistering van de kerk. Zo hangen in het noordelijke deel van de kooromgang, onder de glazen 13 en 15, twee borden met bijbelteksten.[37] Twee andere borden uit dat jaar, die zich eveneens in het noordelijke deel van de kooromgang bevinden, herinneren aan de brand van 1552. De ene tekst

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 126

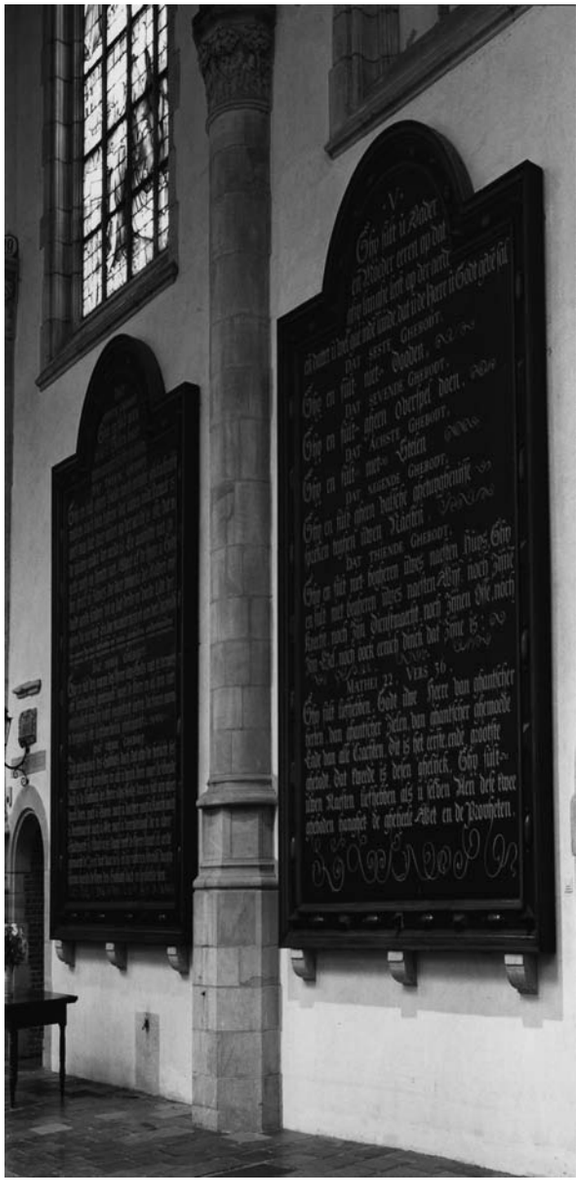

72 Dit tekstbord uit 1623 herinnert aan de brand van 1552. Tegenwoordig hangt het in het noordelijke deel van de kooromgang, 1995 (foto RACM).

73 De Tiengebodenborden, beschilderd in 1610, in het zuidelijke deel van de kooromgang, 1995 (foto RACM).

is in het Latijn gesteld (onder glas 12), de andere in het Nederlands (onder glas 10 afbeelding 111).[38]

Epitafen

In de eerste travee van de kooromgang, dus zowel aan de noord- als aan de zuidzijde, bevinden zich hoog tegen de muur twee zeventiende-eeuwse natuurstenen epitafen in de vorm van cartouches. Het oudste hangt aan de zuidzijde. Het dateert van 1616 en is van stadsdokter Joost Balbian (afbeelding 56). Het andere hangt aan de noordzijde, dateert van 1659 en is van stadsdokter en magistraat Martinus H. Bloncq (afbeelding 56). Tegen de oostgevel van de zuidarm hangen ten slotte twee houten rouwborden uit 1677 ter ere van de zeehelden Jan de Haen en Pieter van Middellandt.[39]

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 127

74 Tussen 1778 en 1782 kwam het koorhek naar een ontwerp van Jacob Otten Husly tot stand. Aan weerszijden zijn op de vieringpijlers de Tien Gebodenschilderingen van kort na de Reformatie nog altijd aanwezig, ca. 1990 (foto AHGG).

Pracht en praal in de achttiende eeuw

In de achttiende eeuw veranderden het interieur van de kerk en daarmee haar uitstraling ingrijpend. Er werd veel aandacht besteed aan de modernisering van het meubilair en er werden nieuwe, grote interieurstukken toegevoegd. Zo viel in de jaren dertig van de achttiende eeuw bijvoorbeeld het besluit om een nieuw orgel tegen de oostzijde van de toren te bouwen.

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 128

Orgels

Uit een aantal middeleeuwse archiefbronnen blijkt de aanwezigheid van orgels in de Sint-Janskerk. Uit het vijftiende-eeuwse grafboek blijkt bijvoorbeeld dat al vroeg in de vijftiende eeuw een orgel in de kerk stond. In middeleeuwse kerken stonden dergelijke orgels altijd in de buurt van het koor. In de Sint-Janskerk bevond het vroegst bekende orgel zich in de noordarm van het transept, in het zogenaamde Onze-Lieve-Vrouwenkoor. Verder vermeldt de kerkrekening van 1487 het onderhoud aan een klein en een groot orgel en volgens de kerkrekening van 1558 werd in dat jaar ook nog gewerkt aan een nieuw orgel voor de kerk.[40]

Na de Reformatie bleven in ons land vrijwel alle orgels in de kerken aanwezig. De kerken vielen net als in de periode daarvoor onder de verantwoordelijkheid van het stadsbestuur en in veel plaatsen was het de stad die de zorg droeg voor het orgel en de organist. Een aantal stromingen binnen de Gereformeerde Kerk was tegen orgelspel uit angst voor verkeerd (lees: werelds) gebruik, maar de orgels bleven. In de loop van de zeventiende eeuw gingen orgels steeds vaker een rol spelen bij de begeleiding van de zang.[41] Vanaf dat moment kregen ze ook hun prominente plaats tegen de westgevel (afbeelding 55).

Voor het nieuwe Goudse orgel sloot orgelmaker Jacob François Moreau uit Rotterdam in december 1732 een contract met de kerkmeesters. Het orgel dat hij ontwierp zou tegen de oostzijde van de toren, twee traveeën diep de kerk in komen te staan. Hiervoor moesten de zuilen onder het orgel worden versterkt, onder andere omdat de balk in de lichtbeuk ter plaatse van het orgel kwam te vervallen.

In 1733 werd begonnen met het leggen van de fundering voor het orgel en tevens werd een grote hoeveelheid hout aangevoerd voor de bouw.[42] Daarna werd gestaag aan het orgel doorgewerkt en in 1736 werd de bouw ervan afgerond.

Het achttiende-eeuwse orgel bevindt zich nog altijd tegen de westgevel van het middenschip. Alleen al door haar omvang is het indrukwekkend. De voorkant van het orgel rust op vier gekoppelde Ionische zuilen van marmer die voor een marmeren onderbouw zijn geplaatst. Het front van de onderbouw is in het midden voorzien van een hoge doorgang. De onderbouw draagt het rugpositief dat aan de onderkant versierd is met lofwerk, eindigend in een pijnappel. Het rugpositief is opgenomen in een balustrade met wapenschilden en vergulde ornamenten en wordt bekroond door het Goudse stadswapen. Op het bovenwerk bevinden zich de wapens van de toenmalige burgemeesters. Op het hoofdgestel boven de pijpenbundels zitten putti met muziekinstrumenten onder een afhangende draperie.

Het orgelfront is een ontwerp van de Haagse schilder-tekenaar en decorateur van de Franse opera Hendrik Carré.[43] Hij had het orgel aanvankelijk met luiken voor het hoofdwerk ontworpen, maar zijn voorstel werd veranderd. In plaats van luiken kwam er een uit hout gesneden sierbaldakijn met afhangende gordijnen.[44] Het werk werd uitgevoerd door de Goudse beeldhouwer Dirk van der Wagt en de schilders Quirijn van Brimen en Hendrik van den Heuvel.

Zo'n twintig jaar na de bouw van het orgel waren, ondanks de extra funderingen, tal van scheuren in de zuilen, muren en bogen rond het nieuwe orgel ontstaan. Dirk Dijkerhof, een Haagse architect, en Jan van Breda, 'toeziender van stadswerken', werden ingeschakeld om een inspectie uit te voeren. [45] Daaruit bleek dat grondig herstel nodig was. Uit de kerkrekeningen van 1754 wordt vooral de noodzaak van het versterken van de funderingen duidelijk.[46] Het werd een forse ingreep

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 129

waarbij veel arbeidskrachten werden ingezet voor het graaf- en heiwerk ten behoeve van de funderingen.

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd het orgel onder leiding van de Goudse organist Joachim Hess aangepast aan de laatste muzikale ontwikkelingen. Orgelmaker Johannes Mitterreither voegde in 1770 twee registers toe.[47]

75 Een detail van het plafond dat stucwerker Peter Schauer in 1771 aanbracht onder het orgel, ca. 1980 (foto AHGG).

Een jaar later kreeg stucwerker Peter Schauer opdracht om onder het Moreau-orgel een stucplafond aan te brengen (afbeelding 75).[48] Tegenwoordig valt dit achttiende-eeuwse stucplafond in vergelijking met de architectuur en inrichting van de rest van de kerk uit de toon, maar destijds paste deze afwerking van de onderzijde van het orgel heel goed bij de toen nog geheel witgepleisterde kerk. [49] Ook het torenportaal werd waarschijnlijk aangepast aan het stucplafond door het inwendig geheel wit te pleisteren met inbegrip van het gewelf en de tot op de vloer lopende gewelfribben. De ribben werden bovendien van gipsen kapitelen voorzien.[50]

De bedenker van de thematiek van de afbeeldingen op het plafond is niet bekend maar waarschijnlijk hebben de kerkmeesters hier zelf een rol gespeeld. Het ontwerp bestaat uit twee cirkels met in de ene koning David en zijn harp en in de andere het visioen van Johannes op Patmos. De voorstelling van Koning David is toepasselijk omdat hij bekend staat als auteur van psalmen. De tweede voorstelling ligt minder voor de hand. Mogelijk heeft Openbaring 14.3 als inspiratiebron gediend: 'en zij zongen als een nieuw gezang voor den troon, en voor de vier dieren, en de ouderlingen; en niemand kon dat gezang leren, dan de honderd vier en veertig duizend, die van de aarde gekocht waren.'[51] Ter weerszijden van de cirkels bevinden zich afbeeldingen van muziekinstrumenten.

In dezelfde periode als waarin het orgel tot stand kwam, werd een begin gemaakt met het aanbrengen van gewelfbeschot in het middenschip.[52] Waarschijnlijk door geldgebrek werd pas in de jaren 1761 tot 1765 de rest van de kerk van dergelijk gewelfbeschot voorzien.[53]

Het koor

De inrichting van het koor werd in het laatste kwart van de achttiende eeuw grondig aangepakt. In 1773 is sprake van nieuw meubilair en in 1775 werd een commissie voor de 'vertimmering en verbetering van het Hooge Choor' ingesteld. Deze commissie stond onder leiding van een van de kerkmeesters, Bartholomeus de Moor van Immerzeel, die veel belangstelling voor bouwkunst had.[54]

In eerste instantie werd timmerbaas Jan Bleuland ingeschakeld voor een verbouwing in Lodewijk XVI stijl. Rondom, vóór de zuilen, kwam een vier meter hoge afscheiding met paneelwerk dat als ruggeschot diende voor de koorbanken.[55] In 1778 timmerde dezelfde Bleuland voor de sluiting van het koor een vrijstaande kansel in de trant van Lodewijk XVI-stijl met links en rechts een trapopgang en zitplaatsen op twee niveaus: één voor de predikant en één voor de diaken. De

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 130

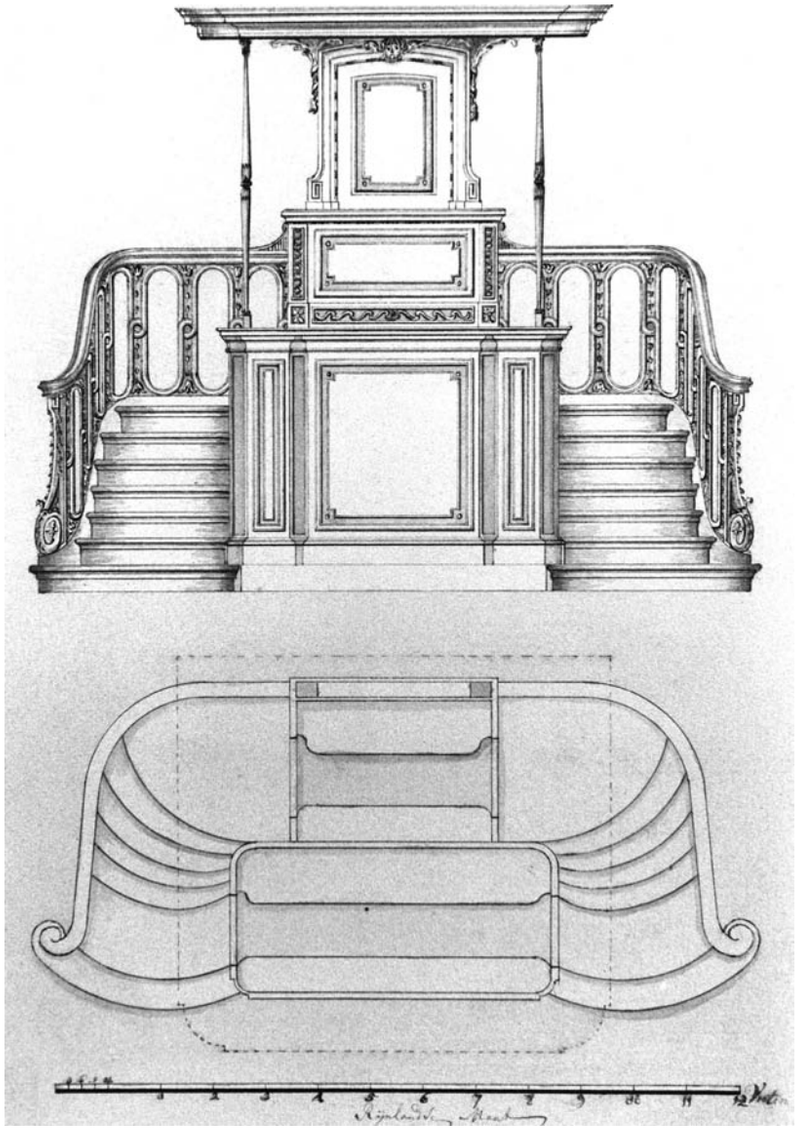

76 Tekening van Jan Bleuland van het academische katheder, 1777 (foto AHGG).

Haagse beeldhouwer en architect Jacob Berkman tekende voor het beeldhouwwerk.[56] Vanaf 1784 werd deze preekstoel door de Latijnse School voor promoties gebruikt en werd hij dus tevens academisch katheder.[57] Als zodanig staat hij ook nu nog bekend.

Na voltooiing van de schotten en de nieuwe preekstoel wilden de kerkmeesters de herinrichting van het koor afronden met een nieuw koorhek. Aanvankelijk werd Jacob Berkman gevraagd om een aantal ontwerptekeningen voor een ijzeren koorhek te leveren.[58] Kennelijk waren de kerkmeesters niet erg enthousiast, want na ontvangst van zijn ontwerpen werd een andere kunstenaar gevraagd eveneens een ontwerp voor een ijzeren koorhek te maken. In het voorjaar van 1776 kwamen de kerkmeesters echter tot de conclusie dat een ijzeren koorhek ongeschikt was omdat de Sint-Janskerk meer allure verdiende.[59] In juni van dat jaar besloten ze tot de bouw van een classicistisch koorhek waarvoor een besloten prijsvraag werd uitgeschreven.[60] Het budget werd op maximaal 18.000 gulden gesteld. De vier deelnemers die werden uitgenodigd aan de prijsvraag

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 131

mee te doen, golden in die tijd kennelijk al als gezaghebbende kunstenaars. Anthony Ziesenis was in die periode stadsbeeldhouwer van Amsterdam, Abraham van der Hart werd een jaar later benoemd tot stadsarchitect van dezelfde stad en Jacob Otten Husly, eveneens afkomstig uit Amsterdam, was een gevierd stucwerker en architect.

De kerkmeesters legden hun randvoorwaarden gedetailleerd vast in een programma van eisen.[61] Ze schreven onder andere voor dat een marmeren hek in drie traveeën moest worden geleed in de stijl van de Ionische orde. De middelste travee zou een doorgang met dubbele deuren moeten bevatten. Ondanks de vergaande instructies ontvingen de kerkmeesters nog in hetzelfde jaar uiteenlopende ontwerpen. De ontwerptekeningen zijn, met uitzondering van die van Berkman, bewaard gebleven in museumgoudA en het streekarchief Midden-Holland.[62]

De ontwerpen van Ziesenis bleken het minst aan te slaan (afbeelding 57). Ze waren naar de smaak van de kerkmeesters te overdadig en het ontwerp was bovendien te duur. De ontwerpen van Van der Hart vielen meer in de smaak, maar de middenpartij van het door hem voorgestelde koorhek werd te zwaar gevonden (afbeelding 58). Bovendien had hij niet het vereiste kostenoverzicht bijgeleverd. Berkmans ontwerpen werden gewaardeerd, maar ze sloten te weinig aan bij de gestelde randvoorwaarden en werden daarom niet gekozen.

Over het ontwerp van Otten Husly daarentegen waren de kerkmeesters unaniem enthousiast vanwege 'de grootsche eenvoudigheid gepaard met weinige, maar wel uitgekoozen cieraaden [...] gepaste rykelykheid, zonder tooij of opschik.'[63] Husly won de prijsvraag en het hek kwam onder

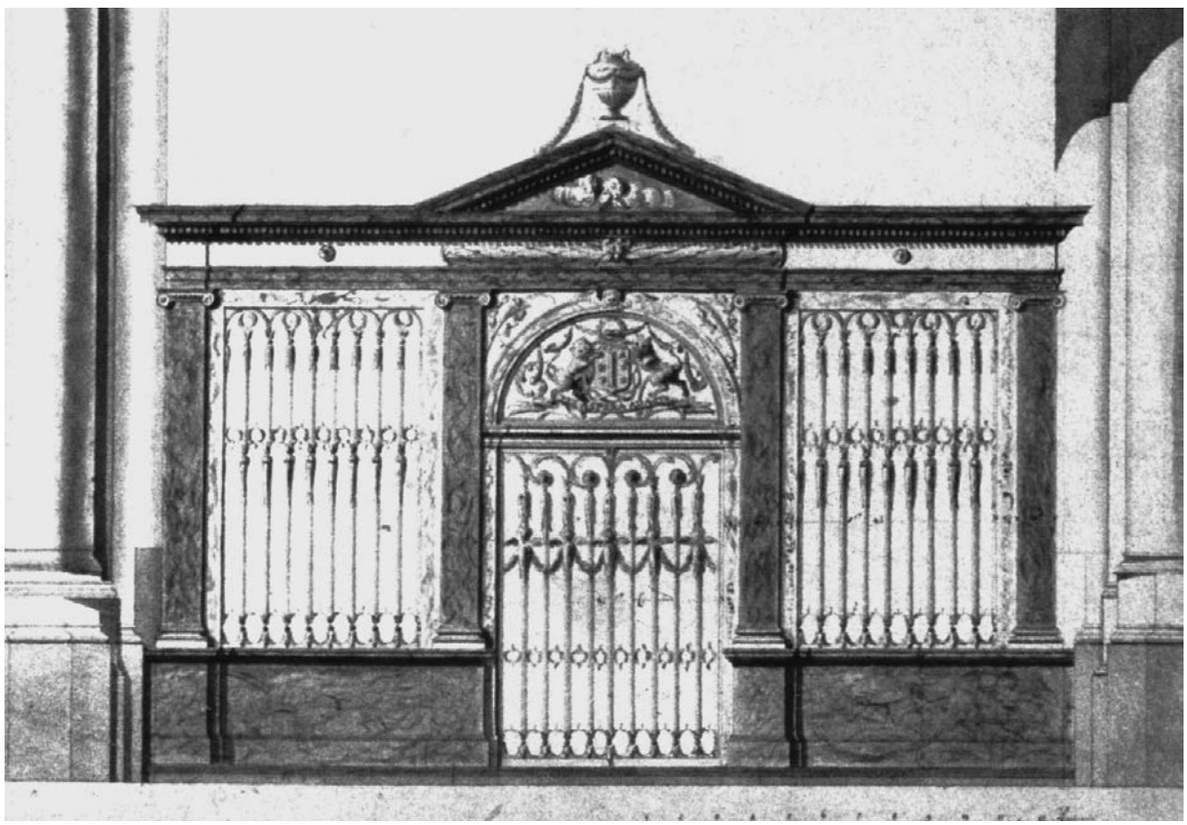

77 Een van de ontwerptekeningen van Otten Husly voor het koorhek (foto AHGG).

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 132

zijn leiding tussen 1779 en 1782 tot stand (afbeelding 77). Aan de uitvoering werkten de Amsterdamse meesterbeeldhouwers A. Frauen en I. Viervant mee.

Husly ontwierp een classicistisch marmeren hek met een borstwering met panelen en drie openingen onder een hoofdgestel met fronton. De kerkmeesters kozen uiteindelijk roodgeaderd marmer in de basementen, de kapitelen, het fries en de tympanen dat werd afgewisseld met wit marmer. De openingen werden van elkaar gescheiden door Ionische pilasters. In het midden van het hek bevinden zich twee deuren onder een rondboog. Het boogveld is voorzien van opengewerkt koperen sierwerk. Ter weerszijden van de deuren bevindt zich een rechthoekige opening voorzien van koperen spijlen.

Het fries is zowel aan de schip- als aan de koorzijde boven de deuren enigszins opgebold en voorzien van een gestrikte laurierband. De delen van het fries boven de rechthoekige openingen zijn voorzien van teksten. Aan de schipzijde staat Perfectum (voltooid) en MDCCLXXXII (1782). Aan de koorzijde staat Inchoatum (begonnen) en MDCCLXXVIII (1778).

Het fronton bevat aan de schipzijde twee gevleugelde engelenkopjes in wolken. Aan de koorzijde zijn twee met elkaar verbonden harten met vlammen en pijlen afgebeeld. Het geheel wordt bekroond door drie siervazen: twee op de hoeken en één bovenop het fronton.

Vóór de afbraak van het oude koorhek maakte Jan Bleuland hiervan overigens in 1778 nog een gedetailleerde tekening (afbeelding 59).[64] De werkzaamheden in het koor werden in 1782 afgerond.

Het middenschip

De rekeningen uit 1753 vermelden dat Dirk van der Wagt een plattegrond van de aanwezige zitplaatsen maakte.[65] Daarna wordt lange tijd van werkzaamheden aan het kerkmeubilair geen melding gemaakt.

In 1784 kwam op advies van de 'Commissie voor de Verbetering van het Koor' ook voor de preekkerk een nieuw plan tot stand.[66] Het was weer Jacob Otten Husly die opdracht kreeg om ontwerpen te leveren voor een preekstoel, een doophek en vijf regeringsbanken.[67] Jan Bleuland maakte een begroting en in de periode 1785-1793 kwamen vijf herenbanken tot stand. Pas in 1810 werden de ontwerpen van de preekstoel en de dooptuin uitgevoerd door de beeldhouwers J. Heyken (Dordrecht) en E. Mulder (Den Haag) onder leiding van de Goudse timmerman Jan van der Haas.[68] Deze wijzigde in opdracht van de kerkmeesters het ontwerp van de preekstoel en vooral van zijn bekroning.

De preekstoel en het doophek zijn nog steeds in de kerk aanwezig. Ze zijn later in het huidige negentiende-eeuwse bankenplan geïntegreerd. Kern van de preekstoel is een zeshoekige kuip op een voetstuk in de vorm van een gecanneleerde zuilentrommel. De panelen van de kuip zijn versierd met ovale psalmborden. Het klankbord van de preekstoel is getooid met een palmbladeren kroon op gebogen bamboestammen. De preekstoel is bereikbaar door twee gebogen trapopgangen.[69]

De lage omheining van de dooptuin is opgebouwd uit een reeks dichte panelen aan de zijkanten. De toegangszijde bevat panelen met festoenen waarboven opengewerkte ovalen zijn aangebracht. De toegang tot de dooptuin bevindt zich aan de zuidzijde en wordt gevormd door een dichte gedecoreerde deur die wordt geflankeerd door twee siervazen.

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 133

Van der Dussenkapel

In de achttiende eeuw kwam nog één belangrijk grafmonument tot stand, de Van der Dussenkapel aan de noordzijde van de toren. Het is eigenlijk een grafkelder die in 1700 was gekocht door Jacob van der Dussen. Het oppervlak bestond uit 16 naast elkaar gelegen graven dat was afgesloten met een eenvoudig houten hek. Alle rouwborden van de familie werden in dat jaar op deze plaats bij elkaar gehangen. In 1758 kocht de familie er acht graven bij en bij die gelegenheid werd het nog altijd aanwezige smeedijzeren sierhek ter breedte van de oude zuidbeuk geplaatst.[70]

Glazen

Nadat de beglazing van de Sint-Janskerk aan het begin van de zeventiende eeuw was afgerond, hebben de kerkmeesters er tot op de dag van vandaag met grote toewijding voor gezorgd. Alle ontwerptekeningen of cartons werden met het oog op toekomstige restauraties bewaard en ook uitgevallen glasscherven werden voor dat doel opgeslagen. Gedurende de hele zeventiende eeuw werden slechts kleine herstellingen verricht.

Voor het desondanks onvermijdelijke verval van de glazen door de eeuwen heen zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Vlak na de afronding van de beglazing waren ze nog wel eens slachtoffer van vandalisme. Ook vormden de talloze rondvliegende kerkuilen een gevaar. In de rekeningen zien we dan ook veel betalingen aan de koster en anderen voor het vangen en afschieten van de vogels. De grootste vijand vormde echter het natuurgeweld. Met regelmaat werden glazen door storm en hagel vernield.[71] Telkens weer lieten de kerkmeesters de glazen repareren aan de hand van de bewaard gebleven tekeningen. Uit de rekeningen blijkt dat tussen 1700 en 1735 jaarlijks structureel *f* 262,– aan het onderhoud van de glazen werd uitgegeven.

Omdat de cartons kwetsbaar en erg groot waren, lieten de kerkmeesters voor dit doel kopieën op kleinere schaal maken door de Goudse schilder/dichter Christoffel Pierson. Een andere schilder, Arent Lepelaer, legde de kleuren van de glazen vast. Zijn werk werd voltooid door Julius Caesar Boëthius.[72]

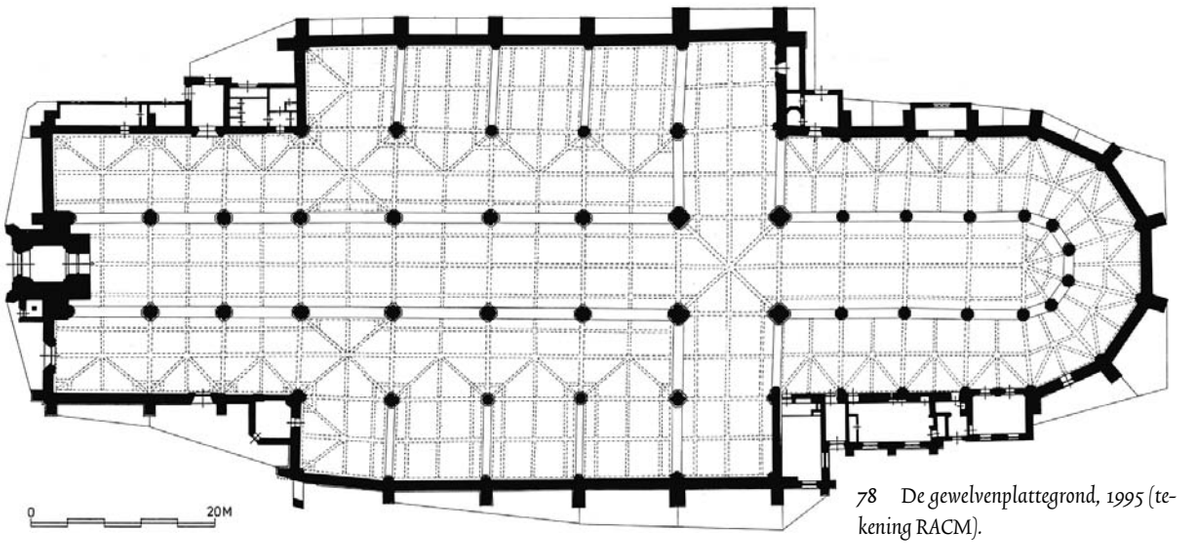

78 De gewelvenplattegrond, 1995 (tekening RACM).

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 134

Ondanks alle goede zorgen bleken de glazen in 1740 in slechte staat te verkeren en de kerkmeesters schreven het jaar daarop het glasatelier van Maximiliaan Emanuel de Angelis in Brussel aan met het verzoek de staat van de glazen te inspecteren. Vanwege de Oostenrijkse successieoorlog (1740-1748) duurde het jaren voordat de restauratie daadwerkelijk ter hand kon worden genomen, maar vanaf ongeveer 1748 werden de glazen door De Angelis gerestaureerd. Eind 1766 werden de werkzaamheden afgerond.[73] De restauratie van de glazen werd overigens gefinancierd uit een fonds dat onder andere werd gevuld met entreegeld van bezoekers die op verzoek werden rondgeleid door de 'glazenuitlegger'.

De negentiende eeuw, een tijd van verpaupering

Een hervormde kerk als de Sint-Janskerk was sinds de Reformatie een staatskerk. Het gevolg daarvan was dat het stadsbestuur eeuwenlang een financiële basis garandeerde. De Franse tijd maakte in 1795 echter een einde aan die situatie. In de eerste plaats trad op 24 mei 1798 de wet in werking waarin de scheiding van kerk en staat werd geregeld en op 18 februari 1800 werd de kerk definitief overgedragen aan de Hervormde Gemeente.[74] Naar aanleiding daarvan werd in Gouda de 'Commissie tot instandhouding van het Gereformeerd Kerkgenootschap' in het leven geroepen. Die commissie moest nu zelf zorgen voor de benodigde gelden voor de instandhouding van de kerk.

In de tweede plaats kwamen op last van de overheid de standsverschillen bij het begraven te vervallen. Eeuwenlang was het gebouw onder andere met behulp van inkomsten uit begrafenissen onderhouden. Naarmate die gepaard gingen met meer plechtigheden, zoals het luiden van de klok, werd de prijs hoger. In de Franse tijd werden de standsverschillen echter officieel afgeschaft en daarmee ook het onderscheid in begrafenissen. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd bovendien het begraven in kerken verboden. In Gouda werd dat besluit op 31 oktober 1832 van kracht. Behalve dat in 1800 alle financiële stedelijke steun verviel waarop de kerk in nood kon terugvallen, ontving de kerk ook geen inkomsten meer van begrafenissen. Het gevolg van deze ingrijpende maatregelen was dat de inkomsten van de kerk in korte tijd sterk daalden en er minder aandacht kon worden besteed aan het onderhoud van de kerk.

In 1818 werd door timmerman A. Blanken Jzn de bouwkundige toestand van de kerk opgenomen en die bleek slecht te zijn. In het bouwtechnische rapport wordt een overzicht van de benodigde werkzaamheden en de arbeidslonen gegeven en die kostenraming loopt op tot 14.400 gulden. Het werk was alomvattend en moest samenhangend worden aangepakt. Het één kon niet worden hersteld zonder ook andere zaken aan te pakken. Er moest timmerwerk, metselwerk, smeedwerk, leidekkers- en loodgieterwerk en verfwerk worden verricht (bijlage 18).[75]

Maar omdat de broodnodige inkomsten voor zo'n grootscheepse onderhoudscampagne ontbraken, werden de werkzaamheden uitgesteld. Het gebouw takelde daarop steeds verder af. In 1827 bleek de torenromp in vervallen staat te verkeren en de vieringtoren was in 1858 zo bouwvallig dat deze moest worden afgebroken (afbeelding 79, 80 en 81).[76]

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 135

79 De kerk in 1910 zonder de vieringtoren, 1910 (foto AHGG).

80 Pas in 1914 kon de vieringtoren in oude luister worden hersteld, ca. 1975 (foto AHGG).

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 136

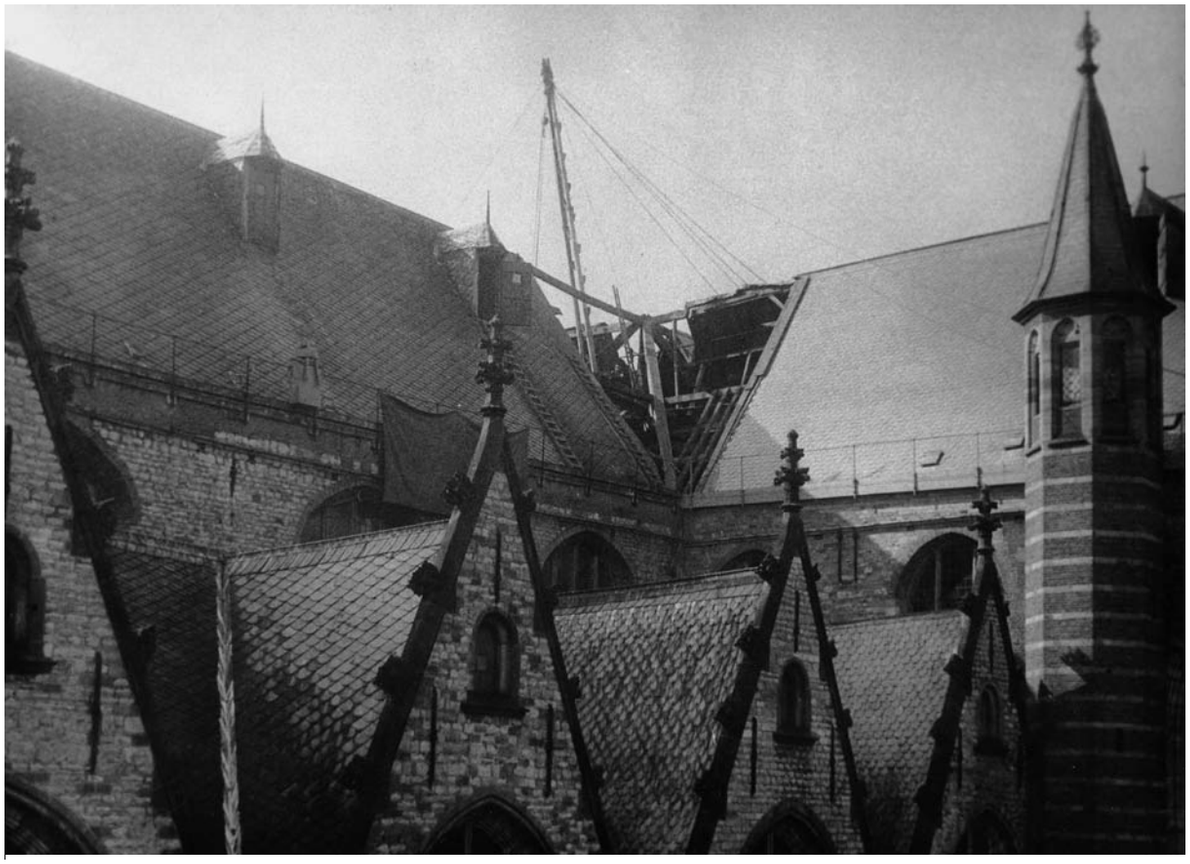

81 *In 1858 werd de vieringtoren wegens bouwvalligheid van de kerk verwijderd. In 1914 werd hij teruggeplaatst (foto AHGG).*

Interieur

Na de Reformatie werd het aantal zitplaatsen in kerken successievelijk uitgebreid met losse stoelen en banken. Gelijktijdig daarmee kwam er meer aandacht voor de vormgeving van de banken en ander meubilair. Zo kwamen er aparte banken voor de adel en de stadsbestuurders die zich in vormgeving en decoratie onderscheidden van de rest. De Franse tijd bracht echter ook hier verandering in. Zo werden veel van de aanwezige heren- en pilaarbanken onder het mom van de gelijkheid versoberd.

Dit was het begin van een nieuwe ontwikkeling in het meubilair van de kerk. Juist eenvormigheid ging men steeds deftiger vinden en deze ontwikkeling mondde uiteindelijk uit in een gesloten, regelmatig vormgegeven bankenplan met banken van hetzelfde type.[77] Dergelijke bankenplannen werden vaak ontworpen door architecten van naam. Een apart type bankenplan was het amfitheater waarbij de banken omhoogliepen. Het waren hoog opgaande massieve bankenblokken die volledig door schotwerk waren omgeven. De deurtjes in zo'n amfitheater waren bereikbaar via trappen. Deze amfitheaters of 'kuipen' konden vanwege het ruimtebeslag echter alleen worden gerealiseerd in grote oude stadskerken.

Gezien alle financiële perikelen van dat moment lijkt het moeilijk te begrijpen dat ook de Goudse kerkmeesters halverwege de negentiende eeuw, in navolging van hun collega's elders in het land, een nieuw bankenplan voor het middenschip lieten maken (afbeelding 102). Een derge-

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 137

lijk bankenplan bood echter ook financiële mogelijkheden: de plaatsen konden worden verhuurd, verpacht of verkocht. Kerkmeesters konden de tarieven hiervoor naar eigen goeddunken vaststellen. Wellicht hoopten de Goudse kerkmeesters met behulp van het bankenplan de weggevallen inkomsten weer enigszins te compenseren. Hoe het ook zij, halverwege de negentiende eeuw gaven de kerkmeesters de Amsterdamse architect Isaac Warnsinck (1811-1857) opdracht om een groot amfitheater te ontwerpen. Aannemer Chr. de Zwaan uit Haarlem voerde het samen met timmerman A. Korevaar uit.[78] In de jaren 1852-1853 kwam het nog bestaande bankenplan tot stand (afbeelding 102). Het wordt aan de oost- en westzijde afgesloten door smeedijzeren hekwerken. Aan de noordzijde, en vroeger ook aan de zuidzijde, is het afgesloten door hoge houten luifelbanken. Onderdelen van deze overhuifde banken zijn overigens afkomstig van de oude herenbanken die Otten Husly had ontworpen.

Tegenwoordig zijn dergelijke amfitheaters vrijwel overal verdwenen en dat maakt het Goudse bankenplan mede door haar omvang uniek. Tot op de dag van vandaag neemt het enorme bankenplan het hele middenschip en de noordelijke zijbeuk in beslag. Het deel dat in de zuidbeuk stond heeft men tijdens de laatste restauratiecampagne laten vervallen.

Tijdens de Franse tijd verdwenen ook de meeste wapenborden en de tekst- en leerborden. Rechts van de Van Meurskapel in de noordelijke transeptarm hangt echter nog een eenvoudig houten rouwbord van Anna Margarretha Bikkel uit 1813. En tegen de oostwand van de zuidelijke transeptarm staat nog een monument ter nagedachtenis van Anna Barbara van Meerten (1778-1853) dat in 1853 door I. Stracké is gemaakt.[79]

Een restauratie wordt onontkoombaar

Voor het verval van de gebrandschilderde glazen bestond in bredere kring aandacht en per raam werden al in de loop van de negentiende eeuw kleine subsidies door de rijksoverheid verstrekt.[80] Deze subsidie werd echter vanaf 1874 gekoppeld aan de voorwaarde dat ook slecht muurwerk moest worden hersteld. Aan die voorwaarde werd pas in 1884 voor de eerste keer voldaan. Door de Goudse aannemer/architect en tevens kerkvoogd H.J. Nederhorst werden enkele herstelwerkzaamheden ter grootte van *f* 8600,– uitgevoerd.

Deze kleinschalige herstelwerkzaamheden konden de verpaupering echter niet keren en de kerkvoogden besloten met de rijksoverheid te overleggen om tot een gedegen restauratieplan te komen. Het eerste overleg vond in 1897 plaats met een van beide rijksadviseurs voor monumenten, Victor de Stuers. Als resultaat van dat overleg kon aan architectenbureau Cuypers te Amsterdam opdracht worden gegeven voor een restauratieplan. Op de restauratiecampagnes wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan.

5 Conclusie

Het onderzoek leert dat aan het gebouw zelf in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw niet veel is gewijzigd. Uit de kerkrekeningen blijkt dat decennialang vooral onderhouds- en inrichtingswerkzaamheden zijn uitgevoerd. In de jaren zeventig van de zeventiende eeuw werd wat grootschaliger bouwtechnisch herstel uitgevoerd, maar daarna was weer decennialang sprake van

04 vd Berg 118-138:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 138

uitsluitend kleine onderhoudswerkzaamheden. Het gebouw werd bovendien aanvankelijk met kleine ingrepen aan het nieuwe geloof aangepast, waarbij in de zeventiende eeuw vooral doelmatigheid voorop stond.

In de achttiende eeuw werden kosten noch moeite gespaard om het interieur van de kerk zo imposant mogelijk vorm te geven. Vanaf de jaren dertig werd het gewelf van een betimmering voorzien en kwam aan de westzijde van het schip het huidige Moreau-orgel tot stand. In de jaren zeventig en tachtig werden de interieurs van het koor en de preekkerk verder vervolmaakt naar de smaak van de kerkmeesters. Ook het huidige koorhek kwam tot stand en in het middenschip werd een nieuw bankenplan met imposante preekstoel en dooptuin gerealiseerd.

De verdere betimmering van de kappen en het aanbrengen van het stucplafond onder het orgel passen in de algehele verfraaiing in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Tijdens de Franse Revolutie veranderde de inrichting van de kerken ingrijpend. Het beeld van de witgeverfde en kale protestantse kerk, zoals wij die nu nog kennen, is pas toen, onder de noemer van gelijkheid, ontstaan.

Ook de negentiende-eeuwse maatregelen tegen het begraven in de kerk hadden grote gevolgen. Door inkomstenderving was onderhoud van het gebouw niet meer mogelijk en raakte de kerk steeds verder in verval. De opbrengsten uit verkoop en verhuur van banken in het nieuwe bankenplan mochten niet baten. Het gebouw verpauperde in hoog tempo en aan het einde van die eeuw was een restauratie onontkoombaar geworden.

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 139

5 De restauratiewerkzaamheden tussen 1898 en 1980

1 Inleiding

De bouwkundige staat van de Sint-Janskerk was in de tweede helft van de negentiende eeuw zo verslechterd, dat een restauratie niet langer kon worden uitgesteld. Tussen 1893 en 1897 vonden enkele herstelwerkzaamheden plaats, maar dat was bij lange na niet genoeg.[1]

De kerkvoogden overlegden in 1897 met het Rijk over een structurele restauratie en ze troffen vast de nodige maatregelen. Ter voorbereiding op de restauratie werd de kerk in 1897 opgemeten en werd onderzoek verricht om inzicht te krijgen in de toestand van de funderingen. Bij die gelegenheid werden de ondergrondse resten van de kerk van 1413 aangetroffen. Ook werden de ernstigste gebreken tijdelijk verholpen door enkele steunberen aan de zuidzijde van de kerk en een zuil aan de zuidzijde van het koor te verstevigen.[2]

Voor de begeleiding van de werkzaamheden werd in 1898 de Commissie voor de Restauratie geïnstalleerd. Deze bestond uit zeven kerkvoogden en vijf notabelen. Namens het Rijk werd jhr. B.W.F. van Riemsdijk, directeur van het Rijksmuseum te Amsterdam, in de commissie benoemd.[3] Voorzitter was de Goudse burgemeester R.L. Martens.

Deze voorbereidingen vormden het begin van een restauratiecampagne die, met een onderbreking in en na de Tweede Wereldoorlog, bijna een eeuw zou duren.

Om de bouwgeschiedenis van de kerk te kunnen reconstrueren en latere wijzigingen te kunnen interpreteren is een goed inzicht in die restauratiewerkzaamheden onontbeerlijk. Daarom staat in dit hoofdstuk de vraag centraal welke ingrijpende wijzigingen tijdens de restauratiecampagnes aan het kerkgebouw zijn aangebracht en wat daar de aanleiding voor was.

Ook wordt ingegaan op de uitgevoerde werkzaamheden per onderdeel van het gebouw, voor en na 1945. Dit onderscheid wordt ter verduidelijking gemaakt. Het verschil in aanpak vóór en na 1945 is namelijk groot. Zo werden sommige vooroorlogse ingrepen na 1945 zelfs weer ongedaan gemaakt.

Met het oog op de leesbaarheid zijn deze paragrafen beknopt gehouden. Voor nadere details wordt verwezen naar de bijlagen 19 en 20. De financiële aspecten van de restauratie vallen buiten het kader van dit onderzoek en komen daarom slechts beknopt aan de orde.[4]

De restauratiemethoden die bij de Sint-Janskerk zijn toegepast, werden zeker in de periode voor de Tweede Wereldoorlog sterk beïnvloed door de nog regelmatig wisselende restauratieopvattingen in Nederland. Vooral bij de start van de werkzaamheden werden in ons land felle discussies gevoerd over restauratiemethoden.[5] De Goudse situatie wordt in dit hoofdstuk dan ook

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 140

regelmatig vergeleken met de ontwikkeling van de Nederlandse restauratieopvattingen in het algemeen.

2 Bronnen

Voor de bestudering van deze fase uit de geschiedenis van de Sint-Janskerk zijn verschillende bronnen beschikbaar. Ten eerste zijn de notulen van de restauratiecommissie, bijgehouden van 11 juni 1898 tot 10 april 1943 en van 1967 tot 1980 bewaard gebleven.[6] Daarnaast werden door de opeenvolgende opzichters tijdens al die jaren dagboeken van de restauratiewerkzaamheden bijgehouden, zoals de *Aantekening van belangrijke werkzaamheden die geschied zijn aan en in de St. Janskerk te Gouda te beginnen met het jaar 1893*.[7] Dit is een kladdagboek dat door H. Kleijweg tussen 1893 en 1916 werd bijgehouden. Een nette en langere versie is het *Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda*.[8] Dit werd achtereenvolgens bijgehouden door H. Kleijweg (tot 1916), C.A. Groenendal (tot 1943) en L.J. Ensing (tot 1968).

Hoofdopzichter G. de Jong, die vanaf 1967 tot de afronding bij de werkzaamheden betrokken was, hield in navolging van zijn voorgangers eveneens een dagboek van de restauratiewerkzaamheden bij en daarin zijn ook de notulen over deze restauratieperiode opgenomen. In zijn dagboeken heeft hij tevens alle bouwsporen van voorgangers van het huidige gebouw opgetekend en geïnterpreteerd.[9] Alle dagboeken zijn van groot belang voor het verkrijgen van een goed inzicht in de restauratiewerkzaamheden in de Sint-Janskerk.[10]

Voor de onderstaande reconstructie van de ingrepen is voor beide campagnes gebruikt gemaakt van de notulen en dagboeken.[11] Waar dat niet het geval is wordt dat apart vermeld in noten.

3 De restauratie in hoofdlijnen voor 1940

Inleiding

Gedurende een groot deel van de negentiende eeuw, in ieder geval tot ongeveer 1860, werd in Nederland veel en op grote schaal gesloopt. Degenen die oog hadden voor de historische waarden van oude structuren en gebouwen waren vooral bezig om met behulp van ad hoc acties toonaangevende historische gebouwen te behouden. Er was nog geen sprake van een structurele monumentenzorg. In 1860 werd de 'Commissie voor overblijfsels der Vaderlandsche Kunst' opgericht maar deze werd wegens geldgebrek elf jaar later alweer opgeheven. Hoogtepunt van het gevecht tegen de heersende sloopwoede was de aanklacht *Holland op zijn smalst* uit 1873 van Victor de Stuers.[12]

Omdat men vooral bezig was gebouwen van de sloop te redden, werd over de beste manier van restaureren in Nederland aanvankelijk nauwelijks gediscussieerd.[13] Een aantal opzienbarende restauraties, zoals die van de ruïne van Brederode en van de Ridderzaal, deed echter veel stof opwaaien en bracht de discussie goed op gang.[14] Toen met de restauratie van de Sint-Janskerk werd gestart was die discussie op haar hoogtepunt.

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 141

De architecten

Bij de start van de restauratie van de Sint-Janskerk in 1898 lag de leiding over de restauratiewerkzaamheden in handen van twee in die tijd toonaangevende architecten, namelijk W. Kromhout Czn. en Jos. Th. Cuypers. Cuypers had in 1894 de leiding over het Amsterdamse kantoor van het architectenbureau van zijn vader Pierre Cuypers overgenomen. Kromhout is onder andere bekend als de architect van het Hotel Americain (1900-1902) in Amsterdam. Voor hem was decoratie onlosmakelijk met architectuur verbonden en hij werd wel het kunstenaarsgeweten onder de Nederlandse architecten genoemd.[15] Kromhout overleed in 1940 en Pierre Cuypers jr. nam toen zijn taak bij de Sint-Janskerk over.[16] De architecten wisselden elk jaar als begeleider van de restauratie aan de Sint-Janskerk.[17]

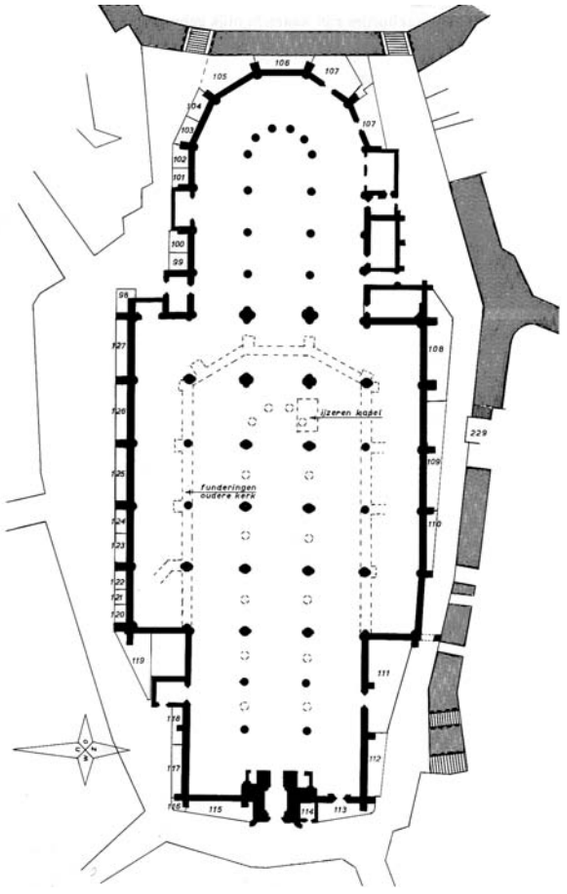

82 *Tekening op basis van de kadastrale legger uit 1871 waarop de kerkhuisjes, die eeuwenlang rond de kerk stonden, zijn ingetekend (foto AHGG).*

De werkzaamheden begonnen in een periode waarin restauratiearchitecten nog volop historiserend werkten en dat is ook bij de Sint-Janskerk goed te zien. De eerste ingrijpende maatregel die de architecten namen was de sloop van alle kerkhuisjes, waarvan de oudste (tegen de westgevel en de oude noordbeuk) al aan het einde van de zestiende eeuw tot stand waren gekomen. In de loop van bijna twintig jaar werden alle huisjes gesloopt; enerzijds ten behoeve van de werkzaamheden aan de gevels van de kerk, anderzijds vanuit de gedachte dat een monument als dit vrij in de ruimte moest staan (afbeelding 82 en 83).[18] Ook andere Nederlandse kerken die in die periode werden gerestaureerd en waren omgeven door kerkhuisjes, kregen volgens de toenmalige inzichten hun 'oorspronkelijke' gotische uiterlijk terug. De sloop duurde in Gouda tot circa 1917 en met de voltooiing ervan was het aanzien van de kerk wezenlijk veranderd. De ruimte tussen de steunberen werd gevuld met groen en afgesloten door hekken (afbeelding 84).

1898-1910 De noordzijde

Tussen 1898 en 1940 werden achtereenvolgens de noord-, de west-, de zuid- en de oostzijde aangepakt. In verband met ernstige verzakkingen aan de noordzijde werd aan die kant begonnen met funderings- en gevelherstel (afbeelding 85). Gestart werd met de gevel van glas 12 en vandaar

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 142

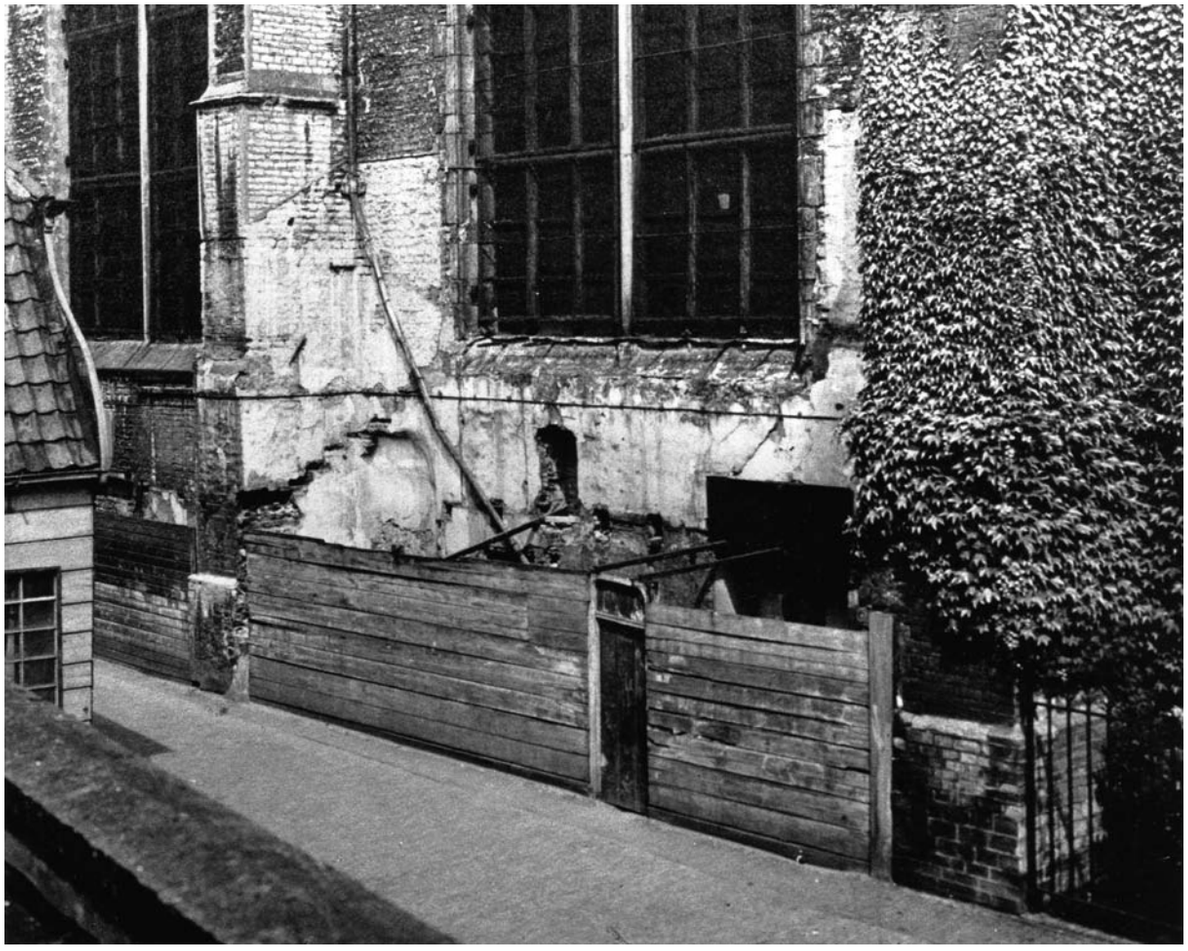

83 *De kerkhuisjes aan de zuidzijde, na de sloop, 1916 (foto AHGG).*

werd in westelijke richting doorgewerkt tot de westgevel van de oude zijbeuk naast de toren (afbeelding 86).

Daarbij werd rigoureus te werk gegaan. Herbouw in oude vormen van alle bouwkundige onderdelen die naar de toenmalige opvatting ernstig waren aangetast was het leidende principe. Dat betekende dat het complex aanbouwen in de oksel van de noordarm van het transept en het noordelijke deel van de kooromgang volledig herbouwd moest worden.[19] Dit betrof de Coolkapel, de Van Meurskapel, de traptoren en het Tiendewegportaal (afbeelding 62). Ook de zogenaamde Zakkendragershuisjes tegen de oude noordbeuk werden in deze periode tot de grond toe afgebroken en vervangen door nieuwbouw in historiserende stijl.

De afbraak vond plaats met het oog op het noodzakelijk geachte herstel van de kerkfunderingen en de gevels. Daarbij ging men soms heel ver. De kopgevel van de noordarm van het transept werd bijvoorbeeld alleen maar vernieuwd omdat hij scheef stond. De vraag is of herbouw vanuit constructief oogpunt wel nodig was. Uit de tekst van het dagboek van dat jaar blijkt dat niet.[20]

Van alle genoemde aanbouwen is duidelijk zichtbaar dat ze aan het begin van de twintigste eeuw opnieuw zijn opgetrokken. Wellicht vanwege de redelijke bouwkundige staat waarin het verkeerde, werd het zogenaamde Kraamvrouwenportaal niet gesloopt, maar werd volstaan met

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 143

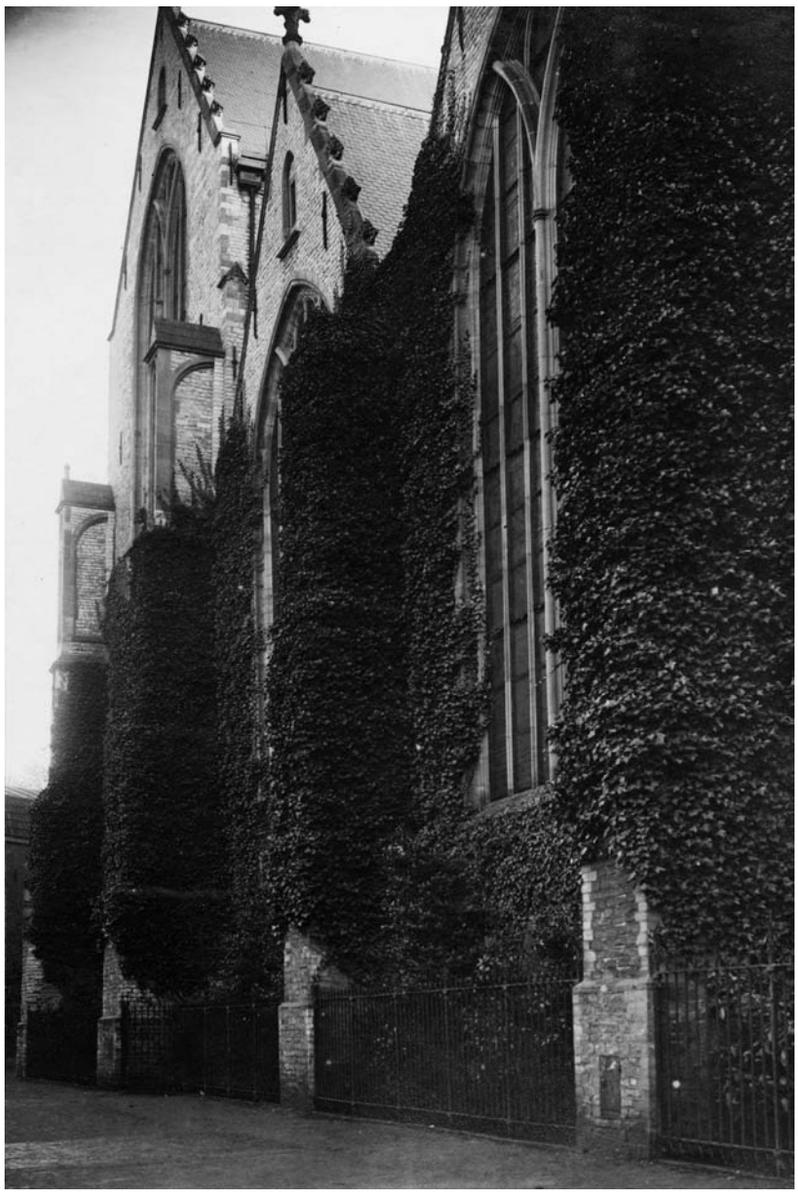

84 *Noordzijde na de afbraak van de muurhuisjes werden de ruimten tussen de steunberen afgesloten door hekken en werd er groen aangelegd, ca. 1925 (foto AHGG).*

ingrijpend herstel van de funderingen en de buitenmuren. Geconstateerd kan worden dat de werkzaamheden aan de Sint-Janskerk tussen 1898 en 1910 vooral werden gekenmerkt door sloop en herbouw in oude vormen.

Dat beeld past in de ontwikkelingen in Nederland op het gebied van restauraties tot dan toe. In 1875 was bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken een afdeling Kunsten en Wetenschappen ingesteld. Victor de Stuers werd hoofd van deze afdeling en hij werd, samen met Pierre Cuypers, architect der rijksmuseumgebouwen en adviseur van deze afdeling, in korte tijd de meest invloedrijke figuur in de Nederlandse restauratiewereld. De restauraties die tijdens hun bewind plaatsvonden, werden uitgevoerd in de geest en de stijl van het oorspronkelijke gebouw. Ze voegden daarbij soms elementen aan gebouwen toe die niet zozeer gebaseerd waren op bouwsporen, maar volgens hen wel pasten bij de stijl van het gebouw. Tegen deze werkwijze ontstond verzet,

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 144

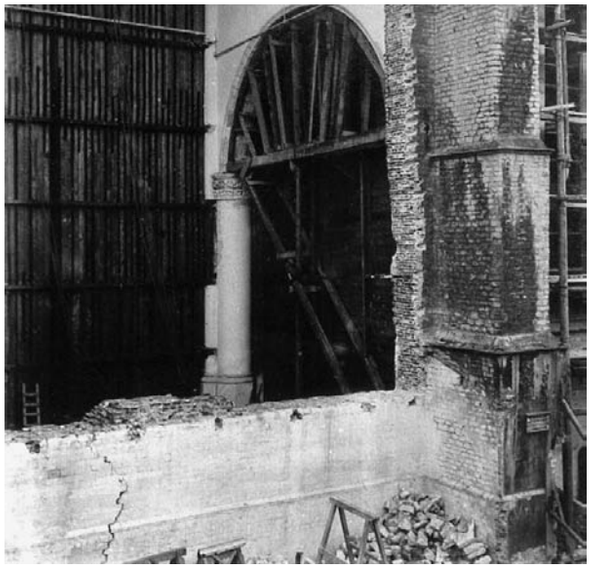

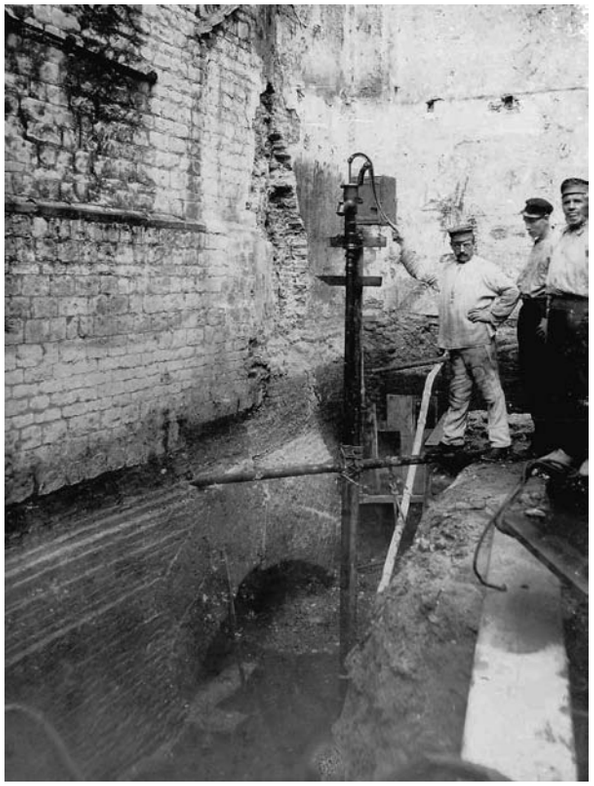

85 In 1906 ging men bij de restauratie rigoureus te werk. De kopgevel van de noordelijke transeptarm werd gesloopt omdat hij scheef stond. Vanuit constructief oogpunt was dit waarschijnlijk niet nodig, 1906 (foto AHGG).
86 Werkzaamheden aan de westhoek van de noordelijke dwarskapel in 1898 (foto AHGG).

maar zoals ook uit de restauratie van de Sint-Janskerk blijkt, werd aan het begin van de twintigste eeuw nog steeds op deze manier gerestaureerd.

Een van de eersten die zich tegen de werkwijze van Cuypers en De Stuers verzette, was J. VerLoren, een in monumentenzorg geïnteresseerde rechter uit Zutphen. Hij pleitte voor een degelijk nationaal monumentenbeleid, een monumentenwet en een onafhankelijke restauratiecommissie die een nationale monumentenlijst moest opstellen en restauratieplannen voor deze gebouwen moest beoordelen.[21] Hij vond dat restaureren beperkt moest blijven tot eenvoudige herstelwerkzaamheden. Velen met hem vonden dat Cuypers en De Stuers restaureerden zonder zich te bekommeren om de historische werkelijkheid die mogelijk heel anders was geweest. Deze opvatting moet heden ten dage worden genuanceerd.[22] In 1878 was de bouwkundige Adolph Mulder tijdelijk in dienst getreden bij de monumentendienst van het College van Rijksadviseurs. Deze dienst ging een jaar later op in de afdeling van De Stuers en Mulder trad er in 1881 in vaste dienst. Mulder werkte nauw samen met Cuypers en De Stuers, maar bleef altijd in de schaduw van deze beide prominente figuren staan. Onderzoek heeft echter uitgewezen dat hij een belangrijke rol heeft gespeeld bij de restauratie van objecten waar De Stuers en Cuypers bij betrokken waren. Voorafgaand aan de restauraties voerde hij gedegen onderzoek uit om de ingreep zo goed mogelijk te kunnen voorbereiden.[23]

Ondanks het feit dat de roep om een andere restauratieopvatting steeds sterker werd, duurde het nog lang voordat er iets veranderde. In 1903 werd weliswaar de Rijkscommissie tot het Opmaken en Uitgeven van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst in het leven geroepen, maar omdat het hier slechts een commissie voor een inventarisatie en een beschrijving betrof, betekende dat geen directe verandering in de manier van restaureren. De gang van zaken bij de Sint-Janskerk illustreert dit duidelijk.

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 145

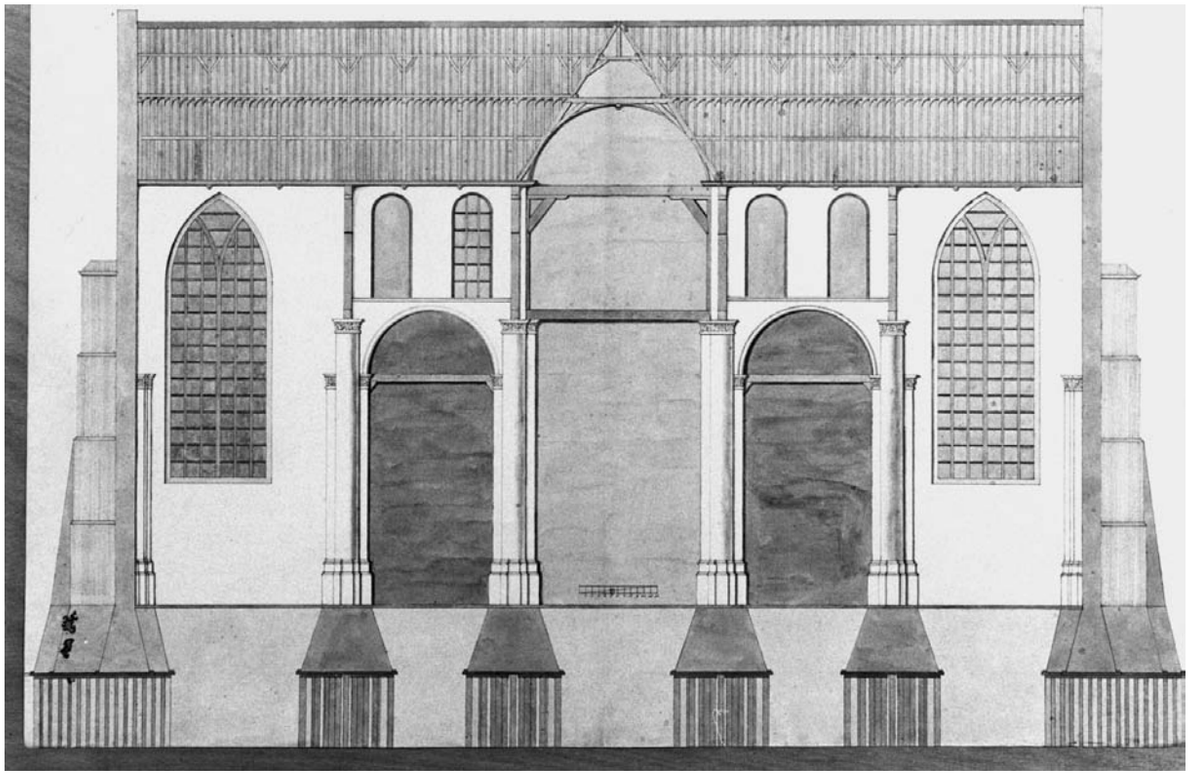

87 *Dwarsdoorsnede uit 1756 met de merkwaardige wandzuilen tussen transept en dwarskapellen die beide duidelijk te herkennen zijn (foto AHGG).*

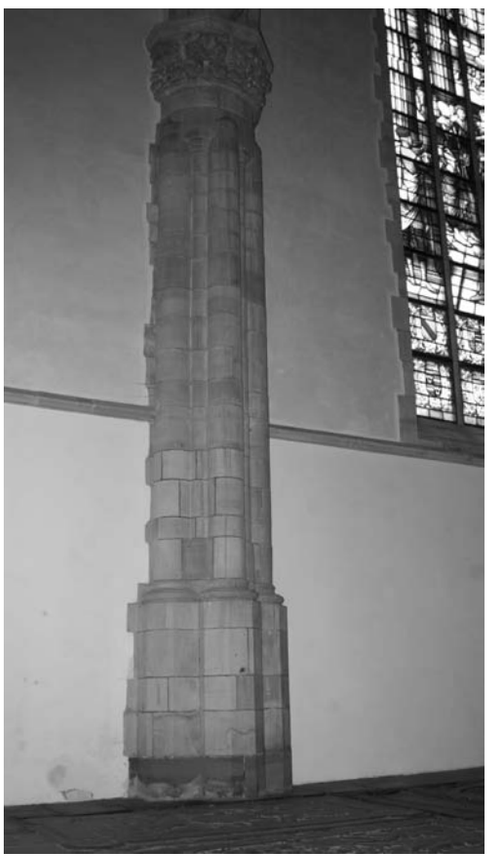

88 *De oorsprong van deze merkwaardige wandzuil tussen de zuidelijk kopgevel van het transept en de dwarskapel ten westen daarvan, is een raadsel. Zeker is dat er tot de restauratiewerkzaamheden rond 1900 een tegenhanger aan de noordzijde heeft gestaan, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).*

1910-1920 De westzijde en de oude zuidbeuk

In 1899 was de Nederlandsche Oudheidkundige Bond (NOB) opgericht en vooral vanaf 1909 maakte deze zich sterk voor een professionelere organisatie van de monumentenzorg. De bond stelde zich bijvoorbeeld ten doel algemene *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* op te stellen. Deze grondbeginselen werden vastgesteld in 1917. Ze bestonden uit een aantal artikelen en de belangrijkste stelregel was 'behouden gaat voor vernieuwen'. Een jaar later werd het Rijksbureau voor de Monumentenzorg opgericht met Jan Kalf als directeur. Een volgende belangrijke stap was dat de Rijkscommissie tot het Opmaken en Uitgeven van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst werd uitgebreid met een afdeling die zich bezig ging houden met

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 146

89 De fundering onder het orgel tijdens de restauratiewerkzaamheden, tussen 1910 en 1920 (foto AHGG).

de beoordeling van restauraties. Architecten als H.P. Berlage, K.P.C. de Bazel en H. van Heeswijk waren lid van deze commissie. Zij toetsten grote restauratieplannen aan de grondbeginselen en vooral aan het belangrijkste uitgangspunt 'behouden gaat voor vernieuwen'. De aanhangers van de historiserende stroming was daarmee enigszins het zwijgen opgelegd.[24]

Een aantal grote restauratiecampagnes is karakteristiek voor de ontwikkeling van de restauratieopvattingen. De historiserende stijl waarin de restauratie van de kapittelzaal en de zijkapellen van het koor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda werd uitgevoerd, was voor de commissie al direct na haar aantreden aanleiding om deze af te keuren.[25] Omdat de kapittelzaal al voor de helft was gerestaureerd, mochten de werkzaamheden worden afgerond, maar verdere reconstructie van de kerk was taboe. Ook de voorgenomen herbouw van de kort ervoor afgebrande torenbekroning van de Wijnhuistoren in Zutphen wilde men in 1920 eigenlijk niet toestaan.[26] Uiteindelijk gebeurde dit door tal van factoren wel, maar in IJsselstein werd de eveneens afgebrande bekroning van de toren van de Hervormde Kerk in de jaren 1925-1928 vervangen door een eigentijds exemplaar van architect M. de Klerk.[27] Een ander belangrijk voorbeeld van een restauratie waarover in die tijd veel te doen was, was die van de gevel van het Leidse stadhuis. In 1929 brandde het oorspronkelijke gebouw van Lieven de Key volledig uit. Alleen de gevel stond voor een belangrijk deel nog overeind. Uiteindelijk werd de gevel gereconstrueerd omdat er nog zoveel oorspronkelijk materiaal behouden was gebleven. Hij werd zelfs aangevuld met acht traveeën in dezelfde

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 147

stijl waardoor de volledige toenmalige nieuwbouw achter een deels herstelde, deels in historiserende stijl opgetrokken gevel schuil gaat.[28]

Bij de Sint-Janskerk werd in de jaren dat deze discussie woedde, aan de westgevels en de oude zuidbeuk gewerkt en binnen was men bezig de opstanden van het schip en de kruising aan te pakken. Tevens werd de westtoren gerestaureerd en het vieringtorentje, dat in 1858 wegens bouwvalligheid was gesloopt, werd in 1914 in ere hersteld (afbeelding 80).

De wijze waarop de drie in oorsprong vijftiende-eeuwse portalen aan de zuidwestzijde van de Sint-Janskerk zijn aangepakt, weerspiegelen duidelijk de opeenvolgende fasen in de landelijke restauratiediscussie.[29] De architecten kregen namelijk bij die aanpak te maken met de afdeling die restauraties beoordeelde. Dat had tot gevolg dat een aantal onderdelen van het restauratieplan anders werd uitgevoerd dan aanvankelijk was gepland. De gang van zaken bij de restauratie van het torenportaal, dat het eerst onder handen werd genomen, illustreert dit.

Het torenportaal

Het torenportaal toont in de profielen van de dagkanten van deur en venster de restauratieopvatting die uitging van reconstructie naar voorbeeld van de aangetroffen toestand. Deze profielen waren al vóór 1918 gemaakt, dus net voordat de rijkscommissie was geïnstalleerd. Deze legde zich bij haar aantreden bij deze situatie neer en gaf toestemming om ze te plaatsen. Maar omdat de ornamenten van de afdeklijst boven de spitsboog, zoals de hogels en de kruisbloem, niet meer herkenbaar waren geweest en ook nog niet nieuw gemaakt waren, moest het plan om ook die te reconstrueren worden aangepast.[30] De commissie stond niet toe dat ook de profilering en versiering van de afdeklijst van de spitsboog nog in gotische stijl zouden worden gemaakt. Het gevolg van die beslissing is dat ter plaatse van de hogels vlak afgewerkte natuurstenen blokken zonder ornamenten zijn aangebracht.[31]

90 *Het torenportaal na de restauratie in 1917 (foto RACM).*

Het westportaal van de zuidbeuk

In de grondbeginselen van 1917 kreeg de moderne kunstenaar een belangrijke taak in het restauratieproces. Te zeer verweerde of zelfs verdwenen onderdelen moesten in het vervolg in eigentijdse vormen worden vervangen. Geheel volgens dit principe werd het westportaal van de zuidbeuk in 1917 vervangen door nieuwbouw. Al snel na de vaststelling van de grondbeginselen werd dit uitgangspunt onderwerp van heftige discussie omdat het uitgangspunt 'behouden gaat voor vernieuwen' hierdoor werd ondergraven. De vakwereld vond dat aanvullingen door moderne kunstenaars, zoals toegepast

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 148

91 Het portaal in de westgevel van de zuidbeuk dat na de afbraak van het kerkhuisje op deze plaats, werd aangetroffen. Dit portaal werd in 1917 vervangen door het zogenaamde Kromhoutportaal, 1915 (foto RACM).

92 Het zogenaamde Kromhoutportaal aan de westzijde van de zuidelijke zijbeuk. De aanpak van dit portaal bracht in 1917 veel discussie in de vakwereld te weeg, ca. 1935(foto AHGG).

bij de kerktoren van IJsselstein, veel te snel waren toegestaan.[32]

In de heftige opvattingenstrijd die nu losbarstte in de vakbladen stond ook de aanpak van de Goudse portalen ter discussie. Vooral de eigentijdse invulling van het westportaal van de oude zuidbeuk was sommigen een steen des aanstoots. De Rijkscommissie had hier namelijk toegestaan dat architect Kromhout de redelijk bewaard gebleven resten verwijderde en liet vervangen door beeldhouwwerk in eigentijdse vormen. Daarmee werd het uitgangspunt 'behouden gaat voor vernieuwen' geweld aangedaan.[33]

Adolph Mulder bracht een bezoek aan de Sint-Janskerk om het eerste resultaat van de 'moderne restauratie-opvattingen' van Kromhout te bekijken (afbeelding 92). Mulder stelde die aanpak vervolgens in 1917 ter discussie in het *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*.[34] Hij meende dat een gebouw door restauratie voor verder verval zou moeten worden behoed en dat het in een zodanige toestand zou moeten worden gebracht dat het zoveel mogelijk op het oorspronkelijke leek. In Gouda was naar zijn mening bij het westportaal van de zuidbeuk het tegenovergestelde gebeurd.

Kalf, de latere directeur van het in 1918 opgerichte Rijksbureau voor de Monumentenzorg, reageerde op het stuk.[35] Hij was tegen reconstructie van de oude toestand en vond dat als beeldhouwwerk moest worden vervangen, men de oude situatie niet klakkeloos moest kopiëren. Hij vond dat eigentijdse kunstenaars moesten worden ingeschakeld.

Mulder stelde dat de beeldhouwer in zo'n geval de stijl van het bouwwerk moest volgen. Hij vond dat als er van eigentijdse vormen sprake moest zijn, in Gouda vanwege de oorlogstijd net zo goed voor duikboten en vliegtuigen had kunnen worden gekozen. Hij vroeg zich af waarom de nog voorhanden zijnde ornamentiek niet was gekopieerd. Artikel XIII van de grondbeginselen zei toch: 'de strekking der herstellingswerken moet niet zijn de volledige herbouw van een vroegere toestand, doch het behoud van hetgeen daarvan in den bestaanden toestand is overgebleven en van de latere wijzigingen en toevoegingen, die oudheidkundige, historische of kunstwaarde bezitten.' Met ande-

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 149

re woorden, in de grondbeginselen stond duidelijk dat bij restauraties niet de vroegere toestand moest worden herbouwd, maar dat wat resteerde in ieder geval behouden moest blijven.[36] Kalf reageerde hierop met een wel heel opmerkelijk argument, namelijk een negatief oordeel over de kunstzinnige waarde van het vijftiende-eeuwse beeldhouwwerk: 'tot een poging, niettemin deze fragmenten toch zoo getrouw mogelijk te volgen, bestond te minder reden, omdat het geheele werk de kennelijke blijken droeg, uit de nadagen der Gothiek te stammen, uit handen te komen van een meester, die tamelijk gedachteloos vormen toepaste, waarvan de zin hem eigenlijk reeds was ontgaan.' Hij meende dat het oorspronkelijke beeldhouwwerk niet al te waardevol was omdat het uit de nadagen van de gotiek dateerde.[37]

Het portaal in de tweede travee van de oude zuidbeuk

Na afbraak van de kerkhuisjes kwam aan de zuidzijde een inmiddels vergeten portaal uit het begin van de vijftiende eeuw aan het licht (afbeelding 31).[38] Bij het herstel daarvan werd het uitgangspunt 'behouden gaat voor vernieuwen' wel gehanteerd. Waarschijnlijk heeft de keus tot behoud van dit portaal met een ander artikel uit de Grondbeginselen te maken. Dat artikel zegt dat het conserveren van een monument dat een zekere mate van 'welstand en waardigheid' heeft, niet altijd mogelijk is. Het portaal aan de westzijde zou waarschijnlijk vaak door bezoekers worden gebruikt en dat aan de zuidzijde niet. Het eerste moest dus representatief zijn, maar voor het net ontdekte portaal gold dat niet.[39]

93 In de hoek tussen de zuidelijke zijbeuk en de eerste dwarskapel bevindt zich een aanbouw uit de jaren dertig van de twintigste eeuw. Het werd gebouwd als kluis, maar na de meest recente restauratie werd het in gebruik genomen als pompkamer, ca. 1980 (foto AHGG).

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 150

94 Een kruisbloem in historiserende stijl zoals die aanvankelijk tijdens de vooroorlogse restauratiecampagne werden gemaakt, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

95 Onder invloed van de restauratiediscussies die voor de Tweede Wereldoorlog gevoerd werden, ging men ertoe over in plaats van kruisbloemen deze 'knoppen' op de topgevels te plaatsen, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

Ondanks de keuze voor consolidatie vonden ook hier wijzigingen plaats. Zo werd de oude zuidingang oorspronkelijk bekroond door een kruisbloem waarvan het bovenste deel boven de onderdorpel van het venster uitkwam. Bij de restauratie werd de dorpel hoger gelegd in verband met de aanwezigheid van een ijzeren trekstang voor de verankering van de muur.[40]

Uit het preadvies van de Rijkscommissie afdeling Behoud en Herstellingen van 1918 blijkt overigens dat in de spitsboog boven de oude zuidelijke ingang ijzeren duimen aanwezig waren die erop kunnen duiden dat hier oorspronkelijk een beeldengroep heeft gestaan.[41]

Een ander voorbeeld uit deze periode waaruit een verandering in de restauratieopvatting blijkt, betreft de aanpak van de nieuwe kruisbloemen (afbeelding 94 en 95). In de eerste jaren van de restauratiewerkzaamheden werden oude verweerde exemplaren vervangen door nieuwe in de oude vorm. Naarmate de werkzaamheden vorderden, koos men echter voor een bekroning in eigentijdse vorm, namelijk een soort gedecoreerde knop.

Hetzelfde geldt voor de vensters. In verband met de restauratiewerkzaamheden werden de glazen verwijderd en het grootste deel ervan liet het kerkbestuur restaureren door het atelier van J.L. Schouten in Delft.[42] Dat bood de gelegenheid ook de vensters zelf aan te pakken. Een groot aantal daarvan was namelijk bij een eerdere glasrestauratie in de achttiende eeuw door De Angelis voorzien van houten stijlen. Deze werden nu vervangen door natuurstenen exemplaren.[43] Daarbij werden geen kopieën van de oude vensters aangebracht, maar nieuwe met een historiserend profiel. De Rijkscommissie protesteerde evenwel dat het toegepaste profiel ten onrechte de in-

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 151

96 Het middenschip met de spantconstructie zoals die tijdens de vooroorlogse restauratiewerkzaamheden tot stand was gekomen. De oorspronkelijke balkconstructie van de lichtbeuk van het schip uit 1590 bevatte ter plaatse van de huidige bovenste balk, een balk met korbelen, muurstijlen en ijzeren trekstangen. Tijdens de vooroorlogse restauratiewerkzaamheden werden ter versteviging daaronder grenen, met eiken beklede, balken geplaatst. Deze rustten op sloffen, op de kolonetten van het middenschip. De constructie uit 1590 bleef daarbij dus wel gehandhaafd. Vergelijking met afbeelding 102 leert dat de kolonetten bij de meest recente restauratie zijn verlaagd, ca. 1900 (foto AHGG).

druk kon wekken dat de vensters al meteen bij de bouw van dergelijke stijlen waren voorzien. Om die reden moesten de overige nieuwe stijlen een eigentijdse vorm krijgen.[44]

1920-1940 De zuidzijde

Tussen 1920 en 1940 werd gewerkt aan de zuidzijde van de kerk. De aanbouwen tegen de zuidzijde van het koor werden tussen 1920 en 1930 aangepakt, maar algehele afbraak en nieuwbouw in historiserende vormen, zoals aan de noordzijde had plaatsgevonden, bleef achterwege (afbeelding 97 en 98). De Van Beverninghkapel werd het meest ingrijpend gerestaureerd, wat onder meer te maken had met de slechte staat van de gewelven en de funderingen.

De consistorie kreeg nieuwe muren en het dak werd verlaagd door de zolderruimte weg te laten. Daardoor werd raam 22 (in de oostgevel van de zuidarm) beter zichtbaar.[45] Ook het zandsteenwerk van dit bouwdeel werd vernieuwd. De ingang tussen de consistorie en de kerkvoogdijkamer werd met oude steen hersteld en voorzien van nieuwe eiken deuren.

De kerkvoogdijkamer en het trapportaal werden geheel uitgebroken omdat geen enkele muur recht stond (afbeelding 64). De zoldering en de lambrisering werden vernieuwd en alle houten kozijnen verwijderd. Het eikenhouten gewelf van de vroegere librije werd grondig hersteld en de ramen van beide ruimten werden voorzien van glazen die waren samengesteld uit scherven oud glas.

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 152

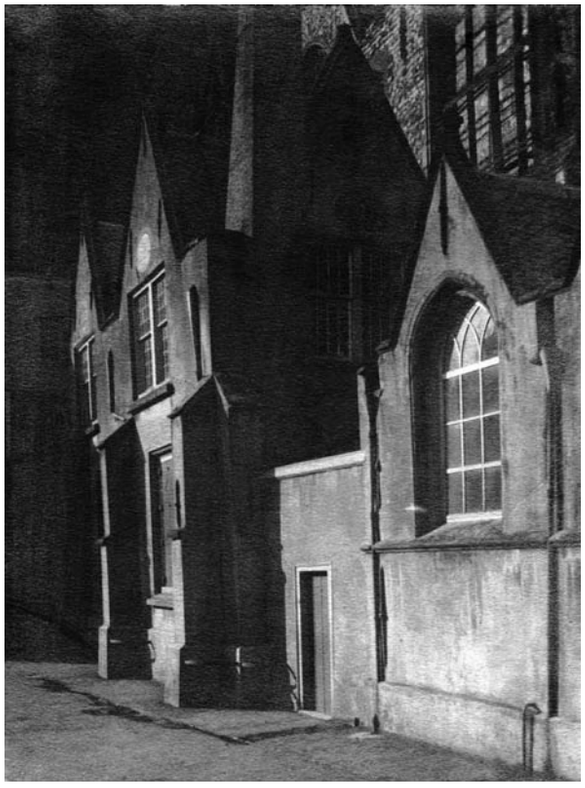

97 Het complex gebouwen tegen de zuidzijde van het koor zoals het er voor de restauratiewerkzaamheden in 1927 uitzag, ca. 1900 (foto AHGG).

98 De huidige situatie tegen de zuiodzijde van het koor, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

De topgevels werden opnieuw opgemetseld en de oude hogels en dekstukken werden tussen nieuwe geprofileerde blokken geplaatst. Ook hier vervingen eenvoudige knoppen de verdwenen kruisbloemen. Het trapportaal naar de librije werd ingrijpend gewijzigd.[46]

Ten slotte moet nog een laatste ingreep aan de zuidkant van de kerk worden vermeld.[47] Deze was voor het gebouw zelf van minder belang, maar was wel van grote invloed op de omgeving van de kerk. Vóór de restauratiecampagne was de kosterswoning aan de zuidkant van de kerk slechts vanaf het westen te bereiken. De straat Achter de Kerk liep dood tegen de Vroesentuin die bij het Oude Mannen- of Vroesenhuis hoorde (afbeelding 16). In verband met verzakkingen moest de meest westelijke steunbeer, voorzien van een doorgang, worden verbreed. Dat betekende dat de doorgang moest worden versmald waardoor er geen paard- en wagens meer door konden rijden. Een andere toegangsweg voor het verkeer was noodzakelijk, want de panden aan de zuidkant van de kerk, zoals de kosterwoning en enkele pakhuizen, moesten bevoorraad kunnen blijven worden. In overleg met de gemeente Gouda en het bestuur van het Vroesenhuis werd daardoor in 1917 een deel van de Vroesentuin verhard. Zo ontstond het huidige Vroesenplein en de doorgang naar Achter de Kerk vanaf het oosten.

Ten slotte restaureerde Schouten in deze periode de zeven zogenaamde Reguliersglazen die in de zestiende eeuw waren samengevoegd tot de glazen in de twee meest westelijke vensters van het zuidelijke deel van de kooromgang (afbeelding 111, glas 20 en 21).[48] Hij voegde de onderdelen van de oorspronkelijke glazen weer bij elkaar naar voorbeeld van de originele cartons en reconstru-

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 153

99 *Een brandoefening bij het complex tegen de zuidzijde van het koor aan het einde van de negentiende eeuw. Hierop is goed zichtbaar dat de consistorie voor de restauratie hoger was dan tegenwoordig. Vergelijk afbeelding 98. De ruimte werd tussen 1910 en 1920 verlaagd om het achtergelegen gebrandschilderde glas beter te laten uitkomen, ca. 1920 (foto AHGG).*

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 154

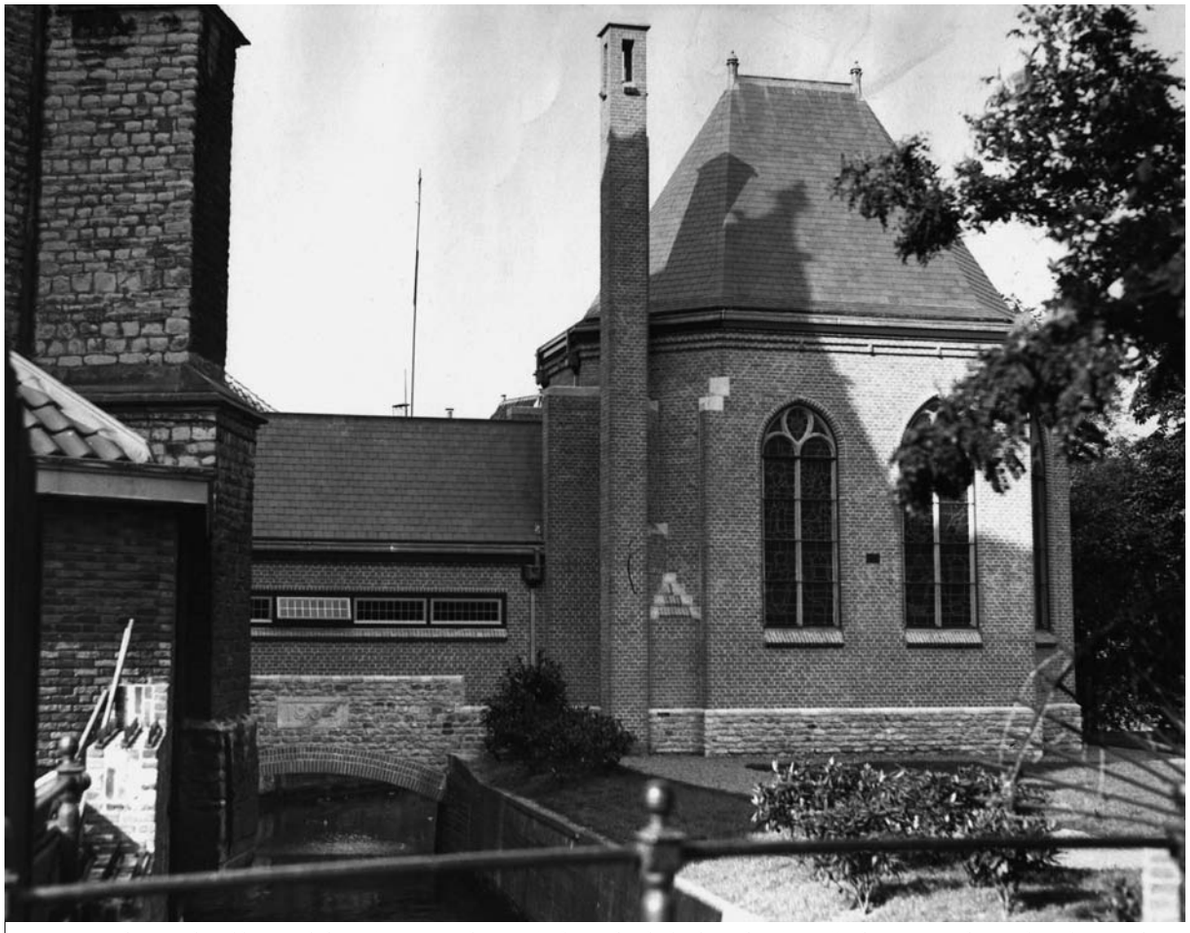

100 *De Van der Vormkapel kort na de bouw in 1934. In deze speciaal voor dat doel gebouwde ruimte zijn de zogenaamde Reguliersglazen ondergebracht (foto AHGG).*

eerde op die manier de zeven glazen. De restauratie vond plaats op kosten van de Rotterdamse reder Willem van der Vorm. Nadat de Reguliersglazen waren gerestaureerd, nam hij ook de financiering van de naar hem genoemde Van der Vormkapel tegen de oostzijde van de kerk voor zijn rekening. De kapel werd speciaal gebouwd voor de plaatsing van de Reguliersglazen en was ontworpen door Kromhout (afbeelding 100).[49]

Voor de beide vensters in het koor die nu geen gebrandschilderd glas meer bevatten, vervaardigde Schouten mozaïekglazen die bestonden uit scherven die afkomstig waren van de restauratie van alle andere glazen.[50]

De houtconstructie

Een ingreep in deze periode die consequenties had voor het aanzicht van het middenschip betreft de balken in de lichtbeuk (afbeelding 96). Oorspronkelijk bestond de constructie ter plaatse van de huidige bovenste balk uit een balk met korbelen, muurstijlen en ijzeren trekstangen. Deze was in 1590 bij de bouw van de lichtbeuk tot stand gekomen. Tijdens de vooroorlogse restauratiewerkzaamheden werden ter versteviging daarvan grenen balken onder de oude constructie ge-

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 155

plaatst.[51] Deze nieuwe balken werden met eikenhout bekleed en rustten op sloffen op de kolonetten van het middenschip. De constructie uit 1590 bleef dus wel gehandhaafd. In de kappen van de kerk werd op een aantal plaatsen verrot hout vervangen door beton.

Een pauze in de restauratiewerkzaamheden

Kort na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwamen de meeste restauratiewerkzaamheden in ons land stil te liggen, ook al probeerde men in eerste instantie uit alle macht om de ingezette campagnes goed af te ronden.[52] Ook in Gouda was dit het geval. Na het mobilisatiebevel op 28 augustus 1939 werd tussen 3 september en 16 december van dat jaar al het gebrandschilderde glas uitgenomen en vervangen door blank glas (afbeelding 101).[53]

Aanvankelijk vond de restauratie van de kerk gewoon doorgang, maar op den duur speelden de oorlogsomstandigheden de restauratiewerkzaamheden toch danig parten.[54] Halverwege de oorlog kwamen de werkzaamheden vrijwel stil te liggen.

Op verzoek van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg werd in 1942 nog wel een plan opgesteld om de restauratie van de kerk in 1943-1944 af te ronden, maar dat plan kon vanwege de voortdurende oorlog niet worden uitgevoerd. Telkens ontstond oponthoud zoals in november 1944, toen tweeduizend mannen, die tijdens razzia's in Rotterdam waren opgepakt, tijdelijk in de kerk werden ondergebracht.[55]

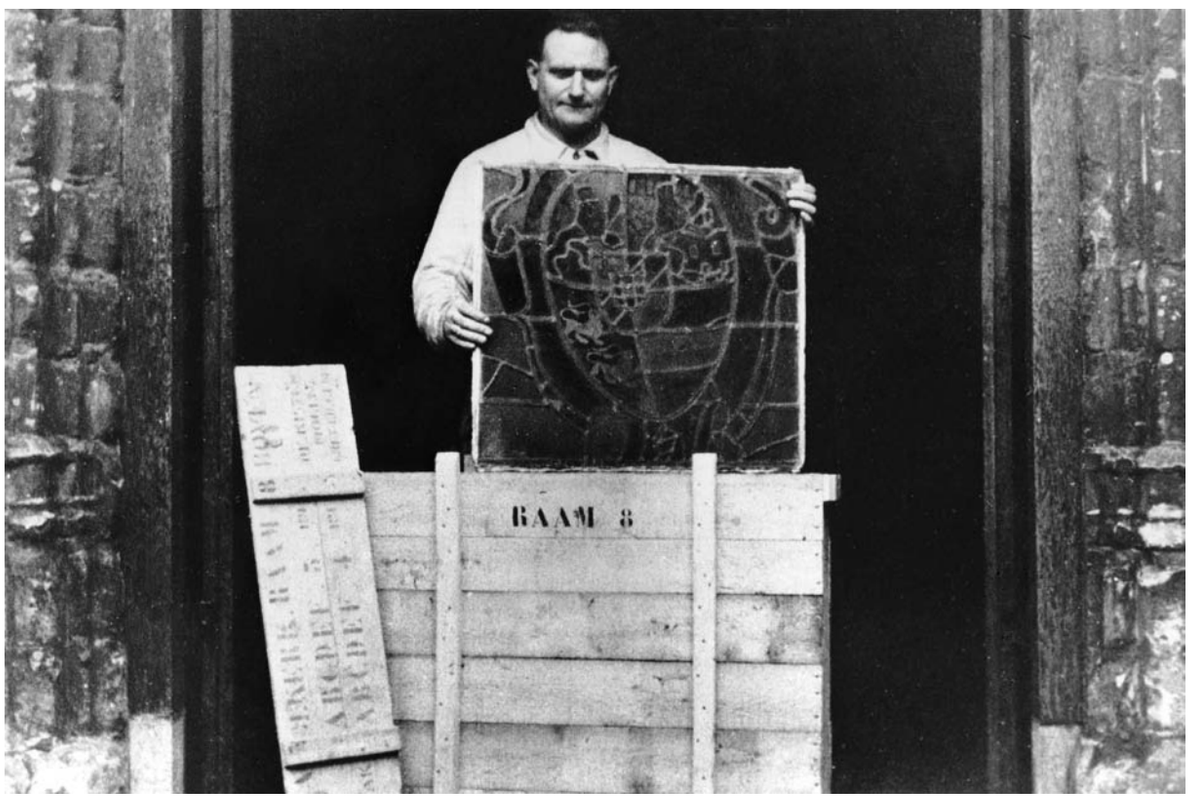

101 *Het kostbare gebrandschilderde glas werd in 1939 vanwege de oorlogsdreiging verwijderd en op verschillende andere locaties ondergebracht (foto AHGG).*

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:48 AM Pagina 156

Als op 10 april 1943 het laatste restauratieverslag wordt opgetekend is er tot 31 december 1942 *f*825.000,– aan de eerste grote restauratiecampagne uitgegeven.[56]

4 De restauratie in hoofdlijnen na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog werden de werkzaamheden bij gebrek aan financiële en materiële middelen aanvankelijk op een laag pitje gezet. Alleen het hoogst noodzakelijke onderhoud werd gepleegd. Ook werden de glazen zo snel mogelijk, dat wil zeggen tussen de bevrijding en eind 1946 teruggeplaatst.[57] Het onderhoud betrof voornamelijk leidekkerswerk, herstel van de klokkenstoel en ander plaatselijk herstel.[58] In deze periode werd ook het Moreau-orgel gerestaureerd.[59] In de jaren vijftig bleek echter dat enkele bogen en gewelfribben en ook sommige zuilen en zelfs de noordmuur van de lichtbeuk van het schip, naar de toren toe steeds verder scheef zakten.

In 1955 kreeg architectenbureau Cuypers opdracht om onderzoek te doen naar de noodzakelijke herstelwerkzaamheden.[60] Naar aanleiding van dat onderzoek viel het besluit om zo snel mogelijk tot restauratie over te gaan en in overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd een plan opgesteld. De benodigde toestemming van het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid bleef echter lange tijd uit.[61]

Intussen gingen de ontwikkelingen in de restauratiemethodiek en de discussie daarover gewoon door. Door de vernietiging van veel waardevolle gebouwen in de Tweede Wereldoorlog nam de aandacht voor monumentenzorg sterk toe. Landelijk werd een aanzet gegeven tot diverse regelingen om monumenten te beschermen en in 1950 trad de Tijdelijke Wet Monumentenzorg in werking.[62] Onder invloed van de sentimenten na de bevrijding en de behoefte om de eigen identiteit te benadrukken, werden in de jaren vijftig van de twintigste eeuw veel verwoeste kerken en kerktorens gereconstrueerd (Rotterdam, Arnhem, Doesburg). Naar aanleiding daarvan werd een poging ondernomen om de vooroorlogse grondbeginselen te actualiseren, te evalueren en te herschrijven. De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) nam daarin wederom het voortouw door een aantal uitgangspunten uit de oude grondbeginselen te handhaven maar tevens te stellen dat reconstructies in bepaalde situaties toelaatbaar waren.[63] Het principe 'behouden gaat voor vernieuwen' was daarmee dus niet meer in alle gevallen van toepassing. Uiteindelijk verscheen een notitie waarin geheel nieuwe uitgangspunten werden geformuleerd.[64] Het uitgangspunt was dat elke restauratie uniek is en dus maatwerk vraagt. Zaken als de toekomstige functie van het gebouw en andere relevante maatschappelijke belangen moesten in het vervolg bij de toetsing van het restauratieplan worden meegewogen. Dit uitgangspunt verschilde fundamenteel van het vooroorlogse uitgangspunt 'behouden gaat voor vernieuwen.'

Nadat in 1963 een console in de kerk naar beneden was gestort, kreeg het kerkbestuur in dat jaar eindelijk van rijkswege toestemming voor restauratie.[65] Architectenbureau Cuypers leidde wederom het werk en J.T.L. Groot werd als opzichter aangesteld. Ter begeleiding werd een bouwcommissie samengesteld waarin leden van de directie, de aannemer, de kerkvoogdij en een predikant zitting hadden. Om financiële middelen te werven werd daarnaast een restauratiecommissie in het leven geroepen. Op 31 juli 1967 hield architectenbureau Cuypers op te bestaan waarna ir. T. van Hoogevest uit Amersfoort de leiding overnam. Uitvoerend aannemer was de firma

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 157

102 In de lichtbeuk van het middenschip waren tijdens de eerste restauratie ter versteviging extra grenen en met eikenhout beklede balken op sloffen op de kolonetten van het middenschip geplaatst. Tijdens de naoorlogse werkzaamheden moest de verzakking van de kerk worden gecorrigeerd. Dat deed men met behulp van een staalconstructie die de oorspronkelijke spantjukken en de toegevoegde grenen balken verving. Deze stalen portalen werden na montage met hout bekleed en geschilderd in de kleur van het gewelf. De lage stalen balken werden weliswaar op dezelfde hoogte aangebracht als de grenen exemplaren, maar doordat ze werden voorzien van korbelen en sleutelstukken veranderde de ruimtewerking in de kerk aanzienlijk. De kolonetten zijn bij deze ingreep verlaagd (zie ook afbeelding 2 en 96), ca. 1980 (foto AHGG).

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 158

Woudenberg en zonen te Ameide en hoofdopzichter G. de Jong. Al deze betrokkenen bleven tot het einde van de campagne in de jaren tachtig werkzaam aan de kerk.[66]

Uit de dagboeken en de notulen blijkt dat de naoorlogse restauratiewerkzaamheden vooral in het teken van funderingsherstel stonden.[67] Ten behoeve daarvan en in verband met de aanleg van convectorputten voor de vloerverwarming werd de zerkenvloer geheel verwijderd. Voor de verwarming kwamen langs de buitenmuren van schip en koor in totaal negentien putten tot stand. In aanvulling daarop werd onder de ramen van de lichtbeuk van het schip plaatverwarming aangelegd. De meeste zerken kwamen na afronding van de werkzaamheden op de oorspronkelijke plek terug.

Verder werden omstreden ingrepen uit de eerste restauratiecampagne gecorrigeerd. Zo kwam er weer hout op plaatsen waar verrot hout was vervangen door beton.[68] Tijdens de naoorlogse restauratiecampagne werd hier en daar nog wel gereconstrueerd, maar vooral het oude principe van 'behouden gaat voor vernieuwen' werd vrij consequent toegepast. De restauratoren gingen in ieder geval veel terughoudender te werk dan voor de oorlog.

In de lichtbeuk van het middenschip waren tijdens de eerste restauratie ter versteviging extra met eikenhout omklede grenen balken op sloffen op de kolonetten geplaatst. Tijdens de naoorlogse werkzaamheden moest de verzakking van de kerk worden gecorrigeerd. Dat gebeurde door middel van een staalconstructie die de oorspronkelijke spantjukken en de toegevoegde grenen balken verving. Deze stalen portalen werden na montage met hout bekleed en geschilderd in de kleur van het gewelf. De lage stalen balken werden weliswaar op dezelfde hoogte aangebracht als hun grenen voorgangers, maar werden voorzien van korbelen en sleutelstukken. Daarbij werden tevens de oorspronkelijke kolonetten verlaagd. Deze ingreep was van grote invloed op de kerk omdat de ruimtewerking in het schip hierdoor wezenlijk veranderde (afbeelding *96* en 102).[69]

Enkele laatste ingrepen waren vooral van invloed op de inrichting. Zo kreeg het koor een houten vloer. De kerkvoogdij wilde het negentiende-eeuwse bankenplan in het schip graag laten verwijderen, maar kreeg daarvoor geen toestemming van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg.[70] De historische waarde van het amfitheater vond men zo groot dat het niet mocht worden gesloopt. Bij de herplaatsing werd de kuip wel aangepast. Twee blokken ter weerszijden van de kansel in de zuidbeuk kwamen niet meer terug.

De negentiende en vroeg twintigste-eeuwse ijzeren hekken, die ter vervanging van de oude kerkhuisjes tussen de steunberen waren gezet, werden verwijderd, met uitzondering van die aan de zuidzijde van de koorsluiting. De zakkendragershuisjes werden hersteld evenals het marmerwerk van de Van Beverninghkapel. De oostgevel van de kooromgang, die aan het water staat, werd gesloopt en hersteld en ten slotte werd de consistoriekamer uitgebroken en gesplitst in een consistorie en een garderobe.

5 Details van de restauratie tot 1945

Het funderingsherstel

Nadat tijdens de eerste opmeting in 1897 al was gebleken dat de kerk verzakte, werd nader funderingsonderzoek uitgevoerd. Onder de oude funderingen werden houten verbindingsbalken

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 159

(kespen) met een vulling van rondhouten (slieten) aangetroffen.[71] Tijdens het onderzoek bleek bovendien dat de heipalen onder de hele noordzijde waren aangetast. Het eikenhouten rooster was nog wel intact.

Besloten werd de fundering van de oude noordbeuk, vanaf de oostelijke rechte travee van de omgang tot en met de westgevel, van een nieuwe paalfundering te voorzien (afbeelding 111, vanaf gevel 12 tot en met glas 1). Hiervoor werden alle muren ontgraven en onderheid met houten palen. Plaatselijk werden de muren extra verstevigd met nieuwe ondergronds gemetselde steunberen en constructies van beton. De funderingen van de overige gevels bleken veel minder slecht. Alleen die van de westgevels van de oude en nieuwe zuidbeuk en van de kopgevel van de zuidarm van het transept behoefden versterking. In de koorsluiting werden langs de waterloop balken van beton aangebracht. In verband met de verzakkingen werd ook van een groot aantal zuilen de fundering ingrijpend versterkt.

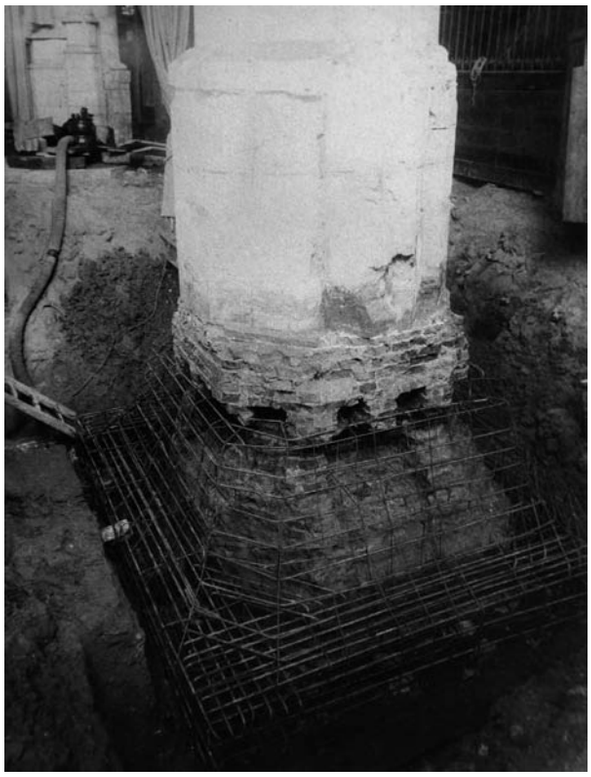

103 Funderingsherstel van zuil 20 onder het orgel, 1916 (foto AHGG).

De gevels en de zuilen (afbeelding 111)

Veel gevels werden voor de Tweede Wereldoorlog gewijzigd of vernieuwd.[72] Bij de ontmanteling van de kerk kwamen in de drie meest westelijke traveeën van de oude noord- en zuidbeuken de oorspronkelijke vijftiende-eeuwse binnenwanden met sporen van de oude traveemaat tevoorschijn. Deze werden gereconstrueerd. De zuilen werden, soms compleet met basement en kapiteel, gerestaureerd of vernieuwd. Gedurende de restauratie werd de kerk inwendig opnieuw gepleisterd.

1893-1910 De noordzijde

Aan de noordzijde van de kerk werd veel van het oorspronkelijke muurwerk vervangen.[73] De topgevels 1a, 1b en 1c werden grotendeels vernieuwd en dat geldt ook voor de steunbeer ten noorden van de toren. Van de noordelijke dwarskapellen werden gevel 2 en 5 vernieuwd en van 3 en 4 werden de topgevels vervangen. De boog tussen de twee meest westelijke dwarskapellen aan de noordzijde bleek te zijn verzakt. Hij werd ontpleisterd, hersteld en opnieuw gevoegd. Ook het herstel van de scheefgezakte kopgevel (gevel 7) van het transept werd rigoureus aangepakt: hij werd afgebroken en geheel opnieuw opgemetseld. Het venster kreeg toen een middenstijl van Bremersteen. De twee blindnissen in de westgevel van de noordarm werden uitgebroken en met waalsteen dichtgemetseld. De oostgevel van de noordarm (gevel 8) werd hersteld.

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 160

1910-1930 De zuidzijde

Ondanks het feit dat aan de zuidzijde terughoudender werd gewerkt en niet meer alles klakkeloos werd vervangen, is ook hier veel van het oorspronkelijke materiaal verdwenen.[74] Het verweerde portaal in de westgevel van de zuidbeuk (gevel 29) werd in zijn geheel vervangen.

De zuidgevel van de oude zuidbeuk met in de tweede travee de verweerde vijftiende-eeuwse entree (gvel 28B) werd eveneens ingrijpend hersteld. De topgevels 28C en 28B werden vrijwel geheel nieuw opgetrokken. Van het onderste deel van gevel 28C bleek het metselwerk zozeer door de brand van 1552 te zijn aangetast dat de verbrande gedeelten moesten worden uitgehakt om opnieuw te worden ingemetseld, waarbij gebruik gemaakt werd van oude funderingsstenen.

Het oude portaal in gevel 28B bleef grotendeels intact. De profielen bleven behouden en de overige steenblokken werden vernieuwd. Ook de steunbeer tussen gevel 28B en 28A vereiste slechts gedeeltelijke vernieuwing van de natuurstenen kantstukken van de nissen met gebruikmaking van oud materiaal.

In de notulen van de restauratiecommissie uit 1917 wordt opgemerkt dat in de oude zuidbeuk het metselwerk uit verschillende perioden dateert en dat het daardoor een grote verscheidenheid aan baksteen en natuursteen laat zien. Omdat men regelmatig en stabiel metselwerk wilde, zijn onder andere de grote blindnissen in gevel 28A, de voormalige doorgangen naar de Heilig-Grafkapel, opnieuw dichtgemetseld.[75] Het venster in topgevel 28A werd naar beneden toe verlengd tot op de oude lijst van de borstwering.[76] De nieuwe natuurstenen topgevels werden zonder hogels uitgevoerd en bekroond met eenvoudige knoppen.

Van de vier zuidelijke dwarskapellen werden de binnenzijden van de gevels, de bogen, de wandzuilen en de kapitelen schoongemaakt, hersteld of vernieuwd. Gevel 28 werd geheel en 27 vrijwel geheel vervangen. De wandzuil tussen gevel 26 en 27, waarvan het kapiteel goed bewaard was gebleven, werd met gebruikmaking van nieuw materiaal vervangen. De buitenmuren van de drie meest oostelijke gevels werden aan de buitenzijde ter dikte van de helft van de muur vervangen. Ook hier werden de topgevels afgebroken en zonder hogels opgetrokken met oud materiaal. De vensterstijlen werden vernieuwd in zandsteen.[77]

Alle gevels van de zuidarm zijn nog bekleed met de oorspronkelijke Gobertange, maar het tijdens de eerdere werkzaamheden aangebrachte voegwerk moest worden vervangen.

De zuidgevel van het transept werd hersteld waarbij het oorspronkelijke natuursteen van het Margaretha van Parmaglas (glas 23) in 1913 geheel werd vervangen door Gildehauser zandsteen. De op de kopgevel aansluitende steunberen en de hogels en kruisbloemen werden hersteld.[78]

De hoek tussen de zuidarm en de zuidelijke omgang bleek ter hoogte van de lichtbeuk te zijn verzakt. Om het geheel te herstellen werd al het metselwerk, compleet met de twee blindnissen, geheel uitgebroken.[79] De dakvoet werd in de verzakte toestand gehandhaafd, maar de sporen werden aangevuld met beton. In het middenschip en de kruising vonden in deze periode aan de gevels en de zuilen slechts kleinschalige herstelwerkzaamheden plaats.

1900-1930 Het koor

Ook in de kooromgang hebben de meest ingrijpende werkzaamheden aan de noordzijde plaatsgevonden.[80] Al in 1895 was aan de noordzijde een boog tussen twee zuilen, die gevaarlijk verzakt was, uitgebroken en opnieuw geplaatst. Onbekend is om welke boog het gaat. Ook de muurzuil

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 161

en de achterliggende steunbeer tussen gevel 12 en 13 en de topgevels van 10, 11 en 12 werden vernieuwd. De meeste steunberen van het noordelijke deel van de kooromgang werden geheel of gedeeltelijk vervangen.

De zuidzijde en de sluiting werden later aangepakt en daar is het principe van 'Behouden gaat voor vernieuwen' consequenter toegepast. Toch is ook daar fors ingegrepen. Zo werd in 1934 in gevel 14 een doorbraak gecreëerd voor de bouw van de Van der Vormkapel. De topgevel van 15 werd opnieuw opgemetseld met de oude hogels en een nieuwe bekroning. In gevel 16 werden twee smalle doorgangen gemaakt voor een toilet tegen de buitenzijde. Topgevel 17 werd vernieuwd, waarbij een doorgang naar het oosten werd gemaakt. Gevel 18 werd hersteld en de topgevel vernieuwd. Van de topgevels 19 en 20 werd het beeldhouwwerk geheel bijgewerkt. De topgevels werden opnieuw opgemetseld met oude hogels en dekstukken tussen nieuwe geprofileerde blokken. Ook hier vervingen eenvoudige knoppen de verdwenen oorspronkelijke kruisbloemen. Ten slotte werd het buitenwerk bij het meest westelijke raam (21) geheel gerestaureerd. Bij het herstel van de oostgevel van de zuidarm werd de oostelijke steunbeer naar beneden toe doorgetrokken.

In de lichtbeuk van het koor werden de vier zuidelijke koorvensters hersteld. Dat gebeurde kort voor en na het begin van de Tweede Wereldoorlog.[81] De traceringen zijn hier, in tegenstelling tot die van de overige vensters van de lichtbeuk van het koor, uitgevoerd in trachiet. De vensters van de noord- en oostzijde hebben zandstenen traceringen. De aansluitende inwendige neggen en bogen moesten grotendeels worden vernieuwd en ook het muurwerk eronder werd hersteld.

In 1934 verdween de koorinrichting die timmerman Jan Bleuland in 1776 had gemaakt. De schotten rond het hoogkoor werden definitief verwijderd. De preekstoel staat sinds de jaren zeventig in de zuidarm van het transept.

De zuilen

Een groot aantal zuilen in de kerk werd meer of minder grondig aangepakt.[82] Alle koorzuilen en -bogen waren bijvoorbeeld al in een vroeg stadium van de restauratie ontpleisterd en opnieuw gevoegd. Vooral aan de zuidkant werden de zuilen rigoureus aangepakt. Aan de oostkant werd de 'inwendige pijler natuursteen, die grootendeels verbrand was en door baksteen was aangevuld' hersteld en de zuilen tegenover de gevels 16 en 17 werden zelfs met basement en al vernieuwd.

Van de sluiting werden ook alle wandzuilen en steunberen hersteld. De wandzuil tussen gevel 15 en 16, waarvan de natuursteen door brand was aangetast werd vernieuwd en de twee aangrenzende wandzuilen van gevel 18 werden hersteld. Van de kapitelen van de wandzuilen 16 en 17 werden ontbrekende delen bijgemaakt. Enkele kapitelen elders in de kerk die geheel moesten worden vernieuwd, bleven onbekapt. Later koos de bouwcommissie alsnog voor bijbelse onderwerpen voor deze kapitelen, maar dat project bleef grotendeels onvoltooid met uitzondering van enkele kapitelen in de zuidzijde van de kooromgang.[83]

In 1901 werden de twee oostelijke kruisingspijlers (1 en 2), verstevigd met een ondergrondse versterking.[84] De hoekzuilen en bogen tussen de kooromgang en het transept werden ondergronds met heipalen en metselwerk versterkt. Bovendien bleek dat de zuidelijke hoekzuil tussen omgang en transept en het metselwerk daarboven ernstig waren beschadigd door de brand van 1552 (afbeelding 104). De hoek werd daarom kaal gehakt. Doordat tegen het oude pleisterwerk verder werd gemetseld, werd de scheiboog tussen het zuidelijke deel van de omgang en de zuidarm versmald. Aan

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 162

104 Tijdens de restauratiewerkzaamheden in 1917 bleek hoe groot de brandschade in de kerk was. Hier gaat het om de hoek tussen de zuidelijke dwarsarm en de zuidelijke omgang, 1917 (foto SAMH).

105 Tijdens de vooroorlogse restauratiewerkzaamheden werden de hoeken tussen het transept en de kooromgang ontmanteld. Daarbij bleek dat de hoekpijlers bij de brand 1552 zwaar waren beschadigd. Tijdens de restauratie werden deze elk verstevigd door een breed tussenstuk toe te voegen en bij de naoorlogse restauratiewerkzaamheden heeft men deze situatie gehandhaafd, 2008 (foto Henkjan Sprokholt).

de noordzijde vond een vergelijkbare ingreep plaats. Tussen de hoekzuilen die voorheen vrijwel pal tegen elkaar aan stonden, bevindt zich nu een vrij breed tussenstuk (afbeelding 105).

In de oude zuidbeuk werd de hoekzuil tussen gevel 28A en 28 vernieuwd en voorzien van een onbehakt kapiteel. Hetzelfde gebeurde bij de hoekzuil tussen 28 en 27. Zuil 18 bleek zo ernstig aangetast door de brand van 1552 dat hij grotendeels moest worden vernieuwd met natuursteen die elders uit het werk was vrijgekomen, zodat de schacht in kleur bij het oorspronkelijke werk zou passen.

De houtconstructie

Een aantal ingrepen in de houtconstructie had consequenties voor het uiterlijk van het gebouw. Tijdens de eerste jaren van de vooroorlogse restauratiewerkzaamheden werden onder de constructie in het middenschip van 1590 ter versteviging de al genoemde balken geplaatst.[85]

In het algemeen kan worden gesteld dat veel van de vergane standbenen, gordingen en sporen tijdens deze eerste restauratiecampagne, werden aangevuld met beton. Dat gebeurde in de kooromgang en in de noordelijke en zuidelijke zijbeuken. Ook over aangetaste muurplaten en koppelhouten, zoals in de noordelijke dwarskapellen, werd beton gestort.

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 163

De daken werden waar nodig hersteld. De dakvlakken die zich buiten beeld bevonden, bleven met pannen gedekt terwijl de andere van leien werden voorzien.

Het herstel in de kappen bestond uit vervanging van muurplaten, muurklossen en verbindingen van kilkepers waar dat nodig was . De dakbedekking en de sparren werden geheel vernieuwd en doorgezakte spanten werden rechtgezet en bijgewerkt. Gordingen werden indien nodig vernieuwd. In de kap werden ook de achttiende-eeuwse vensterstijlen verwerkt, die tijdens de restauratie waren vervangen door natuurstenen exemplaren.

De toren

In het achttiende-eeuwse torenportaal werd het pleisterwerk verwijderd en het bak- en natuursteen van het gewelf hersteld.[86] Ook het deel van de oostgevel van de toren dat zich in de kerk bevindt werd ontpleisterd.

6 Details van de restauratie na 1945

De funderingen

Omdat de kerk na de Tweede Wereldoorlog nog steeds bleek te verzakken werd besloten om de funderingen van de buitenmuren met behulp van zogenaamde waalpalen rigoureus aan te pakken. Naast de gevels werd dwars door de bestaande funderingen geboord.[87]

Veel zuilen waren in het begin van de twintigste eeuw al opnieuw gefundeerd. Tijdens deze tweede campagne was funderingsherstel van de koorzuilen niet nodig, maar de overige zuilen moesten opnieuw worden aangepakt.[88]

Bij het funderingsherstel werd een techniek toegepast waarbij de oude funderingen werden geïnjecteerd met kunsthars en vervolgens met stalen buizen, betonnen balken en stalen liggers gefundeerd (afbeelding 106).[89] Voor deze betonconstructies waren grote ontgravingen nodig en aanzienlijke delen van de bestaande funderingen moesten worden weggehakt.

De gevels en de zuilen

Bij de gevels en de zuilen werd terughoudender te werk gegaan dan tijdens de vooroorlogse campagne.[90] Waar nodig werd het voegwerk hersteld en de hele kerk werd van een nieuwe pleisterlaag voorzien. Na demontage van het orgel ten behoeve van restauratie, was het mogelijk daarachter, in het westelijke deel van het middenschip, herstelwerk te verrichten aan de muren, de ramen, het gewelf en het dak.[91]

In de hoek tussen de zuidarm van het transept en de zuidelijke omgang moesten de herstelwerkzaamheden uit het begin van de twintigste eeuw worden gecorrigeerd. In de jaren zestig bleek de hoek namelijk, ondanks de eerdere ingreep opnieuw in zeer slechte staat te verkeren. Het muurwerk boven het kapiteel werd geheel vernieuwd. De oorspronkelijke toestand waarbij de hoekzuilen vrijwel naast elkaar gestaan hadden, werd daarbij niet teruggebracht.[92]

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 164

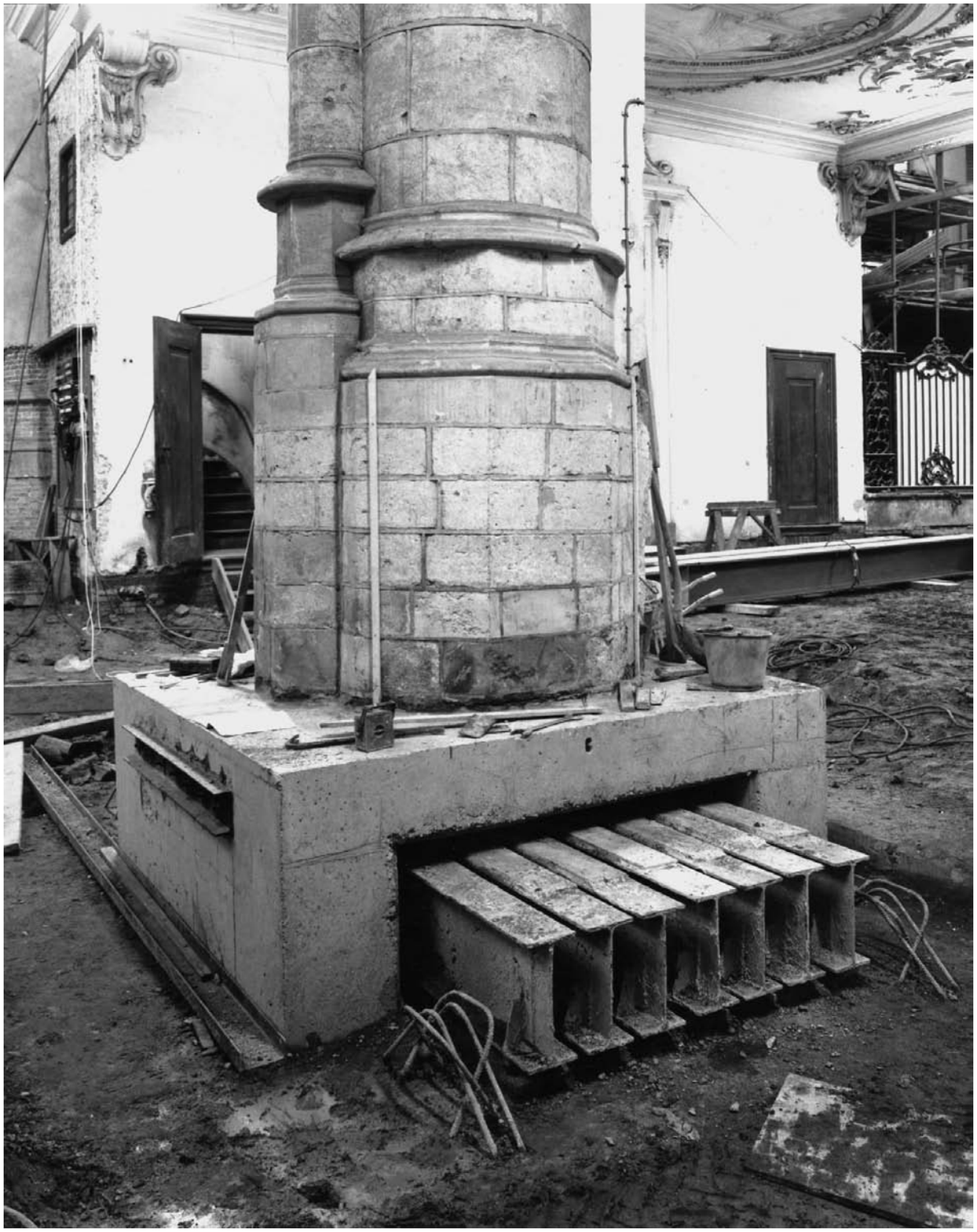

106 Funderingsherstel tijdens de naoorlogse restauratiecampagne. De oude funderingen werden geïnjecteerd met kunsthars en vervolgens met stalen buizen, betonbalken en stalen liggers gefundeerd, ca. 1975 (foto AHGG).

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 165

Het koor

In het koor waren geen grootschalige restauratiewerkzaamheden nodig.[93] Wel werden de spitsbogen van de ramen 54 en 55 vanwege de slechte staat waarin ze verkeerden geheel weggenomen. De bogen werden hersteld en het nieuwe metselwerk is nog altijd duidelijk herkenbaar. Het donkere metselwerk aan de buitenzijde van de gevel bleef wel behouden.

De toiletruimte tegen het zuidoostelijke deel van de koorsluiting die uit de eerste restauratiecampagne dateerde, werd verwijderd en de toegang werd weer dichtgezet.

De houtconstructie

Alle tijdens de voorgaande restauratie aangebrachte betonnen aanvullingen in sporen, gordingen en spantbenen en de betonnen afdekking van vergane muurplaten en koppelhouten werden in hout hersteld. De dakvoet en de muurplaten verkeerden in vrijwel de hele kerk in zeer slechte staat en moesten overal worden vernieuwd.

Het middenschip en de kruising

De noordgevel van het middenschip was in de loop der eeuwen naar de toren toe steeds verder naar buiten gaan wijken.[94] Dit was het gevolg van de verwijdering van een balk in het middenschip voor de bouw van het Moreau-orgel tussen 1733 en 1736. De houten kapspanten waren daardoor niet meer betrouwbaar en er moest constructief worden ingegrepen. De verzakking werd gecorrigeerd door een staalconstructie aan te brengen die de oorspronkelijke spantjukken en de tijdens de vooroorlogse werkzaamheden toegevoegde grenen balken verving.

In de achttiende eeuw was, waarschijnlijk tegelijk met het aanbrengen van het gewelf in de kap in het westelijke deel van het middenschip een bordes met trap en toegang tot het gewelf boven de lichtbeuk gemaakt. Dit geheel was tijdens de vooroorlogse restauratiewerkzaamheden verwijderd.[95] Na de oorlog werd deze ingreep hersteld en een nieuw bordes met trap en toegang tot het gewelf gemaakt. Een en ander wordt aan het oog onttrokken door het orgel. In de zuidarm werden nieuwe rozetten in het gewelf geplaatst en buiten werd ten slotte nog de spits van de vieringtoren hersteld.

Het koor en de omgang

De rozet van de koningsstijl in de koorsluiting werd nieuw gemaakt naar het voorbeeld van die uit de Nieuwe Kerk te Amsterdam.[96] De koppen van de balken waren verrot, maar de korbelen en de sleutelstukken werden zoveel mogelijk hergebruikt. De klossen moesten worden vervangen, maar de fratskoppen werden zoveel mogelijk behouden. Die bij de ramen 16, 17 en 18 werden bijvoorbeeld niet vervangen. In de kooromgang werd de dakvoet hersteld.[97]

De toren en de daken

De enige forse ingreep in de toren was noodzakelijk vanwege houtrot in de vierde geleding en in de spits.[98] Daartoe moesten de luidklokken worden verwijderd wat op zijn beurt ook verwijdering van de klokkenvloer in de derde geleding noodzakelijk maakte. Deze vloer kwam na de res-

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 166

tauratie niet meer terug. Het frame van de torenspits bleek in orde en werd herplaatst. Wel werd vervanging van alle muurstijlen noodzakelijk geacht.

Alle daken werden opnieuw gedekt. Tussen 1984 en 1989 is aan de buitenzijde van de glazen beschermend glas aangebracht.

Verwerkte natuursteen

De vijftiende- en zestiende-eeuwse kerkrekeningen maken duidelijk dat bij de bouw van de kerk vooral gebruik is gemaakt van baksteen, Gobertangesteen en Bentheimer zandsteen. Al deze materialen zijn in de kerk zelf nog steeds aanwezig.

Tijdens de restauratiewerkzaamheden zijn nog verschillende andere soorten natuursteen verwerkt hoewel ook veel materiaal werd hergebruikt. Tot circa 1910 werd voor het herstel van de zuilen veel gebruik gemaakt van aanvullingen in Udelfanger zandsteen. Er is ook gewerkt met andere soorten zandsteen, met kalksteen en met trachiet.

In de periode na 1920 werd vooral de in de notulen vermelde Bömer steen toegepast. [99] Bentheimer zandsteen werd hergebruikt. Ten slotte is voor veel montants, dagkanten en gootlijsten gewerkt met Vaurion, een Franse kalksteen. In de lichtbeuk van het koor en de gevels van de zuidarm bevindt zich op dit moment nog de grootste hoeveelheid oorspronkelijke Gobertangesteen.

7 Conclusie

De vooroorlogse restauratiewerkzaamheden, die aan het einde van de negentiende eeuw waren begonnen, startten aan de noordoostkant van de kerk, bij de kooromgang. Daarna werden achtereenvolgens het overige deel van de noordzijde, de westzijde en de zuidzijde van de kerk aangepakt en de campagne eindigde aan de oostzijde van de kooromgang. Op dat moment was men dus in feite rond, maar ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog konden de werkzaamheden niet definitief worden afgerond.

Tijdens de vooroorlogse restauratiecampagne werd in Nederland uitgebreid gediscussieerd over de beste restauratieaanpak voor monumenten als de Sint-Janskerk en in 1917 werden op initiatief van de KNOB algemene *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* vastgesteld. Die landelijke discussies en de gevolgen ervan in de praktijk, zijn nog duidelijk afleesbaar aan de Sint-Janskerk.

In de eerste jaren van de restauratie was er geen duidelijke visie op hoe de kerk gerestaureerd moest worden. Kromhout en Cuypers volgden aanvankelijk vooral de landelijke trend die erop neerkwam dat vanuit esthetische overwegingen veel werd gesloopt en in historiserende stijl herbouwd of aangevuld. Dat komt onder andere tot uitdrukking in de sloop van alle kerkhuisjes en in de volledige herbouw in oude vorm van de aanbouwen die tegen de noordzijde van de kooromgang en tegen de oude noordbeuk hadden gestaan. Ook de noordelijke kopgevel van het transept werd zonder constructieve noodzaak vervangen. Deze aanpak hoeft geen verbazing te wekken. In de begeleidende Commissie voor de Restauratie van de kerk zat namens het rijk jhr.

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 167

107 In 1965 werd deze schouw op de orgelzolder aangetroffen. Links ervan bevond zich een secreet ofwel wc voor de klokkenluiders. Beide zijn tijdens de restauratie verwijderd. Waarom de schouw daar was gebouwd is onbekend, ca. 1965 (foto AHGG).

B.W.F. van Riemsdijk die zich met Pierre Cuypers en Victor de Stuers altijd sterk had gemaakt voor deze manier van restaureren.

De vaststelling van de Grondbeginselen in 1917 en de instelling van de rijkscommissie die restauraties aan de hand van die Grondbeginselen beoordeelde maakten een einde aan deze manier van werken. Het beginsel 'behouden gaat voor vernieuwen' gold vanaf dat moment als norm en reconstructie werd van de hand gewezen.

Het feit dat voor de Sint-Janskerk nooit een duidelijke restauratievisie was opgesteld, maakte een koerswijziging makkelijk. De restauratiemethode werd dan ook vanaf 1917 fundamenteel gewijzigd. Dat komt het duidelijkst tot uiting in de restauraties van de drie in oorsprong vijftiende-eeuwse portalen aan de westkant van de kerk. Kort na elkaar werden het torenportaal, het westportaal in de zuidbeuk en het portaal in de oude zuidbeuk aangepakt. De lijsten rond het torenportaal lagen bij de vaststelling van de Grondbeginselen en de start van de commissie al klaar

05 vd Berg 139-168:proefje tekst 9/17/08 9:49 AM Pagina 168

om te worden geplaatst. Ondanks het historiserende karakter ervan mocht dit werk daarom toch worden uitgevoerd. De afdeklijst van de spitsboog van datzelfde torenportaal en de bijbehorende decoratieve elementen lagen echter nog op de tekentafel en de plannen daarvoor moesten worden bijgesteld. In het torenportaal zijn daardoor historiserende en eigentijdse vormen naast elkaar te zien.

De commissie boog zich op dat moment ook over een aantal andere belangrijke restauraties in Nederland waarbij telkens discussie ontstond tussen hen die een historiserende aanpak voorstonden, zij die uitgingen van het beginsel 'behouden gaat voor vernieuwen' en een derde groep die bestaand werk door moderne kunstenaars wilde laten vervangen. In de eerste jaren na de oprichting van de commissie en de vaststelling van de Grondbeginselen was de commissie duidelijk nog op zoek naar een juiste omgang met oorspronkelijk materiaal. Zowel binnen als buiten de commissie vonden hierover heftige discussies plaats en ook Gouda ontkwam daar niet aan. De restauratie van het portaal in de westzijde van de zuidbeuk werd ten gevolge van de nieuwe ontwikkelingen op een totaal andere manier benaderd. Ondanks dat er nog veel van het oorspronkelijke portaal en het beeldhouwwerk aanwezig was, werd het geheel vervangen in moderne vormen. Deze ingreep maakte Gouda een onderwerp van een fel debat in de vakwereld.

Bij het laatste te restaureren portaal van de Sint-Janskerk in Gouda, dat in de oude zuidbeuk, werd vooral geconsolideerd en alle partijen lijken het daarover eens te zijn geweest.

Na de Tweede Wereldoorlog bleek ingrijpend herstel van de kerk opnieuw noodzakelijk. Daarbij ging het vooral om funderingsherstel. Dit werd gecombineerd met de aanleg van een verwarmingsysteem met convectorputten. Als gevolg van die ingrepen verdween het bodemarchief zonder dat het werd onderzocht. Tevens werden achterhaalde en verkeerde ingrepen uit de eerste restauratiecampagne hersteld. Met uitzondering van het bankenplan waarvan een belangrijk deel werd verwijderd, bleef de inrichting vrijwel ongewijzigd.

06 samenvatting 169-178:proefje tekst 9/17/08 9:50 AM Pagina 169

Samenvatting en conclusies

Samenvatting

De Sint-Janskerk zoals wij die vandaag de dag kennen, is in hoofdzaak ontstaan na de grote kerkbrand van 1552. Desondanks speelt de opzet van de verwoeste voorganger een grotere rol dan tot nu toe werd aangenomen. Deze voorganger was het resultaat van een aantal belangrijke bouwcampagnes die tussen 1390 en 1550 plaats vonden. De bewaard gebleven bouwsporen van die voorgangers zijn in het kader van dit onderzoek geïnterpreteerd en getoetst aan de bewaard gebleven archiefbronnen. Vooral de grafboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw evenals de kerk-

108 *Doorkijk vanuit het zuiden naar het westen. Toegeschreven aan Hendrik C. van Vliet, ca. 1661. Olieverf op doek (31 x 4,15) (foto AHGG).*

06 samenvatting 169-178:proefje tekst 9/17/08 9:50 AM Pagina 170

rekeningen die vanaf 1543 met een onderbreking tussen 1552 en 1557 tot heden bewaard zijn gebleven, waren hiervoor een belangrijke bron.

Uiteindelijk is het mogelijk gebleken de bouwgeschiedenis van de Sint-Janskerk voor het grootste gedeelte te reconstrueren. Het vroegst bekende kerkgebouw dat op deze plaats stond, moet een dertiende-eeuwse bakstenen zaalkerk zijn geweest. Die kerk fungeerde aanvankelijk als hofkapel van de heren van der Goude, maar kreeg in 1278 de functie van parochiekerk voor de groeiende bevolking. De zaalkerk is waarschijnlijk in de loop van de veertiende eeuw uitgebreid met zijbeuken en mogelijk met een klein koor in verband met de toenemende bevolking. Rond 1350 kwam een westtoren tot stand, die deels in de bestaande kerk werd gebouwd. De onderste geleding van de huidige toren dateert nog van die tijd. De bouw van de toren viel samen met de aanleg van de verdedigingswerken van de stad en de toren had de functie van uitkijk- en wachttoren.

In 1413 werd een driebeukige bakstenen hallenkerk gewijd waarvan de bouw rond 1390 moet zijn begonnen. Het driezijdig gesloten koor van deze kerk was voorzien van drie hoge bakstenen topgevels en de traveemaat van die kerk was de helft zo groot als die van de huidige. Uit vergelijking met een aantal andere Hollandse stadskerken uit deze periode blijkt dat de architectuur verwantschap vertoonde met onder andere die van de Oude Kerk in Amsterdam, die ongeveer in dezelfde periode werd verbouwd. Over de bouwmeester die bij de Goudse kerk betrokken moet zijn geweest, is niets bekend.

Tussen 1475 en 1485 werd de bakstenen Sint-Janskerk verbreed met twee extra zijbeuken die zich vanaf de huidige derde travee naar het oosten toe uitstrekken. In directe aansluiting daarop werd de kerk tot 1510 ook in de lengte uitgebreid door de bouw van een basilicaal koor met vijfzijdige kooromgang. Al deze nieuwe bouwdelen werden bekleed met Gobertangesteen. De traveemaat van het schip van de verbouwde kerk bleef onveranderd, namelijk de helft van de huidige. Voor het koor werd een bredere traveemaat gekozen. De kooromgang werd voorzien van topgevels met brede vensters die werden gevuld met gebrandschilderd glas. Uit de Goudse kerkrekeningen uit het einde van de vijftiende eeuw wordt niet duidelijk wie de bouwmeester van deze campagne was.

De kooromgang vertoont grote gelijkenis met die van de Oude Kerk in Amsterdam en met die van de voormalige Nieuwezijds Kapel in dezelfde stad. De bouw van beide Amsterdamse kooromgangen was tegen 1460 afgerond. De overeenkomst heeft hoogstwaarschijnlijk te maken met de stedenbouwkundige ligging van de kerken. De Goudse en Amsterdamse kerken en de kapel lagen destijds namelijk aan drie zijden ingeklemd tussen de stedelijke bebouwing en alleen aan de oostzijde had men vrij zicht op die gebouwen. Alleen aan die kant kon de architectuur van de kerk bijdragen aan het stedelijke prestige.

Kort na de afronding van het Goudse koor in 1510 moet het besluit zijn genomen om het vijfbeukige hallenschip te moderniseren zodat het meer zou aansluiten bij het nieuwe koor. De keus viel op een plan waarbij de kerk een basilicale opzet zou krijgen, dus een middenschip met lichtbeuk. De buitenste zijbeuken, die tussen 1475 en 1485 tot stand waren gekomen, werden daarbij gewijzigd in dwarskapellen. Deze kregen een dubbele traveemaat ten opzichte van die van het middenschip. De uitvoering van het nieuwe plan nam een aanvang rond 1515.

Uit de kerkrekeningen uit de jaren veertig van de zestiende eeuw blijkt dat deze wijziging van

06 samenvatting 169-178:proefje tekst 9/17/08 9:50 AM Pagina 171

de buitenste zijbeuken tot dwarskapellen al vóór 1550 moet zijn afgerond. Net als het plan van de vijftiende-eeuwse hallenkerk en dat van de kooromgang gaat ook dit concept van dwarskapellen terug op de architectuur van de Oude Kerk in Amsterdam. De Sint-Janskerk was tussen 1475 en 1485 van twee extra zijbeuken voorzien en de Oude Kerk in Amsterdam werd tussen 1485 en 1505 verbreed. In tegenstelling tot de Sint-Janskerk gebeurde dat in Amsterdam direct door de bouw van vier dwarskapellen ter weerszijden van het schip. Deze dwarskapellen hadden een dubbele traveemaat ten opzichte van die in het schip. Gouda volgde dit concept korte tijd later na door de aanpassing van de buitenste zijbeuken.

Uit de zestiende-eeuwse kerkbronnen wordt niet duidelijk wie als bouwmeester de Goudse bouwcampagne van na 1515 leidde. Clemens van der Goude is op grond van niet-Goudse bronnen vaak genoemd als potentiële bouwmeester en waarschijnlijk was hij inderdaad degene die de leiding had. Uit andere archiefbronnen is in ieder geval bekend dat hij in 1512 in Gouda gevestigd was en ook dat hij vóór 1542 betrokken is geweest bij de totstandkoming van het sacramentshuis voor de Sint-Janskerk.

Uit het feit dat Clemens van der Goude zich vooral bezighield met het ontwerp en de bouw van torens en poorten zoals een nieuwe toren van de Sint-Nicolaaskerk in Kampen, een poortgebouw van kasteel Liesvelt en de vieringtoren van de Haarlemse Sint-Bavokerk blijkt dat hij een goed ontwikkeld constructief inzicht had. Gezien zijn faam, ervaring met grote constructieve ingrepen én het feit dat hij in de periode van de verbouwing in Gouda gevestigd was, neem ik aan dat hij de bouw van de dwarskapellen in Gouda heeft geleid.

In 1552 viel de kerk ten prooi aan een grote verwoestende brand waarna er van het gebouw weinig meer overeind stond. De net afgeronde dwarskapellen werden in ere hersteld maar daarnaast boden de herstelwerkzaamheden de gelegenheid om ook in het middenschip de traveemaat te verdubbelen. Door die laatste ingreep konden de Goudse bestuurders dit uitgangspunt, in tegenstelling tot hun collega's van de Oude Kerk in Amsterdam, tot het uiterste doorvoeren. Hierdoor straalt het interieur van de kerk een grote eenheid en ruimtelijkheid uit. De dwarsassen in de breedte werden nu even belangrijk als de longitudinale aanleg van het schip en de binnenste zijbeuken.

In de kerkrekeningen en de vroedschapresoluties wordt de betrokken bouwmeester dit keer duidelijk genoemd. Het gaat om Cornelis Fredericksz van der Goude die net als Clemens van der Goude veel ervaring had met constructief ingewikkelde werken elders in Holland en daarbuiten. Cornelis Frederickszoon van der Goude was tussen 1523 en 1560 betrokken bij de bouw van de kerken in Hoornaar, Culemborg, Schoonhoven en Tiel. In 1544 herstelde hij de afgebrande Maria-Hemelvaartkerk in Vianen. Hier werkte hij, behalve aan de herstelwerkzaamheden, ook aan de reductie van het aantal schiptraveeën tot drie. In 1550 werkte hij in Rotterdam aan stedelijke projecten zoals de toren van de Sint-Laurenskerk. Een heel ander bekend werk van hem is de Oosterse Sluis te Halfweg.

In de loop van de jaren zeventig van de zestiende eeuw werd het herstel van de Sint-Janskerk afgerond. De beeldenstorm ging grotendeels aan de kerk voorbij. Dat was te danken aan de voorzorgmaatregelen van het stadsbestuur maar ook aan het feit dat de kerk in die periode nog volop in verbouwing was.

Men kon nu eindelijk een begin maken met de bouw van de lang verwachte lichtbeuk, maar tengevolge van de oorlogsperikelen rond 1572 moest deze bouwcampagne nog een tijd worden

06 samenvatting 169-178:proefje tekst 9/17/08 9:50 AM Pagina 172

uitgesteld. Intussen zocht men wel naar geschikt bouwmateriaal dat in ons land op dat moment vrij makkelijk te verkrijgen was door de sloop van veel kloostergebouwen aan het einde van de zestiende eeuw. Zo bezocht de Goudse stadstimmerman Claes Wiertszn in 1587 het Observantenklooster in Amersfoort om te kijken of de bestaande kap van de kloosterkapel aldaar kon worden gebruikt voor de Goudse lichtbeuk. Dat bleek niet het geval, maar enkele jaren later, in 1590 kwam in Gouda zelf veel bouwmateriaal, waaronder de kerkkap van het Goudse Maria-Magdalenaklooster beschikbaar. De lichtbeuk werd toen snel opgetrokken. Na de bouw van de lichtbeuk op het middenschip werd ten slotte de toren van de bovenste, met natuursteen beklede geleding voorzien. Deze geleding is ontworpen door de aannemer en metselaar Dirck Luyten. Zijn gesigneerde tekeningen zijn bewaard gebleven in museumgoudA en het streekarchief Midden-Holland. Het werk voerde hij uit met de steenhouwer Unico Cardon.

Na de afronding van de toren in de vroege zeventiende eeuw beschouwden de kerkmeesters het gebouw als voltooid. Het hier gepresenteerde onderzoek maakt duidelijk dat in de eeuwen daarna aan het gebouw zelf niet veel meer werd gewijzigd. De kerkrekeningen vermelden tot en met de achttiende eeuw vooral onderhoud- en inrichtingswerkzaamheden. Ook de Reformatie was van weinig invloed. Het gebouw werd in de jaren zeventig van de zestiende eeuw met niet meer dan een paar kleine ingrepen aan het nieuwe geloof aangepast. Uiteraard verdwenen uitgesproken katholieke interieurstukken zoals het hoogaltaar en het sacramentshuis en alle overige altaren uit de kerk. De altaren werden op den duur echter vervangen door grafmonumenten en epitafen, wat de kerk nog steeds een kleurrijk en vol aanzien gaf.

Pas in de achttiende eeuw kreeg men oog voor de modernisering van het interieur. Zo werd de kap vanaf de jaren dertig voorzien van gewelfbeschot en kwam aan de westzijde van het schip het huidige Moreau-orgel tot stand. In de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw werd het interieur van zowel koor als preekkerk verder vervolmaakt naar de smaak van de kerkmeesters. In die periode kwam het huidige koorhek tot stand naar een ontwerp van de beroemde stucwerker en architect Jacob Otten Husly. Hij won de prijsvraag die de kerkmeesters hiervoor hadden uitgeschreven. In het middenschip werd een nieuw bankenplan met imposante preekstoel en dooptuin, eveneens naar ontwerp van Otten Husly, gerealiseerd.

De Franse tijd en de toen gepropageerde vrijheid, gelijkheid en broederschap waren van grote invloed. In de eerste plaats veranderde de inrichting ingrijpend. De kerk werd ontdaan van alle wapen- en grafborden en andere eertekenen van de gegoede burgerij en de adel. Door tal van maatregelen, waaronder het verbod op het begraven in kerken, verloor de kerk belangrijke bronnen van inkomsten. Bovendien kon de stad door de scheiding tussen kerk en staat financieel niet meer bijspringen. Hierdoor was het kerkbestuur in de loop van de negentiende eeuw steeds minder in staat de kerk naar behoren te onderhouden. Halverwege de negentiende eeuw kwam weliswaar het huidige imposante bankenplan tot stand, maar de verwachting van de kerkmeesters dat deze investering nieuwe inkomsten uit verkoop en verhuur van zitplaatsen zou genereren, kwam niet uit. Als gevolg van dit alles verkeerde de kerk aan het einde van de negentiende eeuw in deplorabele toestand. Het gebouw moest dringend worden gerestaureerd en vanaf 1897 werden de voorbereidingen hiervoor getroffen.

De restauratiecampagne startte in 1898 en ging tot in de Tweede Wereldoorlog door. Tijdens die campagne werd op landelijk niveau uitgebreid gediscussieerd over wat de beste restauratie-

06 samenvatting 169-178:proefje tekst 9/17/08 9:50 AM Pagina 173

aanpak voor monumenten zoals de Sint-Janskerk was. Die landelijke discussies en de gevolgen ervan in de praktijk zijn nog duidelijk afleesbaar aan de Sint-Janskerk. Zo is aan de westzijde de overgang van restauratieopvattingen duidelijk zichtbaar in het torenportaal, het zogenaamde Kromhoutportaal in de westgevel van de zuidbeuk en het oude portaal in de zuidgevel van dezelfde beuk. In 1917 werd de historiserende opvatting verlaten en ging men over op het toepassen van eigentijdse vormen. Laatstgenoemde manier van werken leidde tot heftige discussies in de vakwereld en Gouda was daardoor in 1917 even het middelpunt van restaurerend Nederland.

Na de Tweede Wereldoorlog bleek herstel van de kerk opnieuw noodzakelijk. Dit keer ging het echter vooral om funderingsherstel. Daarnaast werden achterhaalde en verkeerd geachte ingrepen uit de eerste restauratiecampagne ongedaan gemaakt. Met uitzondering van het bankenplan waarvan het deel in de zuidbeuk werd verwijderd, bleef de inrichting vrijwel ongewijzigd.

Invloedssfeer

De architectuur van de Sint-Janskerk is veel meer beïnvloed door bovenlokale dan door lokale ontwikkelingen. Dat is ook wel te verwachten wanneer men bedenkt dat Gouda in de middeleeuwen tot de zes belangrijkste Hollandse steden behoorde en dat de Sint-Janskerk altijd de enige parochiekerk van de stad is geweest. Deze omstandigheden zijn bepalend geweest voor de omgang van het stadsbestuur en de kerkmeesters met de parochiekerk. Daarbij keken zij voortdurend over de eigen grenzen en sloten zij aan bij de architectuur van dat moment.

In de vijftiende en in de zestiende eeuw werd de kerk enkele malen grootscheeps uitgebreid en verfraaid. Voor het stadsbestuur, dat nauwe banden had met het kerkbestuur, was dit de manier om haar status en aanzien als belangrijke Hollandse stad tot uitdrukking te brengen. Ook de bouw van het Goudse stadhuis rond 1450 midden op het marktplein is een duidelijk resultaat van dit streven.

De twee vijftiende-eeuwse bouwcampagnes waarbij de grote bakstenen hallenkerk tot stand kwam en de kerk werd uitgebreid met extra zijbeuken en een basilicaal koor met omgang, zijn geïnspireerd door de moderniseringen die kort daarvoor bij de Oude Kerk in Amsterdam waren gerealiseerd. De Goudse omgang vertoont bovendien een grote overeenkomst met die van de voormalige Heilige Stede of Nieuwezijds Kapel die in 1908 werd gesloopt.

Aan het begin van de zestiende eeuw werden de buitenste zijbeuken getransformeerd tot dwarskapellen. Ook voor deze oplossing werd gekeken naar het ontwerp van de Oude Kerk in Amsterdam. Ten onrechte zijn de Goudse Sint-Janskerk en de Oude Kerk in Amsterdam in de vakliteratuur van de afgelopen decennia telkens weer tot het zogenaamde Haagse hallentype gerekend. De kerken van het Haagse hallentype, hebben een driebeukige aanleg en zijn voorzien van achter elkaar gelegen dwarsschepen waarvan de kappen die van het even hoge middenschip doorsnijden. De Sint-Janskerk en de Oude Kerk daarentegen hebben een vijfbeukige aanleg waarvan alleen de buitenste beuken bestaan uit dwarskapellen. Al in de tijd vóór de totstandkoming van de lichtbeuk sneden de kappen van die dwarskapellen in de kappen van de binnenste zijbeuken, maar niet in de kap van het middenschip. Hierdoor bleef het mogelijk om alsnog een lichtbeuk op het middenschip te verwezenlijken, wat uiteindelijk zowel in de Oude Kerk in Amsterdam als in Gouda is gebeurd respectievelijk kort na 1510 en in 1590.

06 samenvatting 169-178:proefje tekst 9/17/08 9:50 AM Pagina 174

109 Aquarel van de Sint-Janskerk met vooraan de visbanken aan de Gouwe. D.J. van Vreumingen, ca. 1850 (foto AHGG).

De architectuur van de Sint-Janskerk in Gouda komt dus in veel opzichten overeen met die van de Oude Kerk in Amsterdam en is veel minder goed te vergelijken met die van de Sint-Jacobskerk in Den Haag en andere kerken van het Haagse hallentype zoals die van Voorburg en Aalsmeer.

Ook met de kerken waaraan verschillende generaties van de familie Keldermans werkten en kerken zoals de Nieuwe Kerk in Amsterdam, de Maria-Magdalenakerk in Goes en de Hooglandse Kerk in Leiden bestaat geen enkel verband.

Hoewel bij de zestiende-eeuwse bouwcampagnes steeds in Gouda gevestigde bouwmeesters betrokken waren, namelijk Clemens en Cornelis Fredericksz van der Goude, zorgden ook zij voor bovenlokale invloed. Beiden hadden veel ervaring met belangrijke bouwprojecten buiten Gouda en die expertise brachten ze bij de bouwcampagnes van de Sint-Janskerk in.

Rolverdeling kerkmeesters en stadsbestuur

Bestudering van de kerkrekeningen en de geschiedschrijving van I. Walvis uit 1714 maakt duidelijk dat het stadsbestuur bij kerkzaken een dikke vinger in de pap had. Vooral uit de bronnen van na de brand van 1552 blijkt dat het de vroedschap was die bepaalde met welke bouwmeester en werkbazen contracten werden gesloten. Het was dus vooral het stadsbestuur dat verantwoordelijk was voor de keuze voor bepaalde bouwvormen. De kerkmeesters waren meer verantwoordelijk voor het beheer van het gebouw. Zij zorgden voor de inrichting en namen de dagelijkse coördinatie van de werkzaamheden voor hun rekening. In de praktijk stuurden de kerkmeesters de werklieden aan, hielden zij toezicht op het werk en verrichtten zij betalingen.

Het bouwbedrijf in Gouda in de zestiende eeuw

Behalve voor de reconstructie van de bouwgeschiedenis van de kerk vormen de bewaard gebleven archiefstukken ook een uitstekende bron voor het in kaart brengen van het Goudse bouwbedrijf rond de Sint-Janskerk in de tweede helft van de zestiende eeuw. De daaropvolgende vergelijking tussen de Goudse kerkrekeningen met de resultaten van onderzoek naar het bouwbedrijf elders in Nederland, leert dat de werkwijze in Gouda in die tijd niet wezenlijk afweek van de algemene gang van zaken.

Omdat de Sint-Janskerk altijd de enige stadskerk van een steeds groeiende parochie is geweest, moest zij verschillende malen worden uitgebreid. Het gebouw werd daarbij steeds aangepast aan nieuwe eisen, zodat er een langdurig proces optrad van uitbreidingen met behoud van een oude-

06 samenvatting 169-178:proefje tekst 9/17/08 9:50 AM Pagina 175

re kern. Daarbij gingen de kerkmeesters, vooral in de zestiende eeuw pragmatisch te werk. Elke nieuwe campagne werd als een afzonderlijk project aangepakt waardoor uiteindelijk elke ingezette ingreep ook werd afgerond.

Wat betreft de organisatie van de aanbesteding en het afsluiten van de contracten sluit de praktijk rond de Sint-Janskerk eveneens aan bij die van andere bouwprojecten. Zo was er bij het herstel van de kerk na de brand geen sprake van een eigen kerkelijke bouwloods, maar werd veel van het werk uitbesteed. Naarmate de zestiende eeuw vorderde werd de aanbesteding steeds professioneler georganiseerd. Rond 1600 werden grote opdrachten zoals de bouw van de lichtbeuk van het schip en de verhoging van de toren zelfs in één keer uitbesteed aan gespecialiseerde werkmeesters.

Uit de rekeningen blijkt ook dat veel van de ingehuurde werklieden tevens elders werkzaam waren. Timmermeester Cornelis Fredericksz van Montfoort was een grote aannemer die bijvoorbeeld ook in Vianen aan de kerk werkte. Doordat het timmerbedrijf in de loop van de zestiende eeuw steeds verder geprofessionaliseerd was geraakt, waren er firma's die in hun werkplaatsen grote constructies kant-en-klaar maakten en dan naar het in aanbouw zijnde bouwwerk vervoerden. De Goudse herstelwerkzaamheden na de brand van 1552 waren echter zo veelomvattend dat veel van het werk ter plaatse moest worden gemaakt.

Bouwmaterialen werden op grote schaal van elders aangevoerd. Hout haalde men uit de reguliere stapelplaatsen Dordrecht en Amsterdam. Natuursteen werd bij belangrijke en bekende firma's in de Zuidelijke Nederlanden en in het oosten van het land of Duitsland betrokken. Deze firma's leverden ook gespecialiseerde steenhouwers voor het gedetailleerde werk.

Wat betreft de natuursteenhandel kan worden opgemerkt dat het er op basis van de kerkrekeningen van na de brand in 1552 op lijkt dat er in die periode meer niet dan wél kant-en-klaar natuursteenwerk werd aangeleverd. De rekeningen leren vooral dat veel onderdelen ter plaatse werden gehakt. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat veel natuursteen na de brand kon worden hergebruikt en ter plaatse door de steenhouwersploeg passend moest worden gemaakt. Een aantal zaken, zoals het steenwerk voor zuilen en bogen werd waarschijnlijk wel kant-en-klaar aangeleverd, maar de rekeningen zijn hier niet duidelijk over.

Conclusies

Dit onderzoek naar de bouwgeschiedenis en de plaats van de Sint-Janskerk in de ontwikkeling van de middeleeuwse Hollandse stadskerken heeft duidelijk gemaakt dat deze kerk een veel complexere bouwgeschiedenis kent dan eeuwenlang werd aangenomen. Totnogtoe ging men er vanuit dat de kerk in die eeuwen enkele malen van de grond af aan opnieuw was opgetrokken en dat daarbij telkens alle oudere bouwsporen waren verdwenen. Ook bestond grote onduidelijkheid over de chronologie van de uitbreidingen. Gebrek aan archeologisch onderzoek en data maakten de reconstructie van de vroegste bouwgeschiedenis niet gemakkelijk, maar tijdens onderzoek van het gebouw zelf zijn, ondanks het feit dat er geen uitgebreid bouwhistorisch onderzoek heeft plaatsgevonden, wel degelijk diverse sporen van de veertiende- en vijftiende-eeuwse bouwfasen herkend. Samen met de bewaard gebleven schriftelijke bronnen vormen deze de basis voor de re-

06 samenvatting 169-178:proefje tekst 9/17/08 9:50 AM Pagina 176

110 Interieur, gezien vanuit het zuidelijk deel van het transept naar het koor, ca. 1960 (foto AHGG).

constructie en datering van de veertiende- en vijftiende-eeuwse bouwcampagnes.

Ook dendrochronologisch onderzoek is daarbij een belangrijk hulpmiddel gebleken. Het onderzoek naar de beglazing van de lichtbeuk van het koor, dat destijds in het *Corpus Vitrearum Netherlands* werd gepubliceerd, leverde volgens de deskundigen op het gebied van glasschilderkunst een datering van de koorglazen op van 1530-1540. Volgens deze auteurs was hiermee bewezen dat het koor niet door de brand van 1552 beschadigd kon zijn geweest. Dendrochronologisch onderzoek, uitgevoerd in 1998-1999, heeft echter uitgewezen dat alle kappen, met uitzondering van het deel van de kap in het middenschip dat van elders afkomstig is, van ná 1552 dateert. Het koor is dus wel degelijk door brand verwoest en het glas in de lichtbeuk kan dus alleen ná de brand van 1552 in de kerk zijn geplaatst.

Uit de gang van zaken rond de veertiende- en vijftiende-eeuwse bouwcampagnes blijkt duidelijk dat de enige parochiekerk van Gouda voor het stadsbestuur telkens een aantrekkelijk object was om haar stedelijke aspiraties te etaleren. Dat kon ook goed want de banden tussen stads- en kerkbestuur waren erg nauw.

In 1404 werd een driebeukige hallenkerk met driezijdig gesloten koor gewijd. De topgevels van dat koor lijken al de ambitie van het stadsbestuur te belichamen om een volwaardige stadskerk met kooromgang te bouwen.

In de loop van de vijftiende eeuw nam de welvaart in Gouda sterk toe, vooral tengevolge van de bloeiende biernijverheid. Halverwege de vijftiende eeuw verrees midden op het marktplein het prestigieuze stadhuis in de trant van de rijke Brabantse gotiek die op dat moment in zwang was. Gouda, dat toen tot de zes belangrijkste steden van Holland behoorde, demonstreerde haar status maar al te graag in de vormgeving van haar openbare gebouwen.

In het derde kwart van de vijftiende eeuw ging het Gouda economisch meer voor de wind dan ooit en dat werd 'gevierd' met een grootscheepse uitbreiding van de parochiekerk van de stad. Kort na 1475 werd begonnen met de verbreding door extra zijbeuken en in 1485 werd begonnen met de bouw van het huidige basilicale koor met de imposante kooromgang met topgevels. Het gloednieuwe koor werd vrijwel zeker direct voorzien van gebrandschilderd glas.

Na de afronding van deze fase bestond de kerk uit een basilicaal koor met lichtbeuk en vensters met gebrandschilderd glas en een vijfbeukig hallenschip. Het contrast tussen het lichte koor en het donkere hallenschip moet groot zijn geweest. Daarbij moet worden bedacht dat in het koor ook een bredere traveemaat was toegepast dan in het schip en dat het donkere karakter van het

06 samenvatting 169-178:proefje tekst 9/17/08 9:50 AM Pagina 177

hallenschip nog werd versterkt door de smallere traveemaat. Kort na de afronding van het koor in 1510 ging men daarom direct door met de verbouwing van de zijbeuken tot dwarskapellen die zo breed werden als twee traveeën van het middenschip. Deze opzet werd gekozen om de dwarskapellen te kunnen voorzien van brede vensters in topgevels. De vensters zouden worden gevuld met gebrandschilderd glas. Het Goudse stadsbestuur koos hiermee voor een architectonisch concept met veel ruimte en licht. De aanwezigheid van een aantal belangrijke glasschilders in de stad zal de bestuurders hebben gestimuleerd om die beslissing te nemen, want bij de keuze voor dit ruimtelijke concept speelde het plan voor de beglazing een belangrijke rol.

Na de brand van 1552, die het grootste deel van de kerk in de as legde, was grootscheeps herstel noodzakelijk en daarbij werd aangesloten bij de situatie zoals die in de jaren veertig van die eeuw was ontstaan. De brand bood het stadsbestuur de mogelijkheid om het aan het begin van de zestiende eeuw ingezette uitgangspunt tot in de perfectie door te voeren. De verdubbeling van de traveemaat, die op dat moment alleen in de dwarskapellen was gerealiseerd, werd nu ook in het middenschip toegepast.

Het antwoord op de vraag of de vaak verbouwde Sint-Janskerk een trendsetter of trendvolger is geweest onder de Hollandse kerken, gaat vooral in de richting van het laatste. Veel van de verbouwingen en verfraaiingen gaan terug op moderniseringen van de Oude Kerk in Amsterdam, die telkens wat eerder dan in Gouda werden ingezet. Onderzoek naar een verband tussen de twee kerken, zoals mogelijke relaties tussen Goudse en Amsterdamse families of relaties tussen de stads- of kerkbesturen van beide steden, heeft niets opgeleverd. Desondanks is de grote architectonische verwantschap tussen beide kerken opvallend. Beide kerken nemen bovendien een geheel eigen positie in onder de Hollandse kerken. Ze zijn veel nauwer verwant aan elkaar dan aan de kerken die zijn toe te schrijven aan Evert Spoorwater en de verschillende leden van de familie Keldermans enerzijds en de kerken van het Haagse hallentype anderzijds.

Maar ook ten opzichte van de Oude Kerk in Amsterdam neemt de Sint-Janskerk een bijzondere positie in omdat het uitgangspunt met dwarskapellen en verdubbelde traveemaat in Gouda tot het uiterste kon worden doorgevoerd.

De kerk kwam voor het belangrijkste deel tot stand in de tweede helft van de zestiende eeuw, een periode waarin de kerkarchitectuur, mede onder invloed van het opkomende protestantisme, een belangrijke ontwikkeling doormaakte. Bij herstel- en restauratiewerkzaamheden van de grote stadskerken werd weliswaar aangesloten bij de bestaande situatie, maar dat geldt hoofdzakelijk voor het grondplan. Voor de overige invulling en detaillering werd gekozen voor een eigentijdse vormentaal die aansloot bij de ambities van de opdrachtgever en de functie van het gebouw. Of de kerk bij protestanten of katholieken in gebruik was, speelde een ondergeschikte rol. De middeleeuwse kruisvormige plattegrond paste namelijk voor beide groeperingen bij de christelijke functie van het gebouw. Deze praktijk ging door tot ver in de zeventiende eeuw zoals de herbouw van de Nieuwe Kerk in Amsterdam na de grote brand van 1645 laat zien. Bij kerken die na de Reformatie voor protestantse gebruikers nieuw werden gebouwd, werd regelmatig de centrale vorm toegepast zoals bij die van Willemstad (1596-1600/1605) en IJzendijke (1611-1614). Maar tegelijkertijd kwamen er ook nieuwe kerken tot stand op de traditionele kruisvormige plattegrond, zoals de Amsterdamse Zuider- en Westerkerk, die respectievelijk tussen 1603 en 1614 en tussen 1620 en 1638 werden gebouwd.

06 samenvatting 169-178:proefje tekst 9/17/08 9:50 AM Pagina 178

Vanuit de ambitie de parochiekerk na de brand van 1552 zo te verbouwen dat er sprake zou zijn van een prestigieus modern kerkgebouw koos het Goudse stadsbestuur dus voor een groots ruimtelijk plan met brede bogen en met veel licht. Daarbij speelden de brede vensters met gebrandschilderde ramen een belangrijke rol. Hoewel werd aangesloten bij het bestaande grondplan, veranderden de opzet en uitstraling van het gebouw uiteindelijk zo radicaal dat de architectuur in dienst van de glazen kwam te staan.

Dat geeft de Sint-Janskerk een unieke positie onder de Hollandse stadskerken die in de middeleeuwen tot stand zijn gekomen. De kerk markeert het eindpunt in een lange ontwikkeling. De Sint-Janskerk veranderde in de tweede helft van de zestiende eeuw namelijk van een middeleeuwse stadskerk in een kerkgebouw dat tijdgenoten als hoogst modern moeten hebben ervaren.

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 179

Bijlage 1

Altaren in het vijftiende-eeuwse grafboek

Lijst van verwijzingen naar altaren en kapellen in het vijftiende-eeuwse grafboek van de Sint-Janskerk te Gouda (SAMH, AC 90, invnr. 24)

Op de plaats waar altaren stonden kon niet worden begraven. De plaatsen van altaren, kapellen en zuilen worden in deze bijlage genoemd zodat, behalve van de plattegrond van de kerk ook een beeld kan worden gevormd van de inrichting ervan.

Voor wat betreft het westelijke gedeelte van de drie oude beuken alsmede voor het hoogkoor veranderde er niets, maar in de uitbreiding werden altaren opgesteld.

Nieuwe zuidbeuk

Op de scheiding tussen de oude en de nieuwe zuidbeuk stonden van west naar oost achtereenvolgens:
- het Sint-Joostaltaar dat werd beheerd door het zakkendragersgilde (rij 4 nieuwe beuk)
- het Katharijnenaltaar (rij 7 nieuwe beuk)
- het Sint-Franciscusaltaar van het snijdersgilde (rij 10 nieuwe beuk)
- het Kuipersaltaar (rij 12 nieuwe beuk)
- het Sint-Hubertusaltaar (rij 14 nieuwe beuk)
- het Molenaarsaltaar (rij 16 nieuwe beuk)[1]

Tegen de zuidgevel stonden het Sint-Stevensaltaar (rij 5 nieuwe beuk) en het Jezusaltaar (rij 14 nieuwe beuk).[2]

Tegen de oostwand stond het Sint-Jacobsaltaar. Deze nieuwe zuidbeuk werd dan ook Jacobskoor genoemd.[3]

Nieuwe noordbeuk

Op de scheiding tussen de oude en de nieuwe noordbeuk stonden van west naar oost achtereenvolgens:
- het Vinkersaltaar (rij 4 nieuwe beuk)
- het Sint-Anthonisaltaar (rij 7 nieuwe beuk)
- het Sint-Paulusaltaar van het lijndraaiersgilde (rij 9 nieuwe beuk)
- het Sint-Sebastiaansaltaar (rij 11 nieuwe beuk)
- het Dirksaltaar (rij 14 nieuwe beuk)

Tegen de noordgevel stonden het Sint-Pietersaltaar (rij 5 nieuwe beuk), het Sint-Lijsbethaltaar (rij 9 nieuwe beuk) en het Sint-Alexisaltaar (rij 14 nieuwe beuk). In het kerkelijk archief is een brief bewaard gebleven uit 1485 waarin bisschop David van Bourgondië de kerkmeesters vergunt het altaar van Sint-Pieter af te breken en te verplaatsen.[4]

Op de drieëntwintigste laag, dus vrijwel tegen de oostwand, stond het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar. Dwars voor het altaar stond, op de scheiding met de oude beuk (over rij 16 tot en met 19 ter plaatse van graf 10), een Onze-Lieve-Vrouwebank. Deze nieuwe noordbeuk werd Ons Vrouwekoor genoemd.

Kruising

Door de aanleg van de nieuwe zijbeuken, het in oostelijke richting verlengen van de oude zijbeuken alsmede het in oostelijke richting verlengen van de vier rijen achter het oude hoogkoor met nog eens drie rijen graven, ontstond een niet uitstekend transept. De kruising kreeg vier kruisingspijlers. Tegen de meest oostelijke daarvan werden eveneens altaren opgesteld. Tegen de noordoostelijke zuil werd het Sint-Oliviersaltaar geplaatst en tegen de zuidoostelijke het schoenmakersaltaar.

Op grond van bovenstaande gegevens ontstaat een goed beeld van het aantal altaren dat in de vijftiende-eeuwse kerk stond, voordat het nieuwe koor werd gebouwd. Het betreft hier circa dertig altaren. De opsomming in het grafboek hoeft echter, in ieder geval wat het hoogkoor betreft, niet compleet te zijn. Ook kan worden geconcludeerd dat de meeste altaren in ieder geval kort na de uitbreiding nog op hun plaats bleven.

Het al eerder vermelde kladgedeelte achterin het grafboek bevat eveneens aanwijzingen over de altaren en andere inrichtingsstukken van de vroeg vijftiende-eeuwse kerk. Zo is ons bekend dat in de nieuwe noordbeuk ('Onser Vrouwenchoer') een klein orgel stond en dat men in het 'Jacobs coer' een lutrijn had geplaatst.[5] Bovendien is er sprake van een altaar dat gewijd was aan Sint-Gillis wat in het nette gedeelte overigens niet voorkomt.[6]

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 180

Bijzondere graven

De familie ('maechschap') van der Goude bezat in de oude noordbeuk en de noordzijde van het middenschip, op de grens met het oude hoogkoor, 23 graven. Ertegenover, in een deel van de zuidbeuk en de zuidzijde van het middenschip, bezat jonkvrouw Sophie (van der Goude) 16 graven. Deze graven besloegen aan beide zijden meer dan de lengte van een travee. De familie van der Goude waarvan hier sprake is, was een zijtak van de vroegere Heren van der Goude en een laatste overblijfsel van deze adellijke familie. Nog in de vijftiende eeuw was de zijtak een van de belangrijkste families in de stad en ze bezat dan ook graven pal voor het hoogkoor.

Ter plaatse van de veertiende rij graven van de oude zuidbeuk (ten oosten van de blauwe dorpel) bevond zich een altaar dat wellicht door Jan de Bastaard van Bloys was gesticht en waaronder hij een graf bezat. Tegen de oostwand van de nieuwe zuidbeuk stond het Sint-Jacobsaltaar met een ander graf dat in bezit was van Jan de bastaard.

In graf 10 van rij 19 en graf 9-10 van rij 20 werden de broeders van het Sint-Jacobsgilde begraven.

Achter het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar tegen de oostmuur van de nieuwe noordbeuk lagen kindergraven.

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 181

Bijlage 2

Verslag van de kerkbrand in 1552

Ooggetuigenverslag van de kerkbrand in 1552, opgetekend door de kerkmeesters van de Sint-Janskerk te Gouda. Overgenomen uit: Walvis (1714) II, pp. 51-53

Acte en Geschiedenisse door de Kerkmeesters in den tijde, Witte Aertsz van Hoef, Herman Michielsz, Gijsbert Jansz Moel, Simon Geenen, Jacob Dircksz Zas, Aert Gijsbertsz na den Kerkbrand opgesteld.

't Jaer des Incarnatie ons Heeren Jesu Christi 1552, op de 12. dach van January styl. nov. 's avonds ontrent ten 9. uyren doe sondt den Almogenden Godt over de Stadt van der Goude een alsulcke horribile onweer en tempeest van hagel, windt, blixem, donderslagen, schatering in de luchte met regen, dat alle de menschen verschrikt, beangst en geturbeerdt waren, meenende dat den uytersten dach des Heeren ten vonnisse ons overvallen soude hebben, en door Godts commissie en toelaetinge soo is het opperste van de naelde van den toorn van St. Jans Parochie Kerck recht onder den appel van den blixem of donder ontsteken, en in den brandt gestelt (Godt bekendt) en was met ten eersten anders niet aen te sien, dan of'er een groote sterre staen blincken hadde onder den appel.

De goede burgers en gemeente dit gewaer wordende liepen uyt met meenigte op den Toorn met toorsen en fackelen hopende den brandt des naeldes te blussen, maer overmits de vehemente storm van winden hoe langer hoe meerder rees, en op het afdruppelen, daer de naelde mede bekleedt was, welcke druppelen van loot door de kleeren, vel en vleesch droopen, sulcx dat'er niemandt ontrent duuren noch bancken mocht, en stondt soo en brande, dat als de slachklocke twaelf uyren sloeg, eer sy viel met de andere klocken groot en kleyn, die'er in alles in't getal waren, met voorslach welcke alle se aen stucken vielen of smolten op't steene verwulfsel, uytgesondert een beyer klocke, genaemt Gabriel, die in de lucht-gaten viel en bleef daer heel en gaef leggen, welke lange tijdt de slachklocke was, by foute dat'er voor de handt geen beter en was, en al't houdt verbrande mee dat'er in den Toorn was, het welk over de vijf hondert guldens gecosticht of gemaeckt was, maer al het steenwerck van den Toorn van boven de Tinne tot de grondt toe bleef heel en gaef staen, terwijl de naelde met het hout in de Toorn stondt en berndt ontrent een quartier uyrs of bet, soo wist men noch van geenen brandt in de Kercke, daer en tusschen deeden de Kerckmeesters, hier na beschreven, alle haer diligentie mitsgaders oock alle Deeckens, Hoofdtmans en Kosters van een ygelijkcx Gilde, om uyt de Kercke te bergen, soo veels als in haer was. Niet lanck daer na worde gesien door het beschot van't verwufsel, recht voor onse Lieve Vrouwe Choor, in't Sacraments pandt een vlamme doorschijnen als of men een bernende fackel subijt door't beschot van't verwulfsel doorgesteeken hadde, en den brandt schoot voort en voort door de geheele Kerck soo haestelijck dat men qualijck eenich goedt uyt de Kerck bergen mochte. Dit naervolgende werd uyt de Kerck gebracht: eerst alle de silvere en vergulde Monstranties, Kelcken, Pullen en paeschen met alle de Ornamenten, Misboecken, oock mede alle de Rentebrieven, Reeckenboecken, Graef-boecken, met de kist van de secreten van de Stad, van de Kercke, van den heiligen Geest, van de Getijden, en van alle de Gildens, met drie copere croonen, candelaers, blaeckers, lastrijnen van coper, preeck-stoel, 4 of 5 borden van Pornestuan, en met sommige houte smagien en diergelijcke waren: voorts verbranden alle die bancken van Autaren, twee orgelen, stoelen, bancken, en voorts al't houdtwerck dat boven en beneden in de Kerck was, met alle die pilleeren die omvielen, uytgesondert 10 of 12 die staende bleven, maar waren alle gekneust, en gescheurdt, sulcx dat men se al heeft moeten afbreecken, en die gantsche Kerck van vooren tot achter toe was gantsch te gronde, onder de voet en niet heel over en bleef staen, dan de buytenste muragie rondts om de Kerck met't heilich waerdighe Sacraments huysje, het welck seer ontramponeerdt was; voorts waren alle die costelijcke en heerlijcke glasen verbrandt, en aen twee geborsten en geslagen; maer waer't verwulf was met steen, als de Sacristie-broeders Capelle, voorts het voorportael aen de Noordtsijde en hadde sonderling geen noodt, met de Kercken-camer, die boven op de Librie solder bekent was. Het miraculeuste, en dat meer te verwonderen was boven al het voorschreven is, dat van die groote helsche brandt, en vervaerlijcke storm die toe woey, en den groote hooge vloedt, die toe was, sulcx dat saemen inundeerden en inbraecken en verdroncken veel dorpen, dieken, menschen en beesten, dat'er niet een huysken of ver-

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 182

kensschot om't Kerckhof over de geheele Stadt van der Goude, die overvloedich van weecke rietdack waeren niet ontsteecken worden (Godt danck) dan alleenlijck ontstack het Torentje van St. Catharinen Clooster 's nachts ten drie uyren, en brande heel tot het dack toe af van de Kerck sonder eenige Schade te doen, want de colen soo overvloedich groodt als haasnoten en ockernoten op die rietdacken, oock mede in de hoybergen, en in de boesemen van de menschen woeyen, en worden terstondts van selfs doof en gingen uyt, sonder imandt eenige schade te doen. Insgelijckx van de wijngaerden en boomen vast aen de Kerck staende niet en sengde, welck wonder was om te sien: soo dat den lancmoedigen en goedertieren Godt op ons arme sondaers vergramdt en verstoordt sijnde, ons in't generael corrigeren en straffen wilden, met dit wonderlijck Spectakel en teycken van de executy, verbranding, ruïne en desolatie van onse eenige Parochie-kerck op dat door't selve Spectakel een igelijck van ons tot penitentie en bekeering sijns levens keeren soude, 'twelck ons Godt gunne door Jesum Christum.

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 183

Bijlage 3

Contract met Cornelis Fredericksz van Montfoort

Ongedateerd zestiende-eeuws contract met Cornelis Fredericksz van Montfoort betreffende het hout- en steigerwerk aan de Sint-Janskerk te Gouda (SAMH, AC 566, inv.nr. 141)

Weet ghy heeren in kerckmeyssters van die stat van der ghou van sint jans kerck sijn van der meen nynk dat sy willen te staen ende staeck te maken van der kerckken hout ende dat hout op het kerckhof te leveren gesaecht hout en die steygerinck mede op haar kerckhof te leveren ende als dan moet die meyssters self steygeren ende het hout om hoech brengen op sijn ne kost mit des kerken gewyn na voergaende kastuijmen (*aangevuld in kantlijn*: mits dat die timmerman den arbeyt doen sal tot die reparatie van die craen ofte gewyn ende reparatie tselve hij ande loots breeck ende die steijger moeste tot believen vande kerckmeesters alst werck volmaect is.)

Item soe soude ick cornelis frederickszn die een syde an neem van dese voernoemde kerkmeyssters alsoe gemaeckt als hij die tue ander vacc gemacht heeft beeter ende nyt erger ende willen sy die blockeelse ende monsoellen gesneden hebben als die ander sijn dat sel op die kerckken kost weesen. (*aangevuld*: off tselve te boecken ende te repareren buyten kercke costen)

Item ick cornelis frederijckzn [...] hebbe die een sijde in geset te maken als voer screven staet voer die som ma van 15 pont flaems mer ick hebt mit mijn soen overleyt om dat ment nou in die wynter begeren en sou te maken ende sou wij wel begeren dat in dat eerst dach cost als ingeslotten sijt wat gij deckken wilt want wij souwen over wynter gereed maken als rech [...] andersijnt doeijgen (deugen) mach Weet gij heeren in kerck meyssters ist nou alleleens hoe dat het gemacht wert of wie het nou macht moeghelijken of daer eymant die het min soude maeken ende sij souden nou wel tuemael soe veel staende in nou hout moegen doen als wel geboert is mer ick soude het self de welkonnen doen mer het is tegen het gebot ghoets van die heerscyt dat als ghy wout dat nou gesneden en de dat hoer ick te doen (*aangevuld* Item off geboerde dat die kerckmrs ande vaert of elders om houdt varen souden sal mr cornelis gehouden weesen up kercke coste mede te varen sonder eenich gewin ofte dach gelden te eyschen ende sal gehouden weesen altoos bij t breecken van thout te weesen ende self te teyckenen.)

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 184

Bijlage 4

Vier zestiede-eeuwse contracten

Vier contracten uit 1562 (twee stuks), 1565 en 1571 betreffende reparatiewerk aan de Sint-Janskerk te Gouda (SAMH, AC 566, inv,nr 35)

1562

In manieren ende voirwaerden hyer nae bescreven hebben die kerckmrs van sint ians kercke aanbesteet ian grijsaert vier bogen met harten borduyr sulce dandere bogen op den pylaren inden voirs. kercke binnen der goude comen, te leveren van goeden bentemer steen elcke laech van twee stucken ten minsten ses duym gestoot vuycht comende guedverbant op mencander houdende ten minsten vier duym in tlijff ende die vierde laech een geheel doorbander weesende ten minste acht duym dick, ende darenboven in elcke booch ende doergang slotsteen weesende een voet dick ofte daromtrent al naeden eyse van twerck waer woir dat die kerckmrs hem betalen sullen voir elcke voet boochen woirs. elcke voet van twalijf duym temeten ten zelven het borduyr die summe van vyren dartich stuvers. It noch twee heele cimagien ende twee halve sulce opden pilaren in die middelkerck comen van stucken welgestaert naeden eysch van twerck elcke heele cimagie voor vijf gulden van veertig groot vlaems tstuck ende tgeen dat voirs. aen eenige cimagien gebreect salmen hem betalen bij die voet naer advenant dat hij van dandere heeft. Ende zullen die kerkmrs. daren boven betalen den arbeyt van tloissen vanden steen vande scepe binnen der goude, ende voirs. het slepen op het kerckhoff ende noch mede verscieten het gelt vande coop vande steen; als die steen binnen aemstolrodam sal weesen ende hem tselve corten aen die voirs. leveringe aenden eersten penningen ende sal ian voirs. gehouden weesen dit voirs. werck opteleveren voir pynxteren eerstcomenden ende voir deese voirs. leveringe met synen hebben wiert claeszn ende willem claeszn haer te samen ende elck by sonder geconstitueert constitueert ende principaol alle dinck sonder argelijt in kenisse der waerheyt sijn hyer van gemaeckt twee cedullen van waerde tewaerde alleen luyende doen onderteykent bij ian grijsaert met den boighen voirs [...] onder den kerkmrs onde oft doen verloren waer sal dander in waerde weesen ackten in die kercke camer binnen der goude den achten dach ianuary anno 15 ende twee ende sestig [...]
ian grissaert
[...] claes
willem claeszn merck

1562

Op huyden den eersten dach decembris anno 1500 tweentsestich hebben die kerkmrs van sint ianskercke binnen der goude aenbesteedt mr Cornelis Frederickzn van Montfort inde selve kercke een vack dacks te timmeren ende te maecken gelijck hij gemaeckt heeft over tglas van mijn heere van hugis ofte mijn vrouwe van reynsburgh tot dat middelpant vander voirs. kerck soo voir die summe van veerthyen ponden vlaems/ Dees sullen die kerckmrs hem thoudt op tkerchoff leveren ende tsagen daervan den houdtsagers betalen midts dat mr. Cornelis voirsz. tselve houdt stuycken sal ende den houdtsagers op die scragen helpen als syt noodt hebben ende oock het wagescot tot het dackbeslaen ofte reen tot het sagen van sulce twerck eysche sal mede sullen die kerckmrs hem houdt ende deelen ofte ander plancken op het kerckhoff leveren daer hij mede steygeren mach ende oock dit gereetscap doen om thout boven tewinden/ Dan off daer een craentgen, windtaes ofte eenige blocken van deen waren zal mr. Cornelis voirs. dit self maecken ende sal die kerck alleen thoudt ende boudts daertoe leveren/ voirt zoo sal mr. Cornelis voirs. gehouden weesen selff persoenlick bij twercken van thoudt teweesen/ die teyckeningen selff te doen tot skercke profijte maer indien die kerckmrs. een gesneen werck van hoofsen ofte beelden aen tselve werck begeerden dat sal die kerck buyten betalen ende doen maecken ende waert dat die kerckmrs gelieffen noch een gelijck vack aen te leggen ende te doen maecken zal mr. Cornelis voirs. twelve in alle poinckte mede maecken voir gelijcke summe als voirs. is/ Ende off die kerckmrs. andevaert, tot Dordrecht ofte elders eenigh houdt hyer toe coopen souden sal mr. Cornelis voirs. op die kercke costen mede varen sonder eenigh buyten loon ofte dachgelden daarvan te eysen/ Ende dit voirs. werck sal mr. Cornelis gehouden weesen op te leveren een vack voir pynxteren ende indien hy die twee vacken maeck voir goude kermis eerstcomende dan sullen die kerckmrs. hem voir lichtmis toecomende besceyt seggen [...] hem twee waecken als voirs. willen laten maecken ofte een/ Ende sal mr. Cornelis gehouden weesen tvoirs. werck zoo goet te maecken als hij die twee ander voirs. vaecken gemaect heeft ofte tselve baeten gerepareert buyten der kercke costen/ waervoir claes cornelisz syn zoon ende om al tvoirs. bij syn vader aen-

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 185

genomen volbrocht te worden hem salmen geconstitueert heeft ende constitueert mits deesen boghen principael verbinden daer onder alle sun goedgewonnen ende ongewonnen voir allen rechteren geesteliken ende waerlick alle dinck sonder argelijst in kennisse der waerheyt zijn hyer van gemaect twe cedullen alleens luyen met een gesneen door A B C D E daervan dondsterste onderteyckent berust by mr. Cornelis ende off zoon verloren waer sal dander van waerden weesen. Aldus gesciet binnen der goude ten dage maent iaer als int beginsel van deesen.

1565

Op huijden den laetsten novembris anno 1565 hebben die kerckmeesters van sint ianskercke binnen der goude anbesteet clais cornelisz timmeringen te maeken die vaeken mit gevels ande noortside vander kercke tot den toren toe als die selffde inde nieuwe noortkercke gemaect sijn sulcx dat an dese timmeraege niet gebreken sal wair voiren sij den selffden claes belooft hebben te betaelen die somme van sesthien ponden groot vlaems te weten seven ponden vlaems als alle dat werck datmen beneden op die aerde maecken mach gereet sal wesen sonder dexsel ende dan sullen die kerckmeesters gehouden wesen den selffden een plaetse te wijsen daer hij gehouden wordt tselffde houtwerck te leggen bijden anderen welcke houtwerck hij niet sal moegen rechten dan bij wille ende consent vande kerckmeesters inder tijdt. Ende wordt gehouden tselffde houtwerck te rechten alst hem bijder selffden vermaent sal wesen welcke seven ponden groot voors. die kerckmeesters hem sullen betalen bij vijff schellingen ter weecke als hij werckende sal wesen. Altijt nair advenant vanden tijdt dat hij wercken sal ende die reste als vande negen ponden groot die hem meer comen sullen werden oock van gelijcken gehouden hem te betaelen alle weecke vijff s. groot ofte meer tot discretie vanden kerckmeesters inder tijdt nae gelegenheijt vant arbeijts volck dat hij dair an te wercke stellen sal. Ende clais sal gehouden wesen alle dit voors. wercke mede te decken mit deelen ofte wagenschot sulcx dat die kerckmeesters in der tijdt goetduncken sal, behoudelicken dat hij altemet wel achte of veerthien dagen ander wercke buijten sal moegen maecken ofte aennemen soe wanneer die kerckmeesters geen groot gebreck daer an hebben oock dat het houdt hem altijt opt kerckhoff gelevert sal worden midts dat alle die spaenderen die van alle dit hoopwerck comen sullen blijven ande kercke sulcx dat claes ofte yemant van sijne wegen dair eenige anseggen sal hebben. Alle dinck sonder bedroch in oorkonde van dese sijn hier van gemaect twee uytgesneden cedullen mit A B C D van woorde tewoorden alleens luydende dair van die bovenste is geteyckent bij clais corneliszn berust onder die kerckmeesters ende die onderste geteykent bijden kerckmeesters rust onder clais cornelisz.

1565 Claes cornelisz.

1571

Op huijden den laetsten novembris anno 1500 een en tseventich hebben die kerckmeesters van sint jans kercke binnen der goude hier onder gescreven anbesteedt claes cornelisz timmerman te maken twee vaicken van tmiddel werck van tcruys werck af tot op die pilairne dair die preecstoel an staet toe/ de twee gebinden mit alle dat werck dair op sonder dat dair niet an gebreken en sal also het int choor gemaict is, de spannaegie, het rooster houdt die flierbacxkens al mit pennen ende gaten mits dat doergaende inde nocke een strijchoudt doergaen sal voorts alleen gemaict als int choor die stellagyen kramen al te maicken an tselffe werck boven op te rechten als dat behooren sal. Ende noch is claes cornelisz timmerman gehouden die loots aff te breecken al tot sijnen coste, die pannen ende houtwerck vande selve loots te leggen op een plaets dairt die kerckmeesters believen sal binnen de kercke, alle die spyckers uuyt te doen ende te rechten om weder bearbeut te worden ende dat werck teynden de twee vaicken weder dicht te maken, mit de selffe plancken van boven af tot beneden die pannen, om wel dicht te maken alsoot nu gemaict is an tcruyswerck wair voir die kerckmeesters den selven claes belooft hebben te betalen de somme van een hondert een en viertich carolus gulden te weten drie carolus gulden gereet ende noch 53 gulden so wanneer als dat werck alle datmen beneden opte airde maecken mach gereet sal wesen te schaeffen mit dat roosterhoudt ende spannagie niet uytgesondert sulcx dat int voirs. werck niet ontbreecken en sal dan alleen het decksel ende sullen alsdan die kerckmeesters gehouden wesen den selven een plaets te wysen dair hij gehouden wert tselffde houtwerck te leggen bij ende op den anderen welcke houtwerk hij niet en sal mogen rechten dan bij wille ende consent vanden kerckmeesters inder tijt. Ende wordt gehouden tselffde houtwerck te rechten alst hem bijden selffden vermaent sal wesen/ op welcke drie ende vijftich gulden voirs. die kerckmeesters hem sullen betalen elcke geheelen dach als hij mit sijn knecht wercken sal acht stuvers daichs so lange ende varde als die 53 gulden strecken mach tot al tvoors. werck gereet gemaict wesen sal ende anders niet ende die reste als vande vijff ende tachtich gulden die hem meer comen sullen werden oick gehouden te betalen telcke dach als hij wercken sal mit sijn knecht acht stunde ofte meer tot discretie vanden kerckmeesters inder tijt na gelegentheijt van taerbeyts volck dat hij dair an te wercken stellen sal. Noch hebben die kerckmeesters inder tijt hair berat offe noch gemaict begeeren te hebben een vack varder dat is drie vaicken in als althoos voir de selve penningen als hier voir gescreven staet nae advenant ende op die selve conditie voir gescreven. Ende claes sal gehouden wesen alle dit voirs. hoopwerck mede te decken mit wageschot ofte eycken plancken ofte mit breemer deelen ofte anders sulcx als die kerckmeesters inder tijt goet duncken sal, mits dat alle die

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 186

spaenderen ende cortelingen die van alle dat hoopwerck comen sullen blijven ande kercke sulcx dat claes offte yemant van synen wegen dair an (g)enige anseggen sal hebben. Ende alle dit voors. hoopwerck sal claes cornelisz maicken tot synen schoonsten al volmaict weesende voir bamis eerst comende. Ende off an dit hoopwerck eenich gebreck bevonden worde niet gemaict op recht als dat behoort in eeniger manier, soe salmen claes dair voir corten die somme van thien carolusgulden, ende so wanneer dat werck opgerecht sal worden sal claes gehouden wesen mede knechts te setten om dat werck te setten op dat de metselairs nair hem niet en sullen wachten ende voorts soe veel knechts te setten tot de kerckmeesters [...] Ende dat alles dat werck volmaickt wesende gemetst ende getimmert zulcx dat dair niet meer an te doen wesen en soe sal claes gehouden wesen alle die stellaetgyen balken masten deelen kramen ende al dat claes gemaict sal hebben tot sijn houtwerck te rechten wedercomende af te breecken ende om laech te leggen op een plaets dairt de kerckmeesters believen sal/ alle dit voirs. hoopwerck belove ick claes cornelisz te voldoen als man miet eeren dair [...] ick onder mijn persoons ende mijn goet, present ende toecomende onder tverbont van allen rechten alle dinck sonder arch ofte list. In oirconde so sijn hier aff gemaict twee cedullen van woorden te woorde alleens luydende dair die kerckmeesters deen of hebben onderteykent bij claes cornelisz voirs ende die ander heeff die voors. claes ende is bij de voors. kerckmeesters onderteykent

Op de omslag staat:
– Bestedingh kap van de kerck
– De verwairden van clais corneliszoon timmerman

Bijlage 5

Bestek uit 1590 voor verhoging van het middenschip

Bestek uit 1590 voor de verhoging van het middenschip van de Sint-Janskerk te Gouda (SAMH, AC 566, inv.nr. 1140)

Conditie ende voerwaerde waer op
De kerkmeesters met advuys van de burgemeesters
Ende de gemeene vroetschap desser stede
Van de Goude willen besteeden
Aff te breecken het steenwerck
van de Magdaeleenen kercke ende
Dezelffde steen met de aenkleven
Die te brengen ende te verwercken op 't
Middelpunt van de groote kercke
In manieren dier volgende

In de eerste zal de annemer ghehouden weesen
de voernoemde kercke off te breecken op de voerwaerden
ende alle de stenen zoe halve als heele schoon
te maecken zonder eenyghe van de zelffde
onder de puijn te verdelligen, ende dat twee
voeten diep (onder de) aerde, mede den
steen te brengen in de groote kercke om aldaer
wederom verwrocht te werden

den annemer zal ghehouden zijn dezelffde
steen te vermetselen opt middelpunt van de
voersz groote kercke beginnende van de thooren
aff vier steenen dick zoe hooch als het
voerseide werck van 't koer es, ende dat te specken
met hart steen ende de acht ofte thien laegen ende
naer believen, van de kerckmeesters

Den annemer zal metselen boven elcke booch
een glas van wyte ende hooghte als in het
koer staen

Mede zal de annemer int werck treden drie
Dagen nae dat de cap van de voersz kercke
affghenomen zal zijn ofte eer est moegelick
De voergevel zal hy affbreecken mette eersten
ende de steen brengen ter plaetsse als voeren
daer dzelffde verwrocht zal worden

Den annemer zal ghehouden zyn met acht
meesters int werck te gaen ende de steen wel
nat te begieten ende goet kerckwerck te maecken
ofte doen maecken

Den annemer zal noch ghehouden weessen zoe daer
eenyghe glass posten te corten ofte te langen
eenyghe baliueren van
backsteen te houwen zijn, sal hy op zyn (...)
doen ofte laten doen

Angaende de steygeringen daer toe dienende
sal hem by de kerkckmeesters gelevert worden by
inventaris mits dat hy d'zelffde zal ghehouden
weessen weder te restitueeren ofte by fauten te
vergoeden

(in ander handschrift)
Item den annemer sal gehouden weesen de pilaeren
daer de stylen van den gebynden up rusten sullen
op te metselen van gelycke hoochte als de
pylaren int choer syn, sulcx ende in manieren
als dselffen int middelpant (...) syn
sluytende tbovenste capiteel alleen met
een ogyff

Sal mede de waterlysten enden andere lysten
Maecken in conformiteit van de lysten upt choor

(Weer in eerste handschrift)
die kerckmeesters willen bestede het dack van de
middelkerck te decken zoe verre het gemaeckt
zal worden ende dat by de roede int viercant

dit dack sal men decken met goet koeverdack
gelyck het dack van tcruyswerck van de voersz kercke
staende ande noortwestzyde beter ende met
arger

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 188

Mede zal de annemer ghehouden weesen de dack vensters die int voersz werck comen zullen te decken naer de eysch van twerck ende de kelen van de zelffde met loot te beleggen, ende zullen dzelffden inde roe gemeten worden

Mede zal de annemer de gooten aen weerszyden leggen met loot zoeverre dzelffde stucken moeten alles ghelyck het voersz cruyswerck ende naer den eyssche van werck zal behooren

Ende de boeijborden ter zyde mede met schaelgen te decken alles in forme gelyck het koer van voersz kercke

Mede zullen zy de schaalgen in decken twe duijm over middendeel ende wel genaegelt

Verhoging middelpand (1590)

Extract uyt vroetschbouck der stede van der Goude

Den sesten Aprilfis 15c 't negentich, so is vroetscap opgelesen de voorwaarden met de besteedinge opt behagen van de vroetscap gedaen aengaende het afbreecken van de kerck van de magdalenen ende die wederom opt middelpandt te stellen. Daer van het timmerwerck is (...) by Jan Govertsz voer de somme van seshondert tseventich gulden ende tafbreecken van de steen ende tmetselwerck van dien by Dirck Luyten voer de somme van veertienhondert gulden. Ende hier op gedelibereert wesende, is geresolveert dat de kerckmeesters sullen gelast weesen met de voorsz. bestedinge voort te mogen gaan, mits dat men alomme nyeuwe billetten sal doen affgeven, aengaende 't afbreecken van 't steenwerck van de magdalenen kerck, ende het wederopstellen ende metselen der stenen op 't middelpandt om nyeuwe bestedinge daer aff te doen. Ten ware de kerckmeesteren bemercten dat syluyden de bestedinge alhier onder de burgeren ende ingesetenen tot minder lesie Souden weeten te doen, in welcke gevalle tot huerluyder discretie sal staen om mette bestedinge voort te procederen.

Daer nae in deliberatie gelegd wesende by wat middelen de costen van voersz. werck vervallen sullen mogen worden ende de gerade penningen der selven te verstaen ende geresolveert datmen die termijnen daer op de bestedinge sal gedaen (...) vande ende heffen sal by capitael ommeslach onder de gemeente

Actum (...)

Bijlage 6

Contract uit 1599 voor steigerwerk

Contract uit 1599 met voorwaarden voor de bouw van steigerwerk rond de toren van de Sint-Janskerk te Gouda (SAMH, AC 566, inv.nr. 157)

(...) Ende voorwaerden hyernae volgende willen de kerckmeesters van sint janskercke ter goude aenbesteden te doen maecken zeeckere steygeringen rontdom den toorn vande kerck voorn. Beginnende omtrent vyer voeten hooger als de solderinge daermen de clocken gewoonlick in dien mits dat den aennemer vrij ende buyten costen vande kerck al gehouden sijn daertoe te leveren alle materialen van hout/ ijsser/ spijcker sonderen met spijckers daer toe te mogen gebruycken ende anders als daertoe noodich sijn sall de gaeten om de balcken daerdeur te steecken bequamelick te maecken Sal den aennemer ten deersten daertoe leveren 20 greenen balcken dick elff duym waer van de thyen uuytleggers lanch moeten zijn 20 roeden voeten ten eynde daer vyer voeten buyten den thoorn van blijven totte steygeringen rontom den toern voorn. Te moegen gaen ende wercken. De remhouten ende de binnenhouten soe langh als twelck bereysschen zall Sal de aennemer noch gehouden zijn te leveren 20 opgaende sprieten van hoochte tot boven de thin ofte thrans toe om die neffens den thoorn bequamelick te mogen repareren. De swaerte van dyen naeden eysch ende die te bevestighen opde remhouten voern.

Sal noch gehouden zijn te leveren twee hondert capravens/ hondert bodense capravens. De steygeringen vervolgens tot zes roede voeten vanden anderen te verhoegen soo hooch ende mit soe veel cruysbanden als den eysch van twerck sal uytwijsen volgende tusschen elcken steygeringe een gording daertoe oock leverende soe veel deelen tot elcke steygeringh als to de breette van vier voeten als vooren van noode sal zijn/ volgende oock op elcke steygeringe rontsom een staende deel voor het affvallen vande steenen ende anders welcke steygeringen den aennemer sal gehouden zijn alsoo sterck ende vast buyten alle peryckel mit ijserwerck te hechten als de kerckmeesters ofte haeren gecommiteerden zullen voer goet heuren ende opnemen. Ende dit alles binnen den tijt van veerthien daeghen daer dato deses mits dat hij gehouden sal zijn zelve steygeringen alsoe gebrecht ende gemaect te laeten staen ende onderhouden tot ultima september naestcomende waervooren hij mede gehouden zal wesen te stellen suffisante clautie tot contentement vanden kerckmeesters voorn. Behoudend dat hij sal genyeten vande bedongen penningen een derde paert gereets gelijcken derdepaert als de steygeringen sullen voor goe op genomen zijn ende de reste wanneer die weder affgebrocken zullen wesen ende die gheene die twerck laechste sal genyeten tot een treckpenning twee rijcksdaelders in specien mits dat hij dien in of en sel genyeten voir ende alleen hij suffisanten borgen gestelt sal hebben twelck hij gehouden sal weesen terstont te doen.

In faulte salmen tselve wederomme op veylen tot sijne lasten sonder eenich profijt daer van te genyeten.

Jacob joosten heeft dit voors. werck laechste ingestelt voor de somma van hondertvijftich gld daer vooren hij genoten heeft twee rijckxdaelders in specien tot treckgelt.

Ende alsoo het zelfde andermael opgeveylt is ende nyemant laegher mynden soe is voorn. Jacob joosen aennemer gebleven over dese voors. voerwaerden te voldoen ende den voerder somme van 150 gld vooren verhaelt [...] desen 15-5-1599

In kennisse der waerheyt heb ick hugo willems moel als borch voor dit aengenomen werck mit mijn ghewoonlijck hantschrift dit ondertekent opden 16 may ao 1599

jacob joosten
huych wyllems moel

Het tweede blad bevat 3 posten.
De eerste is dat de kerk de opdracht aan Jacob Joosten bevestigt en dat zij tevens 275 gld aan het benodigde materiaal zullen besteden.

De tweede post is kort. Het is een ontvangstbevestiging door Jacob Joosten van 183 gld 2-6-1599

De derde post is een ontvangstbevestiging door Jacob Joosten van geld: 91 gld 14 st 1 oort 15-10-1599

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 190

Bijlage 7

Bestek uit 1603-1604 voor de toren

Bestek in vier stukken voor verhoging van de toren van de Sint-Janskerk te Gouda (SAMH, AC 566, inv.nr. 162)

Stuk 1/2

Stuk 1 is een net exemplaar van het tweede stuk (de kladversie)

p. 1 Besteck ofte voorwaerden van de tooren van sint Janskercke omme die selfe aff te breecken ende wederom op te metselen in manieren als hier nae volghen.

Item inden eersten salmen het oude steenwerck affbreecken van die tinne off nederwaert tot die lijst toe die tusschen het oude werck ende dat nu het niewe werck genaampt wert leyt, ende die steen met manden beneden te laeten.

Noch sal den aennemer gehouden sijn doude tinne op den oorbaer aff te breecken ende die niewe die hen geleevert sal worden wederom te setten ende met ijseren crammen in malcanderen sluyten ende gieten de pedestaelen op cooperen dapp ofte pennen setten

Men sal oock mede de voirschreven lijst offbreecken ende een ander in plaets legghen ende die houcken met muragien die quat bevonden sullen worden noch breecken tot den onderste kant van den boghen int oude steenwerck staende ende dan wederom met andere hartsteen die wat grooter verbant maecken ophaelen alsoet wercke vereysen sal.

Die 9 boghen als 3 aen de suydt houck drie aen de west ende 3 aen de noorthouck van die formen onder die voors. lijst salmen uytbreecken soe diep met een tanderingh als het werck eyschen sal ende dat wederom met hart steenen booghen overwrocht ende aengecoseert nae den eysch vant werck ende soe aen d'oostzijde eenich gebreck bevonden were sal tselfde meede moeten repareren.

Men sal dit voorschreven werck een vierdepaert teffens afbreecken ende wederom op mettselen aleermen een andere houck voeren sal om aff te breecken.

Men sal dit werck maecken van alsulcken hartsteen op die houcken ofte berdueringhen ende speckinghen al soe hem bij de kerckmeesters aengewesen sal worden ende die houcken (p. 2) met alle sijn verdueringhen wel versteckt int loot recht op gewrocht soe dat behoort wel verstaend dat elk de groote steenen op wigghen gestelt sullen worden ende met tras aengegooten ende wel onderstopt.

Tot alle dit voorschreven werck sal hen geleevert worden al die hartsteenen die aen die formen van doen sullen weesen met een ronde welle soe onder de onderste als bovenste lijst ende dit altemalen versteckt in den houck ende nae het bort gehouwen.

Als alle die vier houcken sullen opgemetselt weesen salmen dat werck decken met de sware lijst ende soe de lijst soe breet niet en is, als die muer dick is salmen die van achteren aen roseeren met tras ende klinckert.

Item int offbreecken vant steenwerck salmen alle die harnessen die nu in die boghen staen op den oorbaar uyt breecken ende versteckt bij malcander houwen ende laetense de steenhouwer vereynighen ende wederom onder die booghen te stellen conformit als sij nutertijt staen.

Men sal alle dit voorschreven werck van buyten schoon wercken ende met voughen strijcken soe dat behoert ende men sal die mueren van die selffe dickte opmettselen als nu tegenwoordigh is ende van binnen soe wel sijn looingh houwen als van buyten.

Den aennemer sal int laetste vande maent feb ao 1604 int werck moeten gaen ende daer niet uytscheyden voor het werck volmaect opgenoomen ende gelandeert sal sijn ende daer aen niet minder wercken dan met vijff [...] eelen elck meester sijnde van sijn ambacht.

Noch sal hij de stellinghen tsijne cost moeten maecken ende de matereal daer toe leveren mits dat hem te bate comen sal de materealen die tegenwoordich (p. 3) aen de stellinghen sijn twerck volmaect sijnde wederom aff breecken ende alle staende hout aen de kerck leeveren sonder t(*gat in blad*) voor hem te behouden.

Op alle welcke voors. conditien dirck luyten metselaer aengenomen heeft twerck te maecken voor de somme van 2250 gld in kennisse der waerheyt dit bij partijen onderteyckent den 27-12-1603

Gereserveert de voornoemde conditien sal dirck luyten noch gehouden sijn de materealen vant houtwerck/ manden/ beesems/ ende alle dat hij tot het opmaecken van het aengenomen werck vannooden sal hebben te leeveren ende te besorghen uytgesondert de formeelen die hem bij

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 191

de kerck geleevert sullen worden ende sal daer int bij de kerck is soe van emmers ofte water staen tot het werck noodich sal hij meede tsijne wille mooghen gebruycken daer voren hij genieten sal de somme van 24 K gld van 40 grooten Vlaams het stuck
Actum den 22-2-1604
Dirck luiten

Stuck 3 Verklaring van dirck luyten

p. 1 (...) (...) Van mijn heeren die borgemeesters soe hebbe ick dirck luyten mijn ordonnanty ende gevoellen van die kercken tooren ende in wat manyeren datmen die soude bewairen int alle peryckel.

Item in den eersten salmen den tooren niet en soude begeeren te versuaren soe laet ick mijn dincken dat goed soude zijn dat het besserey mochte gestelt worden soe lach ant sijn grondt als het doenlick soude wesen ende dat het lijbert ende vrij is den tooren stondt sonder eenich gemeenschap te hebben met eenighghe kruysbynden ofte ander houtwerck daer den tooren aen geackert is.

Item dat ock zeer goet soude zijn dat het besserij gestelt worden datten die klocken in plaet daerse nu leyen oft en vest dat se mochten leygen seygen an noorden ende soe soude ick ock gerade vynden dat men die grote klocke lagere soude hanghen om te betere ende bequamen het bessereij vrij in den tooren te stellen

Daer zijn ock eenighghe van die kruysbynden die ock soude dienen veruyendt te sijn om te bewaren ende alle dit vorseide houtwerck behoirt wel gestelt te sijn al eermen het steenwerck rond om ut te breken

p. 2 als alle dit voors. houtwerck gemaect ende gesedt is datmen als dan souden het steenwerck bij eenen hock teffens ut breken ende weder op wercken al eermen den anderen noch ut breckt ende dat geghort naer behoeren.

Als nu die mueren van den tooren op ghemetselt sijn te weten an onder ontrent die porryn van die boghen dien int oude steen werck coomen tot die tynne toe soe dort die muur starre weder wel onder stopt is datmen als dan van die tynne aff tot die loode solder binnen het uurwerck het oude hout werck souden veranderen om den tooren daer mede te stijven ende men soude ock ruyemtdt bij het uuerwerck mede koomen wynnen naer dat ick het ghesyen hebbe soe soude het an die prynsepael punten sijn om den tooren mede te bewaren.

Als alle dit voors werck aldus wel ghemaect geghort gheanckert ende het houtwerck wel gehouden is nae behouren soe is mijn gevoellen dattet ghen letsel ofte schade van den tooren soude moghen coomen.

p. 3 nu aengaende het steenwerck soude moeten die drie hocken vernyeut sijn tot een styck int oude steenwerck soe hem dat int breken van die muer selff wijsen sal nu voert aengenomen den vyerden hock dat is den noort hock die soedtmen moghen laten staen die is heel goot op ontrent ses ofte seven voet nae andere die tynne ende dat op sijn eyghe dat soudt men moghen met een wallenden tant off breken en weder met doerbanders in malcander wercken soe dat werk ver eyssende is.

Soe isser ock laghen int oude steenwerck aen die suytsijde mede vrij wat omschoeynt dat men sou moeten utbreken ende weder in schoeygen al soe dat werck int breken vereyschen sal.

Als alle die voorscreven werck aldus wel versyen ende gemaeckt is soude ick geraden wynden dat men dien ommeganck van die tynne decken soude met sencken die soe breet waren dat die lijst daer aen mochte gehouwen worden ende als dan die tfoey daer op gebrocht het sij die oude ffoey offte met balysters al soe mijn heeren dan belyeven sal.

Stuk 4

p. 1 alduys van claes wyertszn stadtstimmerman hopende tvernieuwen van eenich houtwerck aen de groote kercks tooren

Inden eersten datmen boven het wulfsel op de oude gebonden binden leggen sal een nieu viercant raempt dick ende breet elf ende veertien duym om daer op te setten vier gebonden binden hooch wesende vande middelsolder tot onder de luycklocken toe, waer van de stijlen swaer wesen sullen in duym viercant ende de balcken met de carbeels 14 ende 16 duym cruyswijse op malcanderen ingelaten om doude muyragie daer aen te anckeren ende te vestigen met anckers met dubbelde opgaende schoften bouten gewijse geslooten door de stijlen rondtom den tooren om de oude muiragie daer mede te bewaren.

Is oock hoochnodig den toren ter plaetse daer het nyerwerck staet te verstijven met sekere stijlen ende cruysbanden doordien claes wiertsz bevint dat den toren aldaer swackste is ende soo noodlick als op eenighe andere plaetse voorsien moet weesen ende belangen het schudden vanden tooren dunckt den voorn. claes wiertsz onnodich te sijn eenighe moeyten gedaen te worden om sulcks te remedieren

De clocken uyt der sijde off laghen te doen luyen watmen daer mede gheen voordeel doen van soude, maer wel datmen ter contrarie de gevels ende trappen soude doen scheuren ende ontsetten door tbeweghen ende roeren vande gront.

p. 2 ende sal oock wel bewijsen soo verre het noot sij dat het ant opperste van thooge werck vande kerck den toren al minder dan een vierdepaert van een duym over gaet soo

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 192

dat het te verwonders is, dan den toren hebbende soo cleynen begrop niet meer en schuddet ende dat mitsdien onnoodich is goedt werck te schennen daer aen gheen tante noch gebreck en is, te meer oock om dat sulcks met gheen cleyne costen ende soude moghen worden ghedaen.

In alle twelcke alst sijn eygen sake waer hij niet anders handelen en soude, dan sulcks als voors. is.

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 193

Bijlage 8

De verdwenen kerkhuisjes

Overzicht van de verdwenen kerkhuisjes rond de Sint-Janskerk te Gouda, in volgorde van bouwdatum. Het overzicht is gebaseerd op: Van Dolder-de Wit (1993), pp. 36-42

- De grond voor de westgevel van de oude zuidbeuk werd vanaf 1583 verhuurd aan een particulier. Deze liet er een houten huis optrekken, dat in 1622 aan de kerk werd verkocht ten behoeve van haar knechten, zoals de kistenmaker of de timmerman. De kerk verving het rond 1640 door een stenen huis dat werd verhuurd. Vanaf 1808 werd het weer gebruikt om knechten in te huisvesten. In 1915 werd het gesloopt.
- De grond voor de westgevel van de noordbeuk werd in 1586 aan een particulier verhuurd, die er een huis liet bouwen. Later kwam het huis in bezit van de kerk en deze stelde het afwisselend gratis ter beschikking aan kerkknechten of verhuurde het aan derden. Het huis werd in 1907 gesloopt.
- Op de noordwesthoek van de oude noordbeuk werd in 1589, tussen de twee haaks geplaatste steunberen, een schuurtje opgetrokken. Na 1619 kreeg dit de functie van openbaar toilet. Onbekend is wanneer het werd gesloopt.
- De grond langs de eerste twee traveeën van de oude noordbeuk werd tussen 1584 en 1587 verhuurd aan particulieren, die het recht kregen er een huis te bouwen. In 1603 legde het kerkbestuur de bepaling op dat als daarachter een kerkglas gemaakt zou worden, het huisje zou moeten worden afgebroken tot beneden het glas.
  In 1622 werden de twee huizen vervangen door de zogenaamde zakkendragershuisjes. Beide panden kregen respectievelijk in 1796 en 1861 de functie van pakhuis. Het complex werd in 1904 in het kader van de restauratie geheel opnieuw gebouwd.
- De grond ten noordoosten van het kraamvrouwenportaal werd in 1589 aan een particulier verhuurd met het recht om er een huisje te bouwen. In 1832 was de functie van het bouwwerkje in ieder geval gewijzigd in *beenderenhok*, in 1898 in verfhok en in 1934 werd ter vervanging een brandspuitenhuis opgetrokken. Dat bestaat nog altijd, al is het tegenwoordig in gebruik als toilet en electriciteitsruimte.
- Langs de drie meest westelijke noordkapellen kwamen vier stedelijke accijnshuisjes tot stand. De panden waren in de negentiende eeuw in gebruik als pakhuis en verdwenen rond 1900.
- Tegen de meest oostelijke noordkapel stond na 1603 de loods van steenhouwer Gregorius Cool, die in 1617 werd afgebroken. In 1701 bevond zich op die plaats een houtopslagloods, die in 1909 verdween.
- Tegen de kopgevel van de noordarm bevond zich aan het einde van de zestiende eeuw een loods, die in 1604 werd vervangen door een werkplaats. Deze was aanvankelijk in gebruik bij Gregorius Cool, maar hij verhuisde in 1617 naar een werkplaats tegen de oude zuidbeuk. De latere bebouwing verdween in 1909.
- Op de oosthoek van de noordarm bevond zich tot 1909 een brandspuitenhuis.
- Tegen de noordzijde van de kooromgang tot en met de eerste schuine travee van de sluiting stonden na circa 1740 zes pakhuisjes. Deze werden in 1902 gesloopt.
- Tegen de oostgevel van de sluiting stond eeuwenlang een knekelhuis, maar dit was al in 1818 gesloopt.
- Tegen de zuidzijde van de sluiting stond een pakhuisje waarin zand werd opgeslagen, dat onder meer werd gebruikt om de kerkvloer te schrobben. Hiervan is onbekend wanneer het werd gesloopt.
- Tegen de kopgevel van de zuidarm bevond zich vanaf 1701 een woonhuisje dat door de kerk gratis aan haar knechten ter beschikking werd gesteld. Het is niet bekend wanneer het gebouwtje verdween.
- Tegen de derde en vierde zuidelijke dwarskapel vanaf het westen stond in de achttiende en negentiende eeuw eveneens een woonhuis dat grotendeels om niet ter beschikking werd gesteld. Dit verdween in 1912.
- Tegen de tweede zuidelijke dwarskapel vanaf het westen stond lange tijd een pakhuisje van de kerk. Ook hiervan is niet duidelijk wanneer het werd afgebroken.
- In de oksel van de oude zuidbeuk en de eerste zuidelijke dwarskapel bevond zich vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot circa 1745 een steenhouwerswerkplaats die lange tijd bij de bekende Goudse steenhouwer Gregorius Cool in gebruik was. De werkplaats werd in 1917 vervangen door een kluis met openbaar toilet. Tijdens

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 194

de meest recente restauratie werd het vervangen door een pompkamer in verband met de brandveiligheid.

- Tegen de eerste travee van de oude zuidbeuk bevond zich vanaf 1701 een woonhuis dat aan kerkknechten ter beschikking werd gesteld. Gedurende de negentiende eeuw werd het aan derden verhuurd. In 1917 werd het gesloopt.

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 195

Bijlage 9

Werklieden (1487-1492), alfabetisch en chronologisch

Overzicht van werklieden, die voorkomen in de kerkrekeningen van de Sint-Janskerk te Gouda over de periode 1487-1492, eerst chronologisch dan alfabetisch (SAMH, AC, 566, inv.nr. 162)

Chronologisch overzicht

- It ghegeven heylgen 4 gld van een stotes
- It ghegeven dirc claeszn van 2 daghen te operen 7 1/2 d
- It uutghegeven dirc aelbert 21 st noch 8 st 7 dach [...]
- It frans 6 p ende 2 stuver van 2 boeren
- It heryt jan 6 st
- It die ghort 14.
- It jacob herytz de smyt van yser of van spijkeren 6 1/2 groot ende 3 d
- It coeppen 6 d
- It huuch 8 d
- It dyerch albrecht 5 st 6 d
- It codde 26 stuver
- uutghegeven jacob clementzn 21 st 4 d van ijser
- uutghegeven willem gheru[...]en van vaken 4 st
- van cosgin de graefmaker van 4 daghen 14 st
- uuthgegeven van pensyen pieter hughesz 5 st
- uuthgegeven van metselen dieric alebrechtsz 9 stuver
- uuthgegeven aegin van karren 9 gld
- uuthgegeven 9 st coskijn van de kerc te effenen
- uutghegeven jan gherit van de clock te virhangen 5 p
- uutghegeven coskijn de graefmaker van vacken in de kerk 2 st
- It jan wouterszn ghegeven 5 gld ende een stoet van een hout dat men an de cloechke ghebesyt heft
- It de glaesmaker ghegeven van pensyen 4 riinse gld
- It jacob codde heeft alle iairs vier riinsegld om dat hij repareren sal die glasen nae uutwisinghe die voirwairden daer of bescreven int jair van 85 ende vers [...] te meye
- It uut ghegeven pieter hugheszn 4 p omdat hij die riemen maect van die clocken ende smeer tot onsen [...]
- It ghegeven jacob zenerszn 23 grt van leynaghelen
- It ghegeven [...] glaesmaker 7 stuver
- It ghegeven aert leepe 20 stuver van stien
- It claes sybraders ghegeven scrijnen 10 st
- It willem de houtslagher 6 groot van een paer stoce
- It ghegeven 2 tymmerlye elk 4 st daech ende elk 6 daghen somma 8 st grt ende dit is vant poertael ande sutsyde vande keric
- It ghegeven [...] de metselaer van eenen dach 6 stuver
- It ghegeven een operman van 2 daghen 16 st
- It pieter evartszn 4 daghen 16 st
- It fylyp ghegeven 15 grt
- It willem zuermont heft de kerc ghebrocht 3 [...] dusent [...] ende die staeen voor 20 st ende 2 st van vracht
- It pieter evarts 2 daghe 8 st
- It daeem 2 daghe 8 st
- It ghegeven code van glasen te maken 3 [...] toern 5 st

1488

- It uutghegeven jacob smit van spikeren 4 s
- It den smyt 8 1/2 s
- It ghegeven van veghen hopghen 18 s
- It jacob die smyt 6 1/2 s
- It jan gijbrechtszn ghegeven 4 pond groot van die [...] trappen wat te lappen
- It ghegeven hughen 3 st om hopghen ende Jannes om datst [...] in die hochtide van paessen hoelpen die wijn te haelen
- It claes geritsz gegeven van die elsen te snoyen opt dat oude kerchof 7 stuver
- It gegeven jacob phappen 2 s van 1 1/2 hondert peluusen 10 stuver
- g[...]symoen [...] van die kercgraft te diepen 4 st
- gegeven coppen van die roesters te diepen ende die [...] van den torn scoon te maken 7 gld. ende 1 stoter
- gegeven jacob smit 7 stuver van leynagel
- gegeven codde van een glasen te verleyen in die kerk 4 s
- It ghegeven fillips die metselair van die kerc te verwelven en te paneren st grt
- It die kystemaker 3 st
- It gh. jan die kystemaker [...] 7 st
- It betaelt coppen van die kerc te effenen 7 1/2 grt
- It jan woutersz gh. 23 st. van hout
- It die sloettemaker 6 1/2 grt
- It jan virwick 20 stuver van leer
- It pieter hugenz gegeven 24 stuver van die clocken te hameren
- It dammas de orghelist ghegeven op syn werk 4 riinse gld noch 6 rgld sal noch 14 [...] [onleesbaar]
- It symon harmens die tymmerman gegheven 12 st van

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 196

die raem te onderhouden daer die lappen/lampen in hanghen

1489

- It die utgheven 9 grt coppen 1 1/2 dach te maecken
- It die smyt 10 st
- It van dirc raemmen te maken ons glas 12 st noch [...] 1/2 riinsgld van dat glas [...]
- It tot coppen graefmaker van 1/2 dach werken 3 grt
- It tot eewout de tymmerman van sporren ende tymmeren
- It tot jacob smyt 25 st van ijser ende spijkeren ande toren ende ander loots te maken
- It tot claes kistemaker van wercken inde kerck 10 st
- It gegeven aert leye [...] op syn arbeyt van den toren te maken 50 riins
- It gegeven jacob heinrich van spikeren ander toren vervrocht 9 1/2 st
- It aert leye ghegeven 5 riinsgld van de toeren te vernaghelen
- It gegeven jacop smit van spikeren ende leyenaghel 13 1/2 st
- It gegeven copgen graefmaker van 2 1/2 [...] [...] [...] grt
- It lambert heinriczn 7 1/2 grt van steen scoen te maken
- It gegeven dirc goverts [...] de metselair elck van 3 1/2 [...]
- It noch ghegeven dirc govertsz 7 1/2 groet van metselen
- It coppen van dachhueren 6 grt
- It jan de groeten 5 grt
- It gegeven j backer 1 1/2 pond grt van 15 dusent steen
- It coppen van 6 [...] te beslaen [...] grt [...] d
- It hen jaeel ghegeven 22 s van 6 hoet s callic
- It jacob heynrich de smit van leynaghelen 12 1/2 st
- It gegeven jan jansz van operen 7 1/2 grt
- It gegeven comen will [...] 2 st van besemen
- It gegeven heinrich dircs 12 1/2 grt van naghelen
- It gegeven meynert van karren 8 grt
- It gegeven aert leys van sijmen gebesicht ande kerck muren 31 1/2 st
- It gegeven huge 3 stuver van de lampen [...]
- It gegeven mathijs 2000 van sagen 2 1/2 grt
- It gegeven jan gerijts van een clocke te verhangen 5 p grt
- It gelevert aert leye 13 p grt op sijn leyen die hij ons gelevert heeft
- It gegeven jacob de smyt van ijsserwerck de clocke te verhangen 32 scil noch meynert gegeven 3 grt van sant te karren
- It nyen de timmerman ende de smit ende van calck op te dreghen ende cappe van den toren scoen te maken 70 stuver
- jan adriaenzn beylinck gegeven 17 st van die [...] vat [...]
- It gegeven jans smyt 15 grt van ijser
- It gegeven coppe van wagens te laden 11 grt
- It de smyt ghegeven 21 stuver ende 7 s
- It jacop rengas gegeven 10 st van [...] te maken 10 cappen den [...] in hangen
- It gegeven fillips de metselar 17 s van de beelde te setten scotijnck te maken ende te pleysteren
- It gegeven den beeldesnider van 5 beelden die int suutkerck gehangen sijn 12 1/2 s
- It gegeven [...] aarts van 1/2 dusent steen 7 st
- It gegeven stamme van kalc 11 1/2 rijnsgld
- It gegeven copge graefmaker 6 stuver van 2 1/2 dach werken
- It copge gegeven 5 grt van een dach werkens ende 5 grt
- It jan adriaensz ghegeven 6 s van twe te vercopen die vercoft hij stantvorpen de onse voer 9 s 9 elc
- It [...] acijs 2 1/2 grt van karren
- It eewout tymmerman gegeven van hout ende arbeyt ander loots te maken 5 1/2 st ende 1 st van kalc te dragen
- It fillips 5 s grt van 5 dagen metselen
- It gegeven jacop smyt van dat laetste glas ende de rooster 3 p 5 st grt
- It gegeven heylgen van kaecken [...]
- filips van metselen 9 s ende jacop smit 14 st van ijser [...] ant leyen [...]
- It gegeven codde glaesmaker van dat glas in onse vrouwen koir te maken 3 p 1 s 8 1/2 grt
- It gegeven jacob heinricsz smyt van ijserwerck van dat selffe glas 16 s 4 d grt
- It uutghegeven jacop de smit 33 stuver
- It coppgen gegeven 5 grt ende 6 grt van kalc
- It van 8 s grt van kalck ende coppen 10 gr van dach huere
- It pieter everts 10 s grt vande beelden te hangen
- It copgen van dat glas after onse vrouwe myt ijser te stoppen
- It jacop smit van ijser ende spikeren gegeven [...] st
- It phl [philips de metselaar] 9 stuver van 1 1/2 dach werken
- It gegeven jan gijsberts ende mathijs [...] 48 s van werken vant beste ornamenten ende an lakens sijde ende [...] gegeven 19 grt 17 p 7 s 2 1/2 d dit werk vande beste blawen te lappen noch 15 1/2 st
- It phls gegeven 9 s of van de beelden te setten int hooch kerck
- It gerijt de [...]maker 7 1/2 stuver van 1/2 dusent steen
- It phl 3 stuver van 1 dach metselen Nog 5 onleesbare posten; wel enige namen te lezen: flores [...]/ jacop heinric smyt [...] ant glas/ jan gisbaert [...] /moel/ coman has
- It daemmys de orchelist gegeven 2 pond van syn [...] dat verscreven op sint jacopdach anno 87 noch 2 rgld noch 6 rgld ende noch 4 1/2 rgld verscreen te lichtmis anno 89
- It hugh sel hebben van blasen een jaer langh 5 s [...] het better [...]
- It pieter hugghes ghegeven van die clocke te smerren ende die cleppels te hanghen 4 s grt voer passen

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 197

- It gegeven kodde glaesmaker van 3 syn pensyn 4 [...] gld verscreven [...]
- It jan aeriaenzn beylinck ghegheven 5 s van die saboriren ende de oelie pullen schoen te maken

1490

- It gegeven copgyn van die kerck te floeren 6 stuvers
- jan ghisbaertzn gegeven 8 grt 1 1/2 d
- It coppe van de kerck te effenen 10 grt ende 9 d
- It coppen van de kerck te effenen 5 grt
- It claes tassgen 3 stuver van enke te setten
- It jan verzwu[...] 16 st. van zolder tot die clocke
- It gegeven jacop smit 4 st van ijsser
- It simons janszn 4 stuver van 2 stocken de kercke mede te veghen
- It jacob heinrichzn die smyt 7 1/2 s
- It ghegeven an die kisstemaker 3 st ende noch 2 grt
- It pieter van zaemborch 13 stuver van een bonet die de dichken heef van de kerck van den uutsprack
- It gegeven claes gheritszn van die paeskaers te versyeren 7 s
- It jan aervaen de goutsmit ghegeven 51 1/2 stuver
- It jacob heinrich 6 grt
- It jan die cistemaker 7 stuver van een banchijn
- It johannes de placker ghegheven van sint jan ende sco[...] te maken of van heylich crus scoen te maken 11 stuver
- It noch hebben willem dirczn ghegeven 14 pond 16 schellingen 10 dinarien hier is de 44 ste ellen suwert [els/priem] betaald
- It gegeven coppen 2 stuver van leijen te draghen
- It jacob den smit ghegeven 18 stuver
- It phillips die messelaer 18 stuver ende een noot/noegt
- It jacob heinriczn ghegheven 8 stuver
- It codde de glaesmaker 15 s van dat glas te maken
- It 3 messelaers ende 3 oepermannen 41 1/2 stuver
- It gegeven de smit jacob heynrichz 12 stuvere
- It heynrich de smit van den eemmer buten op kercof 7 st
- It ghysbairt de goutsmit die dat crus er ende de twe seborien [...]
- It van 45 glaessen uut te nemen ende in te setten 10 grt ende van 3 ramen tot hughen 1 s noch 7 grt
- It 10 st van houte ende 15 st van een loet te maken van messelaers 9 st
- It gerit ghegheven van messelen 6 st
- It jan borre 10 st van loet
- It gegeven smit 7 st van ijsser
- It gegeven slotemaker 2 st
- It jan ghysbaertsz ghegheven 8 p grt
- It daemmes de orghelist die hebben wij ghegeven op dat termen van sint jan balyste anno 90 30 st noch 10 s hiermede is hij betaelt
- It daemys de orghelist ghegeven 2 p grt dat hij verdient hadde sinte jacop 89
- It ghegheven codde van zijn penzien jaerlick die glazen te stoppen 4 rgld
- It daemmes de orghelist die hebben wij ghegeven op dat termen van sint jan balyste anno 90 30 st noch 10 s hiermede is hij betaelt
- It jacop de blaser van ons orghelen die hebben wij ghegeven 1 scilt die johan de plackgher ontsyn
- It heyl onse waster hebben wij ghegeven op rekening 10 st ende 9 van hoirs graf te maken
- It noch ghegeven 30 st
- It claes nylken van de drie dommelmetten te [...] 6 grt
- It coppen van de kynderen wt de kerck te houden als men de metten synchghet [zingt] die drie daghen 4 stuver

1492

- It aert ley die hebben wij ghedaen 8000 leinagelen dat dusent voer 5 st
- It jacob heynrich de smit [...]
- It jacop heinrich de smit gegeven [...]
- It claes van de caendelairs 2[...]
- It gegeven Heyle 11 st van gordelen ende anders
- It gegeven jacop die smit 14 st
- It gegeven jacop smit 2 1/2 rinsegld van 7 [...] ende 2000 scosspikeren
- It gegeven 11 grt phillips die metselaer
- It jacop heinrichz de smit 7 st
- It uutghegheven 10 s 7 grt van elssen ende 5 st van vracht ende coppen van een dachhuuer 6 grt
- It jacop heinrichsz de smit 26 1/2 st
- It comen dirc jans ghegheven 10 st van een bonet die mester cornelis hoet
- It pieter van zaemborch ghegheven 14 st van een bonet die heit mester pieter daems
- [...] en harmaen die berduerwercker ghegheven [...] s grt den sesten dach in april anno 12
- [...] wouterszn 10 st van dat block te [...] den hugghe voor kerchuus te maken
- It gegeven jacop heinricszn die smit 9 grt
- It [...]ghegheven die slotemaker 13 st voer dat [...] dat slote te beslaen voert heylich crus opt kerchof
- [...] ghegheven 18 st die goutsmit
- It jacob potter ghegheven 11 grt van steen
- It claes de cistemaker 3 1/2 grt ende 7 st
- It die smyt ghegheven drye st
- [...] Pieter wolpaertzn ghegheven 20 st
- It copgen heeft een braspenning van die horde
- It gegeven jacop codde twee riinsgld op zeker [...]
- It claes ri[...] 1 1/2 dach op dat oude kercoffe ghewijt 7 1/2
- It comen heyn ghegheven 5 st van vracht van die leyen te brengen

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 198

- It die slotemaker ghegheven 5 deuts van [...]
- It claes die kistemaker een braspenninghe
- It een stoter coppen die gravemaker
- It jacop heynrich de smit 14 st ende 17 of 18 st
- It de cistemaker 7 grt
- It die slotemaker ghegheven 3 grt
- It phillips 7 st van komen te stoppen op die keric
- It de smit ende tymmerman 50 st
- It claes die cistemaker van candelaere te maken 19 st
- It philips die messelaar 20 st van messelen ende van half tonnen taras 5 st
- It claes de cistemaker 3 1/2 st
- It jacop heynrich de smit ende de tymmerman 6 1/2 st
- It jan verwychk 16 st van rijcken
- It jacop heinrichzn 3 st
- It ariaan die tymmerman ghegheven 3 grt
- It gegeven coppen van [...]
- It jacop smit 15 grt va [...]
- It gegeven jacob henric 6 riinsgld min 1 stoter ende sint antonis glaes
- It heylgyn die heit vertient 5 s grt van [...] alffen te nagen noch 1 blanc
- It claes ouwe jans ghegheven drie stuvers voor dat paen ende teykenen
- It gegeven pieter licht van decken [...]/. It noch 8 daghen [...] 2 [...]/. It noch 8 daghen [...] 2 [...] ende 5 daghen 25 st
- It noch pieter licht 7 grt ende 5 [...]
- It noch pieter licht [...] 6 st
- It jacop de smit van leynaghelen 7 st
- It pieter licht ghegheven 35 of 40 st
- It pieter licht ghegheven van 4 daghen 22 st
- It pieter leyen 22/23 st van decken
- It jacop smijt 21 st van leynahgelen
- It die smit van leynaghelen 29 st
- It comen heijn ghegheven 5 grt mijn tweste vacken
- It van decken 27 1/2 st ende de smit 22 st
- It comen heyn twe ryst leydecken 32 st ende 5 st en 4 st
- It wij sien sculdich hamman ghijsbairtszn 4 1/2 last ende 1 grt tas torf dat last voer 15 st 11 s 4 d ende betaald b[...] floris
- It 10 s die hebben wij ghegheven van mester goebels ressap [gereedschap] hier te brenghen
- It jacop heynrichsz 9 st van spikeren ende yesseren panden
- It dien timmerlude onder hen 3 st elc twee daghen van de groete clocke of te nemen 34 st
- It cappen onse knecht 6 daghen 15 st van carren 2 st
- It cappen van 3 daghen 8 st
- It jacop heinrichxzn de smit van spijkeren ende de bants virloen 35 st
- It coppen van 4 daghen 7 st
- It coppen van 5 daghen 12 [...]
- It coppen ende de smit 17 1/2 st
- It coppen van 5 dagen 12 1/2 st/ noch van arbeit 16 1/2 st/ van ende noch van arbeyt den 24 st ende 3 grt ende 3 st van scleppen ende noch 8 grt
- It de tymmerman luden 37 st ende 13 1/2 st 3 grt ende 3 1/2 grt
- It jacop de smit 14 st
- It coppen van drie daghen 8 st
- It jan die goerter 10 st van 4 daghen
- [...] outaer dirc nyncken
- [...] st van jan bery van tymmerwerck
- [...]aghen de tymmerluden 10 s 1 d
- It de smit 16 st
- It jacop heinrichszn de smit ghegheven 5 gld van de clepel op rekeninghe
- It mester wyllem die hadde verliit [=voorgeschoten] 34 st
- It yaspaer die hebben wij ghegheven 15 st van dryncghelt
- It jan die gorter vijf st voor 2 daghen
- It louerijs die cuper 24 st van beslaech houpen
- It aryen die tymmerman ghegheven 7 st
- It aryan die timmerman ghegheven 9 s [...]
- It jacop heinrichzn 23 st van spikeren
- It meester willem ghegheven een pond groot
- It noch meester willem ghegheven een pond groot
- It noch soe heit mester goebel [...] 3 1/2 100 pond hondert voer 3 1/2 riinsgld facit 13 [...] ende 9 tonne biers 9 s 1 noch 10 riinsgld ende [...] s grt ende wij syen noch meester gobel [...]
- It jan die gorter vijf s grt van vracht
- It jacop heinrichzn de smit 3 rinse gld ende 9 grt
- It jan gherrit ghegheven 2 rinsegld op zekerscop ende 2 [...]
- It jan gheritzn van rotterdam noch 18 st van een hout noch 3 grt ende 30 st jan gherit ghegheven 19 s jan noch [...]
- It mester wyllem die heit ghelevert de cleyn clocke ende die heyt ghewoghen 2700 ende 44 p somma 35 rinsegld hier op betaeld 2 p grt ende de reste die sellen wij hem betalen anno 1592 te sinte jacop grt hier is noch op betaelt ende [...] rest 17 riinsegld ende dese sellen wij betalen als dat clockgen weder vergoten is
- It gherit janz ende aeriaan janz die hebben anghenomen de cleyn clocgen te hanghen ende al dat daer ghebroken is sellen sy weder maken ende sij sellen hebben 20 s grt
- [...] joest van leyden die hebben gld op rekeninghe die wechke voer al [...]
- anno 1491 ende doe settede hij dat harnas [...] betaald ende 2 st pieter aerts
- [...] meester joest afrighen vijf scilden van huuch jacopzn [...] ..hebben wij ghegheven 8 rinsegld ende 3 st [...] [...]is heer mede al betaelt
- cappen wordt genoemd

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 199

- It anno 1491 den [...] dach van april doe besteden wij harman de bordierwercker te rotterdam [...] dat kasoffel voir 10 p grt ende dat hij [...] sijn van goude te maken alpe hij [...] ende dit sel hij op leveren [...] gheboert. It dit ruus heeft [...] werck voer paeschen int jaer van 92
- [...] dach in mey doe gaven wij harman [...] op voerscrevene werck ende de 25 st in iunio
- [...] jan van dat heey ende noch 30 s noch 21 s
- [...]dirczn ghegheven voer een 13 1/2 riinsgld dat herman heeft noch ghegheven 22 s off dinsdachs voer paeschen. It noch opt lesten dach van paesschen hebben wij harmans ghegheven 8 rgld noch 44 st. It noch in die [...] heylichdaghe 17 1/2 s grt [...] is dat crus mede betailt
- It wij hebben herman ghegheven opt andere dach van pinsteren 19 rinsegld voer lijsten borden paalen snyen [...] ende [...] herman allemael van die kerck betaelt

Alfabetisch overzicht

De werklieden zijn eerst gerangschikt op beroepsgroep, vervolgens op eigennaam en ten slotte op jaartal.

Beeldsnijders

Anoniem

1489

- It gegeven den beeldesnider van 5 beelden die int suutkerck gehangen sijn 12 1/2 s

Glazeniers

Anoniem

1487

- It ghegeven [...] glaesmaker 7 stuver
- It de glaesmaker ghegeven van pensyen 4 riinse gld

Jacob Codde

1487

- It codde 26 stuver
- It jacob codde heeft alle iairs vier riinsegld om dat hij repareren sal die glasen nae uutwisinghe die voirwairden daer of bescreven int jair van 85 ende vers [...] te meye
- It ghegeven code van glasen te maken 3 [...] toern 5 st

1488

- gegeven codde van een glasen te verleyen in die kerk 4 s
- It gegeven codde glaesmaker van dat glas in onse vrouwen koir te maken 3 p 1 s 8 1/2 grt
- It gegeven kodde glaesmaker van 3 syn pensyn 4 [...] gld verscreven [...]

1490

- It codde de glaesmaker 15 s van dat glas te maken
- It ghegheven codde van zijn penzien jaerlick die glazen te stoppen 4 rgld

1492

- It gegeven jacop codde twee riinsgld op zeker [...]

Dirc

1489

- It van dirc raemmen te maken ons glas 12 st noch [...] 1/2 riinsgld van dat glas [...]

Goudsmeden

Anoniem

1492

- [...] ghegheven 18 st die goutsmit

Jan Adriaenszn Beylinck

1489

- jan adriaenzn beylinck gegeven 17 st van die [...] vat [...]
- It jan adriaensz ghegeven 6 s van twe te vercopen die vercoft hij stantvorpen de onse voer 9 s 9 elc

1489

- It jan aeriaenzn beylinck ghegheven 5 s van die saboriren ende de oelie pullen schoen te maken

1490

- It jan aervaen de goutsmit ghegeven 51 1/2 stuver

Jan Gijbrechtszn

1488

- It jan gijbrechtszn ghegeven 4 pond groot van die [...] trappen wat te lappen

1489

- It gegeven jan gijsberts ende mathijs [...] 48 s van werken vant beste ornamenten ende an lakens sijde ende [...] gegeven 19 grt 17 p 7 s 2 1/2 d dit wert vande beste blawen te lappen noch 15 1/2 st

1490

- jan ghisbaertzn gegeven 8 grt 1 1/2 d
- It ghysbairt de goutsmit die dat crus er ende de twe seborien [...]
- It jan ghysbaertsz ghegheven 8 p grt

Grafdelvers, kistenmakers etc.

Anoniem

1490

- It ghegeven an die kisstemaker 3 st ende noch 2 grt

1492

- It de cistemaker 7 grt

Claes

1489

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 200

- It tot claes kistemaker van wercken inde kerck 10 st

  1492
- It claes de cistemaker 3 1/2 grt ende 7 st
- It claes die kistemaker een braspenninghe
- It claes die cistemaker van candelaere te maken 19 st
- It claes de cistemaker 3 1/2 st

  Coppen

  1487
- It coeppen 6 d

  1488
- gegeven coppen van die roesters te diepen ende die [...] van den torn scoon te maken 7 gld. ende 1 stoter
- It betaelt coppen van die kerc te effenen 7 1/2 grt

  1489
- It die utgheven 9 grt coppen 1 1/2 dach te maecken
- It tot coppen graefmaker van 1/2 dach werken 3 grt
- It gegeven copgen graefmaker van 2 1/2 .. [...] [...] grt
- It coppen van dachhueren 6 grt
- It coppen van 6 [...] te beslaen [...] grt [...] d
- It gegeven coppe van wagens te laden 11 grt
- It gegeven copge graefmaker 6 stuver van 2 1/2 dach werken
- It copge gegeven 5 grt van een dach werkens ende 5 grt
- It coppgen gegeven 5 grt ende 6 grt van kalc
- It van 8 s grt van kalck ende coppen 10 gr van dach huere
- It copgen van dat glas after onse vrouwe myt ijser te stoppen

  1490
- It gegeven copgyn van die kerck te floeren 6 stuvers
- It coppe van de kerck te effenen 10 grt ende 9 d
- It coppen van de kerck te effenen 5 grt
- It gegeven coppen 2 stuver van leijen te draghen
- It coppen van de kynderen wt de kerck te houden als men de metten synchghet die drie daghen 4 stuver

  1492
- It uutghegheven 10 s 7 grt van elssen ende 5 st van vracht ende coppen van een dachhuuer 6 grt
- It copgen heeft een braspenning van die horde
- It een stoter coppen die gravemaker
- It gegeven coppen van [...]
- It cappen onse knecht 6 daghen 15 st van carren 2 st
- It cappen van 3 daghen 8 st
- It coppen van 4 daghen 7 st
- It coppen van 5 daghen 12 [...]
- It coppen ende de smit 17 1/2 st
- It coppen van 5 dagen 12 1/2 st/ noch van arbeit 16 1/2 st/ van ende noch van arbeyt den 24 st ende 3 grt ende 3 st van scleppen ende noch 8 grt
- It coppen van drie daghen 8 st

  Coskijn

  1487
- van cosgin de graefmaker van 4 daghen 14 st

- uuthgegeven 9 st coskijn van de kerc te effenen
- uutghegeven coskijn de graefmaker van vacken in de kerk 2 st

  Jan

  1488
- It gh. jan die kystemaker [...] 7 st

  1490
- It ghegeven an die kisstemaker 3 st ende noch 2 grt
- It jan die cistemaker 7 stuver van een banchijn

Houtslagers

Willem Dircszn

1487
- It willem de houtslagher 6 groot van een paer stoce

  1490
- It noch hebben willem dirczn ghegeven 14 pond 16 schellingen 10 dinarien hier is de 44 ste ellen suwert [els/ priem] betaald

Kalklieden

Hen Jael

1489
- It hen jaeel ghegeven 22 s van 6 hoet s callic

  Stamme

  1489
- It gegeven stamme van kalc 11 1/2 rijnsgld

Klokkengieters

meester Willem

1492
- It mester wyllem die hadde verliit [=voorgeschoten] 34 st
- It meester willem ghegheven een pond groot
- It noch meester willem ghegheven een pond groot
- It mester wyllem die heit ghelevert de cleyn clocke ende die heyt ghewoghen 2700 ende 44 p somma 35 rinsegld hier op betaeld 2 p grt ende de reste die sellen wij hem betalen anno 1592 te sinte jacop grt hier is noch op betaelt ende [...] rest 17 riinsegld ende dese sellen wij betalen als dat clockgen weder vergoten is

Leidekkers en leveranciers van leien

Aert Leepe/Leye

1487
- It ghegeven aert leepe 20 stuver van stien

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 201

1489

- It gegeven aert leye [...] op syn arbeyt van den toren te maken 50 riins
- It aert leye ghegeven 5 riinsgld van de toeren te vernaghelen
- It gegeven aert leys van sijmen gebesicht ande kerck muren 31 1/2 st
- It gelevert aert leye 13 p grt op sijn leyen die hij ons gelevert heeft

1492

- It aert ley die hebben wij ghedaen 8000 leinagelen dat dusent voer 5 st

comen Heijn

1492

- It comen heyn ghegheven 5 st van vracht van die leyen te brengen
- It comen heijn ghegheven 5 grt mijn tweste vacken
- It comen heyn twe ryst leydecken 32 st ende 5 st en 4 st

Pieter Licht

1492

- It gegeven pieter licht van decken [...]/. It noch 8 daghen [...] 2 [...]/. It noch 8 daghen [...] 2 [...] ende 5 daghen 25 st
- It noch pieter licht 7 grt ende 5 [...]
- It noch pieter licht [...] 6 st
- . It pieter licht ghegheven 35 of 40 st
- It pieter licht ghegheven van 4 daghen 22 st
- It pieter leyen 22/23 st van decken

Leveranciers van hout

Jan Gheritszn van Rotterdam

1492

- It jan gheritzn van Rotterdam och 18 st van een hout noch 3 grt ende 30 st jan gherit ghegheven 19 s jan noch [...]

Jan Wouterszn

1487

- It jan wouterszn ghegeven 5 gld ende een stoet van een hout dat men an de cloechke ghebesyt heft

1488

- It jan woutersz gh. 23 st. van hout

1492

- jan wouterszn 10 st van dat block te [...] den hugghe voor kerchuus te maken

Leveranciers van steen

[...]aarts

1489

- It gegeven [...] aarts van 1/2 dusent steen 7 st

J. Backer

1489

- It gegeven J Backer 1 1/2 pond grt van 15 dusent steen

Gerijt

1489

- It gerijt de [...]maker 7 1/2 stuver van 1/2 dusent steen

Jacob Potter

1492

- It jacob potter ghegheven 11 grt van steen

Willen Zuermont

1487

- It willem zuermont heft de kerc ghebrocht 3 [...] dusent [...] ende die staeen voor 20 st ende 2 st van vracht

Metselaars

Anoniem

1487

- It ghegeven [...] de metselaer van eenen dach 6 stuver

1490

- It 3 messelaers ende 3 oepermannen 41 1/2 stuvere

Dirc Aelbert

1487

- It uutghegeven dirc aelbert 21 st noch 8 st 7 dach [...]
- It dyerch albrecht 5 st 6 d
- uuthgegeven van metselen dieric alebrechtsz 9 stuver

Dirc Govertszn

1489

- It gegeven dirc goverts [...] de metselair elck van 3 1/2 [...]
- It noch ghegeven dirc govertsz 7 1/2 groet van metselen

Filip

1487

- It fylyp ghegeven 15 grt

1489

- It ghegeven fillips die metselair van die kerc te verwelven en te paneren st grt

1490

- It gegeven fillips de metselar 17 s van de beelde te setten scotijch te maken ende te pleysteren
- It fillips 5 s grt van 5 dagen metselen
- filips van metselen 9 s ende jacop smit 14 st van ijser [...] ant leyen [...]
- It phl [philips de metselaar] 9 stuver van 1 1/2 dach werken
- It phls gegeven 9 s of van de beelden te setten int hooch kerck
- It phl 3 stuver van 1 dach metselen

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 202

- It phillips die messelaer 18 stuver ende een noot/noegt
  1492
- It gegeven 11 grt phillips die metselaer
- It phillips 7 st van komen te stoppen op die keric
- It philips die messelaar 20 stvan messelen ende van half tonnen taras 5 st

Gherit Jan
1487
- It gheryt jan 6 st
  1490
- It gerit ghegheven van messelen 6 st
  1492
- It gherit janz ende aeriaan janz die hebben anghenomen de cleyn clocgen te hanghen ende al dat daer ghebroken is de sellen sy weder maken ende sij sellen hebben 20 s grt

Opperlieden
Anoniem
1487
- It ghegeven een operman van 2 daghen 16 st
  1490
- It 3 messelaers ende 3 oepermannen 41 1/2 stuvere

Dirc Claeszn
1487
- It ghegeven dirc claeszn van 2 daghen te operen 7 1/2 d

Jan Janszn
1489
- It gegeven jan jansz van operen 7 1/2 grt

Organisten, blazers etc.
Damijs
1488
- It dammas de orghelist ghegeven op syn werk 4 riinse gld noch 6 rgld sal noch 14 [...] [onleesbaar]
  1489
- It daemmys de orchelist gegeven 2 pond van syn [...] dat verscreven op sint jacopdach anno 87 noch 2 rgld noch 6 rgld ende noch 4 1/2 rgld verscreen te lichtmis anno 89
  1490
- It daemys de orghelist ghegeven 2 p grt dat hij verdient hadde sinte jacop 89
- It damijs die orghelist betaelt op dat jaer van 90, 2 [...] gld dat verscreven [...]
- It daemmes de orghelist die hebben wij ghegeven op dat termen van sint jan balyste anno 90 30 st noch 10 s hiermede is hij betaelt

Hugh
1489
- It hugh sel hebben van blasen een jaer langh 5 s [...] het better[...]

Jacob
1490
- It jacop de blaser van ons orghelen die hebben wij ghegeven 1 scilt die johan de plackgher ontsyn

Slotenmakers
Anoniem
1488
- It die sloettemaker 6 1/2 grt
  1490
- It gegeven slotemaker 2 st
  1492
- It [...] ghegheven die slotemaker 13 st voer dat [...] dat slote te beslaen voert heylich crus opt kerchof
- It die slotemaker ghegheven 5 deuts van [...]
- It die slotemaker ghegheven 3 grt

Smeden en leveranciers van metaalwaren
Anoniem
1488
- It den smyt 8 1/2 s
  1489
- It die smyt 10 st
- It de smyt ghegeven 21 stuver ende 7 s
  1490
- It gegeven smit 7 st van ijsser
  1492
- It die smyt ghegheven drye st
- It de smit ende tymmerman 50 st
- It die smit van leynaghelen 29 st
- It van decken 27 1/2 st ende de smit 22 st
- It coppen ende de smit 17 1/2 st
- It de smit 16 st

Heinrich Dircszn
1489
- It gegeven heinrich dircs 12 1/2 grt van naghelen

Jacob Clementszn
1487
- uutghegeven jacob clementzn 21 st 4 d van ijser

Jacob Gerytszn
1487
- It jacob gerytz de smyt van yser of van spijkeren 6 1/2 groot ende 3 d

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 203

Jacob (Heinricszn)
1488
- It uutghegeven jacob smit van spikeren 4 s.
- It jacob die smyt 6 1/2 s
- gegeven jacob smit 7 stuver van leynagel

1489
- It tot jacob smyt 25 st van ijser ende spijkeren ande toren ende ander loots te maken
- It gegeven jacob heinrich van spikeren ander toren vervrocht 9 1/2 st
- It gegeven jacop smit van spikeren ende leyenaghel 13 1/2 st
- It gegeven jacob de smyt van ijsserwerck de clocke te verhangen 32 scil. It jacob heynrich de smit van leynaghelen 12 1/2 st
- filips van metselen 9 s ende jacop smit 14 st van ijser [...] ant leyen [...]
- It gegeven jacop smyt van dat laetste glas ende de roester 3 p 5 st grt
- It gegeven jacob heinricsz smyt van ijserwerck van dat selffe glas [in onze-lieve-vrouwekoor] 16 s 4 d grt
- It uutghegeven jacop de smit 33 stuver
- It jacop smit van ijser ende spikeren gegeven [...] st

1490
- It gegeven jacop smit 4 st van ijsser
- It jacob heinrichzn die smyt 7 1/2 s
- It jacob heinrich 6 grt
- It jacob den smit ghegeven 18 stuver
- It jacob heinriczn ghegheven 8 stuver
- It gegeven de smit jacob heynrichz 12 stuvere
- It heynrich de smit van den eemmer buten op kercof 7 st

1492
- It jacob heynrich de smit [...]
- It jacop heinrich de smit gegeven [....]
- It gegeven jacop die smit 14 st
- It gegeven jacop smit 2 1/2 rinsegld van 7 [...] ende 2000 scosspikeren
- It jacop heinrichz de smit 7 st
- It jacop heinrichsz de smit 26 1/2 st
- It gegeven jacop heinricszn die smit 9 grt
- It jacop heynrich de smit 14 st ende 17 of 18 st
- It jacop heynrich de smit ende de tymmerman 6 1/2 st
- It jacop heinrichzn 3 st
- It jacop smit 15 grt va [...]
- It gegeven jacob henric 6 riinsgld min 1 stoter ende sint antonis glaes
- It jacop de smit van leynaghelen 7 st
- It jacop smijt 21 st van leynahgelen
- It jacop heynrichsz 9 st van spikeren ende yesseren panden
- It jacop heinrichxzn de smit van spijkeren ende de bants virloen 35 st
- It jacop de smit 14 st
- It jacop heinrichszn de smit ghegheven 5 gld van de clepel op rekeninghe
- It jacop heinrichzn 23 st van spikeren
- It jacop heinrichzn de smit 3 rinse gld ende 9 grt

Jacob Zenerszn
1487
- It ghegeven jacob zenerszn 23 grt van leynaghelen

Jan Borre
1490
- It jan borre 10 st van loet

Janszn
1489
- It gegeven jans smyt 15 grt van ijser

Textielwerkers

Harmen
1492
- [...] en harmaen die berduerwercker ghegheven [...] s grt den sesten dach in april anno 12
- It anno 1491 den [...] dach van april doe besteden wij harman de bordierwercker te rotterdam [...] dat kasoffel voir 10 p grt ende dat hij [...] sijn van goude te maken alpe hij [...] ende dit sel hij op leveren [...] gheboert. It dit ruus heeft [...] werck voer paeschen int jaer van 92
- [...] dach in mey doe gaven wij harman [...] op voerscrevene werck ende de 25 st in iunio
- [...] dirczn ghegheven voer een 13 1/2 riinsgld dat herman heeft noch ghegheven 22 s off dinsdachs voer paeschen. It noch opt lesten dach van paesschen hebben wij harmans gheghevens 8 rgld noch 44 st. It noch in die [...] heylichdaghe 17 1/2 s grt [...] is dat crus mede betailt
- It wij hebben herman ghegheven opt andere dach van pinsteren 19 rinsegld voer lijsten borden paalen snyen [...] ende [...] herman allemael van die kerck betaelt

Heylgen
1487
- It ghegeven heylgen 4 gld van een stotes

1489
- It gegeven heylgen van kaecken [...]

1490
- It heyl onse waster hebben wij ghegeven op rekening 10 st ende 9 van hoirs graf te maken

1492
- It gegeven Heyle 11 st van gordelen ende anders
- It heylgyn die heit vertient 5 s grt van [...] alffen te nagen noch 1 blanc

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 204

Jacob Phappen
1488
- It gegeven jacob phappen 2 s van 1 1/2 hondert peluusen 10 stuver

Pieter van Zaemborch
1490
- It pieter van zaemborch 13 stuver van een bonet die de dichken heef van de kerck van den uutsprack

1492
- It pieter van zaemborch ghegheven 14 st van een bonet die heit mester pieter daems

Timmerlieden

Anoniem
1487
- It ghegeven 2 tymmerlye elk 4 st daech ende elk 6 daghen somma 8 st grt ende dit is vant poertael ande sutsyde vande keric

1492
- It de smit ende tymmerman 50 st
- It jacop heynrich de smit ende de tymmerman 6 1/2 st
- It dien timmerlude onder hen 3 st elc twee daghen van de groete clocke of te nemen 34 st
- aghen de tymmerluden 10 s 1 d

Ariaen
1492
- It de smit ende tymmerman 50 st
- It jacop heynrich de smit ende de tymmerman 6 1/2 st
- It ariaan die tymmerman ghegheven 3 grt
- It aryen die tymmerman ghegheven 7 st
- It aryan die timmerman ghegheven 9 s [...]
- It gherit janz ende aeriaan janz die hebben anghenomen de cleyn clocgen te hanghen ende al dat daer ghebroken is de sellen sy weder maken ende sij sellen hebben 20 s grt

Eewout
1489
- It tot eewout de tymmerman van sporren ende tymmeren
- It eewout tymmerman gegeven van hout ende arbeyt ander loots te maken 5 1/2 st ende 1 st van kalc te dragen

Jan van Bery
1492
- [...] st van jan bery van tymmerwerck

Nyen
1489
- It nyen de timmerman ende de smit ende van calck op te dreghen ende cappe van den toren scoen te maken 70 stuver

Symon Harmens
1488
- It symon harmens die tymmerman gegheven 12 st van die raem te onderhouden daer die lappen/lampen in hanghen

Overige werklieden

Aegin
1487
- uuthgegeven aegin van karren 9

1489
- It [...] acijs 2 1/2 grt van karren

Claes
1492
- It claes van de caendelairs 2 [...]

Claes Geritszn
1488
- It claes geritsz gegeven van die elsen te snoyen opt dat oude kerchof 7 stuver

1490
- It gegeven claes gheritszn van die paeskaers te versyeren 7 s

Claes Nylken
1490
- It claes nylken van de drie dommelmetten te [...] 6 grt

Claes ouwe Jans
1492
- It claes ouwe jans ghegheven drie stuvers voor dat paen ende teykenen

Claes Ri[...]
1492
- It claes ri[...] 1 1/2 dach op dat oude kercoffe ghewijt 7 1/2

Claes Sybraders
1487
- It claes sybraders ghegeven scrijnen 10 st

Claes Tassgen
1490
- It claes tassgen 3 stuver van enke te setten

comen Dirc Janszn
1492

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 205

- It comen dirc jans ghegheven 10 st van een bonet die mester cornelis hoet

Dirc Nyncken
1492
- [...] outaer dirc nyncken

Frans
1487
- It frans 6 p ende 2 stuver van 2 boeren

meester Goebels
1492
- It 10 s die hebben wij ghegheven van mester goebels ressap [gereedschap] hier te brenghen
- It noch soe heit mester goebel [...] 3 1/2 100 pond hondert voer 3 1/2 riinsgld facit 13 [...] ende 9 tonne biers 9 s 1 noch 10 riinsgld ende [...] s grt ende wij syen noch meester gobel [...]

Harmen Ghijsbairtszn
1492
- It wij sien sculdich hamman ghijsbairtszn 4 1/2 last ende 1 grt tas torf dat last voer 15 st 11 s 4 d ende betaald b.. floris

Hopghen
1488
- It ghegeven van veghen hopghen 18 s
- It ghegeven hughen 3 st om hopghen ende Jannes om datst [...] in die hochtide van paessen hoelpen die wijn te haelen

Huuch
1487
- It huuch 8 d

1488
- It ghegeven hughen 3 st om hopghen ende Jannes om datst [...] in die hochtide van paessen hoelpen die wijn te haelen

1489
- It gegeven huge 3 stuver van de lampen [...]
- It hugh sel hebben van blasen een jaer langh 5 s [...] het better[...]

1490
- It van 45 glaessen uut te nemen ende in te setten 10 grt ende van 3 ramen tot hughen 1 s noch 7 grt

Huuch Jacobszn
1492
- [...] meester joest afrighen vijf scilden van huuch jacopzn [...] [...] hebben wij ghegheven 8 rinsegld ende 3 st [...] [...]is heer mede al betaelt

Jacob Rengas
1489
- It jacop rengas gegeven 10 st van [...] te maken 10 cappen den [...] in hangen

Jan
1492
- [...] jan van dat heey ende noch 30 s noch 21 s

Jan Gerritszn
1487
- uutghegeven jan gherit van de clock te virhangen 5 p

1488
- It gegeven jan gerijts van een clocke te verhangen 5 p grt

1492
- It jan gherrit ghegheven 2 rinsegld op zekerscop ende 2 [...]

Jan de gorter
1487
- It die ghort 14..

1488
- It jan de groeten 5 grt
- It jan die goerter 10 st van 4 daghen
- It jan die gorter vijf st voor 2 daghen
- It jan die gorter vijf s grt van vracht

Jan Verzwu[...]
1490
- It jan verzwu[...] 16 st. van zolder tot die clocke

Jan Virwick
1488
- It jan virwick 20 stuver van leer

1492
- It jan verwychk 16 st van rijcken

Jannes
1488
- It ghegeven hughen 3 st om hopghen ende Jannes om datst [...] in die hochtide van paessen hoelpen die wijn te haelen

Jaspar
1488
- It yaspaer die hebben wij ghegheven 15 st van dryncghelt

meester Joost van Leiden
1492
- [...] joest van leyden die hebben gld op rekeninghe die wechke voer al [...]
- [...] meester joest afrighen vijf scilden van huuch ja-

07 bijl 1-9 179-206 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:51 AM Pagina 206

copzn [...] [...] hebben wij ghegheven 8 rinsegld ende 3 st [...] [...] is heer mede al betaelt

Johannes de Placker
1490

- It johannes de placker ghegheven van sint jan ende sco[...] te maken of van heylich crus scoen te maken 11 stuver
- It jacop de blaser van ons orghelen die hebben wij ghegeven 1 scilt die johan de plackgher ontsyn

Lambert Heinricszn
1489

- It lambert heinriczn 7 1/2 grt van steen scoen te maken

Louerijs
1492

- It louerijs die cuper 24 st van beslaech houpen

Mathijs
1489

- It gegeven mathijs 2000 van sagen 2 1/2 grt
- It gegeven jan gijsberts ende mathijs [...] 48 s van werken vant beste ornamenten ende an lakens sijde ende [...] gegeven 19 grt 17 p 7 s 2 1/2 d dit wert vande beste blawen te lappen noch 15 1/2 st

Meynert
1489

- It gegeven meynert van karren 8 grt
- noch meynert gegeven 3 grt van sant te karren

Pieter Aartszn
1492

- anno 1491 ende doe settede hij dat harnas [...] betaald ende 2 st pieter aerts

Pieter Evertszn
1487

- It pieter evartszn 4 daghen 16 st
- It pieter evarts 2 daghe 8 st

1489

- It pieter everts 10 s grt vande beelden te hangen

1490

meester Pieter Daemszn
1487

- It daeem 2 daghe 8 st
- It pieter van zaemborch ghegheven 14 st van een bonet die heit mester pieter daems

Pieter Hugheszn
1487

- uuthgegeven van pensyen pieter hughesz 5 st
- It uut ghegeven pieter hugheszn 4 p omdat hij die riemen maect van die clocken ende smeer tot onsen [...]

1488

- It pieter hugenz gegeven 24 stuver van die clocken te hameren

1489

- It pieter hugghes ghegeven van die clocke te smerren ende die cleppels te hanghen 4 s grt voer passen

[...] Simon
1488

- g[...] symoen [...] van die kercgraft te diepen 4 st

1490

- It simons jansz. 4 stuver van 2 stocken de kercke mede te veghen

comen Will
1489

- It gegeven comen will 2 st van besemen

Willem Gherit
1487

- uutghegeven willem gherit en van vaken 4 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 207

Bijlage 10

Werklieden na de brand van 15529

Overzicht van de werklieden, werkzaam aan de Sint-Janskerk te Gouda na de brand van 1552. Overgenomen uit Walvis (1714) II, pp. 50-64

Claes Aelbertsz. van der Goude (eerste oppersteenhouwer)
Claes Dirksz. van der Goude (oppertimmerman)
Cornelis Frederik van der Goude (bouwmeester)
Cornelis Frederiksz. van Montfoort (timmermeester)
Cornelis de steenplaatser in Haastregt
Evert Jacob Philips van der Goude (oppermetselaar)
Meester Hendrik van den Berg (oppersteenhouwer)
Jacob Jansz. (Smid)
Jan Cornelisz (steenbakker)
Jochem Lambrechtsz. (leidekker)
Jan Jaspersz. Moen uit 's-Hertogenbosch (klokkengieter) in werkelijkheid Jan Jasperszn Moer
Lieve van Male uit Gent (natuursteenleverancier)
Pieter Claesz. (timmerman)
Pieter de leydekker
Roel de sleeper
Roelof de smit
Lambert Starman te Zwolle (leverancier van Bentheimer zandsteen)

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 208

Bijlage 11

Werklieden (1543-1549), chronologisch

Chronologisch overzicht van de werklieden, werkzaam aan de Sint-Janskerk te Gouda, voorkomend in de kerkrekeningen over de periode 1543-1549 (SAMH, AC 90, inv.nr. I.3)

1543

- It die leydecker ander halven dach comt 9 st
- noch den selfde van 3 dach werken 15 st ende zijn ionghe drie blanke
- It de selfde van die backen schoen te maken 10 grt
- It betaelt die brugghe damen gaet narteren cornelis van plancken ende een deurpol 17 st
- It wij hebben betaelt de decker 2 daghen ende een quartier van die gooten bij den tooren 13 st
- It ghegheven hames 21 s dat hij ver/geleyt hadde
- It die clasijbroeders (collatiebroeders) zijn betaelt dat agntlis verscheen 3 s 4 grt
- It betaelt die leyedecker van 5 daghen met zijn jonghe 5 s 9 grt
- It betaelt arie die backer 38 st van [...]
- It betaelt den decker 4 daghe 23 s
- It den decker 6 daghe 7 s
- It den houdtsagher van goecke plancken te sagen 6 st
- It tot willem smit an ijzer ghehaelt 49 st
- It de decker van 6 daghen met zijn ionghe 7 s
- It betaelt marighe eewoudts van 5 alven mit amicke ende gordels 27 1/2 s
- It de decker 5 daghe met zijn ionghe 35 s
- It den decker van die sacen [...] 28 s 1 grt
- It den straetmaker 9 st
- It den decker van 4 daghen met zijn ionghe 4 s 8 grt
- It van twee weeke te weete 12 daghe den decker met zijn ionghen 14 s
- It die minderbroeders van hoer porrye 44 1/2 st
- It den leydecker betaelt van 3 daghe 21 st
- It ghegheven marighen eewoudts 9 st van sm [...] deecke te maken
- It den decker van 6 daghen met zijn jonghe 7 s
- It betaelt den orghelmaker 10 s grt van zijn selaris te weeten van accordeeren
- It ghegheven van onede cornelisdochter in die voghelensanck
- It harman heeft betaelt an was te zaemen 3 1/2 grt ende 3 st een deut
- It betaelt heer jan oocken van jaermisse bestelt bij neeliche claesdochters 9 st
- It ghegheven govert die timmerman van opt oude kerckhoff die oude bruggen te maken 6 st een ortken
- It den leydecker 12 s 10 d
- It de lijndrayer van 2 reepen ende weeghen 42
- It betaelt daem die goudtsmit van 2 olievatkes te maken 10 grt
- It betaelt pieter die houdtszagher van toertsen te zaeghen 6 1/2 grt
- It noch de decker 5 1/2 dach 39 1/2 s
- It betaelt jan van cleeff dat hij die bestecoppen gemacht/ It noch het blaw met het swart karsoffel ende swarte cap noch met een swart karsoffelken comt in als dat voors. staet 7 p grt
- It eghbert met mr jan ende zijn jonghe van decken 7 daghe 7 s 8 grt
- It eghbert die leyedecker betaelt van 13 daghen comt 13 s
- It meester jan ghewrocht 15 daghen 15 s zijn ionghe 2 s 6 grt
- It den decker 5 daghen 5 s 10 grt met zijn cnecht
- It govert pieterz betaelt van die banck te maken after sint jobsaltaar 10 st een ort
- It een busejonghe betaelt die de decker ghediend heeft 5 d
- It pieter die glazemaker betaelt van 7 panden met setten ende stoppen in 32 st
- It die boode betaelt van dat ghelt van anthonis van boberghe 3 s 4 grt
- It de decker betaelt 5 daghen met zijn cnecht comt 5 s 10 grt
- It dat jacob keest met meester cornelis verreyst hebben om steen te coepen te woerden 5 st
- It meester jan den decker betaelt 4 daghen met zijn cnecht 4 s 8 grt
- It harmen heeft ghegheven om was ende betaelt 8 p grt 11 grt
- It betaelt tuanus claes te haestert van backsteen 6 1/2 grt
- It betaelt voor de deckers jonghe 6 st
- It betaelt meyns van straetmaken 4 st
- It de deckers ionghe betaelt een braspenning
- It de decker betaelt van 5 daghen comt 5 s
- It de decker betaelt van 4 daghe 4 s
- It de decker betaelt 5 dagen 5s

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 209

- It de decker 4 daghen 4 s
- It de houtwercker 7 st
- It den decker ghewrocht 6 daghen 6 s
- It de decker 5 daghen 5 st
- It betaelt mr. cornelis [...] [...] 900 steens te houden 6 s grt
- It betaelt die graefmaker met hammers mist 18 st min een ortke
- It betaelt meynen van vloeren met haar twee 10 1/2 st
- It de decker van 4 daghen 4s
- It betaelt marighen andries van tinnewerck ende stoefkens die in die loterie gebesicht ende verlooren zijn 20 st
- It den decker van 3 daghen 15 st
- It die graefmaker met mensen ghewrogt 6 daghen comt 3 s
- It betaelt heer jan otghen van misse voor [...] 9 st
- It van arbeytsloon den straetmaker 5 st
- It govert betaelt van die 3 st van scheenen te maken
- It de timmerman met zijn jonghen 15 st
- It de leydecker van 4 1/2 dach 22 1/2 st
- It noch 5 daghen min een schoff comt 23 1/2 st 1 ortken
- It betaelt jacob keest van deelen op die gooten een pnd 5 st 8 grt
- It de timmerman een halven dach 5 grt

1544

- It frans die slotemaker 47 st
- It meyne van vloeren 9 st
- It meester jan van 5 daghen 25 st
- It die leydecker 5 daghen 5 st
- It noch messter jan 4 dagen 3 p grt
- It een vremde leydecker 2 1/2 dach 11 st 1 oertgyn
- It die leydecker 6 daghen 6 s grt
- It de leydecker van 6 daghen 6 st
- It de knecht van 6 daghe 4 s 6d
- It die slootmaker 3 st
- It die dekker van 6 daghen 6 st
- It 2 saghers 6 daghen 9 st 9 [...]
- It den dekkersknecht 6 daghen 27 st
- It den decker van 2 daghe 2
- It de knecht van 2 dage 10 st
- It de zeegher van 2 dage 2
- It die smyt van ijserwerck 26 st
- It van vier dach straetmakers 12 st
- It van de metselar 5 daghen 5 [...]
- It de leydecker drie daghen 3 s grt
- It den onderleydecker 12 1/2 st
- It harmen gecoft 190 p was ethondert voer pont 3 st fac. 28 [...] ende 13 st
- It die leydecker 4 1/2 dach 27 st
- It de onderleydecker 4 1/2 dach 20 st een oortgen
- It willem janszn van arbeytsloen 6 1/2
- It van de knecht paltroch te maken ende sceren 5 st
- It die scoutteknecht van de karck te bevaeren (bewaken) 4 st
- It meester jan van 3 daghen 18 st
- It de knecht 13 1/2 st
- It dat twe leydeckers van 6 daghen min een schoeft 3 1/2 gld 3 grt
- It den timmerman van peck of arbeytsloen 12 st
- It noch twe stuvers van die (dekker) ionghe 2 st
- It noch heft harmen gecoft 34 1/2 pont was het pont 3 st myn 1 penninch fac 16s 11 grt
- It jan de leijdecker 5 dagen 5 s grt
- It die knecht der decker 22 1/2 st
- It van 2 messelaers 16 dage 16s grt
- It noch een messelaer drie dagen een scoet min 26 1/2 st
- It de timmerman drie daghen 23 st
- It noch een opperman van 5 1/2 dach 16 1/2 st
- It noch een opperman van 5 1/2 dach 18 st een blanck
- It de leydecker 6 s
- It de onderdecker 4 s 6d
- It cornelis die graefmaker 9 st
- It de smit 51 st
- It de timmerman van anderhalve dach 7 1/2 st
- It noch betaelt mester aert an hout 18 st
- It de leydecker met hem tween 10 dagen 8 s 9 grt
- It govert de timmerman heft gecoff den 12 sten dach in iunis 7 uut draegers balckken et stick voer 28 st facit 1 p 12 s 8d
- It noch heft govert op de selve zesse 3 balcken gecoft 8 9 st 4 grt
- It van die hout slagers rock sint jan hout op te maken 3 st
- It van marlijn dat die messelaers gehalt hebben 1/2 grt
- It twe messelaers samen 8 dagen 8 s 8grt
- It den opperman van 4 dagen 13 st
- It de leydeckker van 6 dagen 6s grt
- It de leydeckers memaet 4 s 6 grt
- It van twe messelaers elc 3 dagen 6s grt
- It den opperman drie dagen 1s grt
- It het jonghen van steen schoen te maken 2 grt
- It van een cluwen gaerne (kluwen garen) voer de messelaers 6 mitten
- It de leydecker van 4 daghen myn een scof 5 s 10 gld myn een deut
- It meynse ontfanghen van arbeytsloen 6 st
- It bely kalyx betaelt 11 hoet ende 1 ton kalc het hoet van 19 st (...) 10 rgld 11 st
- It betaelt aerian philips 5 1/2 st [...]
- It de timmerman van een halven dach 3 st
- It noch betalt die smit dat verdiet was al in die clocke 23 st
- It van 2 deker 8 st
- It den dekker van 4 dagen 4 rgld
- It den knecht 3 rgld

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 210

- It govert de timmerman van 3 dagen 1 qtier 16 st een oertgen
- It de leydecker van 6 dagen 36 st
- It de onderleydecker 27 st
- It de ryedecker van 9 dagen daer is in gerekendt de soeme ende noch een die wint 4 st dachs 31 st een oertgen
- It de leydecker 18 st
- It de onder decker 13 1/2 st
- It jan hendrich van boesscopen te doen 4 st
- It de dechkaer van leyen 24 st
- It de onderdecker van leyen 18 st
- It van een scaep de minnebroers ghegheven 23 st
- It noch de minnebroers voer haer preken an witte broet 4 st
- It de leydecker 4 dagen een schoet 25 1/2 st
- It de leydeckers onderknecht 5 dagen 22 1/2 st
- It pieter pieterzn de houtsager van 7 snen uutdregers 7 st 7 deut
- It de leydecker 6 dagen 6s grt
- It de onderdeckar 6 dagen 27 st
- It daem baetten van vergulden 7 s 4 grt
- It de (dekkers) knecht 4 dagen een qtier
- It de timmerman anderhalven dach 7 1/2 st
- It den dekker 6 dage 6 rgld
- It meyns van 4 1/2 dach 17 st
- It de coster van 64 pont was te maken 2 s
- It mester fillips van twe coppien van die insolvent renten 8 st
- It de leudkar van 10 dage min een qtier 9 s 9grt
- It den onderleydekcer ende knecht 1 s 3 grt
- It de deckker van vijf daghen 10 s
- It de onderdechker van 5 1/2 dach 4 s [...]
- It de operknecht van 5 daghen 1 s 3 d
- It de leydecker van 6 daghen 27 st
- It de tymmerman 2 daghen 10 st
- It de leydekkersknecht van 6 dagen 9 st
- It willem jans van 2 1/2 dach 7 1/2 st
- It van een mechellaer ende een operman 3 daghen 4 s 6 d
- It leydecker necht 4 daghen 6 st
- It die timmerman 4 daghen 20 st
- It de leydekker 7 1/2 7 1/2 st
- It de leydekker necht 2 1/2 dach st een oert
- It die timmerman van twe daghen 10 st
- It die glaesmaker van verloen 22 woetten van 5 lijnloet 10 glaessen an anderhalven gesniert 8 s grt
- It de smyt van spijkers 15 st
- It dirk smet van spikers 29 1/2 st
- It van 6 dagen min 1 qtier de leydecker 5 s 9 grt
- It den onderdecker 2 1/2 dach 11 st een oertgen
- It de knecht 6 dagen 6 st
- It de timmerman een dach 1 qtier 6 st een oertgen
- It de sloetmaker van twe sloetten ende mer ander 6 st
- It de sloetmaker sloettellen 2 st
- It van die rye dechker van dach huren ende [...] somma 25 1/2 st
- It de leydecker 4 dagen myn qtier 22 1/2 st noch van decken 13 1/2 st
- It de timmerman van een dachhuer ende een qtier 6 st
- It die leydecker die mester 20 st een oort
- It die onder vaman van twe veken 31 1/2 st
- It die timmerman 9 st myn een oert
- It die glaesmaker 23 st
- It die timmerman 5 st
- It die leydecker 7 1/2 st
- It die onderdecker 7 st een oort myn
- It die slotemaker van sloten 5 st een oert myn
- It jan louck van gout 8 s
- It den timmerman van arbeytsloen 7 st
- It de deckart bij de hoep 28 st
- It betaelt jan van def dinaris oncosten een p 4 s
- It noch jan van def van die coeppelle ende van die sraengen 2 p 13 s

1545

- It die stratemaker 13 st een oort myn
- griet in de houtun 2 rgld
- It die timmerman 4 st
- It mester dirick van syn jair ghelt 10 st
- It van twe daghen van mechselen ende die operman 16 1/2 st
- It die timmerman voor drie daghen 15 st
- It die timmerman ende zagher 35 st
- It van coslatien ende broders ende ander 28 st
- It die twimmerman 15 st
- It die vegher 15 st
- It die slotemaker 3 st
- It govert van vijf duyten 25 st
- It ghijsbair van dachhuren ende van vornen 43 st
- It de scoutte knecht 6 st
- It die vaker 10 st
- It die decker 4 s 9 grt
- It die jonghe deckker 24 st een oort myn
- It harmen van raspen een ander orghelt 34 st
- It haermen gheweest te dordrecht ende ghebrocht 27 1/2 riist traes dacht ende 10 dusent scagen ende vier block leydach of dootplanken staet om 11 p groet vlaems ende 1 s 8d
- It de leydekker 3 s
- It daem baerssen van fulem te vermaen 2 s
- It die mechselaer 1 s
- It ghovert de timmerman 3 dach ende een quartier 16 st ende een oert
- It klaes den timmerman 3 dach 3s ende syn soen 3 dach 15 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 211

- It den leydeckker *6* daich *6* s ende den ouder decker *6* dach 5 s ende den ionghen 3 dach 3 st
- It den sagher 12 st
- It cornelis die kystemaker ghedaen 5 s
- It roel die slotemaker van die kastende van ijserwerrick 24 s *6* d
- It den dechkker *6* s 3 d
- It den ouderen deker 4 dach myn een quartier 19 st min een ort
- It een operman 3 st
- It de deckkers 25 st
- It die deckker 3 daghen 3 s
- It die ionghen 3 st
- It die mechselaer 5 s
- It die straetemaker 4st
- It den dekker 5 1/2 dach 33 st
- It den operman 3 1/2 dach[...] st
- It syn wyf 1 dach 1 st
- It de metselaer 4 daghe 4 rgld
- It [...] smit an spikers ende wyndyx 4 rgld 8d
- It bet [...] die glaesmaker van 5 (...]17 pan(d)en elke pant 4 voet ende een [...] [...]
- It die metselair 9 st
- It die decker myt die ionghe 18 st
- It die operman 12 st
- It die straetmaker myt die meyt 3 s
- It die mynderbroers van haer maeltijt dat sij preken 8 s 4d
- It willem jans van die kalars 9 1/2 s
- It de leydeckker 20 st
- It die jonghe 7 1/2 st
- It van die graefmaker ende operen 18 st
- It meyns van straten 1 rgld
- It de leydeker 3 rgld
- It die leydecker van *6* daghen met syn knect *6* s
- die graevemaker met sijn helpers *6* s
- It die smit van ijserwerck 9s 10grt
- It grut inde houttun *6* st
- jacoep loesten van wijn 54 1/2 st
- It pieter meesen op zijn loesters ende op zijn sparren 34 st
- It harmen mychiel dat hij verleyt heeft 11 gld 2 1/2 st
- It jan bouck van sne 12s
- It van 2 daegen de graefmaker *6* s
- It noch of ghedoft heer jan ariaen van twe [...] groet te [...] die hij [...] die somma van 10p 7s 6d
- It harmen michielszn heeft gehadt een hondert leyen comt 7 st betaelt
- It harmen heeft ontfanghen van weege der kercke an loot 108 ende is betaelt
- It ontfangen van aryan franssen van 300 leyen *6* s grt noch van spykers ende leynaghellen 4 st
- It ontfangen van leyen ende spikers van de bartman 17 s 1 d
- ende twass twelck harmen michielszn [...] gelevert heeft bijde ponden om caers ende toortsen daer aff gemaect te worden beginnende [...] anno 1543

1546

- It gegeven dien smit 10 s
- It mester dirrick van syn scoloris 2 s
- It nyen van vloeren 3 st
- It dechker myt die ionghe 12 st
- It van arbeyt loen die dechker 4 daghen 4 s
- It den leydechker 5 s 3 grt
- It syn jonck 5 st een oert
- It die dechker 5 s
- It die jonghe 11 st
- It die leydechker myt syn jonghe 42 st
- It vouter van *6* daghen te verken 15 st
- It voter wijf een dach 1 st
- It markes van maken van die gherdinen 1 st
- It die graefmaker myt die operman van 4 1/2 dach 13 1/2 st
- It betaelt aert ghysbert dat hij verscoten heeft tot anworpen van loet twe pont 9 s
- It pieter spelde myt syn cnecht 4 1/2 dach 7 grt dachs 16 st een oert myn
- It die smiet van 2 hecken 5 grt
- It die blaser van operen 12 st
- It betaelt die orghelmaker van syn jaerghelt 10 s
- It noch betaelt die orghelmaker op muir verrick dat hij an ghenomen heeft die somma van 9 gld
- It betaelt dirrick (c)leynerlant van 13 tonnen kallick fasit 33 st myn 1 oert
- It pieter die mechselaer van *6* daghen myn een quartier 11 s *6* d
- It van ijser tot die smiet 7 1/2 st
- It den operman van *6* daghen 20 st
- It van hout dat die orghelmaker ghehaelt heeft 2 st
- It de dechker van twe daghen myn een qartier 10 1/2 st
- It die jonghe operman 3 1/2 grt
- It die onder mechselair 29 st myn een oert
- It pouwels van sten scoen te maken 4 st
- It leydechker myt syn jonghe 5 s
- It pieter myt syn jonghe ende syn knecht ende van saent ende van ste [...] huuren 3 gld 4 1/2 st
- It die operman van 5 1/2 dach 20 st myn een oert
- It die twimmerman 20 st
- It die twimmerman van 2 daghen 10 st
- It noch die twemmerman van syn uerghelt 5 s
- It die operman 11 st
- It noch een operman 3 st
- It noch die stenhouwer 27 1/2 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 212

- It noch een mechselaer 6 st
- It daem goutsmit van sulver te vermaken 6 st
- It gegeven bely van callick van hoet van 22 st dat 5 hoet ende 1 1/2 tonne van 20 st comt 13 gld 16 st
- It die slotemaker van een sloet ende slotellen ende ander 7 st
- It die graefmaker my syn operman 21 st 5 deuts
- It twe jonghen gegeven van peren 6 st
- It ghedaen die stenplaser (steenplaatser) op syn sten 20 st
- It noch die oerghelmaker gegeven (...) in meye die somma van 10 rinse gld
- It die grafinnen twe daghen 2 st
- It die dechker myt die jonghe 14 st
- It een hallefen dach van een mechselaer 3 st
- It die leydechker van 5 daghen myn een quartier 28 st
- It die jonghe 5 st
- It die twimmerman myt syn vier 24 st
- It die operman van 3 1/2 dach 11 st een oert
- It de operman 13 st een deut
- It van die mechselaer van 3 daghen 18 st
- It die leydechker myt syn jong van twe daghen 14 st
- It govert myt syn vaer 26 st 1 ort
- It die mechselaer 9s 6d
- It noch die mechselaer 6 s
- It die operman 21 st
- It noch een operman 21 st
- It die messelaar van 6 daghen 6 s
- It die stenhouwer van 6 daghen 6 s
- It die operman van 6 daghen 3 s 6 d
- It die twemmerman van verken 5 s 5 grt
- It die blaser van 6 daghen 15 st
- It martien ewout van traes 2 st
- It die operman 10 1/2 st
- It die mechselaer 18 st
- It van die vaghenaer 4 st
- It die stretemaker myt die operman 7 1/2 st
- govert die twimmerman 5 st
- It betaelt die mechselaer 5 s
- It die operman 2 s 6 d
- It noch betaelt die glaesmaker op rekenenck 5 gld
- It noch die smyt machtwelt 8 rinse gld 8 gld
- de leydecker(s] van arbeytsloen 50 st
- It noch die oelgarmaker gegeven twe keysergld
- It vou(ter) gegeven 7 1/2 st van operen
- die dechker 3 s
- noch die messelaer 3s 6d
- It die glasmaker gegeven 23 s 4d
- It tyemerman 7 1/2 st
- It den leydecker 12 st 1 ord
- It van 4 1/2 dach die graefmaker 16 st
- It die smiet van spikers vier gld
- gegeven den leydecker met zijn jonghe van vier daegen werkens 28 st
- gegeven den glaesmaker op rekeninck 5s grt achter den 12e september 46
- met machtelt eewout affgerekent ende haer jan van 16 1/2 st
- noch gegeven cornelis inden hoef 14 grt van balcken sparren ende hout/ noch van 32 R wije (...] 32 st
- It (vlek] vande leydecker 3 st
- It de twimmerman 7 1/2 st
- It de smiet 7 1/2 st
- It de smiet uut doer (vlek)
- It de twimmerman 8 1/2 st
- It de leydechker 29 st
- die twimmerman 20 st
- It betaelt art ghip [...] van latten 1p 6 R 15d
- wouter meess gegeven (vlek)
- It die glaesmaker noch gegeven 2 keysergld ende 9 deut
- It die twimmrman 22 1/2 st
- die graefmaker 10 1/2 st
- It die twimmaerman 10 st
- It gegeven die minderbroeders 2 1/2 grt
- die dechker van 5 daghen myt syn jonck 5 s
- die twimmerman van 7 daghen ende een quartier ende van sparren ende slepen 8s
- die stratemaker myt operen 13 1/2 st
- It noch gegeven die glaesmaker 5 keyser gld een deel betaelt
- It van 2 dachhueren de twimmerman 11 st een oert
- It die straetmaker 15 st
- It betaelt die coesters van 2 manen van lychten 4 st
- It betaelt die graefmaker van claes zeyghers graf 11 grt
- It van 5 quartier twimmerman 6 st
- It mester dirrick van crympen van syn colaris [...] jaersdach anno 47 2 s
- It gegeven maegeren eewout 8 1/2 st van sie oest van meyen

1547

- It die twimmerman was 1 1/2 dach 7 1/2 st
- It die twimmerman myt [...] 4 st een oert
- It die straemaker 3grt
- It govert die twemmerman 4 st
- It die grafmaker 3 st
- It die stretemaker myt die operman 7 1/2 st
- It govert een hallefen dach 2 1/2 st
- It die leydechker van 3 1/2 dach 3s 6d
- It die jonghe van 3 1/2 dach 7 grt
- It die leydechker van drie daghen 18 st
- It die operman 4 st een oert myn
- die leydeckair betaelt 18 st
- die smicht 4 st myn een oert

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 213

- die leydeckker 5s 6d
- die jonghen operman 6 st mun een deut
- het frans verleyt 20 st ende een blanck
- It gegeven joachim die leydecker mit syn jonghe tot 7 st daechs ende een oert van 4 daghen min een quartier [...] 27 st ende 9 min
- It selfden dach gegeven herman michielsz van boucken ende eyken kisten te maken 11 st
- It derde julij gegeven pier pronck van sekere toertsen te saghen 8 deut
- It 9 julij gegeven die leydecker mit zijn jonghe van 7 daghen tsdaichs 6 st [...] 7s grt noch zijn jonghe van 7 dagen tsdaichs 4 braspenning 2 [...] 10 R 1 blanck
- de 12 julius die leydeckker ende zijn jonghe van twe daghen 14 1/2 st
- It selfden dach betaelt herman michielsz van een baer ende 3 kisten van elck een braspenning 5 st
- It sevende augusti betaelt govert den timmerman van een 1/2 dach wercken 5 d ende van een sparre 1 st 7 d
- It 21 augusti betaelt harman michielsz van 3 kisten ende 2 baren te make tstuck en brasp ende 200 lassisers thondert een braspenning ende vierendeel dusent middelnagelen 3 d 10 st
- It selfden betaelt arien lenarts van houffen te maken van iaersdach anno 46 tot desen daghe 700 karissen 4 s 2 d
- It gegeven den selfden daege gabriel dye beeldesnider tcapiteel te snyen vant nyeuwe cruys 10 st
- It gegeven den timmerman van anderhalven dachhuyer daechs 5 st coomt 5 1/2 st
- It gegeven griet inde houttuyn opte goude van 4 rasters tstuck 4 1/2 st ende van een sparre een stuver fac. 10 st
- It gegeven aerian lenaerts van caers te maecken 3e octobris coomt 4 1/2 st
- It gegeven die jonghen vande goutsmit aan drinckgelt als tvergulden cruijs gelevert worde 2 st
- It gegeven die secretaris van zekere stucken die hij voor die kerck ge(screven) heefft voers. tpravos v jacob frans fac. 15 st
- It gegeven den steenhouwer 5 st
- It gegeven de graeffmaker van vloeren van 8 dachhuyere sdaechs 2 st
- meyns gegeven van vloeren een stuver daechs ende heeft gevloert 6 daege coomt tsaeme 23 st
- It gegeven die graeffmaecker van die kerck te vloeren van 4 1/2 dachhuyer sdachs 2 st ende meynssen gegeven van vloeren 4 1/2 dach gerekent sdachs een st fac 13 1/2 st
- It 10-12 gegeven van 4 sneen ende van 2 sculpsneen 6 st ende cornelis die graeffmaker van 4 dagen wercken 8 st ende meyns van 3 dagen 3 st 17 st
- It opten selfden dach gegeven govert van 3 dagen 12 st ende wouter 5 grt ende van spijkers 7 st 21 st
- It opten selfden dach gegeven die graeffmaker ende meys van 4 dagen tsdaechs tsamen 3 st fac. 12 st
- It gegeven die graeffmaecker van 2 dachhuyeren inde kerck ende meyns 2 dachhuyeren 6 st
- It gegeven govert den timmerman van aende clocke te wercken ende die te verhangen 3 daghhueren elcken dach gerekent 4 st fac. 12 st
- It gegeven wouter die glaesmaecker van reparatie van glaesen aende kerck fac. 12 st een oert
- It gegeven kerste smit vande cricken van de groete clocke te vermaecken 16 st ende van stack daer aen verbesicht 6 1/2 st facit 22 1/2 st
- It gegeven die graeffmaecker van 2 graeven voer de kerck te maecken 12 st
- It gegeven wouter den blaeser van anderhalven dachhuyer aenden toern sdaechs 2 1/2 st facit 3 st 1 blanq
- It den 2/1 uut gegeven sten ariaen lansken van spikeren 5 st een oert
- It gegeven den houtzaegher van kist balcken te zagen daermen kiste off maeckt 6 st
- It gegeven pieter den houtzaegher den 29-1 van vijf dreghens balcken te zaeghen 45 sneeden gerekent die snede een brasp coemt 2 gld 6 st 1 oert
- It gegeven den timmerman van een halven dach van wercken ende van een nyeuwe quispel (sprengkwast) te maecken tsaemen 3 st 1 oert
- It gegeven govert den timmerman van 2 1/2 dachhuyer gerekent sdaechs 5 st coomt 12 1/2 st
- It gegeven harmen michielsz van 10 cleyne kiste te maecken 5 st een oert/ noch van vij grote eucken kists 8 st 1 blanq ende noch 3 groote bouicken kiste 3 st/ ende noch aen spijckers 11 st noch van 2 blocx 6 st coomt aen geld 34 st totaal 9 gld 19 st
- It den 12-2 gegeven pieter die houtsager van 12 sneden [...] een bruche balck 24 st ende 21 sneden stuck van een braspenning 26 st ende een oort comt 8 st 4 d
- It opten selfden dach [...] slotemaker van een slot an die privaet van die priesters 4 d ende van hangelessen 4 d van 3 sleutels te maken 3 st
- It gegeven die smit van zeecker ijsserwerck te vermaecken 3 grt
- It gegeven willem janszn den 11-3 van alde apostolen staand int choor schoen te maecken ende te vernissen van elck apostel 3 st fac 30 st
- It gegeven cornelis die graefmaker van arbeytsloen vant kerchoff te verstraeten van 4 daegen gerekent 2 1/2 st sdaechs ende meyns die gravinne 4 daege sdaechs een brasp coemt tussen 15 st
- jegens claes die costers huysvrow van 20 caersen te maecken voer elck caers een oertgen fac 5 st
- jegens cornelis de graeffmaker van straeten ende meyns de gravinne tsaemen 3 st 1 blanq

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 214

- jegens jacob die coster 18-3 van 30 toerts stocken te scaven tstuck 2 oertgen fac 7 1/2 st
- op pasavent die graifmaker van twe daghen 5 st
- op pasavent die twimmerman van twe daghen een quartier 11 st een oert
- govert opten paesavent vande becoers man tabbert te schoren ende enden van maecken 4 1/2 st facit 6 st
- gover die coster voorde hoortijt van paessers van ratelen 2 1/2 st
- It betaelt daem barten goutsmit desen 8e aprilis van zekere ciborie britsen ende een paesen te vermaecken mettet selver ende gout twelck hij daer toe gelevert heeft daer inne begrepen 3 gld 14st
- It opt 22 aprilis betaelt govert den tymmermain 2 dach ende 9 sparren stuck van de sparren tot 11 deuts ende 4 st an spikers ende pier pronck van sagen seven capravens 7 d ende wouter een halven dach 4 st 24 st drie deuts ende wouter een halven dach 4 st 24 st drie deuts
- It opt 29-4 betaelt griet inden houttunen van rasters 12 st ende onse slotemaker 14 deuts 13 st ende een oert
- It opten 7 in meye gegeven harmen michielsz van twee bueren te maecken tstuck een brasp ende van 2 bouicken kisten te maecken tstuck 4 st ende van spijkeren 3 groten fac 6 st
- noch govert gegeven van timmeren een dachhuyer 5 st
- It gegeven harmen michielsz van 5 eijcken kisten te maecken tstuck een braspenning ende 3 st an spijckers 9 st 1 oert

1548

- It gegeven jacob die coster dese 3-6 van 14 toerts stocken te scaven 3 1/2 st
- gegeven govert den timmerman van anderhalven dachhuyer dat hij ande clocke besich geweest is de somme van 6 1/2 st
- It gegeven jacob die coster van 18 toerts stocken te maecken de stock een oertgen fac. 4 1/2 st
- It gegeven harmen michielsz van 3 kiste te maecken 3 st ende om spijckers 9 deyts fac 4 st 1 deyt
- It gegeven den 23-6 meester jaspar vande bossche vande groete ende cleene orgelen te repareren 4 gld ende van vracht dat hij ter goude quam 5 1/2 st coemt 4 gld 5 1/2 st
- It betaelt govert den timmerman een halve dachhuyer vande goten vande kerck schoen te maecken fac. 2 1/2 st
- It gegeven harmen michielszn den 15 julij van 2 bairen te laten maecken coomt 2 1/2 st
- It gegeven twee timmerluyden van sint jansclocke te verhangen 2 st
- gegeven meester jaspar den orgelmaecker vanden bossche desen 24-7 van 2 pipen van trompetten int cleene werck te stellen ende van noch een oude reste die hem vandie kerck quam fac. 5 gld
- gegeven den 10-8 govert den timmerman van 4 deckleeren te maecken tstuck 3 1/2 st fac 14 st
- noch gegeven den selven van twee nyeuwe raeden/zaeden te maecken aende virgilieclocken van tstuck 10 st coemt 20 st
- It gegeven harmen michielsz den 1-8 van 4 bouicken kiste 4 st ende van 4 eycken kisten 5 st coemt 9 st
- It gegeven harmen michielsz den 12-8 van 4 eycken kiste ende 2 cleene tstuck een braspenning noch van 2 nyeuwe baeren tstuck een braspenning coomt 8 st 1 blanc
- It gegeven den 19-8 cornelis die graeffmaker van dat hij een dach gewrocht heeft aent kerkchoff 2 1/2 st ende meynsen die gravinne een brasp fac 3 st, 1 bl
- It gegeven den laetsten 8 vande lanpe te verstellen 3 grt noch gegeven harmen michielszn van 5 nyeuwe eycke kisten ende 2 nyeuwe baeren te maecken tstuck een braspenning ende een stoeter aen spijckeren coomt tsaemen 12 st 1 blanq
- It gegeven den 2-9 den houtzegher van 23 sneeden te zaeghen van een bouicken balcke die snede een brasp fac 28 st 1 blanq
- It gegeven den 9-9 den houtzagher van een bouicke black op zijn duplts gezaegh 2 sneen die snede 12 st fac. 24 st
- It gegeven govert den timmerman den 30-9 van dachhuyer van 4 1/2 dach gerekent 5 st sdaechs coomt 22 1/2 st
- It gegeven harmen michielszn den 14-10 van 4 eycken kisten te maecken 5 st ende van spijckeren 2 1/2 st coemt aen gelde 9 1/2 st
- It betaelt jan van cleeff den 21-11 vant maecken ende berdueren van 3 kinderen cappen van het gebeelt trypt gerekent voer elck cappe 7 1/2 gld coomt 22 1/2 gld/ noch gemaeckt twee roede vaenen/ noch twee blaeuwe vaenen ende een vaen van sloeyerdoucik tsaemen 20 st
- noch vermaeckt tswarte casuffel 4 st/ noch 2 stolen ende 2 mantulen 6 st/ noch 3 mantele gemaeckt opte beheerden tabbaers 12 st/ noch de swarte bastaert fluwelen cap nyew gemaeckt 5 gld/ noch vant nyew altaircleet van st jansaltair voir theer choor geheel nyew berduert 5 1/2 gld coemt in als 35 gld 2 st
- gegeven harmen michielsz. den 25-11 van 3 eycken kisten te maecken tstuck een braspenning ende aen spijckers 2 st fac. 5 st 1 blanq
- It gegeven den 2-12 de graeffmaecker van vloeren 3 1/2 dach gerekent sdachs 2 st coomt 7 st ende meynsse noch 3 st 1 oert coemt tsaemen 10 st 1 oert
- gegeven govert den timmerman van 2 1/2 dach boven inde kerck te timmeren gerekent sdaechs 4 st ende noch van 2 scheeps plancken daer aen verbesicht voir 11 st coomt het 21 st
- gegeven harmen michielsz den 9-12 van 2 eycken kisten

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 215

ende een nyeuwe baer te maecken tstuck een braspenning ende aen spijckers 14 deuts coomt 5 1/2 st

- It gegeven den 9-12 van vloren inde kerck 4 dachhuyeren van 3 grt sdaechs ende noch meynse die dachhuyere van een st coomt tsaemen 9 st
- It gegeven cornelis die graeffmaecker van 10 dachhuieren die hij inde kerck gewrocht heeft met vloeren gerekent sdaechs 2 st ende noch meynse de gravinne 5 dachhueren sdaechs een st fac. 25 st
- It gegeven aerien lenaertszn coster van waslicht te maecken tot desen 15-12 ao 48 toe de somme van 11 gld
- It gegeven govert de timmerman den 30-12 van dat hij die goten vande kerck schoen gemaeckt heeft, daer hij geuacert heeft1 1/2 dach gerekent sdaechs 4 st fac 6 st
- It gegeven arien lenaertszn coster van dat hij opte graven die caersen stelde alderhyligen ende alderzielen dach ao 48 8 st ende jacob vander coster 2 st fac. tsaemen 10 st
- It gegeven michiel allartsz houtzaegher den 6-1 ao 49 van zaeghen 7 st van een eycken balck die snede een braspenning coemt 8 st 1 blanq
- It betaelt jacob die coster van smorgens die clocke te luijen te predicken vant iaer 48 verschene kersmisse fac. 14 st
- gegeven den 27-1 ao 49 marijken eewouts van vier choercleeden te maecken voir die capellainen voer elck choercleet 4 1/2 st fac. 18 st
- It gegeven harmen michielsz van een bouicken kist te maecken een st om spijckeren 7 deyts van slepen sekere balcken 2 st/ noch gegeven harman michielsz van 8 eycken kiste te maecken tstuck een brasp fac. 10 st ende drie bouicken kiste 3 st
- It betaelt cornelis die graeffmaecker een dachhuyere 9 straven 2 st ende meynsse 4 st fac. 3 st
- It betaelt govert ons timmerman van drie dachhuyeren die hij aende kerck gewrocht heeft gerekent sdaechs 5 st fac. 25 st
- It gegeven clais die coster den 24-2 van 12 pont was te maecken gerekent voir tpont een oertgen fac. 3 st
- noch gegeven marijken eewouts van drie coercleede te maecken 2 st 4 d
- 7 deuts gegeven marijken eewouts van tchoercleet te vermaecken 4 st
- It gegeven ael dirck smitten weduwe den 24-3 van 6 haecken te maecken 3 grt ende noch van een nyeuwe breeckijser 3 grt ende noch aen spijckers 4 1/2 st ende een ijser candelaer gerepareert 11 st fac. 20 st
- It gegeven die leydecker den 24-3 van drie dachhuyeren met sijn knecht ende een jonghe gerekent voir hem ende zijn knecht 6 st sdaechs ende voer zijn ionghe 3 grt coemt tsaemen 2 gld een grootgin
- It gegeven de steenhouwer van een ghout te repareren over theylichgeest altair ende heeft gevaeceert drie daghen sdaechs gerekent 7 st coomt 21 st
- It gegeven die graeffmaecker van 4 1/2 dachhuyr die hij gewrocht heeft inde kerck ende meynss oeck 4 1/2 dach gerekent voer de graeffmaecker sdaechs 2 1/2 st ende voer meynsse 2 brasp coomt tsaemen 17 st min 1 deyt
- It gegeven de cooperslaegher den 31-3 van 2 pannekens te maecken aende croon hanghende int middelpant vande kerck 6 st noch gegeven de smit van 16 ijssere pennen tot de selffe croen 8 st coomt tsaemen 14 st
- It gegeven harmen michielszn van 4 eycken kisten ende een baer 6 st een oert/ noch van 6 buicken kisten 6 st/ aen spijckers 3 1/2 st/ vande boemen om tkerckhoff te snoeyen 2 1/2 st/ vant bort vande loterie te verlynnen 2 1/2 st fac. 20 st 1 blanq
- It betaelt den leydecker met zijn knecht den leste martii vijf dachhuyeren sdaechs voor hem ende zijn knecht [...] 6 st ende den operman 3 grt coomt 3 grt 7 1/2 st
- It betaelt den laetsen marty den steenhouder ende metslaer van zeeckere daeghen die zij aende kerck gewrocht hebben fac. 2 1/2 grt 1 blanq
- It gegeven die leydecker den 7-4 5 dachhuyeren ende 3 quartier ende zijn knecht 6 daeghen elcx 6 st daechs ende de ionghe 6 daeghe 3 grt sdaechs 3 grt 18 1/2 st
- It betaelt govert den timmerman den 7-4 8 dachhuyeren gerekent sdaechs 5 st ende van zeeckere reparatie die hij gedaen heeft tot nyeuwe bancken voor craemvrouwen 18 st fac. 2 grt 18 st
- It betaelt die graeffmaecker ende meynssen elcx 2 1/2 dach gerekent voor de graeffmaecker 2 1/2 st ende voor meynsen een braspenning sdaechs coomt tsaemen 9 st 3 deyts
- It betaelt jacob die coster van 21 stocken om toortsen te schaven van tstuck een oertgen fac. 5 st 1 oert
- It betaelt den 14-4 de leydecker met zijn knecht ende zijn ionghen elck van 6 daeghen tot 13 1/2 st daechs fac. 4 grt 1 st
- It gegeven harmen michielszn opten selven daeghe van sess eycken kisten te maecken 7 1/2 st/ noch die graeffmaecker gegeven van straten op tkerchoff 10 st/ marijken eewouts gegeven van naeyen 1 st
- noch gegeven govert den timmerman van dat hij aende clocke gewrocht heeft 6 st 1 oert coemt tsaemen 34 st 1 blanq
- It betaelt den 20-4 den leydecker met zijn knecht ende zijn ionghen vijff daege tot 13 1/2 st sdaechs 6 st coomt 4 1/2 grt 4 1/2 st
- It betaelt meynssen ten selven daeghe van straeten ende schmieren net. 4 st
- It gegeven harman michielszn den 12-5 van twe baeren te maecken 2 1/2 st
- noch daem barken gegeven van de ciborien te reyneghen tegens paoschen 16 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 216

- noch gegeven art smits van spijckere 7 1/2 st fac. 26 st
- It betaelt den 19-5 den leydecker met zijn ionghen 4 daeghe tot 13 1/2 st sdaechs fac. 2 gld 14 st
- It gegeven harman michielszn den 16-5 van 6 bouicken kisten te maecken 6 st ende van spijckeren 2 1/2 st fac. 8 1/2 st
- gegeven den leyedecker ten selven met zijn knecht ende ionghe 6 dachhuyeren tot 13 1/2 st fac 4 grt 1 st
- It gegeven wouter die glaesmaecker vant stoppen van zeeckere glaesen 7 st/ noch gegeven van spijckeren 10 1/2 st/ noch van 6 eycken kisten te maecken 7 1/2 st fac. 32 1/2 st
- It gegeven den leydecker den 2-6 met zijn knecht ende ionghen 3 dach leyen tot 13 1/2 st sdaechs/ noch hem gegeven den 8-6 met zijn knecht ende ionghen 5 dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs coemt tsaemen 3 als 5 gld 8 st
- It gegeven den leydecker den 16-6 met zijn ionghen 1 1/2 dachhuyer tot 7 1/2 st sdaechs fac. 11 st 1 oert
- It gegeven den leydecker den 23-6 met zijn knecht tegen van vijf dagen mit een quartier tot 13 1/2 st daechs tot 10 grt
- It gegeven den 30-6 van beyeren op sint jans avent den coster aeriaen lenaerts ende van drincgelt op toern tsaemen 8 st
- It gegeven den leyedecker den 12-7 van 4 dagen deckairs voer hem sijn knecht ende ionghen met hem drieen 14 1/2 st daechs hem gecort die meester [...] ende sijn jonghe een halven daech copt noch 8 st 7 1/2 d
- It gegeven den 14-7 den leydecker met zijn knecht ende ionghen 6 dachhuyere tot 13 1/2 st sdaechs coemt 4 grt 1 st
- It betaelt den leydecker met zijn knecht ende ionghe den 21-7 tot 13 1/2 st sdaechs coemt 4 grt 1 st
- It betaelt noch den timmerman van boven aende kerck te wercken 4 dachhuyeren min een quartier tot 6 st sdaechs fac. 22 1/2 st
- It betaelt den 28-7 den timmerman 6 dachhuyeren tot 6 st sdaechs ende noch gegeven vande cram van haestrecht tot goude inde kerck te brenghen 9 st fac. 2 gld 5 st
- It betaelt ten selven daeghe den leydecker voir dachhuyeren met zijn knecht ende ionghe tot 13 1/2 st sdaegs fac. 2 grt 14 st
- It betaelt noch ten selven daeghe van een balck te zaeghen die geleyt is voer die backers altair fac. 15 st
- It gegeven everaert jacob philipszn den 28-7 van zeeckere raparatie die hij gedaen heeft aende huysinge int lant van Stein twelck hij bijden hoep aengenomen hadde volgens een cedulle dair van zijn de somme van 44 grt 7 st
- It betaelt govert den timmerman 7 quartier dat hij aende kerck gewrocht heeft gerekent sdaechs 5 st fac. 8 st 1 blanc
- It betaelt den 4-8 5 dachhuyeren van 2 timmerluyen elcx 6 st daichs ende ijser twelck hem gegeven was aen drincgelt fac. 3 grt 2 st
- It betaelt noch ten selven daeghe den leydecker met zijn knecht ende ionghen vijff dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs ende noch aen drincgelt 2 st coemt tsaemen 3 gld 9 1/2 st
- It betaelt noch den 4-8 twee houtsaeghers van arbeytsloen elcx 2 daeghe min een quartier tot 6 st sdaechs fac. 21 st
- It betaelt den 11-8 den leydecker met zijn knecht ende ionghen vier dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs fac. 2 grt 14 st
- It betaelt ten selven daeghe die timmerluyen 6 dachhuyeren min 1 quartier tot 6 st sdaechs coemt aen ghelde 34 1/2 st
- It betaelt den 25-8 den leydecker met zijn knecht ende ionghen vier dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs fac. 2 grt 14 st
- It betaelt den 8-9 den leydecker met zijn knecht ende ionghen die dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs fac. 2 gld 1 st
- It gegeven harmen michielszn van 4 eycken kisten te maecken 4 s
- It gegeven die metselaer van paveren sancta sanctorum opt hooghe choer van 4 1/2 dachhuyer sdaechs 7 st/ noch den operman 4 1/2 dach sdaechs 3 1/2 st coemt tsaemen 2 grt 7 st 1 oert
- It gegeven joachim die leydecker van goten schoen te maecken met zijn knecht gerekent gelen fac. 4 st
- It den 3-11 harmen michielszn gegeven van twaeleff eentgeen vaermen die caersen op set op alderheyleghe ende alderzielen dach fac. 9 st
- It gegeven harmen michielszn van een kist te maecken een brasp
- noch gegeven jacob die coster van 18 st toorsstocken te maecken 4 1/2 st
- noch gegeven harmen michielsz van 4 vacken kiste ende een nyeuwe baer te maecken 6 st 1 oert
- noch gegeven govert den timmerman vande clocke te verstellen 2 1/2 st fac. 14 1/2 st
- It gegeven daem barten den 17-11 van een olijvaetgen te repareren 8 st ende van vergulen 10 st/ noch de selve gegeven van twee wieroocx vaten schoen te maecken ende te sondiren 10 st coomt tsaemen 28 st
- It gegeven ariaen lenaerts coster vant waslicht te stellen op alderheyleghen ende alderzielen dach 8 st ende jacob die coster 2 st fac. 10 st
- It gegeven die graeffmaecker den eersten december van vloren in de kerck 8 st
- noch gegeven harmen michielsz van 4 eycken ende 4 bouicken kisten tsaemen 9 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 217

- noch gegeven harmen michielszn van kisten te maecken 2 1/2 st
- noch gegeven die slotemaecker van sloten ende ijserwerck gelevert inde kercken 8 1/2 st
- It betaelt die ryedecker den 22-12 anno 49 van dat zij gewrocht hebben aent kerckenhuys int steyn 7 1/2 dach ende tot 4 st sdaechs ende die ionghen sdaechs een summe coomt tsaemen 37 1/2 st
- It betaelt jan hen die goutsmit den 22-12 van reparatie vant wieroocxvat ende die britsen met twee nyeuwe sulveren bellekers tsaemen gerekent gelen 35 1/2 st
- It betaelt wouter die glaesmaecker ten selven daeghe van reparatie vant glas staand bezijden de grote orgheelen voer sint jobsaltaar fac. 5 grt 2 st
- It betaelt die graeffmaecker ten selven daeghe van virdalven dach in de kerck te wercken tot 2 st sdaechs fac. 7 st
- noch meynssen gegeven van drie daeghen inde kerck te wercken fac. 3 st
- It betaelt den 24-12 anno 49 die leydecker 9 dachhuyeren gerekent sdaechs 5 st ende die ionghen een halven dach coemt tsaemen 2 grt 7 1/2 st
- It betaelt jan jans van cleeff den 26-12 van reparatie vande gehele gulen laecken cappelle ende de blauwe gilen laecken cappelle prisent andries janszn adriaen gherritszn jan gherritsz ende jacob dirck houff fac. 41 grt 10 1/2 st
- It betaelt harman michielsz den 29-12 van 2 eycken kisten 2 1/2 st
- It gegeven den rydecker den 29-12 van 6 dachhuyeren sdaechs 4 st fac. 24 st

Wuytgeeff van vele diverse saken anno 47

- It die kerckmrs vant voers. jaer hebben harmen michielsz toegelyet van een nyew silveren cruys twelck gemaeck was voer dye kerck sonder den kerck costen 12 gld; hij krijgt nog eens 7 gld hiervoor
- It gegeven govert den timmerman van een nyeuwe ladder die int kerckenhuys staet 8 st
- It gegeven desen 24-12 maerten woutersz woenende tot dordrecht voer 9 bouicken balcken die hij dese kerck gelevert heeff 10 gld 8 st

1548

- It gegeven aert ghijsbrechtszn van 2 1/2 tonne stopnaegelen die hij tot antwerpen gecoft heeft, gerekent de tonne voer 9 st aen oncosten 2 st 6 d coemt 7 1/2 st
- It gegeven den 12-8 kers die smit van nyeuwe pannen te maecken boven inde toern ande vigilie clocken ende 2 nyeuwe ringen omme die clocken mede te luijden facit 3 gld 1 grt
- It gegeven den calckman den 16-9 van 2 hoet calcx verbesicht aende kercken huysinge in steyn gerekent thoet 8 st ende van dragen 3 grt fac. 37 1/2 st
- It betaelt harmen lijndraeyers huysvrou van 2 nyeuwe reepen (touw om klok te hijsen of te luiden) aende vigilie clocken wegende 14 pont gerekent voir tpont 13 facit 11 st 3 deuts
- aeltgen dirck smitten weduwe desen 14-10 vant alt ijserwerck ende spijckeren die tot dien daeghe toe ten behoeve van sint janskerck aldair gehaelt zijn ende beloept net 34 st
- It gehaelt tot aalt dirck smitten weduwe aen spijckers den 27-10 facit 10 st
- It gegeven den 18-11 van een nyeuwe lantaerne te maecken die opt kerkhoff achter tchoor hangt 6 st ende noch van een tobbke daermen twass tot harmen michielsz in maeckt 4 st
- van 2 sceppen met ijsair beslegen voer den graeffmaecker 6 1/2 st

1549

- It betaelt aeltgen dirck smitten weduwe den 7-4 300 schosspijckers ende 500 lassijsers ende 200 middelnaeghelen noch een half hondert middelnaghelen ende 15 dubbelde middelnaegels/ noch 1500 decknaeghelen 3 grt 6 st
- It betaelt govert den timmerman van 2 nyeuwe ladders die hij voer de kerck gemaect heeff tstuck 8 st facit 16 st
- It gegeven cornelis jacobsz opt thiendewech den 6-4 van zeeckere houten die hij sint janskerck tot desen daeghe fer gelevert heeft, present cornelis jansz, simon gheritsz ende [...] jans zass dircksz de somme van 12 grt 14 st
- noch gegeven 2 gesellen elck 2 st coemt tsaemen in als 45 gld 9 1/2 st
- noch zijnert de waert gesconcken van zijn moeyte 18 st ende van memen 7 1/2 st
- It gegeven den 16-6 aeltgen dirck smitten weduwe van zeeckere spijckeren of te staven in de veynster kesijnen verbesicht aende reparatie van de huijsinge in steyn net 4 grt 3 st
- It gegeven aelgen dirck smitten weduwe den 23-6 van zeeckere spijckere ende spijckers verbesicht aende huysinge in steyn facit 37 st
- noch gecoft tot dordrecht bij cornelis iacobsz 1550 voet plancx ende 18 voet voer 24 st thondert ende van oncosten te weten van sceep te brenghen ende van vracht ende anders 26 st facit tsaemen 20 grt 19 st
- It gegeven den 21-6 aelgen dirck smitten weduwe van zeecker ijserwerck ende spijckeren verbesicht inde huysinge in steyn 5 1/2 grt
- gegeven den 4-8 dirck smitten weduwe van zeecker ijserwerck verbesicht boven aende kerck facit 15 st 1 oert

p. 357

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 218

- It den 18-3 betaelt den leydecker met sijn knecht ende sijn iongen dae dach [...] tot 13 1/2 st daechs cost 6 s 9 d
- It gecoft tot utrecht den 23-8 bij marijke bruijne een tonne leynaeghelen voer 7 2 st de tonne ende een st van vracht facit 3 grt 13 st
- noch gegeven op goude kermisse dach die draegers vant geweyt waeter 6 st/ gegeven noch den 22-9 dirck smitten weduwe van zeecker ijserwerck verbesicht aende kerck 2 grt 15 st coomt tsamen 3 grt 6 R [...]
- It gecoft van machtelt inden hoern twee rollen loet weghende 332 pond loots gerekent voer thondert 45 st coemt aen ghelde 7 1/2 gld
- gegeven harmen michielsz van 2 eycken kisten ende een baer te maecken 3 st 1 bl
- It gegeven jan die minrebroer kistemaecker den 24-12 van een nyeuwe capellaens stoel te maecken aende nyeuwe noortzijde achter sinte pieters altair met drie bancken daar bij om op te knielen ende te [...] tsaemen fac 2 grt 2 st
- It gegeven noch ten selve daeghe (24-12) jan voern. (=jan die minrebroeder kistemaecker) van een nyeuwe custodae te maecken om caersen in te stellen bezijden die kercken caemer aende zuijdtdeur vande kercken facit 36 st
- It gegeven noch ten selven daeghe die colatiebroeders van een nyew bouick te scriven daermen die kinderen uuyt kerstent fac. 20 st
- noch gecoft van jan willemsz noch een ladder voer de kerck 2 gld 2 st
- noch gecoft tot griete iaspers aen zonduer om die goten mede te sonderen 18 st 1 blanc
- gegeven noch aelgen dirck smitten weduwe van ijserwerck verbesucht aende goten van de kerck 20 st

1550

- It betaelt machtelt inde hoern den 18 mey van 238 1/2 pont loots gerekent voer thondert 47 st facit 5 gld 12 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 219

Bijlage 12

Werklieden (1543-1549), alfabetisch

Alfabetisch overzicht van de werklieden, werkzaam aan de Sint-Janskerk te Gouda, voorkomend in de kerkrekeningen over de periode 1543-1549 (SAMH, AC 90, inv.nr. I.3)

De werklieden zijn eerst gerangschikt op beroepsgroep, vervolgens op eigennaam en ten slotte op jaartal.

Beeldsnijders

Gabriel

1547

- It gegeven den selfden daege gabriel dye beeldesnider van tcapiteel te snyen vant nyeuwe cruys 10 st

Blazers

Anoniem

1546

- It die blaser van operen 12 st
- It die blaser van 6 daghen 15 st

Wouter

1547

- It gegeven wouter den blaeser van anderhalven dachhuyer aenden toern sdaechs 2 1/2 st facit 3 st 1 blanq

Boden

Anoniem

1543

- It die boode betaelt van dat ghelt van anthonis van boberghe 3 s 4 grt

Goudsmeden

Daem

1543

- It betaelt daem die goudtsmit van 2 olievatkes te maken 10 grt

1544

- It daem baetten van vergulden 7 s 4 grt

1545

- It daem baerssen van fulem te vermaken 2 s

1546

- It daem goutsmit van sulver te vermaken 6 st

1547

- It gegeven die jonghen vande goutsmit aan drinckgelt als tvergulden cruijs gelevert worde 2 st
- It betaelt daem barten goutsmit desen 8e aprilis van zekere ciborie britsen ende een paesen te vermaecken mettet selver ende gout twelck hij daer toe gelevert heeft daer inne begrepen 3 gld 14st

1548

- noch daem barten gegeven van de ciborien te reyneghen tegens paoschen 16 st

1549

- It gegeven daem barten den 17-11 van een olijvaetgen te repareren 8 st ende van vergulen 10 st/ noch de selve gegeven van twee wieroocx vaten schoen te maecken ende te sondiren 10 st coomt tsaemen 28 st

Jan Hen Claeszn

1549

- It betaelt jan hen die goutsmit den 22-12 van reparatie vant wieroocxvat ende die britsen met twee nyeuwe sulveren bellekers tsaemen gerekent gelen 35 1/2 st

Glazeniers

Anoniem

1544

- It die glaesmaker van verloen 22 woetten van 5 lijnloet 10 glaessen an anderhalven gesniert 8 s grt
- It die glaesmaker 23 st

1545

- It bet [...] die glaesmaker van 5 17 pan(d)en elke pant 4 voet ende een [...] [...]

1546

- It noch betaelt die glaesmaker op rekenenck 5 gld
- It die glasmaker gegeven 23 s 4 d
- gegeven den glaesmaker op rekeninck 5 s grt
- It die glaesmaker noch gegeven 2 keysergld ende 9 deut
- It die glaesmaker noch gegeven 2 keysergld ende 9 deut

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 220

- It noch gegeven die glaesmaker 5 keyser gld een deel betaelt

Pieter

1543

- It pieter die glazemaker betaelt van 7 panden met setten ende stoppen in 32 st

Wouter

1547

- It gegeven Wouter die glaesmaecker van reparatie van glaesen aende kerck fac. 12 st een oert

1549

- It gegeven wouter die glaesmaecker vant stoppen van zeeckere glaesen 7 st/ noch gegeven van spijckeren 10 1/2 st/ noch van 6 eycken kisten te maecken 7 1/2 st fac. 32 1/2 st
- It betaelt wouter die glaesmaecker ten selven daeghe van reparatie vant glas staand bezijden de grote orgheelen voer sint jobsaltaar fac. 5 grt 2 st

Grafdelvers, kistenmakers etc.

1543

- It betaelt die graefmaker met hammers mist 18 st min een ortke
- It die graefmaker met mensen ghewrogt 6 daghen comt 3 s

1545

- It van die graefmaker ende operen 18 st
- die graevemaker met sijn helpers 6 s
- It van 2 daegen de graefmaker 6 s

1546

- It die graefmaker myt die operman van 4 1/2 dach 13 1/2 st
- It die graefmaker my syn operman 21 st 5 deuts
- It van 4 1/2 dach die graefmaker 16 st
- die graefmaker 10 1/2 st
- It betaelt die graefmaker van claes zeyghers graf 11 grt

1547

- It die grafmaker 3 st
- It gegeven de graeffmaker van vloeren van 8 dachhuyere sdaechs 2 st
- It gegeven die graeffmaecker van die kerck te vloeren van 4 1/2 dachhuyer sdachs 2 st ende meynssen gegeven van vloeren 4 1/2 dach gerekent sdachs een st fac 13 1/2 st
- It opten selfden dach gegeven die graeffmaker ende meys van 4 dagen tsdaechs tsamen 3 st fac. 12 st
- It gegeven die graeffmaecker van 2 dachhuyeren inde kerck ende meyns 2 dachhuyeren 6 st
- It gegeven die graeffmaecker van 2 graeven voer de kerck te maecken 12 st
- op pasavent die graifmaker van twe daghen 5 st

1548

- It gegeven den 2-12 de graeffmaecker van vloeren 3 1/2 dach gerekent sdachs 2 st coomt 7 st ende meynsse noch 3 st 1 oert coemt tsaemen 10 st 1 oert
- It gegeven den 9-12 van vloren inde kerck 4 dachhuyeren van 3 grt sdaechs ende noch meynse die dachhuyere van een st coomt tsaemen 9 st
- It gegeven die graeffmaecker van 4 1/2 dachhuyr die hij gewrocht heeft inde kerck ende meynss oeck 4 1/2 dach gerekent voer de graeffmaecker sdaechs 2 1/2 st ende voer meynsse 2 brasp coomt tsaemen 17 st min 1 deyt
- noch die graeffmaecker gegeven van straten op tkerchoff 10 st
- It betaelt die graeffmaecker ende meynssen elcx 2 1/2 dach gerekent voor de graeffmaecker 2 1/2 st ende voor meynsen een braspenning sdaechs coomt tsaemen 9 st 3 deyts
- van 2 sceppen met ijsair beslegen voer den graeffmaecker 6 1/2 st

1549

- It gegeven die graeffmaecker den eersten december van vloren in de kerck 8 st
- It betaelt die graeffmaecker ten selven daeghe van virdalven dach in de kerck te wercken tot 2 st sdaechs fac. 7 st

Cornelis

1544

- It cornelis die graefmaker 9 st

1545

- It cornelis die kystemaker ghedaen 5 s

1547

- It 10-12 gegeven van 4 sneen ende van 2 sculpsneen 6 st ende cornelis die graeffmaker van 4 dagen wercken 8 st ende meyns van 3 dagen 3 st 17 st
- It gegeven cornelis die graefmaker van arbeytsloen vant kerchoff te verstraeten van 4 daegen gerekent 2 1/2 st sdaechs ende meyns die gravinne 4 daege sdaechs een brasp coemt tussen 15 st
- jegens cornelis de graeffmaker van straeten ende meyns de gravinne tsaemen 3 st 1 blanq

1548

- It gegeven den 19-8 cornelis die graeffmaker van dat hij een dach gewrocht heeft aent kerkchoff 2 1/2 st ende meynsen die gravinne een brasp fac 3 st, 1 bl
- It gegeven cornelis die graeffmaecker van 10 dachhuieren die hij inde kerck gewrocht heeft met vloeren gerekent sdaechs 2 st ende noch meynse de gravinne 5 dachhueren, sdaechs een st fac. 25 st
- It betaelt cornelis die graeffmaecker een dachhuyere 9 straven 2 st ende meynsse 4 st fac. 3 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 221

Harmen Michielszn

1543

- It ghegheven hames 21 s dat hij ver/geleyt hadde
- It harman heeft betaelt an was te zaemen 3 1/2 grt ende 3 st een deut
- It harmen heeft ghegheven om was ende betaelt 8 p grt 11 grt

1544

- It harmen gecoft 190 p was ethondert voer pont 3 st fac. 28 [...] ende 13 st
- It noch heft harmen gecoft 34 1/2 pont was het pont 3 st myn 1 penninch fac 16 s 11 grt

1545

- It harmen van raspen een ander orghelt 34 st
- It haermen gheweest te dordrecht ende ghebrocht 27 1/2 riist traes dacht ende 10 dusent scagen ende vier block leydach of dootplanken staet om 11 p groet vlaems ende 1 s 8 d
- It harmen mychiel dat hij verleyt heeft 11 gld 2 1/2 st.

It harmen michielszn heeft gehadt een hondert leyen comt 7 st betaelt

- It harmen heeft ontfanghen van weege der kercke an loot 108 ende is betaelt
- Is dit maandelijks ende twass twelck harmen michielszn [...] gelevert heeft bijde ponden om caers ende toortsen daer aff gemaect te worden beginnende [...] anno 1543

1547

- It selfden dach gegeven herman michielsz van boucken ende eyken kisten te maken 11 st
- It selfden dach betaelt herman michielsz van een baer ende 3 kisten van elck een braspenning 5 st
- It 21 augusti betaelt harman michielsz van 3 kisten ende 2 baren te maken tstuck en brasp ende 200 lassisers thondert een braspenning ende vierendeel dusent middelnagelen 3 d 10 st
- It gegeven harmen michielsz van 10 cleyne kiste te maecken 5 st een oert/ noch van vij grote eucken kists 8 st 1 blanq ende noch 3 groote bouicken kiste 3 st/ ende noch aen spijckers 11 st noch van 2 blocx 6 st coomt aen geld 34 st
- It opten 7 in meye gegeven harmen michielsz van twee bueren te maecken tstuck een brasp ende van 2 bouicken kisten te maecken tstuck 4 st ende van spijkeren 3 groten fac 6 st
- It gegeven harmen michielsz van 5 eijcken kisten te maecken tstuck een braspenning ende 3 st an spijckers 9 st 1 oert
- It die kerckmrs vant voers. jaer hebben harmen michielsz toegelyet van een nyew silveren cruys twelck gemaeck was voer dye kerck sonder den kerck costen 12 gld; hij krijgt nog eens 7 gld hiervoor

1548

- It gegeven harmen michielsz van 3 kiste te maecken 3 st ende om spijckers 9 deyts fac 4 st 1 deyt
- It gegeven harmen michielszn den 15 julij van 2 bairen te laten maecken coomt 2 1/2 st
- It gegeven harmen michielsz den 1-8 van 4 bouicken kiste 4 st ende van 4 eycken kisten 5 st coemt 9 st
- It gegeven harmen michielsz den 12-8 van 4 eycken kiste ende 2 cleene tstuck een braspenning noch van 2 nyeuwe baeren tstuck een braspenning coomt 8 st 1 blanc
- noch gegeven harmen michielszn van 5 nyeuwe eycke kisten ende 2 nyeuwe baeren te maecken tstuck een braspenning ende een stoeter aen spijckeren coomt tsaemen 12 st 1 blanq
- It gegeven harmen michielszn den 14-10 van 4 eycken kisten te maecken 5 st ende van spijckeren 2 1/2 st coemt aen gelde 9 1/2 st
- gegeven harmen michielsz. den 25-11 van 3 eycken kisten te maecken tstuck een braspenning ende aen spijckers 2 st fac. 5 st 1 blanq
- gegeven harmen michielsz den 9-12 van 2 eycken kisten ende een nyeuwe baer te maecken tstuck een braspenning ende aen spijckers 14 deuts coomt 5 1/2 st
- It gegeven harmen michielsz van een bouicken kist te maecken een st om spijckeren 7 deyts van slepen sekere balcken 2 st/ noch gegeven harman michielsz van 8 eycken kiste te maecken tstuck een brasp fac. 10 st ende drie bouicken kiste 3 st
- It gegeven harmen michielszn van 4 eycken kisten ende een baer 6 st een oert/ noch van 6 buicken kisten 6 st/ aen spijckers 3 1/2 st/ vande boemen om tkerckhoff te snoeyen 2 1/2 st/ vant bort vande loterie te verlynnen 2 1/2 st fac. 20 st 1 blanq
- It gegeven harmen michielszn opten selven daeghe van sess eycken kisten te maecken 7 1/2 st
- It gegeven harman michielszn den 12-5 van twe baeren te maecken 2 1/2 st
- It gegeven den 18-11 van een nyeuwe lantaerne te maecken die opt kerkhoff achter tchoor choor hangt 6 st ende noch van een tobbke daermen twass tot harmen michielsz in maeckt 4 st

1549

- It gegeven harman michielszn den 16-5 van 6 bouicken kisten te maecken 6 st ende van spijckeren 2 1/2 st fac. 8 1/2 st
- It gegeven harmen michielszn van 4 eycken kisten te maecken 4 s
- It den 3-11 harmen michielszn gegeven van twaeleff eentgeen vaermen die caersen op set op alderheyleghe ende alderzielen dach fac. 9 st
- It gegeven harmen michielszn van een kist te maecken een brasp

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 222

- noch gegeven harmen michielsz van 4 vacken kiste ende een nyeuwe baer te maecken 6 st 1 oert
- noch gegeven harmen michielsz van 4 eycken ende 4 bouicken kisten tsaemen 9 st
- noch gegeven harmen michielszn van kisten te maecken 2 1/2 st
- It betaelt harman michielsz den 29-12 van 2 eycken kisten 2 1/2 st
- gegeven harmen michielsz van 2 eycken kisten ende een baer te maecken 3 st 1 bl

Jan de minderbroeder

1549

- It gegeven jan die minrebroer kistemaecker den 24-12 van een nyeuwe capellaens stoel te maecken aende nyeuwe noortzijde achter sinte pieters altair met drie bancken daar bij om op te knielen ende te [...] tsaemen fac 2 grt 2 st
- It gegeven noch ten selve daeghe (24-12) jan voern. (jan die minrebroeder kistemaecker) van een nyeuwe custodae te maecken om caersen in te stellen bezijden die kercken caemer aende zuijdtdeur vande kercken facit 36 st

Meynse

1543

- It betaelt meyns van straetmaken 4 st
- It betaelt meynen van vloeren met haar twee 10 1/2 st

1544

- It meyne van vloeren 9 st
- It meynse ontfanghen van arbeytsloen 6 st
- It meyns van 4 1/2 dach 17 st

1545

- It meyns van straten 1 rgld

1546

- It die grafinnen twe daghen 2 st

1547

- meyns gegeven van vloeren een stuver daechs ende heeft gevloert 6 daege coomt tsaeme 23 st
- It gegeven die graeffmaecker van die kerck te vloeren van 4 1/2 dachhuyer sdachs 2 st ende meynssen gegeven van vloeren 4 1/2 dach gerekent sdachs een st fac 13 1/2 st
- It 10-12 gegeven van 4 sneen ende van 2 sculpsneen 6 st ende cornelis die graeffmaker van 4 dagen wercken 8 st ende meyns van 3 dagen 3 st 17 st
- It opten selfden dach gegeven die graeffmaker ende meys van 4 dagen tsdaechs tsamen 3 st fac. 12 st
- It gegeven die graeffmaecker van 2 dachhuyeren inde kerck ende meyns 2 dachhuyeren 6 st
- It gegeven cornelis die graefmaker van arbeytsloen vant kerchoff te verstraeten van 4 daegen gerekent 2 1/2 st sdaechs ende meyns die gravinne 4 daege sdaechs een brasp coemt tussen 15 st
- jegens cornelis de graeffmaker van straeten ende meyns de gravinne tsaemen 3 st 1 blanq

1548

- It gegeven den 19-8 cornelis die graeffmaker van dat hij een dach gewrocht heeft aent kerkchoff 2 1/2 st ende meynsen die gravinne een brasp fac 3 st, 1 bl
- It gegeven den 2-12 de graeffmaecker van vloeren 3 1/2 dach gerekent sdachs 2 st coomt 7 st ende meynsse noch 3 st 1 oert coemt tsaemen 10 st 1 oert
- It gegeven den 9-12 van vloren inde kerck 4 dachhuyeren van 3 grt sdaechs ende noch meynse die dachhuyere van een st coomt tsaemen 9 st
- It gegeven cornelis die graeffmaecker van 10 dachhuieren die hij inde kerck gewrocht heeft met vloeren gerekent sdaechs 2 st ende noch meynse de gravinne 5 dachhueren, sdaechs een st fac. 25 st
- It betaelt cornelis die graeffmaecker een dachhuyere 9 straven 2 st ende meynsse 4 st fac. 3 st
- It gegeven die graeffmaecker van 4 1/2 dachhuyr die hij gewrocht heeft inde kerck ende meynss oeck 4 1/2 dach gerekent voer de graeffmaecker sdaechs 2 1/2 st ende voer meynsse 2 brasp coomt tsaemen 17 st min 1 deyt
- It betaelt die graeffmaecker ende meynssen elcx 2 1/2 dach gerekent voor de graeffmaecker 2 1/2 st ende voor meynsen een braspenning sdaechs coomt tsaemen 9 st 3 deyts
- It betaelt meynssen ten selven daeghe van straeten ende schmieren net. 4 st

1549

- noch meynssen gegeven van drie daeghen inde kerck te wercken fac. 3 st

Houtslagers

Anoniem

1544

- It van die hout slagers rock sint jan hout op te maken 3 st

Houtwerkers

Anoniem

1543

- It de houtwercker 7 st

Houtzagers

Anoniem

1543

- It den houdtsagher van goecke plancken te sagen 6 st

1544

- It 2 saghers 6 daghen 9 st 9 .. 6 1/2 grt

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 223

- It de zeegher van 2 dage 2

1545

- It die timmerman ende zagher 35 st
- It den sagher 12 st

1547

- It gegeven den houtzaegher van kist balcken te zagen daermen kiste off maeckt 6 st

1548

- It gegeven den 2-9 den houtzegher van 23 sneeden te zaeghen van een bouicken balcke die snede een brasp fac 28 st 1 blanq
- It gegeven den 9-9 den houtzagher van een bouicke black op zijn duplts gezaegh 2 sneen die snede 12 st fac. 24 st

1549

- It betaelt noch den 4-8 twee houtsaeghers van arbeytsloen elcx 2 daeghe min een quartier tot 6 st sdaechs fac. 21 st

Pieter Pieterszn

1543

- It betaelt pieter die houdtszagher van toertsen te zaeghen

1544

- It pieter pieterzn de houtsager van 7 snen uutdregers 7 st 7 deut

1547

- It gegeven pieter den houtzaegher den 29-1 van vijf dreghens balcken te zaeghen 45 sneeden gerekent die snede een brasp coemt 2 gld 6 st 1 oert
- It den 12-2 gegeven pieter die houtsager van 12 sneden [...] een bruche balck 24 st ende 21 sneden stuck van een braspenning 26 st ende een oort comt 8 st 4 d

Pier Pronk

1547

- It derde julij gegeven pier pronck van sekere toertsen te saghen 8 deut
- It opt 22 aprilis betaelt govert den tymmermain 2 dach ende 9 sparren stuck van de sparren tot 11 deuts ende 4 st an spikers ende pier pronck van sagen seven capravens 7 d ende wouter een halven dach 4 st 24 st drie deuts ende wouter een halven dach 4 st 24 st drie deuts

Michiel Allartszn

1548

- It gegeven michiel allartsz houtzaegher den 6-1 ao 49 van zaeghen 7 st van een eycken balck die snede een braspenning coemt 8 st 1 blanq

Kalklieden

Anoniem

1548

- It gegeven den calckman den 16-9 van 2 hoet calcx verbesicht aende kercken huysinge in steyn gerekent thoet 8 st ende van dragen 3 grt fac. 37 1/2 st

Bely

1544

- It bely kalyx betaelt 11 hoet ende 1 ton kalc het hoet van 19 st [...] 10 rgld 11 st

1546

- It gegeven bely van callick van hoet van 22 st dat 5 hoet ende 1 1/2 tonne van 20 st comt 13 gld 16 st

Dirk (C)leynerlant

1546

- It betaelt dirrick (c)leynerlant van 13 tonnen kallick fasit 33 st myn 1 oert

Koperslagers

Anoniem

1548

- It gegeven de cooperslaegher den 31-3 van 2 pannekens te maecken aende croon hanghende int middelpant vande kerck 6 st noch gegeven de smit van 16 ijssere pennen tot de selffe croen 8 st coomt tsaemen 14 st

Kosters

Anoniem

1544

- It de coster van 64 pont was te maken 2 s

1546

- It betaelt die coesters van 2 manen van lychten 4 st

Aerian Lenarts

1547

- It selfden betaelt arien lenarts van houffen te maken van iaersdach anno 46 tot desen daghe 700 karissen 4 s 2 d
- It gegeven aerian lenaerts van caers te maecken 3e octobris coomt 4 1/2 st

1548

- It gegeven aerien lenaertszn coster van waslicht te maecken tot desen 15-12 ao 48 toe de somme van 11 gld
- It gegeven arien lenaertszn coster van dat hij opte graven die caersen stelde alderhyligen ende alderzielen dach ao 48 8 st ende jacob vander coster 2 st fac. tsaemen 10 st

1549

- It gegeven den 30-6 van beyeren op sint jans avent den coster aeriaen lenaerts ende van drincgelt op toern tsaemen 8 st
- It gegeven ariaen lenaerts coster vant waslert te stellen op alderheyleghen ende alderzielen dach 8 st ende jacob die coster 2 st fac. 10 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 224

Claes

1546

- jegens claes die costers huysvrow van 20 caesen te maecken voer elck caers een oertgen fac 5 st

1548

- It gegeven clais die coster den 24-2 van 12 pont was te maecken gerekent voir tpont een oertgen fac. 3 st

Govert

1546

- govert opten paesavent vande becoers man tabbert te schoren enden ende van maecken 4 1/2 st facit 6 st
- gover die coster voorde hoortijt van paessers van ratelen 2 1/2 st

Jacob

1546

- jegens jacob die coster 18-3 van 30 toerts stocken te scraven tstuck 2 oertgen fac 7 1/2 st

1548

- It gegeven jacob die coster dese 3-6 van 14 toerts stocken te scaven 3 1/2 st
- It gegeven jacob die coster van 18 toerts stocken te maecken de stock een oertgen fac. 4 1/2 st
- It gegeven arien lenaertszn coster van dat hij opte graven die caersen stelde alderhyligen ende alderzielen dach ao 48 8 st ende jacob vander coster 2 st fac. tsaemen 10 st
- It betaelt jacob die coster van smorgens die clocke te luijen te predicken vant iaer 48 verschene kersmisse fac. 14 st
- It betaelt jacob die coster van 21 stocken om toortsen te schaven van tstuck een oertgen fac. 5 st 1 oert

1549

- noch gegeven jacob die coster van 18 st toorsstocken te maecken 4 1/2 st

LEIDEKKERS EN LEVERANCIERS VAN LEIEN

Anoniem

1543

- It die leydecker ander halven dach comt 9 st
- noch den selfde van 3 dach werken 15 st ende zijn ionghe drie blanke.
- It de selfde van die backen schoen te maken 10 grt
- It wij hebben betaelt de decker 2 daghen ende een quartier van die gooten bij den tooren 13 st
- It betaelt die leyedecker van 5 daghen met zijn jonghe 5 s 9 grt
- It betaelt den decker 4 daghe 23 s
- It den decker 6 daghe 7 s
- It de decker van 6 daghen met zijn ionghe 7 s
- It de decker 5 daghe met zijn ionghe 35 s
- It den decker van die sacen [...] 28 s 1 grt
- It den decker van 4 daghen met zijn ionghe 4 s 8 grt
- It van twee weeke te weete 12 daghe den decker met zijn ionghen 14 s
- It den leydecker betaelt van 3 daghe 21 st
- It den decker van 6 daghen met zijn jonghe 7 s
- It den leydecker 12 s 10 d
- It noch de decker 5 1/2 dach 39 1/2 s
- It den decker 5 daghen 5 s 10 grt met zijn cnecht
- It een busejonghe betaelt die de decker ghediend heeft 5 d
- It de decker betaelt 5 daghen met zijn cnecht comt 5 s 10 grt
- It betaelt voor de deckers jonghe 6 st
- It de deckers ionghe betaelt een braspenning
- It de decker betaelt van 5 daghen comt 5 s
- It de decker betaelt van 4 daghe 4 s
- It de decker betaelt 5 dagen 5 s
- It de decker 4 daghen 4 s
- It den decker ghewrocht 6 daghen 6 s
- It de decker 5 daghen 5 st
- It de decker van 4 daghen 4 s
- It den decker van 3 daghen 15 st
- It de leydecker van 4 1/2 dach 22 1/2 st
- It noch 5 daghen min een schoff comt 23 1/2 st 1 ortken

1544

- It die leydecker 5 daghen 5 st
- It een vremde leydecker 2 1/2 dach 11 st 1 oertgyn
- It die leydecker 6 daghen 6 s grt
- It de leydecker van 6 daghen 6 st
- It de knecht van 6 daghe 4 s 6 d
- It die dekker van 6 daghen 6 st
- It den dekkersknecht 6 daghen 27 st
- It den decker van 2 daghe 2
- It de knecht van 2 dage 10 st
- It de leydecker drie daghen 3 s grt
- It den onderleydecker 12 1/2 st
- It die leydecker 4 1/2 dach 27 st
- It de onderleydecker 4 1/2 dach 20 st een oortgen
- It deknecht 13 1/2 st
- It dat twe leydeckers van 6 daghen min een schoeft 3 1/2 gld 3 grt
- It noch twe stuvers van die (dekker) ionghe 2 st
- It die knecht der decker 22 1/2 st
- It de leydecker 6 s
- It de onderdecker 4 s 6 d
- It de leydecker met hem tween 10 dagen 8 s 9 grt
- It de leydeckker van 6 dagen 6 s grt
- It de leydeckers memaet 4 s 6 grt
- It de leydecker van 4 daghen myn een scof 5 s 10 gld myn een deut
- It van 2 deker 8 t

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 225

- It den dekker van 4 dagen 4 rgld
- It den knecht 3 rgld
- It de leydecker van 6 dagen 36 st
- It de onderleydecker 27 st
- It de leydecker 18 st
- It de onder decker 13 1/2 st
- It de dechkaer van leyen 24 st
- It de onderdecker van leyen 18 st
- It de leydecker 4 dagen een schoet 25 1/2 st
- It de leydeckers onderknecht 5 dagen 22 1/2 st
- It de leydecker 6 dagen 6 s grt
- It de onderdeckar 6 dagen 27 st
- It de (dekkers) knecht 4 dagen een qtier
- It den dekker 6 dage 6 rgld
- It de leudkar van 10 dage min een qtier 9 s 9 grt
- It den onderleydekcer ende knecht 1 s 3 grt
- It de deckker van vijf daghen 10 s
- It de onderdechker van 5 1/2 dach 4 s [...]
- It de leydecker van 6 daghen 27 st
- It de leydekkersknecht van 6 dagen 9 st
- It leydecker necht 4 daghen 6 st
- It de leydekker 7 1/2 7 1/2 st
- It de leydekker necht 2 1/2 dach st een oert
- It van 6 dagen min 1 qtier de leydecker 5 s 9 grt
- It den onderdecker 2 1/2 dach 11 st een oertgen
- It de knecht 6 dagen 6 st
- It de leydecker 4 dagen myn qtier 22 1/2 st noch van decken 13 1/2 st
- It die leydecker die mester 20 st een oort
- It die leydecker 7 1/2 st
- It die onderdecker 7 st een oort myn
- It de deckart bij de hoep 28 st

  1545
- It die decker 4 s 9 grt
- It die jonghe deckker 24 st een oort myn
- It de leydekker 3 s
- It den leydeckker 6 daich 6 s ende den ouder decker 6 dach 5 s ende den ionghen 3 dach 3 st
- It den dechkker 6 s 3 d
- It den ouderen deker 4 dach myn een quartier 19 st min een ort
- It de deckkers 25 st
- It die deckker 3 daghen 3 s
- It die ionghen 3 st
- It den dekker 5 1/2 dach 33 st
- It die decker myt die ionghe 18 st
- It de leydeckker 20 st
- It die jonghe 7 1/2 st
- It de leydeker 3 rgld
- It die leydecker van 6 daghen met syn knect 6 s

  1546
- It dechker myt die ionghe 12 st
- It van arbeyt loen die dechker 4 daghen 4 s
- It den leydechker 5 s 3 grt
- It syn jonck 5 st een oert
- It die dechker 5 s
- It die jonghe 11 st
- It die leydechker myt syn jonghe 42 st
- It de dechker van twe daghen myn een qartier 10 1/2 st
- It leydechker myt syn jonghe 5 s
- It die dechker myt die jonghe 14 st
- It die leydechker van 5 daghen myn een quartier 28 st
- It die jonghe 5 st
- It die leydechker myt syn jong van twe daghen 14 st
- de leydecker(s) van arbeytsloen 50 st
- die dechker 3 s
- It den leydecker 12 st 1 ord
- gegeven den leydecker met zijn jonghe van vier daegen werkens 28 st
- It (vlek) vande leydecker 3 st
- It de leydechker 29 st
- die dechker van 5 daghen myt syn jonck 5 s

  1547
- It die leydechker van 3 1/2 dach 3 s 6 d
- It die jonghe van 3 1/2 dach 7 grt
- It die leydechker van drie daghen 18 st
- die leydeckair betaelt 18 st
- die leydeckker 5 s 6 d
- It 9 julij gegeven die leydecker mit zijn jonghe van 7 daghen tsdaichs 6 st 7 s grt noch zijn jonghe van 7 dagen tsdaichs 4 braspenning 2 [...] 10 R 1 blanck
- de 12 julius die leydeckker ende zijn jonghe van twe daghen 14 1/2 st
- It gegeven die leydecker den 24-3 van drie dachhuyeren met sijn knecht ende een jonghe gerekent voir hem ende zijn knecht 6 st sdaechs ende voer zijn ionghe 3 grt coemt tsaemen 2 gld een grootgin
- It betaelt den leydecker met zijn knecht den leste martii vijf dachhuyeren sdaechs voor hem ende zijn knecht [...] 6 st ende den operman 3 grt coomt 3 grt 7 1/2 st

  1548
- It gegeven die leydecker den 7-4 5 dachhuyeren ende 3 quartier ende zijn knecht 6 daeghen elcx 6 st daechs ende de ionghe 6 daeghe 3 grt sdaechs 3 grt 18 1/2 st
- It betaelt den 14-4 de leydecker met zijn knecht ende zijn ionghen elck van 6 daeghen tot 13 1/2 st daechs fac. 4 grt 1 st
- It betaelt den 20-4 den leydecker met zijn knecht ende zijn ionghen vijff daege tot 13 1/2 st sdaechs 6 st coomt 4 1/2 grt 4 1/2 st
- It betaelt den 19-5 den leydecker met zijn ionghen 4 daeghe tot 13 1/2 st sdaechs fac. 2 gld 14 st

  1549
- gegeven den leyedecker ten selven met zijn knecht ende

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 226

ionghe 6 dachhuyeren tot 13 1/2 st fac 4 grt 1 st
- It gegeven den leydecker den 2-6 met zijn knecht ende ionghen 3 dach leyen tot 13 1/2 st sdaechs/ noch hem gegeven den 8-6 met zijn knecht ende ionghen 5 dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs coemt tsaemen 3 als 5 gld 8 st
- It gegeven den leydecker den 16-6 met zijn ionghen 1 1/2 dachhuyer tot 7 1/2 st sdaechs fac. 11 st 1 oert
- It gegeven den leydecker den 23-6 met zijn knecht tegen van vijf dagen mit een quartier tot 13 1/2 st daechs tot 10 grt
- It gegeven den leyedecker den 12-7 van 4 dagen deckairs voer hem sijn knecht ende ionghen met hem drieen 14 1/2 st daechs hem gecort die meester [...] ende sijn jonghe een halven daech copt noch 8 st 7 1/2 d
- It gegeven den 14-7 den leydecker met zijn knecht ende ionghen 6 dachhuyere tot 13 1/2 st sdaechs coemt 4 grt 1 st

1549
- It betaelt den leydecker met zijn knecht ende ionghe den 21-7 tot 13 1/2 st sdaechs coemt 4 grt 1 st
- It betaelt ten selven daeghe den leydecker voir dachhuyeren met zijn knecht ende ionghe tot 13 1/2 st sdaegs fac. 2 grt 14 st
- It betaelt noch ten selven daeghe den leydecker met zijn knecht ende ionghen vijff dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs ende noch aen drincgelt 2 st coemt tsaemen 3 gld 9 1/2 st
- It betaelt den 11-8 den leydecker met zijn knecht ende ionghen vier dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs fac. 2 grt 14 st
- It betaelt den 25-8 den leydecker met zijn knecht ende ionghen vier dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs fac. 2 grt 14 st
- It betaelt den 8-9 den leydecker met zijn knecht ende ionghen die dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs fac. 2 gld 1 st
- It betaelt den 24-12 anno 49 die leydecker 9 dachhuyeren gerekent sdaechs 5 st ende die ionghen een halven dach coemt tsaemen 2 grt 7 1/2 st
- It gegeven den rydecker den 29-12 van 6 dachhuyeren sdaechs 4 st fac. 24 st
- It den 18-3 betaelt den leydecker met sijn knecht ende sijn iongen dae dach [...] tot 13 1/2 st daechs cost 6 s 9 d

Aerian Franssen

1545
- It ontfangen van aryan franssen van 300 leyen 6 s grt noch van spykers ende leynaghellen 4 st

de bartman

1545
- It ontfangen van leyen ende spikers van de bartman 17 s 1 d

Eghbert

1543
- It eghbert met mr jan ende zijn jonghe van decken 7 daghe 7 s 8 grt
- It eghbert die leyedecker betaelt van 13 daghen comt 13 s

meester Jan

1543
- It eghbert met mr jan ende zijn jonghe van decken 7 daghe 7 s 8 grt
- It meester jan ghewrocht 15 daghen 15 s zijn ionghe 2 s 6 grt
- It meester jan den decker betaelt 4 daghen met zijn cnecht 4 s 8 grt

1544
- It meester jan van 5 daghen 25 st
- It noch messter jan 4 dagen 3 p grt
- It meester jan van 3 daghen 18 st
- It jan de leijdecker 5 dagen 5 s grt

Joachim

1547
- It gegeven joachim die leydecker van goten schoen te maecken met zijn knecht gerekent gelen fac. 4 st

1549
- It gegeven joachim die leydecker mit syn jonghe tot 7 st daechs ende een oert van 4 daghen min een quartier [...] 27 st ende 9 min

Marijke Bruijne

1549
- It gecoft tot utrecht den 23-8 bij marijke bruijne en tonne leynaeghelen voer 7 2 st de tonne ende een st van vracht facit 3 grt 13 st

Leveranciers van hout

meester Aert

1544
- It noch betaelt mester aert an hout 18 st

1546
- It betaelt art ghip [...] van latten 1 p 6 R 15 d

meester Cornelis

1543
- It betaelt die brugghe damen gaet narteren cornelis van plancken ende een deurpol 17 st
- It dat jacob keest met meester cornelis verreyst hebben om steen te coepen te woerden 5 st
- It betaelt mr. cornelis [...] 900 steens te houden 6 s grt

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 227

1546

- noch gegeven cornelis inden hoef 14 grt van balcken sparren ende hout/ noch van 32 R wije [...] 32 st

Cornelis Jacobszn

1549

- It gegeven cornelis jacobsz opt thiendewech den 6-4 van zeeckere houten die hij sint janskerck tot desen daeghe fer gelevert heeft, present cornelis jansz, simon gheritsz ende [...] jans zass dircksz de somme van 12 grt 14 st
- noch gecoft tot dordrecht bij cornelis iacobsz 1550 voet plancx ende 18 voet voer 24 st thondert ende van oncosten te weten van sceep te brenghen ende van vracht ende anders 26 st facit tsaemen 20 grt 19 st

Griet in de Houttuin

1545

- griet in de houtun 2 rgld
- It grut inde houttun 6 st

1547

- It gegeven griet inde houttuyn opte goude van 4 rasters tstuck 4 1/2 st ende van een sparre een stuver fac. 10 st
- It opt 29-4 betaelt griet inden houttunen van rasters 12 st ende onse slotemaker 14 deuts 13 st ende een oert

Maerten Wouterszn

1547

- It gegeven desen 24-12 maerten woutersz woenende tot dordrecht voer 9 bouicken balcken die hij dese kerck gelevert heeff 10 gld 8 st

Leveranciers van steen

[...] Claes

1543

- It betaelt tuanus claes te haestert van backsteen 6 1/2 grt

Lijndraaiers

Anoniem

1543

- It de lijndrayer van 2 reepen ende weeghen 42

Harmen

1548

- It betaelt harmen lijndraeyers huysvrou van 2 nyeuwe reepen (touw om klok te hijsen of te luiden) aende vigilie clocken wegende 14 pont gerekent voir tpont 13 facit 11 st 3 deuts

Loodgieters en hun leveranciers

Aart Gijsbers

1546

- It betaelt aert ghysbert dat hij verscoten heeft tot anworpen van loet twe pont 9 s

1548

- It gegeven aert ghijsbrechtszn van 2 1/2 tonne stopnaegelen die hij tot antwerpen gecoft heeft, gerekent de tonne voer 9 st aen oncosten 2 st 6 d coemt 7 1/2 st

Griete Jaspers

1549

- noch gecoft tot griete iaspers aen zonduer om die goten mede te sonderen 18 st 1 blanc

Jacob Keest

1543

- It dat jacob keest met meester cornelis verreyst hebben om steen te coepen te woerden 5 st
- It betaelt jacob keest van deelen op die gooten een pond 5 st 8 grt

Machtelt in den Hoorn

1549

- It gecoft van machtelt inden hoern twee rollen loet weghende 332 pond loots gerekent voer thondert 45 st coemt aen ghelde 7 1/2 gld
- It betaelt machtelt inde hoern den 18 mey van 238 1/2 pont loots gerekent voer thondert 47 st facit 5 gld 12 st

Metselaars

Anoniem

1544

- It van de metselar 5 daghen 5 [...]
- It van 2 messelaers 16 dage 16 s grt
- It noch een messelaer drie dagen een scoet min 26 1/2 st
- It van marlijn dat die messelaers gehalt hebben 1/2 grt
- It twe messelaers samen 8 dagen 8 s 8 grt
- It van twe messelaers elc 3 dagen 6 s grt
- It van een cluwen gaerne (kluwen garen) voer de messelaers 6 mitten
- It van een mechellaer ende een operman 3 daghen 4 s 6 d

1545

- It die mechselaer 1 s
- It die mechselaer 5 s
- It de metselaer 4 daghe 4 rgld
- It die metselair 9 st

1546

- It die mechselaer 18 st
- It die onder mechselair 29 st myn een oert
- It noch een mechselaer 6 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 228

- It een hallefen dach van een mechselaer 3 st
- It van die mechselaer van 3 daghen 18 st
- It die mechselaer *9 s 6* d
- It noch die mechselaer *6 s*
- It die messelaar van *6* daghen *6 s*
- It die mechselaer 18 st
- It betaelt die mechselaer 5 s
- noch die messelaer *3 s 6* d

1548

- It betaelt den laetsen marty den steenhouder ende metslaer van zeeckere daeghen die zij aende kerck gewrocht hebben fac. 2 1/2 grt 1 blanq

1549

- It gegeven die metselaer van paveren sancta sanctorum opt hooghe choer van 4 1/2 dachhuyer sdaechs *7* st

Everaert Jacob Philipszn

1549

- It gegeven everaert jacob philipszn den 28-*7* van zeeckere raparatie die hij gedaen heeft aende huysinge int lant van stein twelck hij bijden hoep aengenomen hadde volgens een cedulle dair van zijn de somme van 44 grt *7* st

Pieter

1546

- It pieter die mechselaer van *6* daghen myn een quartier 11 s *6* d
- It pieter myt syn jonghe ende syn knecht ende van saent ende van ste. huuren 3 gld 4 1/2 st

Opperknechten

Anoniem

1544

- It de operknecht van 5 daghen 1 s 3 d

Opperlieden

Anoniem

1544

- It noch een opperman van 5 1/2 dach 16 1/2 st
- It noch een opperman van 5 1/2 dach 18 st een blanck
- It den opperman van 4 dagen 13 st
- It den opperman drie dagen 1 s grt
- It van een mechellaer ende een operman 3 daghen *4 s 6* d
- It van twe daghen van mechselen ende die operman 16 1/2 st

1545

- It een operman 3 st
- It den operman 3 1/2 dach [...] st
- It die operman 12 st

1546

- It die graefmaker myt die operman van 4 1/2 dach 13 1/2 st
- It den operman van *6* daghen 20 st
- It die jonghe operman 3 1/2 grt
- It die operman van 5 1/2 dach 20 st myn een oert
- It die operman 11 st
- It noch een operman 3 st
- It die graefmaker my syn operman 21 st 5 deuts
- It twe jonghen gegeven van operen *6* st
- It die operman van 3 1/2 dach 11 st een oert
- It de operman 13 st een deut
- It die operman 21 st
- It noch een operman 21 st
- It die operman van *6* daghen *3 s 6* d
- It die operman 10 1/2 st
- It die stretemaker myt die operman *7* 1/2 st
- It die operman *2 s 6* d

1547

- It die operman 4 st een oert myn
- die jonghen operman *6* st mun een deut

1549

- noch den operman 4 1/2 dach sdaechs 3 1/2 st coemt tsaemen 2 grt *7* st 1 oert

Orgelmakers

Jasper van den Bosch

1543

- It betaelt den orghelmaker 10 s grt van zijn selaris te weeten van accordeeren

1546

- It betaelt die orghelmaker van syn jaerghelt 10 s
- It noch betaelt die orghelmaker op muir verrick dat hij an ghenomen heeft die somma van *9* gld
- It van hout dat die orghelmaker ghehaelt heeft 2 st
- It noch die oerghelmaker gegeven [...] in meye die somma van 10 rinse gld
- It noch die oelgarmaker gegeven twe keysergld

1548

- It gegeven den 23-*6* meester jaspar vande bossche vande groete ende cleene orgelen te repareren 4 gld ende van vracht dat hij ter goude quam 5 1/2 st coemt 4 gld 5 1/2 st
- gegeven meester jaspar den orgelmaecker vanden bossche desen 24-*7* van 2 pipen van trompetten int cleene werck te stellen ende van noch een oude reste die hem vandie kerck quam fac. 5 gld

Schoutsknechten

Anoniem

1544

- It die scoutteknecht van de karck te bevaeren (bewaken) 4 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 229

1545

- It de scoutte knecht *6* st

Slotenmakers

Anoniem

1544

- It die slootmaker 3 st
- It de sloetmaker van twe sloetten ende mer ander *6* st
- It de sloetmaker sloettellen 2 st
- It die slotemaker van sloten 5 st een oert myn

1545

- It die slotemaker 3 st

1546

- It die slotemaker van een sloet ende slotellen ende ander *7* st

1547

- It opten selfden dach [...] slotemaker van een slot an die privaet van die priesters 4 d ende van hangelessen 4 d van 3 sleutels te maken 3 st
- It opt *29-4* betaelt griet inden houttunen van rasters 12 st ende onse slotemaker 14 deuts 13 st ende een oert

1549

- noch gegeven die slotemaecker van sloten ende ijserwerck gelevert inde kercken 8 1/2 st

Frans

1544

- It frans die slotemaker *47* st

Roel

1545

- It roel die slotemaker van die kastende van ijserwerrick 24 s *6* d

Smeden en leveranciers van ijzerwaren

Anoniem

1544

- It die smyt van ijserwerck *26* st
- It de smit 51 st
- It noch betalt die smit dat verdiet was al in die clocke 23 st
- It de smyt van spijkers 15 st

1545

- It [...] smit an spikers ende wyndyx 4 rgld 8 d
- It die smit van ijserwerck *9* s 10 grt

1546

- It gegeven dien smit 10 s
- It die smiet van 2 hecken 5 grt
- It van ijser tot die smiet *7* 1/2 st
- It noch die smyt machtwelt 8 rinse gld 8 gld
- It die smiet van spikers vier gld
- It de smiet *7* 1/2 st
- It de smiet uut doer (vlek)

1547

- die smicht 4 st myn een oert
- It gegeven die smit van zeecker ijsserwerck te vermaecken 3 grt

1548

- It gegeven de cooperslaegher den *31-3* van 2 pannekens te maecken aende croon hanghende int middelpant vande kerck *6* st noch gegeven de smit van *16* ijssere pennen tot de selffe croen 8 st coomt tsaemen 14 st

Ael Dirk smitten weduwe

1548

- It gegeven ael dirck smitten weduwe den *24-3* van *6* haecken te maecken 3 grt ende noch van een nyeuwe breeckijser 3 grt ende noch aen spijckers 4 1/2 st ende een ijser candelaer gerepareert 11 st fac. 20 st
- aeltgen dirck smitten weduwe desen *14-10* vant alt ijserwerck ende spijckeren die tot dien daeghe toe ten behoeve van sint janskerck aldair gehaelt zijn ende beloept net. 34 st
- It gehaelt tot aalt dirck smitten weduwe aen spijckers den *27-10* facit 10 st

1549

- It betaelt aeltgen dirck smitten weduwe den *7-4* 300 schosspijckers ende 500 lassijsers ende 200 middelnaeghelen noch een half hondert middelnaghelen ende 15 dubbelde middelnaegels/ noch 1500 decknaeghelen 3 grt *6* st
- It gegeven den *16-6* aeltgen dirck smitten weduwe van zeeckere spijckeren of te staven in de veynster kesijnen verbesicht aende reparatie van de huijsinge in steyn net 4 grt 3 st
- It gegeven aelgen dirck smitten weduwe den *23-6* van zeeckere spijckere ende spijckers verbesicht aende huysinge in steyn facit 37 st
- It gegeven den *21-6* aelgen dirck smitten weduwe van zeecker ijserwerck ende spijckeren verbesicht inde huysinge in steyn 5 1/2 grt
- gegeven den 4-8 dirck smitten weduwe van zeecker ijserwerck verbesicht boven aende kerck facit 15 st 1 oert
- gegeven noch den *22-9* dirck smitten weduwe van zeecker ijserwerck verbesicht aende kerck 2 grt 15 st coomt tsamen 3 grt *6* R [...]
- gegeven noch aelgen dirck smitten weduwe van ijserwerck verbesucht aende goten van de kerck 20 st

Art

1548

- noch gegeven art smits van spijckere *7* 1/2 st fac. *26* st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 230

Dirk

1544

- It dirk smet van spikers 29 1/2 st

Kers

1547

- It gegeven kerste smit vande cricken van de groete clocke te vermaecken 16 st ende van stack daer aen verbesicht 6 1/2 st facit 22 1/2 st

1548

- It gegeven den 12-8 kers die smit van nyeuwe pannen te maecken boven inde toern ande vigilie clocken ende 2 nyeuwe ringen omme die clocken mede te luijden facit 3 gld 1 grt

Willem

1543

- It tot willem smit an ijzer ghehaelt 49 st

Steenhouwers

Anoniem

1546

- It noch die stenhouwer 27 1/2 st
- It die stenhouwer van 6 daghen 6 s

1547

- It gegeven den steenhouwer 5 st

1548

- It gegeven de steenhouwer van een ghout te repareren over theylichgeest altair ende heeft gevaeceert drie daghen sdaechs gerekent 7 st coomt 21 st
- It betaelt den laetsen marty den steenhouder ende metslaer van zeeckere daeghen die zij aende kerck gewrocht hebben fac. 2 1/2 grt 1 blanq

Steenplaatsers

Anoniem

1546

- It ghedaen die stenplaser op syn sten 20 st

Stratenmakers

Anoniem

1543

- It den straetmaker 9 st
- It van arbeytsloon den straetmaker 5 st

1544

- It van vier dach straetmakers 12 st

1545

- It die stratemaker 13 st een oort myn
- It die straetemaker 4st
- It die straetmaker myt die meyt 3 s
- It die stretemaker myt die operman 7 1/2 st

1546

- die stratemaker myt operen 13 1/2 st
- It die straetmaker 15 st

1547

- It die straemaker 3grt
- It die stretemaker myt die operman 7 1/2 st

Textielwerkers

Jan van Cleeff

1543

- It betaelt jan van Cleeff dat hij die bestecoppen gemacht/. It noch het blaw met het swart karsoffel ende swarte cap noch met een swart karsoffelken comt in als dat voors. staet 7 p grt

1548

- It betaelt jan van cleeff den 21-11 vant maecken ende berdueren van 3 kinderen cappen van het gebeelt trypt gerekent voer elck cappe 7 1/2 gld coomt 22 1/2 gld/ noch gemaeckt twee roede vaenen/ noch twee blaeuwe vaenen ende een vaen van sloeyerdoucik tsaemen 20 st
- noch vermaeckt tswarte casuffel 4 st/ noch 2 stolen ende 2 mantulen 6 st/ noch 3 mantele gemaeckt opte beheerden tabbaers 12 st/ noch de swarte bastaert fluwelen cap nyew gemaeckt 5 gld/ noch vant nyew altaircleet van st jansaltair voir theer choor geheel nyew berduert 5 1/2 gld coemt in als 35 gld 2 st

1549

- It betaelt jan jans van cleeff den 26-12 van reparatie vande gehele gulen laecken cappelle ende de blauwe gilen laecken cappelle prisent andries janszn adriaen gherritszn jan gherritsz ende jacob dirck houff fac. 41 grt 10 1/2 st

Marighen Eewoudts

1543

- It betaelt marighe eewoudts van 5 alven mit amicke ende gordels 27 1/2 s
- It ghegheven marighen eewoudts 9 st van sm [...] deecke te maken

1546

- It martien ewout van traes 2 st
- met machtelt eewout affgerekent ende haer jan van 16 1/2 st
- It gegeven maegeren eewout 8 1/2 st van sie oest van meyen

1548

- gegeven den 27-1 ao 49 marijken eewouts van vier choercleeden te maecken voir die capellainen voer elck choercleet 4 1/2 st fac. 18 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 231

- noch gegeven marijken eewouts van drie coercleede te maecken 2 st 4 d
- 7 deuts gegeven marijken eewouts van tchoercleet te vermaecken 4 st
- marijken eewouts gegeven van naeyen 1 st

TIMMERLIEDEN

Anoniem

1543

- It de timmerman met zijn jonghen 15 st
- It de timmerman een halven dach 5 grt

1544

- It den timmerman van peck of arbeytsloen 12 st
- It de timmerman drie daghen 23 st
- It de timmerman van anderhalve dach 7 1/2 st
- It de timmerman van een halven dach 3 st
- It de timmerman anderhalven dach 7 1/2 st
- It de tymmerman 2 daghen 10 st
- It die timmerman 4 daghen 20 st
- It die timmerman van twe daghen 10 st
- It de timmerman van een dachhuer ende een qtier 6 st
- It die timmerman 9 st myn een oert
- It die timmerman 5 st
- It den timmerman van arbeytsloen 7 st

1545

- It die timmerman 4 st
- It die timmerman voor drie daghen 15 st
- It die timmerman ende zagher 35 st
- It die twimmerman 15 st

1546

- It die twimmerman 20 st
- It die twimmerman van 2 daghen 10 st
- It noch die twemmerman van sijn uerghelt 5 s
- It die twimmerman myt syn vier 24 st
- It die twemmerman van verken 5 s 5 grt
- It tyemerman 7 1/2 st
- It de twimmerman 7 1/2 st
- It de twimmerman 8 1/2 st
- die twimmerman 20 st
- It die twimmerman 22 1/2 st
- It die twimmaerman 10 st
- die twimmerman van 7 daghen ende een quartier ende van sparren ende slepen 8 s
- It van 2 dachhueren de twimmerman 11 st een oert
- It van 5 quartier twimmerman 6 st

1547

- It die twimmerman was 1 1/2 dach 7 1/2 st
- It die twimmerman myt [...] 4 st een oert
- It gegeven den timmerman van anderhalven dachhuyer daechs 5 st coomt 5 1/2 st
- It gegeven den timmerman van een halven dach van wercken ende van een nyeuwe quispel (sprengkwast) te maecken tsaemen 3 st 1 oert
- op pasavent die twimmerman van twe daghen een quartier 11 st een oert

1549

- It betaelt noch den timmerman van boven aende kerck te wercken 4 dachhuyeren min een quartier tot 6 st sdaechs fac. 22 1/2 st
- It betaelt den 28-7 den timmerman 6 dachhuyeren tot 6 st sdaechs ende noch gegeven vande cram van haestrecht tot goude inde kerck te brenghen 9 st fac. 2 gld 5 st
- It betaelt noch ten selven daeghe van een balck te zaeghen die geleyt is voer die backers altair fac. 15 st
- It betaelt den 4-8 5 dachhuyeren van 2 timmerluyen elcx 6 st daichs ende ijser twelck hem gegeven was aen drincgelt fac. 3 grt 2 st

1549

- It betaelt ten selven daeghe die timmerluyen 6 dachhuyeren min 1 quartier tot 6 st sdaechs coemt aen ghelde 34 1/2 st

Govert

1543

- It ghegheven govert die timmerman van opt oude kerckhoff die oude bruggen te maken 6 st een ortken
- It govert pieterz betaelt van die banck te maken after sint jobsaltaar 10 st een ort
- It govert betaelt van die 3 st van scheenen te maken

1544

- It govert de timmerman heft gecoff den 12 sten dach in iunis 7 uut draegers balckken et stick voer 28 st facit 1 p 12 s 8 d
- It noch heft govert op de selve zesse 3 balcken gecoft 8 9 st 4 grt
- It govert de timmerman van 3 dagen 1 qtier 16 st een oertgen

1545

- It govert van vijf duyten 25 st
- It ghovert de timmerman 3 dach ende een quartier 16 st ende een oert

1546

- It govert myt syn vaer 26 st 1 ort
- govert die twimmerman 5 st

1547

- It govert die twemmerman 4 st
- It govert een hallefen dach 2 1/2 st
- It sevende augusti betaelt govert den timmerman van een 1/2 dach wercken 5 d ende van een sparre 1 st 7 d
- It opten selfden dach gegeven govert van 3 dagen 12 st ende wouter 5 grt ende van spijkers 7 st 21 st
- It gegeven govert den timmerman van aende clocke te wercken ende die te verhangen 3 daghhueren elcken dach gerekent 4 st fac. 12 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 232

- It gegeven govert den timmerman van 2 1/2 dachhuyer gerekent sdaechs 5 st coomt 12 1/2 st
- It opt 22 aprilis betaelt govert den tymmermain 2 dach ende 9 sparren stuck van de sparren tot 11 deuts ende 4 st an spikers ende pier pronck van sagen seven capravens 7 d ende wouter een halven dach 4 st 24 st drie deuts ende wouter een halven dach 4 st 24 st drie deuts
- noch govert gegeven van timmeren een dachhuyer 5 st
- It gegeven govert den timmerman van een nyeuwe ladder die int kerckenhuys staet 8 st

1548

- gegeven govert den timmerman van anderhalven dachhuyer dat hij ande clocke besich geweest is de somme van 6 1/2 st
- It betaelt govert den timmerman een halve dachhuyer vande goten vande kerck schoen te maecken fac. 2 1/2 st
- gegeven den 10-8 govert den timmerman van 4 deckleeren te maecken tstuck 3 1/2 st fac 14 st
- noch gegeven den selven van twee nyeuwe raeden/zaeden te maecken aende virgilieclocken van tstuck 10 st coemt 20 st
- It gegeven govert den timmerman den 30-9 van dachhuyer van 4 1/2 dach gerekent 5 st sdaechs coomt 22 1/2 st
- gegeven govert den timmerman van 2 1/2 dach boven inde kerck te timmeren gerekent sdaechs 4 st ende noch van 2 scheepsplancken daer aen verbesicht voir 11 st coomt het 21 st
- It gegeven govert de timmerman den 30-12 van dat hij die goten vande kerck schoen gemaeckt heeft, daer hij geuacert heeft1 1/2 dach gerekent sdaechs 4 st fac 6 st
- It betaelt govert ons timmerman van drie dachhuyeren die hij aende kerck gewrocht heeft gerekent sdaechs 5 st fac. 25 st
- It betaelt govert den timmerman den 7-4 8 dachhuyeren gerekent sdaechs 5 st ende van zeeckere reparatie die hij gedaen heeft tot nyeuwe bancken voor craemvrouwen 18 st fac. 2 grt 18 st
- noch gegeven govert den timmerman van dat hij aende clocke gewrocht heeft 6 st 1 oert coemt tsaemen 34 st 1 blanq

1549

- It betaelt govert den timmerman 7 quartier dat hij aende kerck gewrocht heeft gerekent sdaechs 5 st fac. 8 st 1 blanc
- noch gegeven govert den timmerman vande clocke te verstellen 2 1/2 st fac. 14 1/2 st
- It betaelt govert den timmerman van 2 nyeuwe ladders die hij voer de kerck gemaect heeff tstuck 8 st facit 16 st

Klaas

1545

- It klaes den timmerman 3 dach 3 s ende syn soen 3 dach 15 st

Wouter

1546

- It vouter van 6 daghen te verken 15 st
- It voter wijf een dach 1 st
- It vou(ter) gegeven 7 1/2 st van operen
- wouter meess gegeven [...] (vlek)

1547

- It opt 22 aprilis betaelt govert den tymmermain 2 dach ende 9 sparren stuck van de sparren tot 11 deuts ende 4 st an spikers ende pier pronck van sagen seven capravens 7 d ende wouter een halven dach 4 st 24 st drie deuts ende wouter een halven dach 4 st 24 st drie deuts

Vegers

Anoniem

1545

- It die vegher 15 st

Overige werklieden en leveranciers

Aerian Philips

1544

- It betaelt aerian philips 5 1/2 st [...]

Arie die backer

1543

- It betaelt arie die backer 38 st van [...]

collatiebroeders

1543

- It die clasijbroeders zijn betaelt dat agntlis verscheen 3 s 4 grt

1545

- It van coslatien ende broders ende ander 28 st

1549

- It gegeven noch ten selven daeghe die colatiebroeders van een nyew boucik te scriven daermen die kinderen uuyt kerstent fac. 20 st

Cornelisdochter

1543

- It ghegheven van onede cornelisdochter in die voghelensanck

meester Dirk van Crimpen

1545

- It mester dirick van syn jair ghelt 10 st

1546

- It mester dirrick van syn scoloris 2 s
- It mester dirrick van crympen van syn colaris [...] jaersdach anno 47 2 s

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 233

Fillips
1544
- It mester fillips van twe coppien van die insolvent renten 8 st

Frans
1547
- het frans verleyt 20 st ende een blanck

Gijsbaer
1545
- It ghijsbair van dachhuren ende van vornen 43 st

Jacob Loesten
1545
- jacoep loesten van wijn 54 1/2 st

Jan Aerian
1545
- It noch of ghedoft heer jan ariaen van twe [...] groet te [...] die hij [...] die somma van 10 p 7 s 6 d

Jan Bouck/Louck
1544
- It jan louck van gout 8 s

1545
- It jan bouck van sne 12 s

Jan van Def
1544
- It betaelt jan van def dinaris oncosten een p 4 s
- It noch jan van def van die coeppelle ende van die sraengen

Jan Hendrich
1544
- It jan hendrich van boesscopen te doen 4 st

Jan Otghen
1543
- It betaelt heer jan otghen van misse voor [...] 9 st

Jan Willemszn
1549
- noch gecoft van jan willemsz noch een ladder voer de kerck 2 gld 2 st

Marighen Andries
1543
- It betaelt marighen andries van tinnewerck ende stoefkens die in die loterie gebesicht ende verlooren zijn 20 st

de minderbroeders
1543
- It die minderbroeders van hoer porrye 44 1/2 st

1544
- It van een scaep de minnebroers ghegheven 23 st
- It noch de minnebroers voer haer preken an witte broet 4 st

1545
- It die mynderbroers van haer maeltijt dat sij preken 8 s 4 d

1546
- It gegeven die minderbroeders 2 1/2 grt

Neeliche Claesdochter
1543
- It betaelt heer jan oocken van jaermisse bestelt bij neeliche claesdochters 9 st

Nyen
1546
- It nyen van vloeren 3 st

Pieter Meesen
1545
- It pieter meesen op szijn loesters ende op zijn sparren 34 st

Pieter Spelde
1546
- It pieter spelde myt syn cnecht 4 1/2 dach 7 grt dachs 16 st een oert myn

Pouwels
1546
- It pouwels van sten scoen te maken 4 st

Willem Jansz
1544
- It willem janszn van arbeytsloen 6 1/2
- It willem jans van 2 1/2 dach 7 1/2 st

1545
- It willem jans van die kalars 9 1/2 s

1547
- It gegeven willem janszn den 11-3 van alde apostolen staand int choor schoen te maecken ende te vernissen van elck apostel 3 st fac 30 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 234

Bijlage 13

Werklieden (1550-1552), chronologisch

Chronologisch overzicht van de werklieden, werkzaam aan de Sint-Janskerk te Gouda, voorkomend in de kerkrekeningen over de periode 1550-1552 (SAMH, AC 90, inv.nr. I.4)

1550

- It betaelt joachim den 28-5 met zijn knecht ende ionghe drie dachhuieren van dat zij aende kerck gewrocht hebben tot 13 1/2 R sdaechs fac. 2 grt 1 grt
- betaelt ten selven daeghe jacob die coster van 14 toorts stocken te maecken 3 1/2 R ende noch gegeven van candelairs te sonderen 5 R ende van meyen sacramenti gegeven 6 R facit 14 1/2 R
- It betaelt maerten ons lantpachter van dat hij den berch omtrent zijn huyss doen reechten heeft ende van twee kerseboome die hij gecoft heeft tsaemen 11 st
- It jochuur heeft omt [...] van jansdage [...] ecker met zijn tween ende een jongh 2p 4 1/2 st
- It mijnt van een [...] 5 st
- It betaelt in junio ao 50 joachim met zijn knecht ende ionghe 5 daghen tot 13 1/2 st sdaechs coomt een ghilde 3 grt 7 1/2 st
- It gegeven harmen michielsz den 26-6 van thien cleyne eycken kisten te maecken tstuck een [...] / noch hem gegeven ten selven daeche van neghen eycken kisten te maecken tstuck een braspenning ende van zaghen een stuver coomt tsaemen 17 st 1 oert
- It betaelt jozijn die parmentier van 2 bekeurders tabbarden te maecken daer in begrepen 5 st voer tself facit 17 st
- gegeven van thien ellen laeckens te scheren dircx totte voern. tabbaerden delle 3 deyts facit 3 st 1 blanc
- It betaelt wouter den blaeser 4 1/2 dachhuyer inde kerck te wercken tot 14 deyts sdaichs facit 7 st 7 deyts
- It betaelt die leydecker van arbeytsloen van zeecker dack aff te breecken twelck bij naederts weder gemaect heeft tsaemen 5 grt 8 st
- betaelt noch in julio 50 den temmerman 9 dachhuyeren met zijn knecht tot 10 12/ st sdaechs coemt met 4 grt 14 1/2 st
- gegeven noch joachim den leydecker ten selven daeghe van sess dachhuyeren met sijn knecht ende ionghe tot 13 1/2 st sdaechs facit 4 grt 1 st
- gegeven noch die leydecker thien dachhuyeren met een knecht ende ionghe van dat zij boven aende kerck gewrocht hebben tot 13 1/2 st sdaechs coemt aen ghelde 6 grt 15 st
- It betaelt die slotemaecker in augustus van zeecker sloetwerck te maecken/ noch van ijsaren daer die vaernen in thooch choor in staen is tsaemen 21 1/2 st
- noch heeft meynss die gravinne ontfangen van sommighe blauwe steenen te verlegghen 10 st ende claes durxi de timmerman noch gegeven vande grote clocke te verhangen 4 st facit in al 35 1/2 st
- gegeven joachim de leydecker den 10-9 van 13 dachhuyeren die hij met zijn knecht boven opte kerck gewrocht heeft ende noch thien daeghen voer zijn ionghe tot 3 sdaechs, beloept aen ghelde (offgetoghen 12 st van oude plancken die hij vande kerck gecofft heeft) net 5 grt 11 st
- It betaelt die bontwercker ten selven daeghe van 2 nyeuwe vloeren te maecken 20 st
- noch harmen michielsz betaelt van 5 eycken kisten ende drie bouicke kisten met noch 12 gebeent kis[...] tsaemen 15 st 1 oert, coemt tsaemen 35 st 1 oert
- It gegeven harmen michielsz den 12-10 van eycken ende bouicken kisten te maecken tsaemen 15 1/2 st
- It betaelt die leyedecker den 12-10 van dat zij aende kerck gewrocht hebben ende beloept 5 grt 12 1/2 st
- It betaelt die houtzaeghers den 12-10 23 sneen gerekent die snede een braspenning ende noch van schulpsnen facit 33 st
- gegeven den 12-10 die graeffmaecker van arbeytsloen facit 7 st
- gegeven harmen michielsz den 19-10 van 5 eycken kiste te maecken ende een nyeuwen bair facit 7 1/2 st
- gegeven ghijsbrecht die rydecker den 19-10-50 van de kercke huysinghe in steyn te decken met zeecker teer ende leckgaerden daer in begrepen tsaemen 34 1/2 st
- gegeven harmen michielsz den 2-11-50 van eentgis tot candelaers te maecken met een nyeuwe baer tsaemen 13 st
- gegeven harmen michielsz ten selven daeghe van nyeuwe kisten te maecken 5 st/ noch van eentgen te maecken 5 st/ van een wijneruycker 2 st facit tsaemen 12 st
- betaelt die leydecker den 23-11 met zijn knecht ende ionghe 2 1/2 dach tot 11 1/2 st sdaechs facit 28 st 1 blanc

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 235

- noch betaelt den timmerman ten selven daeghe anderhalven dach tot 5 st sdaechs facit 7 1/2 st
- gegeven noch harmen michielsz van 2 kisten te maecken 2 st/ noch van een nyeuwe baer hem gegeven 1 st facit 3 st
- It betaelt den 30-11 den leydecker met zijn knecht ende ionghe van drie dachhuyeren tot 11 1/2 st sdaechs fac. 34 1/2 st
- It wiert van een halven dach werckens met een jonghen tsaemen 3 st
- Den leydecker heeft ontfangen van 3 dagen werckens met syn tween ende een jongen op dese 14-12 ao 50 fac. 34 1/2 st
- De leydecker heeft ontfangen opden 21-12-50 van drie dagen werkens met syn tween ende een jongen de somma van 34 1/2 st
- Kornelis de straetmaeker heeft ontfangen van 11 dagen werckens op de 21-12-50 22 st
- Gerrit de sloetemaker heeft ontfanghen van ijserwerck 3 st
- gegeven joachim die leyedecker den 25-12-50 van 2 dachhuyeren met zijn knecht ende ionghe tot 11 1/2 st sdaechs fac. 23 st
- It jaepen soet gegeven van de preecer te luyen tot kersmis toe ao 50 14 st te weten van een jaer 14 st
- gegeven ariaen lenaerts coster van dat hij alderheyligheen ao 50 die carsen opte graven gesalt heeft 8 st ende jacob vander coster 2 st fac. 10 st
- gegeven den timmerman den 11-1 van vijff quartier gerekent sdaechs 6 st met een jonghe fac. 7 1/2 st
- gegeven wouter aertszn glaesmaecker van zeeckere stucks van glasen die hij inde kerck gestopt heeft ende fac. 30 st
- gegeven wieten timmerman den 1-2-51 van een stoeltgen daermen die glasen mede schoen maeckt net. 27 st.
- gegeven alijt dirck smitten weduwe van zeecker ijssarwerck altaer ghaelt tot desen daeghe toe fac. 28 1/2 st
- It gegeven harman michielsz van zeeckere kisten ende baeren te maecken fac. 11 st 1 oert
- gegeven die graeffmaecker den 1-2-51 van 3 dachhuyeren inde kerck te wercken tot 2 st sdaechs fac. 6 st
- noch meynssen die gravinne gegeven van 2 dachhuyeren sdaechs 1 st fac. 2 st
- gegeven cornelis iacobsz van zeecker hout twelck hij sint janskerck gelevert heeft fac. 14 st
- It maryken eewouts gegeven van swarten te naeyen 4 st/ noch harmen gegeven van 3 kisten te maecken 3 st 1 blanq fac. 7 st 1 bl.
- gegeven die houtzaeghers den 22-2 van 25 sneden te zaeghen van een eycken balck de snede een braspenning fac. 31 st 1 oert
- It wiert gegeven van een halven dach wercken 3 st
- It betaelt harmen michielsz den 15-3 van seven eycken kisten ende 2 cleyne eycken kists te maecken 9 st 1 bl.
- noch gegeven jan brouwer kistemaecker van een foye (orgelgalerij) aan de grote orghelen te setten die aff gevallen was 3 st
- noch gegeven ten selven daeghe roeliff die smit van 2 nyeuwe ijsars te maecken daer die latrynen op thooch choer op hangen 4 1/2 grt fac. tsaemen 5 grt 2 st 1 bl.
- gegeven die gravinne met haer moeder ten selven daeghe van drie daeghen inder kercke te wercken tot 3 st sdaechs fac. 9 st
- It gegeven om linne gaeren tot muyltgen gehaelt 7 grt
- noch cornelis gherritszn glaesmaecker betaelt van 19 stopsticken te scriven in tglass staand in ons lieven vrouwe choer ende elders tsav[...]ns 36 st coemt tsaemen 2 grt 2 1/2 st
- It betaelt meynssen die gravinne van 3 daeghen wercken tot 3 grt sdaechs fac. 4 1/2 st
- noch betaelt die slotemaecker van sloten ende zeeckere slootelen te vermaecken met zommighe schraeghen daermen onder muenicht 14 st
- It betaelt die leydecker van 5-4 van 3 dachhuyeren min een quartier tot 13 1/2 st sdaechs fac. 37 st 1 deyt
- gegeven noch ten selven daeghe den timmerman van anderhalven dachhuyer tot 6 st sdaechs f 9 st
- gegeven den 12=4 van leydecken met zijn knecht ende ionghe sess dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs f 4 grt 1 st
- gegeven harmen michielsz van 18-4 van 5 eycken kisten te maecken tstuck een brasp 6 st 1 oert
- noch den orghelblaeser gegeven van 2 raechstocken ende 2 witstocken te maecken 5 1/2 st
- gegeven die slotemaecker van een rat te maecken int windaes vande stock daermen de kerck mede wit 10 st
- gegeven wouter timmerman den 19-4 2 1/2 dachhuyeren tot 6 st sdaechs fac 15 st
- gegeven die gravinne met haer moeder om 18-4 van derdalven dachhuyer tot 3 st sdaechs f 7 1/2 st
- gegeven harmen michielsz den 3-5 van zeeckere eycken ende bouicken kisten te maecken gerekent ghelts fac. 15 1/2 st
- gegeven de houtzaeghers van 2 balcken te zaeghen 14 sneden gerkent ghelts 19 1/2 st
- gegeven den timmerman den 3e dach van meye een dachhuyer aende kerck werckens f 6 st
- betaelt harmen michielsz van 2 eycken kisten te maecken tsaemen 2 1/2 st
- It gegeven den 19-4 die leydeckers met hem tweeen ende een ionghe vande kerck te witten ende schoen te maecken sess dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs fac. 4 grt 1 st
- betaelt noch den 26-4 vande kerck te veghen twee man met een ionghe sess dachhuyeren min een quartier tot 13 1/2 st sdaechs f 3 grt 7 1/2 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 236

- It betaelt die leydeckers den 3-5 met hem tween ende een ionghen 5 dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs als boven f 3 grt 7 1/2 st
- gegeven noch den 10-5 vande kerck te veghen ende schoen te maecken twee man met een ionghe vijff dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs f 3 grt 7 1/2 st
- It betaelt den 16-5 die voern. personen vande kercke schoen te maecken om vier dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs f 2 grt 14 st
- gegeven die gravinne van anderhalve dach inde kercke te wercken met haer moeder tot 3 st sdaechs f 4 1/2 st
- gegeven noch den tingietter ten selven daghe van zeeckere cannen ende tinnewerck te maecken daer in begrepen tsondeer dat hij daer tot gelevert heeft tsaemen 16 st
- gegeven die leydecker den 24-5 van 3 daeghen werckens met zijn ionghe tot 7 1/2 st sdaechs f 22 1/2 st
- gegeven noch ten selven daeghe die gravinne van 2 dachhuyeren met haer moeder tot 3 st sdaechs f 6 st
- gegeven den laesten dach van mey van 5 dagen een quartier min de leydecker met de knecht ende met de jongen 66 st
- gegeven frans de slotemaecker van zeeckere sloten inde kerck te maecken f 4 st
- gegeven harmen michielsz den 7-6-51 van sess eycken kisten 7 1/2 st ende van 6 gebeent kissgen 3 st ende noch van zeeckere balcken te slepen 3 st fac. 13 1/2 st
- gegeven ten selven daeghe die houtsaeghers van thien sneeden te zaeghen uuyt een ouder eycken balck vol spijckers wesende tot 2 st de snede ende noch 9 sneden uuyt een ander eyghen balck tot 3 de snede fac. 33 1/2 st
- gegeven meynssen de gravinne ten selven daeghe van 1 1/2 dachhuyer met haer moeder inder kercken te wercken tot 3 st sdaechs f 4 1/2 st
- noch betaelt jan de kistemaker vande ornamentladen te repareeren ende anders fac. 14 st
- gegeven noch den leydecker van de kerck schoen te maecken met een ionghen 5 dachhuyeren tot 7 1/2 st sdaechs f 37 1/2 st
- gegeven wouter aertszn glaesmaecker den 7-6 van repareren van glaesen omtrent die brouwers altair ende selve te verbreden beloept tsaemen 3 grt 4 st
- gegeven de slotemaecker van een rat te maecken 4 st/ noch van een schijff met een penne 1 st f 5 st
- gegeven den 21-6 gerrit jacob philipszn den operman ende noch anderen vanden boech achter tchoor te metselen omtrent die getijden caemer met zeecker trass dair toe verbesicht tsaemen in als 10 grt 5 1/2 st
- gegeven den 28-6 den temmerman van een dachhuyer ende een quartier tot 6 st sdaechs f 7 1/2 st
- It betaelt jan van cleeff ter presentie van aert ghijsbertszn jan gherritszn ende jacob dirck houff van reparatie van zeeckere ornamenten outercleeden ende andere juweelen der kercke toebehoers daer toe leveren fluweel ende veel andere substantie ende beloept 17 grt 16 1/2 st
- It betaelt die houtzaeghers den 19-7-51 van zaeghen de somme van 7 1/2 st
- betaelt meynssen die gravinne den 26-7 van 6 dachhuyeren met hair moeder tot 3 st sdaechs fac 18 st
- betaelt van spijckers cleyne ende groete dewelke harman michielsz gecoft heeft in de [...] maert laestleden belopende ter somme van 18 st grt

1551

- It gegeven harmen michielsz den 10-8 van zeeckere bouicken ende eycken kisten te maecken f 6 st
- noch roeliff de sleper gegeven van hout te slepen 7 1/2 st
- gegeven jacob de coster van 20 toortstocken te schaven tstuck een oertgen f 5 st
- gegeven die coster van beyeren op goude kermis avent 6 st
- noch de zelve van luyen gegeven gedurende den tijt van taflaet 6 st
- betaelt wouter de glaesmaecker van 43 gescreven stucks inde glaessen te stoppen ende noch zeecker ruyts dair in te staen 9 grt 8 st
- betaelt evert iacob philipszn 4-10 van tharnas ende de posten vande glaesen te vermetselen voer ons lieven vrouwechoer metten oeperman tsaemen 32 st
- gegeven harmen michielszn den 11-10 van 6 bouicken ende 8 eycken kisten te maecken tsaemen gerekent ghelts f 16 st
- gegeven den timmerman met een knecht ende ionghe 2 1/2 dachhuyer aende kerck te wercken tot 11 st sdaechs f 27 st
- gegeven den 11-10 evert jacob philipszn metslair met een operman van harmen ende ander steenwerck binnen der kercken te maecken tsaemen gerekent ghelts fac 23 st 1 oert
- noch gegeven evert iacobszn den 18-10 van aende kerck te wercken fac. 5 st
- betaelt meynsse de gravinne de 25-10-51 van zeecker hoepwerck dat zij inde kerck geuceert heeft 20 st
- betaelt de houtzaeghers den eersten november van 19 sneeden van uuytdraeghers te zaeghen tot 11 deyts de snede f 26 st 1 deyt
- betaelt ten selven daeghe wiert claeszn timmerman van dat hij aend sint ians clocke verstelt hadde f 13 st 1 bl
- betaelt harmen michielsz den 22-11 van zeecker kesten groet den die hij tzijnet gemaect heeft f 19 st 1 oert
- betaelt cuyrlinck van zeeckere stenen teffenen om inde kercke te verleggen f 7 st
- betaelt de gravinne den 22-11 van 2 dachhuyeren met hair moeder inde kerck te wercken f 6 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 237

- betaelt cornelis de graeffmaecker van acht daeghen inde kerck te wercken tot 2 st sdaechs 16 st
- noch betaelt meynssen van arbeytsloen van 2 daeghen met hair moeder tot 3 st sdaechs f 6 st
- noch de selve gegeven van 2 daeghen een quartier tot 2 st sdaechs f 4 1/2 st
- gegeven noch een operman van operen aende kerck tsaemen 13 st 1 oert
- betaelt wouter de glaesmaecker den 27-12-51 van zeeckere reparatie van glasen io(...) wet in sint jacobsglas ende tglas voir onser vrouwen choer tsaemen 14 karolus gld.
- betaelt pieter iansz bruick van een rentebrief drie mael te verscriven fac. 10 st
- betaelt den 10-1-52 den houtzaeghers van zeeckere sneen te zaeghen van een eycken balck fac. 30 st

1552

- gegeven harmen michielsz van kisten te maecken f 7 st
- betaelt harmen michielsz van 8 eycken kisten te maecken 10 st/ noch van drie baeren 3 st 1 bl/ gegeven van theylichgraft te maecken 6 st/ noch van de paescaers mettet ijsar te verwen 8 st fac. 27 st 1 bl.
- gegeven ian van cleeff den 8-5 van reparatie van sess enghelsche cappen die wij van sinen genenzn cum suis gecoft hebben daer in begrepen 9 kar. gld van stoff als fraengi zijde caniphas ende ander de somme van 69 kar gld.
- noch gegeven ian van cleeff ten selven daeghe van 3 caproenen te vermaecken vande blauwe zijde cappen diemen nu affhangen [...] op denghelsche cappen van tstuck 7 kar gld fac. 21 gld
- noch gegeven ian van cleeff van 2 nyeuwe witte zijde vaenen te maecken 2 gld/ hem noch betaelt van caniphas dat hij aen nyeuwe outercleet verbesicht hadde 18 st fac 2 gld 18 st
- It betaelt govert slingerlant vijffhalf somme leynaeghelen ende anderhalff pont tot 3 gld 9 st tpont beloept gerkent gelts 15 grt 12 st
- It gegeven maeritgen brunen op de 18-1 anno 51 van een somme stopnaghelen van 12 st van outs ende twee st van brengen tsaemen 5 rijnse gld 6 st
- betaelt aeltgen dirck smitten weduwe den 4-1-51 van spijckers ende zeecker ijsarwerck aldair gehaelt tot desen van daeghe toe fac. 2 grt 1 st
- It gegeven den slotemaecker van zeecker sloetelen te maicken ende eenighen sloten te repareren 9 st
- noch gegeven om spijckeren gehaelt tot aerian henriczn smit 15 st
- It betaelt ariaen henricxzn smit opte marckt van zeecker ijsarwerk ende spijckeren die wij vander kercke weghen ten diversen stonden tzijne huyse doen haelen hebben beloept gerekent ghelts net 8 gt 13 st
- It betaelt cornelis den houtman van een balck tzijnent gehaelt 24 st ende noch gegeven vande zelve te zaeghen 7 1/2 st fac 31 1/2 st
- gegeven cornelis iacobszn den 19-4 van 5 eycken ribbekens ende 4 sparren daermen zaechstocke off geschaef heeft ende daermen die munnichbancken mede gerepareert heeft fac 15 st
- gerekent met aeltgen dirck smitten weduwe desen 3-5 van alle spijckeren ende ijsarwerck twelck de kerck ten voern. daeghe toe van haer gehaelt heef ende beloept 2 grt 5 st
- gegeven den orghelblaeser den 3-5 van zeeckere raechstocken te maecken om de kerck mede te witten f 4 st
- gecoft den 6-5 tot cornelis jacobsz 9 bouicken plancken tot 3 1/2 st de planck facit 31 1/2 st
- It gegeven cornelis iacobzn de houtman van een eycken balck die sint ians kercke van hem gecoft heeft fac. 2 grt 2 st
- It betaelt ael dirck smitten wedue van spijckeren 8 st/ ende noch 6 st van zeecker ijsarwerck fac. 14 st
- noch heeft harman michielsz laten maken een [...] met een veter daer an ende heeft gecost tsamen 6 1/2 stuwer
- It gecoft tot dordrecht bij claes dirxsz wiert 8 uuytdraeghers ende 2 corte bouicken lobben gerekent ghelts met zeeckere oncoste daer in begrepen tsaemen 15 kar. gld
- betaelt cornelis den houtman den 13-9 van zeeckere plancken sparren rachters ende kisten tsaemen in als gerekents ghelts fac. 8 k grt 2 st
- betaelt de graeffmaecker ten selven daeghe van dat hij inde kerck gewrocht heeft 4 st
- betaelt alijdt dirck smitten weduwe den 8-11 van zeecker ijsarwerk spijckeren ende anders thaeren huyse gehaelt beloept tsaemen 2 gld 10 st
- gegeven ian hen claesz den 15-11 vande grote ciborie te ontsoepen ende weder te repareren voern. den besten bri[...] te vergulden ende beyde de selveren wieroocxvaeten te repareren tsaemen in als 8 gld 18 st
- betaelt de gravinne van op tkerchof te wercken met haer moeder 2 1/2 dachhuyer tot 3 st sdaechs fac. 7 1/2 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 238

Bijlage 14

Werklieden (1550-1552), alfabetisch

Alfabetisch overzicht van de werklieden, werkzaam aan de Sint-Janskerk te Gouda, voorkomend in de kerkrekeningen over de periode 1550-1552 (SAMH, AC 90, inv.nr. I.4)

De werklieden zijn eerst gerangschikt op beroepsgroep, vervolgens op eigennaam en ten slotte op jaartal.

Blazers

Anoniem

1550

- noch den orghelblaeser gegeven van 2 raechstocken ende 2 witstocken te maecken 5 1/2 st
- gegeven den orghelblaeser den 3-5 van zeeckere raechstocken te maecken om de kerck mede te witten f 4 st

Wouter

1550

- It betaelt wouter den blaeser 4 1/2 dachhuyer inde kerck te wercken tot 14 deyts sdaichs facit 7 st 7 deyts

Glazeniers

Wouter Aertszn

1550

- gegeven wouter aertszn glaesmaecker van zeeckere stucks van glasen die hij inde kerck gestopt heeft ende fac. 30 st
- gegeven wouter aertszn glaesmaecker den 7-6 van repareren van glaesen omtrent die brouwers altair ende selve te verbeden beloept tsaemen 3 grt 4 st

1551

- betaelt wouter de glaesmaecker van 43 gescreven stucks inde glaessen te stoppen ende noch zeecker ruyts dair in te staen 9 grt 8 st
- betaelt wouter de glaesmaecker den 27-12-51 van zeeckere reparatie van glasen io[...] wet in sint jacobsglas ende tglas voir onser vrouwen choer tsaemen 14 karolus gld.

Cornelis Gherritszn

1550

- noch cornelis gherritszn glaesmaecker betaelt van 19 stopsticken te scriven in tglass staand in ons lieven vrouwe choer ende elders tsav[...]ns 36 st coemt tsaemen 2 grt 2 1/2 st

Goudsmeden

Jan Hen Claeszn

1552

- gegeven ian hen claesz den 15-11 vande grote ciborie te ontsoepen ende weder te repareren voern. den besten bri[...] te vergulden ende beyde de selveren wieroocxvaeten te repareren tsaemen in als 8 gld 18 st

Grafdelvers, kistenmakers etc.

Anoniem

1550

- gegeven den 12-10 die graeffmaecker van arbeytsloen facit 7 st
- gegeven die graeffmaecker den 1-2-51 van 3 dachhuyeren inde kerck te wercken tot 2 st sdaechs fac. 6 st

1552

- betaelt de graeffmaecker ten selven daeghe van dat hij inde kerck gewrocht heeft 4 st

Cornelis

1551

- betaelt cornelis de graeffmaecker van acht daeghen inde kerck te wercken tot 2 st sdaechs 16 st

Harmen Michielsz

1550

- It gegeven harmen michielsz den 26-6 van thien cleyne eycken kisten te maecken tstuck een [...] / noch hem gegeven ten selven daeche van neghen eycken kisten te maecken tstuck een braspenning ende van zaghen een suver coomt tsaemen 17 st 1 oert
- noch harmen michielsz betaelt van 5 eycken kisten ende drie bouicke kisten met noch 12 gebeent kisten tsaemen 15 st 1 oert, coemt tsaemen 35 st 1 oert
- It gegeven harmen michielsz den 12-10 van eycken ende

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 239

bouicken kisten te maecken tsaemen 15 1/2 st
- gegeven harmen michielsz den 19-10 van 5 eycken kiste te maecken ende een nyeuwen bair facit 7 1/2 st
- gegeven harmen michielsz den 2-11-50 van eentgis tot candelaers te maecken met een nyeuwe baer tsaemen 13 st
- gegeven harmen michielsz ten selven daeghe van nyeuwe kisten te maecken 5 st/ noch van eentgen te maecken 5 st/ van een wijneruycker 2 st facit tsaemen 12 st
- gegeven noch harmen michielsz van 2 kisten te maecken 2 st/ noch van een nyeuwe baer hem gegeven 1 st facit 3 st
- It gegeven harman michielsz van zeeckere kisten ende baeren te maecken fac. 11 st 1 oert
- noch harmen gegeven van 3 kisten te maecken 3 st 1 blanq fac. 7 st 1 bl.
- It betaelt harmen michielsz den 15-3 van seven eycken kisten ende 2 cleyne eycken kists te maecken 9 st 1 bl.
- gegeven harmen michielsz van 18-4 van 5 eycken kisten te maecken tstuck een brasp 6 st 1 oert
- gegeven harmen michielsz den 3-5 van zeeckere eycken ende bouicken kisten te maecken gerekent ghelts fac. 15 1/2 st
- betaelt harmen michielsz van 2 eycken kisten te maecken tsaemen 2 1/2 st
- gegeven harmen michielsz den 7-6-51 van sess eycken kisten 7 1/2 st ende van 6 gebeent kissgen 3 st ende noch van zeeckere balcken te slepen 3 st fac. 13 1/2 st
- betaelt van spijckers cleyne ende groete dewelke harman michielsz gecoft heeft in de [...] maert laestleden belopende ter somme van 18 st grt

1551
- It gegeven harmen michielsz den 10-8 van zeeckere bouicken ende eycken kisten te maecken f 6 st
- gegeven harmen michielszn den 11-10 van 6 bouicken ende 8 eycken kisten te maecken tsaemen gerekent ghelts f 16 st
- betaelt harmen michielsz den 22-11 van zeecker kesten groet den die hij tzijnet gemaect heeft f 19 st 1 oert

1552
- gegeven harmen michielsz van kisten te maecken f 7 st
- betaelt harmen michielsz van 8 eycken kisten te maecken 10 st/ noch van drie baeren 3 st 1 bl/ gegeven van theylichgraft te maecken 6 st/ noch van de paescaers mettet ijsar te verwen 8 st fac. 27 st 1 bl.
- noch heeft harman michielsz laten maken een [...] met een veter daer an ende heeft gecost tsamen 6 1/2 stuwer

Jan

1550
- noch betaelt jan de kistemaker vande ornamentladen te repareeren ende anders fac. 14 st

Jan Brouwer

1550
- noch gegeven jan brouwer kistemaecker van een foye (orgelgalerij) aan de grote orghelen te setten die aff gevallen was 3 st

Meins

1550
- noch heeft meynss die gravinne ontfangen van sommighe blauwe steenen te verlegghen 10 st ende claes durxi de timmerman noch gegeven vande grote clocke te verhangen 4 st facit in al 35 1/2 st
- noch meynssen die gravinne gegeven van 2 dachhuyeren sdaechs 1 st fac. 2 st
- gegeven die gravinne met haer moeder ten selven daeghe van drie daeghen inder kercke te wercken tot 3 st sdaechs fac. 9 st
- It betaelt meynssen die gravinne van 3 daeghen wercken tot 3 grt sdaechs fac. 4 1/2 st
- gegeven die gravinne met haer moeder om 18-4 van derdalven dachhuyer tot 3 st sdaechs f 7 1/2 st
- gegeven die gravinne van anderhalve dach inde kercke te wercken met haer moeder tot 3 st sdaechs f 4 1/2 st
- gegeven noch ten selven daeghe die gravinne van 2 dachhuyeren met haer moeder tot 3 st sdaechs f 6 st
- gegeven meynssen de gravinne ten selven daeghe van 1 1/2 dachhuyer met haer moeder inder kercken te wercken tot 3 st sdaechs f 4 1/2 st
- betaelt meynssen die gravinne den 26-7 van 6 dachhuyeren met hair moeder tot 3 st sdaechs fac 18 st

1551
- betaelt meynsse de gravinne de 25-10-51 van zeecker hoepwerck dat zij inde kerck geuceert heeft 20 st
- betaelt de gravinne den 22-11 van 2 dachhuyeren met hair moeder inde kerck te wercken f 6 st
- noch betaelt meynssen van arbeytsloen van 2 daeghen met hair moeder tot 3 st sdaechs f 6 st
- noch de selve gegeven van 2 daeghen een quartier tot 2 st sdaechs f 4 1/2 st

1552
- betaelt de gravinne van op tkerchof te wercken met haer moeder 2 1/2 dachhuyer tot 3 st sdaechs fac. 7 1/2 st

HOUTZAGERS

1550
- It betaelt die houtzaeghers den 12-10 23 sneen gerekent die snede een braspenning ende noch van sculpsnen facit 33 st
- gegeven die houtzaeghers den 22-2 van 25 sneden te zaeghen van een eycken balck de snede een braspenning fac. 31 st 1 oert

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 240

- gegeven de houtzaeghers van 2 balcken te zaeghen 14 sneden gerekent ghelts 19 1/2 st
- gegeven ten selven daeghe die houtsaeghers van thien sneeden te zaeghen uuyt een ouder eycken balck vol spijckers wesende tot 2 st de snede ende noch 9 sneden uuyt een ander eyghen balck tot 3 de snede fac. 33 1/2 st
- It betaelt die houtzaeghers den 19-7-51 van zaeghen de somme van 7 1/2 st

1551

- betaelt de houtzaeghers den eersten november van 19 sneeden van uuytdraeghers te zaeghen tot 11 deyts de snede f 26 st 1 deyt
- betaelt den 10-1-52 den houtzaeghers van zeeckere sneen te zaeghen van een eycken balck fac. 30 st

Kosters

Anoniem

1551

- gegeven die coster van beyeren op goude kermis avent 6 st
- noch de zelve van luyen gegeven gedurende den tijt van taflaet 6 st

Aerian Lenarts

1550

- gegeven ariaen lenaerts coster van dat hij alderheyligheen ao 50 die carsen opte graven gesalt heeft 8 st ende jacob vander coster 2 st fac. 10 st

Jacob

1550

- betaelt ten selven daeghe jacob die coster van 14 toorts stocken te maecken 3 1/2 R ende noch gegeven van candelairs te sonderen 5 R ende van meyen sacramenti gegeven 6 R facit 14 1/2 R

1551

- gegeven jacob de coster van 20 toortstocken te schaven tstuck een oertgen f 5 st

Leidekkers

Anoniem

1550

- It betaelt die leydecker van arbeytsloen van zeecker dack aff te breecken twelck bij naederts weder gemaect heeft tsaemen 5 grt 8 st
- gegeven noch die leydecker thien dachhuyeren met een knecht ende ionghe van dat zij boven aende kerck gewrocht hebben tot 13 1/2 st sdaechs coemt aen ghelde 6 grt 15 st
- It betaelt die leyedecker den 12-10 van dat zij aende kerck gewrocht hebben ende beloept 5 grt 12 1/2 st
- betaelt die leydecker den 23-11 met zijn knecht ende ionghe 2 1/2 dach tot 11 1/2 st sdaechs facit 28 st 1 blanc
- It betaelt den 30-11 den leydecker met zijn knecht ende ionghe van drie dachhuyeren tot 11 1/2 st sdaechs fac. 34 1/2 st
- Den leydecker heeft ontfangen van 3 dagen werckens met syn tween ende een jongen op dese 14-12 ao 50 fac. 34 1/2 st
- De leydecker heeft ontfangen opden 21-12-50 van drie dagen werkens met syn tween ende een jongen de somma van 34 1/2 st
- It betaelt die leydecker van 5-4 van 3 dachhuyeren min een quartier tot 13 1/2 st sdaechs fac. 37 st 1 deyt
- gegeven den 12-4 van leydecken met zijn knecht ende ionghe sess dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs f 4 grt 1 st
- It gegeven den 19-4 die leydeckers met hem tweeen ende een ionghe vande kerck te witten ende schoen te maecken sess dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs fac. 4 grt 1 st
- It betaelt die leydeckers den 3-5 met hem tween ende een ionghen 5 dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs als boven f 3 grt 7 1/2 st
- gegeven die leydecker den 24-5 van 3 daeghen werckens met zijn ionghe tot 7 1/2 st sdaechs f 22 1/2 st
- gegeven den laesten dach van mey van 5 dagen een quartier min de leydecker met de knecht ende met de jongen 66 st
- gegeven noch den leydecker van de kerck schoen te maecken met een ionghen 5 dachhuyeren tot 7 1/2 st sdaechs f 37 1/2 st

Govert Slingerland

1552

- It betaelt govert slingerlant vijffhalf somme leynaeghelen ende anderhalff pont tot 3 gld 9 st tpont beloept gerkent gelts 15 grt 12 st

Joachim

1550

- It betaelt joachim den 28-5 met zijn knecht ende ionghe drie dachhuieren van dat zij aende kerck gewrocht hebben tot 13 1/2 R sdaechs fac. 2 grt 1 grt
- It jochuum heeft omt[...] van jansdage decker met zijn tween ende een jongh 2 p 4 1/2 st
- It betaelt in junio ao 50 joachim met zijn knecht ende ionghe 5 daghen tot 13 1/2 st sdaechs coomt een ghilde 3 grt 7 1/2 st
- gegeven noch joachim den leydecker ten selven daeghe van sess dachhuyeren met sijn knecht ende ionghe tot 13 1/2 st sdaechs facit 4 grt 1 st
- gegeven joachim de leydecker den 10-9 van 13 dachhuyeren die hij met zijn knecht boven opte kerck gewrocht

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 241

heeft ende noch thien daeghen voer zijn ionghe tot 3 sdaechs, beloept aen ghelde (offgetoghen 12 st van oude plancken die hij vande kerck gecofft heeft) net 5 grt 11 st
- gegeven joachim die leyedecker den 25-12-50 van 2 dachhuyeren met zijn knecht ende ionghe tot 11 1/2 st sdaechs fac. 23 st

LEVERANCIERS VAN HOUT

Cornelis Jacobs

1550
- gegeven cornelis iacobsz van zeecker hout twelck hij sint janskerck gelevert heeft fac. 14 st

1552
- It betaelt cornelis den houtman van een balck tzijnent gehaelt 24 st ende noch gegeven vande zelve te zaeghen 7 1/2 st fac 31 1/2 st
- It gegeven cornelis iacobzn de houtman van een eycken balck die sint ians kercke van hem gecoft heeft fac. 2 grt 2 st
- betaelt cornelis den houtman den 13-9 van zeeckere plancken sparren rachters ende kisten tsaemen in als gerekents ghelts fac. 8 k grt 2 st
- gegeven cornelis iacobszn den 19-4 van 5 eycken ribbekens ende 4 sparren daermen zaechstocke off geschaef heeft ende daermen die munnichbancken mede gerepareert heeft fac 15 st
- gecoft den 6-5 tot cornelis jacobsz 9 bouicken plancken tot 3 1/2 st de planck facit 31 1/2 st

METSELAARS

Evert Jacob Philipszn

1551
- betaelt evert iacob philipszn 4-10 van tharnas ende de posten vande glaesen te vermetselen voer ons lieven vrouwechoer metten oeperman tsaemen 32 st
- gegeven den 11-10 evert jacob philipszn metslair met een operman van harmen ende ander steenwerck binnen der kercken te maecken tsaemen gerekent ghelts fac 23 st 1 oert
- noch gegeven evert iacobszn den 18-10 van aende kerck te wercken fac. 5 st

OPPERLIEDEN

Anoniem
- gegeven noch een operman van operen aende kerck tsaemen 13 st 1 oert

Evert Jacob Philipszn

1551
- betaelt evert iacob philipszn 4-10 van tharnas ende de posten vande glaesen te vermetselen voer ons lieven vrouwechoer metten oeperman tsaemen 32 st
- gegeven den 11-10 evert jacob philipszn metslair met een operman van harmen ende ander steenwerck binnen der kercken te maecken tsaemen gerekent ghelts fac 23 st 1 oert

Gerrit Jacob Philipszn

1550
- gegeven den 21-6 gerrit jacob philipszn den operman ende noch anderen vanden boech achter tchoor te metselen omtrent die getijden caemer met zeecker trass dair toe verbesicht tsaemen in als 10 grt 5 1/2 st

RIETDEKKERS

Gijsbrecht

1550
- gegeven ghijsbrecht die rydecker den 19-10-50 van de kercke huysinghe in steyn te decken met zeecker teer ende leckgaerden daer in begrepen tsaemen 34 1/2 st

SLOTENMAKERS

1550
- It betaelt die slotemaecker in augustus van zeecker sloetwerck te maecken/ noch van ijsaren daer die vaenen in thooch choor in staen is tsaemen 21 1/2 st
- noch betaelt die slotemaecker van sloten ende zeeckere slootelen te vermaecken met zommighe schraeghen daermen onder muenicht 14 st
- gegeven die slotemaecker van een rat te maecken int windaes vande stock daermen de kerck mede wit 10 st
- gegeven de slotemaecker van een rat te maecken 4 st/ noch van een schijff met een penne 1 st f 5 st

1552
- It gegeven den slotemaecker van zeecker sloetelen te maicken ende eenighen sloten te repareren 9 st

Frans

1550
- gegeven frans de slotemaecker van zeeckere sloten inde kerck te maecken f 4 st

Gerrit

1550
- Gerrit de sloetemaker heeft ontfanghen van ijserwerck 3 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 242

Smeden en leveranciers van ijzerwaren

Aerian Henriczn

1550

- noch gegeven om spijckeren gehaelt tot aerian henriczn smit 15 st
- It betaelt ariaen henricxzn smit opte marckt van zeecker ijsarwerk ende spijckeren die wij vander kercke weghen ten diversen stonden tzijne huyse doen haelen hebben beloept gerekent ghelts net 8 gt 13 st

Roeliff

1550

- noch gegeven ten selven daeghe roeliff die smit van 2 nyeuwe ijsars te maecken daer die latrynen op thooch choer op hangen 4 1/2 grt fac. tsaemen 5 grt 2 st 1 bl.

Alijt Dirk smitten weduwe

1550

- gegeven alijt dirck smitten weduwe van zeecker ijssarwerck altaer ghaelt tot desen daeghe toe fac. 28 1/2 st

1552

- betaelt aeltgen dirck smitten weduwe den 4-1-51 van spijckers ende zeecker ijsarwerck aldair gehaelt tot desen van daeghe toe fac. 2 grt 1 st
- gerekent met aeltgen dirck smitten weduwe desen 3-5 van alle spijckeren ende ijsarwerck twelck de kerck ten voern. daeghe toe van haer gehaelt heef ende beloept 2 grt 5 st
- It betaelt ael dirck smitten wedue van spijckeren 8 st/ ende noch 6 st van zeecker ijsarwerck fac. 14 st
- betaelt alijdt dirck smitten weduwe den 8-11 van zeecker ijsarwerk spijckeren ende anders thaeren huyse gehaelt beloept tsaemen 2 gld 10 st

Maritgen Brunen

1552

- It gegeven maeritgen brunen op de 18-1 anno 51 van een somme stopnaghelen van 12 st van outs ende twee st van brengen tsaemen 5 rijnse gld 6 st

Stratenmakers

Cornelis

1550

- Kornelis de straetmaeker heeft ontfangen van 11 dagen werckens op de 21-12-50 22 st

Textielwerkers

Dirk Totte

1550

- gegeven van thien ellen laeckens te scheren dircx totte voern. tabbaerden delle 3 deyts facit 3 st 1 blanc

Jan van Cleeff

1550

- It betaelt jan van cleeff ter presentie van aert ghijsbertszn jan gherritszn ende jacob dirck houff van reparatie van zeeckere ornamenten outercleeden ende andere juweelen der kercke toebehoers daer toe leveren fluweel ende veel andere substantie ende beloept 17 grt 16 1/2 st

1551

- gegeven ian van cleeff den 8-5 van reparatie van sess enghelsche cappen die wij van sinen genenzn cum suis gecoft hebben daer in begrepen 9 kar. gld van stoff als fraengi zijde caniphas ende ander de somme van 69 kar. gld.
- noch gegeven ian van cleeff ten selven daeghe van 3 caproenen te vermaecken vande blauwe zijde cappen diemen nu affhangen mch op denghelsche cappen van tstuck 7 kar. gld fac. 21 gld
- noch gegeven ian van cleeff van 2 nyeuwe witte zijde vaenen te maecken 2 gld/ hem noch betaelt van caniphas dat hij aen nyeuwe outercleet verbesicht hadde 18 st fac 2 gld 18 st

Jozijn

1550

- It betaelt jozijn die parmentier van 2 bekeurders tabbarden te maecken daer in begrepen 5 st voer tself facit 17 st

Maryken Eewouts

1550

- It maryken eewouts gegeven van swarten te naeyen 4 st

Muijltgen

1550

- It gegeven om linne gaeren tot muyltgen gehaelt 7 grt

Timmerlieden

1550

- betaelt noch in julio 50 den temmerman 9 dachhuyeren met zijn knecht tot 10 12/ st sdaechs coemt met 4 grt 14 1/2 st
- noch betaelt den timmerman ten selven daeghe anderhalven dach tot 5 st sdaechs facit 7 1/2 st
- gegeven den timmerman den 11-1 van vijff quartier gerekent sdaechs 6 st met een jonghe fac. 7 1/2 st
- gegeven noch ten selven daeghe den timmerman van anderhalven dachhuyer tot 6 st sdaechs f 9 st
- gegeven den timmerman den 3e dach van meye een dachhuyer aende kerck werckens f 6 st
- gegeven den 28-6 den temmerman van een dachhuyer ende een quartier tot 6 st sdaechs f 7 1/2 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 243

- gegeven den timmerman met een knecht ende ionghe 2 1/2 dachhuyer aende kerck te wercken tot 11 st sdaechs f 27 st

Claes Dircxszn Wierts

1550

- noch heeft meynss die gravinne ontfangen van sommighe blauwe steenen te verlegghen 10 st ende claes durxi de timmerman noch gegeven vande grote clocke te verhangen 4 st facit in al 35 1/2 st
- gegeven wieten timmerman den 1-2-51 van een stoeltgen daermen die glasen mede schoen maeckt net. 27 st.
- It wiert van een halven dach werckens met een jonghen tsaemen 3 st
- It wiert gegeven van een halven dach wercken 3 st
- betaelt ten selven daeghe wiert claeszn timmerman van dat hij aend sint ians clocke verstelt hadde f 13 st 1 bl

1552

- It gecoft tot dordrecht bij claes dirxsz wiert 8 uuytdraeghers ende 2 corte bouicken lobben gerekent ghelts met zeeckere oncoste daer in begrepen tsaemen 15 kar. Gld

Wouter

1550

- gegeven wouter timmerman den 19-4 2 1/2 dachhuyeren tot 6 st sdaechs fac 15 st

Tingieters

1550

- gegeven noch den tingietter ten selven daghe van zeeckere cannen ende tinnewerck te maecken daer in begrepen tsondeer dat hij daer tot gelevert heeft tsaemen 16 st

Vegers

1550

- betaelt noch den 26-4 vande kerck te veghen twee man met een ionghe sess dachhuyeren min een quartier tot 13 1/2 st sdaechs f 3 grt 7 1/2 st
- gegeven noch den 10-5 vande kerck te veghen ende schoen te maecken twee man met een ionghe vijff dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs f 3 grt 7 1/2 st
- It betaelt den 16-5 die voern. personen vande kercke schoen te maecken om vier dachhuyeren tot 13 1/2 st sdaechs f 2 grt 14 st

Overige werklieden

de bontwerker

1550

- It betaelt die bontwercker ten selven daeghe van 2 nyeuwe vloeren te maecken 20 st

Cuyrlinck

1551

- betaelt cuyrlinck van zeeckere stenen teffenen om inde kercke te verleggen f 7 st

Jaepen Soet

1550

- It jaepen soet gegeven van de preecer te luyen tot kersmis toe ao 50 14 st te weten van een jaer 14 st

Maarten

1550

- It betaelt maerten ons lantpachter van dat hij den berch omtrent zijn huyss doen rechten heeft ende van twee kerseboome die hij gecoft heeft tsaemen 11 st

Mijnt

1550

- It mijnt van een [...] 5 st

Pieter Janszn Bruick

1551

- betaelt pieter iansz bruick van een rentebrief drie mael te verscriven fac. 10 st

Roeliff

1551

- noch roeliff de sleper gegeven van hout te slepen 7 1/2 st

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 244

Bijlage 15

Werklieden en leveranciers (1557-1606), chronologisch

Chronologisch overzicht van de werklieden, werkzaam aan de Sint-Janskerk te Gouda, voorkomend in de kerkrekeningen over de periode 1557-1606 (SAMH, AC, inv.nrs. 5-12 en AC 566, inv.nrs. 268-279 en Memoriaal AC 566, inv.nr. 896

Leveranciers bouwmaterialen

Bakstenen

1558-1559

- willem janszn en jan claeszn p. *166*

1560-1561

- aepgin adries dochter p. *64*
- huych willemzn buyten oudewater p. *157*
- jan aertszn steenvletter p. *159* diverse malen/ *160*
- dirck aertszn steenbakker (zijn broer) p. *159*
- gerret dircksz steenbakker p. *159*
- clas toenisz p. *159*/ *225*
- pieter willemszn tot haastrecht p. *159*
- cornelis dirckszn p. *209*
- harpar dirckszn p. *209*

1566-1567

- cornelis gr [...] tein p. *19*
- pieter onslaer p. *155*/ *174*
- trijn louwen p. *174*

1568-1569

- rijck corneliszn p. *66*
- trijn louwen p. *67*
- jan claeszn p. *166*/ *167*

1570-1579

- jan claeszn p. *87*/ 1571 p. *160*
- symenszn 1571 p. *160*
- de bonsers dochter 1572 p. *247*

1580-1587

- claes sp [...] f. *19*
- rssel janszn f. *20*
- maerten albertszn 1585 f. *49*
- maryken aelbertsz 1586 f. *42v*

1588

- frans claeszn f. *11*

1589

- ariens claesz f. *7*

1596

- huysvrou louff jansn f. *65*

1597

- jaecques gielisz f. *58v*/ *72v*
- claes dircksz f. *72v*
- maeryghen dirckx haalt stenen f. *60*
- claes pietersz spelde
- joost willemsz steenbakker f. *73*

1598

- louff janszn f. *72v*

1599

- crijn pieters tot worden f. *74*

1602

- leendert hendricksz f. *95*

1604

- dirck luyt p. *47v*
- gerrit van vleeswijck f. *48*
- claes pieters spelde tegels f. *49*

1605

- weduwe van de bonser f. *99*

uit memoriaal

- bonser f. *6* meermalen/ *7*/ *26v*/ *36v*
- aert jansz f. *12*
- maryghen alberts f. *22*
- huych moelen (tegels) f. *29v*
- timen ghijsbertszn f. *34*
- leendert hendrickszn steenbacker f. *82*

Hout

1558-1559

- willem janszn van dordt p. *113*
- jan pieters timmerman p. *165*/ *166*
- cornelis jacobszn p. *165*/ *166*

1560-1561

- pieter keyszn p. *38*
- cornelis jacobzn p. *64*
- mr. aert p. *157*
- claes cornelis p. *157*
- adriaen pieterszn p. *157*
- cornelis jacobszn houtman p. *159*
- jan backaert p. *160*
- cornelis tomas p. *160*
- claes dirckzn verhouff p. *160*
- claes dirck p. *205*

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 245

1562-1563

- claes dirckszn verhouff p. *65*
- jan pieterszn p. *67* diverse malen
- cornelis witt scheepmaecker p. *67*
- jan bachaert van wesel p. *67*
- man van montfoort p. *97*
- cornelis fredericszn p. *97*
- piter dirckszn p. 107
- gijsbert janzn p. 208
- pieter rochuszn uit dordrecht p. 207/ *206*
- faes arienszn p. 180
- tonis arienszn p. 180

1564-1565

- gijsbert janzn haerlem p. *67*/ *68* diverse malen
- jan gijsbertszn van haerlem p. *68*
- piter rochuszn p. *70*
- dirck corneliszn p. *93*
- ghijsbert joriszn houtverkoper tot dordrecht p. 191/ p. 192
- jan dirck houtcoper tot leiden p. 191
- dirck van neck te amsterdam p. 191
- claes maertenszn p. 191
- cornelis thomaszn p. 191
- pieter rochuszn p. 191
- cornelis de houtman p. 192
- cornelis corneliszn p. 192

1566-1567

- pieter roche p. *19*
- cornelis jacobzn de houtman p. *19*/ *64*/ *32* diverse malen
- thomas p. *19*
- ghijsbert janzn van haerlem p. *64*
- kerstiaen willemszn tot dordrecht p. *64*/ *32*
- dirck thoy p. *32*

1568-1569

- willem wilemzn p. *66*
- cornelis aelbertsz p. *67*
- claes de timmerman p. *67*
- adriaen frans p. *67*
- ghistiaen willemszn houtcoper tot dordrecht p. *67*
- cornelis gravenzn p. *68*
- aert in de coirselv p. *68*
- symon gherritzn p. *68*
- engel cornelis p. *166*
- cornelis thomaszn p. *167*
- christiaen willemzn van dordrecht p. *167*
- de huisvrouw van lambert janszn p. *167*
- cornelis willemzn lijnsner p. *168*
- lambert janszn buiten potterspoort p. *196*
- gerrit thomasz p. *193*

1570-1579

- lambert janzn p. *65* vele malen
- aertgen inde cortouv p. *65*/ *66* (zijn vrouw wordt betaald)
- cornelis willemszn lymsyer p. *65*
- gerrit tot asteren p. *65*
- huysvrouw van cornelis de stoeldaeyer p. *65*
- cornelis artszn woertsman p. *66*
- [...] steman willemsz houtvercooper p. *66*
- cornelis dirckszn 1571 p. 160
- claes cornelisz 1571 p. 160
- symensz 1571 p. 160
- quirijn aeryens 1572 p. 247
- jan cornelis schepmaecker 1572 p. 247, 262
- machel wouters 1573 p. 35
- jan pieter feysz 1573 p. 35
- cornelis aelbertszn 1574 p. 60/ 1576 p. 62
- griete weduwe 1574 p. 62
- wedu van aest in die cortou 1575 p. 30

1580-1587

- egbert gerritszn rueszn f. 20
- arien gerritszn f. 20 diverse malen
- gerrit janszn houtkoper f. 20
- ocker screvelszn houtcoper te dordrecht f. 20/ 1581 f. 28/ 31/ 32/ 33/ 1582 f. 31v vele malen
- jan gerritsz loo f. 31
- pouwels scheepmaker 1581 f. 28
- claes wouterszn 1581 f. 29
- cornelis aelbertszn 1581 f. 32
- huijsvrouw van jan adriaen 1582 f. 30v/ 51v
- jan dirkensz 1582 f. 50v
- jan ariensz de vrij 1583 f. 52v/ 1584 f. 42v/ 1585 f. 49/ 1586 f. 54v/ 1587 f. 24v
- fransoys 1584 f. 44
- hendrick damen 1586 f. 42v
- henderick symonszn 1586 f. 54
- wouter dams 1586 f. 54v
- huych moel 1587 f. 24

1589

- gerrit janszn f. 3
- jan ariensz f. 6

1597

- ocker jacobsz f. 62/ 64v
- jan ariensz de vrije f. 64v/ 72v
- mr. Joost 63v
- lenert govertsz hout an hout f. 64v
- adriaen ockersz f. 65/ 74
- jan govertzn f. 65
- coman pieterszn f. 84

1598

- claes cornelis f. 72

1599

- leendert de timmerman f. 73/ 74 diverse malen

1600

- cornelis wolckerts broes f. 59
- gerijt govert f. 50v

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 246

- gerrit jansz f. 51
  1601
- jan arysz de vrije f. 44/ 45/ 45v
- daniel oom tot dordt f. 44v
  1602
- jan adriaensz f. 87v/ 104v
- gheertgen gerritsz f. 104v
- willem jacobsz f. 95v
  1603
- marselis jacobz van vlaerdingen f. 143
- aryen gerritsz f. 143
  1605
- jan dircksz f. 99
  1606
- confrater adriaen f. 40
- huych sibersz f. 40v
  uit memoriael
- cornelis aelbertszn f. 1/ 13
- mr. Joost f. 3/ f. 4v meedere malen
- joost govertszn f. 38v
- ocker Screveltszn tot Dordrecht f. 3v
- ghijsbert jacobszn f. 4v
- pieter Pieterszn f. 4v
- symen Allertszn Backer f. 4v
- claes Wiertszn f. 4v 2x
- arien sumensz f. 4v
- goessen geerloffs f. 4v 2x
- dirck doncker f. 4v
- jan aryaensz f. 6v/ 7/ 8/ 9/ 13/ 13v/ 22/ 29/ 31
- huych moel f. 16
- Lenart de houtcoop f. 24
- Claes wierten f. 24
- Aecht ghijsbertszn f. 35
- Maerten de brouwers f. 44v

Leien
1558-1559
- ghijsbrecht jan maet p. 67
- jan karchuis leien p. 68
  1560-1561
- liebet / lubbert van compostel p. 206/ 169
- jacob gerten p. 180
- neeltgen jans p. 180
- grietgen louf p. 180
  1563-1564
- gert wesselsap p. 68
- neelgen janzn p. 93
- marynus corneliszn tot dordrecht p. 197
- kerstiaen willems te dort p. 197 diverse malen/ 198 diverse malen
  1568-1569
- jan daetn tolaner tot gorchom p. 78
- jacob arienszn van dordrecht p. 78
- gherit schalye deckeer p. 78
- peter puck van hussen p. 182
- gerrit egbertzn p. 182
  1570-1579
- tylman van bladigen 1571 p. 168/ 169
- jan regmondt/ remmerzn tot dordrecht 1571 p. 169
- dirck cornelis van reynghen p. 169
- ghert de grafmaker 1574 p. 62
- jacob de ijserman 1575 p. 35
- cornelis [...] zn 1578 p. 199
  1580-1587
- ocker de olyslager 1584 f. 41/ 42
- wermboudt henryckszn van utrecht 1584 f. 42v
- cornelis de lange1584 f. 43/ 43v
- job in de kelder 1584 f. 43v
- jan de kock 1584 f. 44/ 44v
- floris willemsz 1584 f. 44
- urber de olyslager 1584 f. 44
- bakelaar de smit 1584 f. 44/ 44v
- pieter albertszn 1585 f. 46v/ 47v
- crijn gerritsz 1585 f. 46v/ 48
  1588
- jan dircksz van reynegen f. 15
- daniel vier meer tot utrecht f. 15/ 15v
  1599
- joost jansz waechals 82v
  1600
- herman jansz leidekker f. 51
- joost jansz waechals f. 51v
  1601
- herman jansz f. 44v
  1602
- herman jansz f. 95
  1604
- herman jansz p. 47
  1605
- jan dircksz p. 99v
  1606
- herman janszn leidekker f. 40v
  uit memoriaal
- arien cornelis f. 9/ 12
- pieter pietersz gelich f. 9
- jan de cock dordrecht f. 12v/ 14/ 14v/ 15v
- lambert gerritszn f. 31v/ 32
- cornelis gerritszn tot dordrecht f. 32
- mr. Joost janszn waechaels f. 79

Nagels e.a. materialen
1560-1561
- gert hermanszn levert middelnagels f. 38
- frans corneliszn smit p. 159

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 247

1562-1563
- jacob janzn smit p. 69/ 70/ 165/ 07 diverse malen/ 209/ 208/ 207 diverse malen/ 206/ 205/ 189 diverse malen

1564-1565
- [...] van neck p. 67
- jan reynierszn p. 67
- jacob janzn p. 68 diverse malen/ 69 diverse malen/ 70/ 71/ 199 grote hoeveelheden nagels/ 201 idem/ 202 idem
- cornelis thomaszn p. 201/ 202
- gerrit slingerlant p. 201
- cornelis barentszn p. 201

1566-1567
- jacob janzn smit p. 75 vele malen/ 77/ 78 diverse malen/ 167 diverse malen

1568-1569
- jacob janzn p. 82 vele malen/ 83/ 84
- cornelis dyrckzn p. 82
- huelmn te dordrecht p. 83
- gerrit egbertzn p. 84

1570-1579
- jacob janszn smit 1571 p. 171 vele malen/ 172 vele malen/ 173 idem/ 1572 p. 259 vele malen
- gherit ecbertszn 1571 p. 171/ 1572 p. 259
- jan theuwen 1572 p. 259
- jacob rolen 1574 p. 65/ 1575 p. 37 (zijn weduwe)/ 41
- ariaen cornelisz 1579 p. 28

1580-1587
- ariaen corneliszn f. 30/ 1582 f. 28/ 1583 f. 51/ 1584 f. 42/ 42v/ 44/ 1584 f. 45/ 45v/ 1585 f. 32/ 42/ 49/ 1586 f. 54
- heynrick heynrickszn smit f. 30/ 52/ 52v
- jacob de ijserman 1583 f. 49/ 1586 f. 53
- heynrick bakelaer 1583 f. 50v/ 1584 f. 45/ 45v/ 46/ 46v/ 1585 f. 43/ 44v/ 45
- lidwijen cornelis f. 52v
- gerrit de leidekker 1584 f. 42/ 44v
- lambert leidekker 1584 f. 45v
- jacob pieterszn smit 1586 f. 54/ 1587 f. 20
- meerten jacobsz 1586 f. 54

1596
- marighen cornelijs f. 64v
- marittgen ijsermans f. 74
- jacob pieterszn smit f. 73

1598
- wedue van jacob de ijserman f. 72

1599
- jan jacobsz de ijserman f. 75

1600
- jacob pietersz smit f. 51

1603
- gerrijt vroesen f. 140v
- jan pietersz slobbe p. 140

1604
- doom gerrits levert wiggen p. 48v

1605
- gerrit janzn vroesen p. 100

uit memoriaal
- henryck henryckszn baccalaer smit f. 2/ f 5 meermalen/ f. 6v
- aryen cornelisz f. 25
- marritgen cornelis f. 47

Natuursteen

1560-1561
- claes dircks verhouff uit Amsterdam p. 64
- liven de coninck p. 72/ 157/ 171 diverse malen/ 198
- jan van male p. 205

1562-1563
- jan gijsbertzn tot amsterdam bentheimer steen p. 65
- jan grijsaert p. 65 vele malen/ 66
- liven de concinck p. 66 diverse malen/ 69/ 100/ 169
- gerrit jacobzn 600 voet bentemer steen p. 98
- piter jacobzn van gent p. 207

1564-1565
- mr. liven de coninck p. 74/ 194
- thies corneliszn p. 194
- jan claeszn p. 166

1570-1579
- mr. liven de coninck van ghent 1572 p. 247/ 263 diverse malen/ 1577 p. 84 diverse malen/ 1578 p. 113

1597
- janiitgen joosten f. 73

1599
- warmoldt stuerman f. 75

1600
- warmoldt stuerman f. 50v
- jan coninck f. 56

1601
- warmoldt stuurman f. 95v

1603
- warmoldt stuurman/ reynart lubbertsz f. 143/143v

1604
- gerrit frans kegeling f. 47v
- jan reyniers/ warmoldt stuurman f. 48 diverse malen/ 49

1606
- steyntgen gijsbertz f. 40

uit memoriaal
- jan conyngh f. 74v diverse malen
- warmoldt stuurman f. 82v meermalen

Pannen, vorsten etc.

1558-1559
- pieter lenertsz tegels p. 67
- pieter spillewij p. 165

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 248

1560-1561
- aert herperzn bonser p. 160
- aert houpzn p. 160
- dirck van neck p. 160

1562-1563
- aert de bonser p. 66/ 67 diverse malen/ 107/ 209/ 209/ 207
- een man te moert p. 67
- jan wouterszn p. 69

1564-1565
- aert de bonser p. 68
- claes tonisz p. 193
- pieter wouterzn p. 193
- art harperszn p. 193/ 194
- pieter woutersz steenbakker p. 194

1570-1579
- cornelis van [...] p. 66
- aert de bonser 1579 p. 18/ 20/ 28

1580-1587
- jan de bonser 1581 f. 39v/ 1582 f. 51/ 1586 f. 55

1589
- jan ariensz de bonser f. 3

1596
- jan aertsz de bonser f. 64v

1600
- jan cornelis in de drye hammen vorsten f. 50
- jan aertsz bonser f. 51

Riet

1558-1559
- weduwe van dirck wokm p. 166

Werklieden

Leidekkers

1558-1559
- jochem de leidekker p. 68/ 85 vele malen/ 86 vele malen/ 87/ 179 diverse malen/ 180
- pieter lambrechtszn p. 85 vele malen/ 86 vele malen/ 106 inkoop leien/ 179 diverse malen/ 180
- jongen van pieter lambrechtszn p. 85 vele malen/ 86/ 180
- ghert egbertszn p. 85/ 86/ 87/ 179 diverse malen
- maerten lambrechtszn p. 86 vele malen/ 87/ 179
- cornelis p. 86
- cornelis barentsz p. 179
- pier coenden p. 86/ 87
- jongen van pieter p. 86
- pieter lenardtszn p. 179

1560-1561
- cornelis barentszn p. 79
- pieter lambertzn p. 79/ 183
- jochem de leidekker diverse malen p. 79/ 183 vele malen
- zijn knecht pieter lubertzn p. 183
- gerrit p. 183 diverse malen

1562-1563
- jochem p. 85 diverse malen/ 190 diverse malen
- gerrit p. 85 diverse malen
- pieter lambrechts met zijn jongen p. 85/ 190 diverse malen
- govert joachimzn p. 201/ 190

1564-1565
- gheret eckbertzn p. 218 (werkt met lambert) vele malen
- lambert claeszn p. 218 (werkt met gerrit) vele malen

1566-1567
- gerit ecbertzn p. 91 vele malen
- lambert claeszn p. 91 vele malen
- hun jongen p. 91 vele malen
- gerrit ekbertzn de leidekker p. 165 vele malen met knechten en vennet
- jan pieterszn leidekker p. 165 met zijn jongen

1568-1569
- gerrit egbertzn p. 78 diverse malen/ 79 diverse malen met knecht en jongen/ 80 vele malen/ 95/ 182 diverse malen/ 1575 p. 41/ 88
- wouter harmenszn p. 80

1570-1579
- gerrit ecbertzn de leidekker p. 68/ 75 vele malen/ 76 vele malen/ 1571 p. 167 vele malen/ 169 vele malen/ 170 vele malen/ 1572 p. 257 met zijn maat en zoon vele malen/ 1573 p. 29 vele malen/ 1574 p. 61v/ 80/ 82/ 1575 p. 35/ 1576 p. 62diverse malen/ 1577 p. 84/ 88 diverse malen/ 1578 p. 117/ 119/ 1579 p. 28 vele malen/
- symonsz p. 75
- jan pieterszn leidekker 1571 p. 167 vele malen/ 168 vele malen/ 170 met jongen
- govert ecbertszn 1576 p. 62
- meerten zyvertszn 1577 p. 88 diverse malen/ 1578 p. 117/ 119/ 1579 p. 28

1580-1587
- gerrit egbertzn f. 18/ 1581 f. 28/ 39 diverse malen/ 39v/ 47 met zijn zoon/ 1582 40v diverse malen/ 49 vele malen/ 51v diverse malen/ 78v/ 1583 f. 72v / 1584 f. 55v
- jan valder 1581 f. 39v
- egbert gerritszn de leidekker 1582 f. 38v diverse malen/ 39/ 39v/ 39v/ 40/ f. 41/ 49v diverse malen/ 1584 f. 57v/ 58 diverse malen/ 58v diverse malen/ 59 diverse malen/ 59v diverse malen
- claes maertensz de leidekkersknecht 1582 f. 40v diverse malen/ 1583 f. 73/ 1584 f. 59v
- jan pieterszn leidekker f. 52
- jan mathijs de leidekker 1583 f. 72v diverse malen/ 73
- cornelis gerritszn leidekker 1583 f. 72v diverse malen/ 73/ 73v/ 74/ 74v divers malen/ 75 diverse malen/ 75v idem
- vincent/ sent janzn leidekker 1583 f. 72v diverse malen/ 73/ 73v/ 74v diverse malen/ 75 diverse malen/ 75v idem/

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 249

1584 f. 52 diverse malen/ 53 v diverse malen/ 54 diverse malen/ 54v/ / 55 diverse malen/ 55v diverse malen/ 56 diverse malen/ 56v/ 57/ 57v diverse malen/ 58 diverse malen/ 58v diverse malen/ 59 diverse malen/ 59v/ 60 diverse malen/ 60v diverse malen

- huuch de leidekker 1583 f. 73v
- meert leidekker 1583 f. 74
- lambert gerritszn de leidekker 1584 f. 51/ 52 diverse malen/ 53/ 53v diverse malen/ 54 diverse malen/ 54v/ 55 diverse malen/ 55v diverse malen/ 56 diverse malen/ 56v/ 57/ 57v diverse malen/ 58 diverse malen/ 58v diverse malen/ 59 diverse malen/ 59v diverse malen/ 60 diverse malen/ 60v diverse malen/ 1586 f. 54/ 1587 f. 19v diverse malen/ 20/ 22/ 22v/ 23 / 24 diverse malen/ 24v
- jan janz de leidekker 1584 f. 54/ 54v diverse malen/ 1585 f. 45
- merten hoen 1584 f. 56
- maerten stockman 1584 f. 56v
- pieter willems van utrecht 1584 f. 58/ 58v diverse malen/ 59 diverse malen/ 59v/ 60/ 61
- jan woutersz 1584 f. 61 diverse malen/ 61v diverse malen/ 1585 f. 32/ 42/ 42v diverse malen/ 43 diverse malen/ 43v diverse malen met zijn zoon/ 44/ 45v/ 46 diverse malen/ 46v/ 47v diverse malen/ 48 diverse malen/ 48v diverse malen/ 1586 f. 53v
- gabriel janszn 1584 f. 61 diverse malen
- jan kouck 1585 f. 43v/ 44v diverse malen/ 47v
- jan ariensz meet rijsten 1587 f. 24

  1588
- lambert geritsz leidekker f. 6/ 6v/ 7v/ 10/ 11v/ 12

  1589
- lambert de leidekker f. 3 diverse malen/ 3v/ 4v diverse malen
- floris zijn maet f. 3
- egbert de leidekker f. 8
- jan woutersz f. 16v
- lambert janszn f. 16v
- gabriel janzn f. 17v/ 18 vele vele malen

  1593
- claes pietersz rietdekker f. 56v

  1594
- servaes de leidekker f. 71/ 84v/ 85v

  1596
- pieter pietersz van gorcum schaliedekker f. 57

  1597
- lambert pietersz (veel met cornelis pieterszn) f. 58v diverse malen/ 59/ 60v/ 61v met zijn knecht diverse malen
- harmen janszn leidekker met zijn knecht f. 62
- albrecht meesz f. 58v/ 59

  1598
- herman janszn leidekker f. 60 diverse malen/ 60v diverse malen met knecht/ 61 diverse malen met knecht

  1599
- thijsz jacob maertens f. 62
- lambert willems f. 62
- arian willems f. 62
- wouns gherritsz f. 62
- cornelis pieters met zoon f. 62
- herman janszn leien f. 62 diverse malen/ 63v/ 64/ 64v diverse malen/ 65 diverse malen

  1600
- herman janszn f. 66/ 67
- lambert pietersz f. 66

  1600 nieuw boek
- herman jansz leidekker f. 35v vele malen met knecht en jongen/ 36 idem/ 37 idem/ 38v idem/ 39 idem/ 40/ 40v diverse malen/ 41

  1601
- harmen jansz met knechten f. 34 diverse malen/ 34v/ 35v/ 36/ 36v/ 37 diverse malen

  1601
- herman janzn met knecht f. 86v diverse malen/ 86v diverse malen

  1603
- herman janszn f. 138v met knechten en jongen vele malen/ 139v vele malen/ 140

  1604
- harman jansz f. 39/ 40v/ 41 vele malen/ 41v/ 42v/ 43/ 44/ 44v
- claes jansz zijn knecht f. 39/ 40v/ 41 vele malen/ 41v/ 44/ 44v
- michiel jansz f. 44/ 44v

  1605
- herman jansz f. 94/ 96/ 96v
- claes jansz f. 94/ 96/ 96v
- michiel jansz f. 94
- jan willems f. 94

  1606
- herman jansz f. 37 diverse malen/ 39
- claes jansz f. 37/ 39

  uit *memoriaal*
- cornelis de leidekker f. 10
- hubert gerritszn f. 11v
- jan wouterszn van utrecht f. 18 meermalen/ 26
- lambert gerritszn van deventer f. 30/ 32/ 33/ 34v/ 35 met knecht/ 35v met knecht/ 38/ 78
- mr. van schoonhoven f. 44
- servais jacobszn f. 48v/ 49v
- joost herman jacobszn f. 49v

Metselaars

1558-1559
- luijt de metselaar p. 68/ 71 vele malen/ 74/ 169
- cornelis janszn operman 71 vele malen/ 74/ 169

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 250

- pieter joosten p. 74
- jan straetmaker p. 169
- pieter spelle p. 169/ 170/ 174/
- henrick, zoon van pieter spelle p. 169/ 170
- henrick, knecht van pieter spelle p. 169/ 170
- fop pieterszn p. 169
- pieter de wever p. 169/ 180
- jocker de metser p. 169
- evert jacob philipszn p. 170 diverse malen
- cornelis scelle/ celle p. 170 vele malen/ 171
- cornelis barentsz operman van cornelis celle 169/ 170/ 171/ 180 / 191 / 193/ 194/ 195
- gerrit woensterman p. 170/ 171
- harmen maertenszn p. 191/ 192/ 193
- jan arts p. 192
  1560-1561
- jan govert de metselaar p. 64
- pieter joosten p. 67 vele malen
- cornelis barentszn operman p. 38/ 67 vele malen/ 68/ 81 scherpt hij ijzers/ p. 91 vele malen/ 162 vele malen/ 163 vele malen/ 164 diverse malen/ 165/ 166 vele malen/ 167/ 168/ 169/ 205
- adriaen claessen operman p. 67
- claes de steenhouwer p. 67
- pieter spelde p. 67/ 68 vele malen
- joost, zoon van pieter spelde p. 67 diverse malen
- operman pieter spelde p. 67 diverse malen
- 3 kinderen van pieter spelle p. 68
- claes barentszn roes p. 161
- zijn zoon p. 161
- jacob ariaenzn p. 161 diverse malen
- evert jacob philipszn p. 161 diverse malen/ 162 diverse malen
- cornelis dirckszn roes diverse malen p. 161/ 162 vele malen/ 163 vele malen/ 164 diverse malen/ 165 vele malen/ 167
- zoon cornelis dirckszn roes p. 161/ 162/ 163/ 164/ diverse malen/ 166 diverse malen
- gert woesterman/ gerrit corneliszn p. 67 diverse malen/ 161/ 162/ 163 vele malen/ 164 diverse malen/ 165 vele malen/ 166 vele malen/ 167 diverse malen/ 168 diverse malen/ 169
- joris joriszn operman p. 161/ 162 vele malen/ 163 vele malen/ 164 vele malen/ 165 vele malen/ 166 diverse malen
- frans claesz operman p. 162 diverse malen/ 163/ 164/ 165 diverse malen/ 166 diverse malen
- ariaen wouterzn p. 163 diverse malen
- ariaen schoon p. 163 diverse malen/ 166 diverse malen
- zijn zoon p. 163
- jacob ariaenzn operman p. 164/ 165 diverse malen
- claes arienzn p. 169
- vennoot van ariaen p. 163
- gerrit egbertz p. 163/ 164 diverse malen
- gijsbert gerritszn p. 164/ 165 vele malen/ 166 diverse malen
- zijn broer p. 164/ 165 diverse malen/ 166 diverse malen
- ariaen corneliszn p. 164 diverse malen/165 diverse malen
- zijn knecht p. 165
- zijn zoon p. 165
- joost claeszn operman p. 164/ 165/ 166/ 166
- dirck dirckszn p. 165
- dirck kerssen operman p. 165 diverse malen
- matheus van brugge operman p. 165 diverse malen/ 166 diverse malen
- dirck jacobzn jonge celle p. 165
- pieter jacobszn p. 165/ 166 diverse malen/ 167 diverse malen
- pieter pieterszn p. 165
- jaepgen p. 165/ 166
- jan janszn p. 166
- karel de operman p. 166
- fop pieterszn p. 166 divese malen
- pieter pronck p. 166/ 167
- cornelis meeszn zijn knecht p. 166/ 167 diverse malen
- frans cornelisz p. 166
  1562-1563
- jan janszn van coelen p. 73 vele malen/ 74 vele malen/ 104/
- gerrit de grafmaker (woensterman/ corneliszn) p. 73 diverse malen/ 74 diverse malen/ 80/ 208 vele malen/ 209/ 201 vele malen/ 200 vele malen
- cornelis barentszn p. 73 diverse malen/ 74/ 97/ 102/ 104 diverse malen/ 105/ 208 vele malen/ 201 diverse malen/ 200 vele malen/ 194/ 190/ 174/ 173 diverse malen/ 170/
- ariaen corneliszn schoon p. 73 diverse malen/ 74 vele malen
- zijn knecht cornelis meeszn p. 73
- pieter lenardt p. 73/ 74 vele malen
- zijn knecht p. 74
- frans janszn p. 73
- joost claesen de operman p. 73/ 74
- jan willemszn p. 79 vele malen
- zijn broer p. 80
- jacob claeszn p. 80
- jan coster p. 104
- cornelis mees p. 208 vele malen (cornelis roes)
- claes arienszn p. 208 diverse malen
- cornelis celle p. 208 diverse malen/ 201 vele malen
- jan van ceelen p. 208
- ariaen claes p. 201
- piter de blaser p. 201
- pieter pronk p. 201
- cornelis janszn p. 201

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 251

- ariaen jacobszn houtslager en operman p. 201 diverse malen/ 200
- dirck jacobzn celle p. 201

  1564-1565
- cornelis barentszn 74 diverse malen/ 100/ 101/ 103/ 208
- gerrit woesterman (corneliszn) p. 73 vele malen/ 74 diverse malen/ 205/ 207 vele malen/ 208
- cornelis de blaser p. 73 diverse malen
- arien jacobzn p. 73/ 76
- albert p. 73
- de blazer p. 73
- ariaen schoon p. 75 diverse malen/ 76 diverse malen/ 211 vele malen
- gerrit willemzn p. 76
- jan van colen p. 76
- pieter lenardszn p. 75 diverse malen/ 205 diverse malen/ 207 diverse malen/ 208/ 211 diverse malen
- cornelis dirck rees p. 205 diverse malen/ 207 diverse malen/ 208 diverse malen/ 209 diverse malen
- bastiaen arienszn operman p. 208
- piter pronck p. 76/ 205/ 209 diverse malen/ 211 vele malen
- mr. gerrit p. 103
- claes dirckszn p. 205
- pieter janzn p. 205
- piter pieterzn p. 205 diverse malen/ 208 diverse malen/ 230 diverse malen
- claes zybrans p. 208
- cornelis zijbrans operman p. 208
- ariaen claesz p. 207/ 230 diverse malen
- jacob machilen p. 208
- jan machielzn p. 208
- claes sijbrantzn p. 208
- pieter van van p. 209 diverse malen
- cornelis janzn p. 209 diverse malen/ 211
- frans janszn p. 230

  1566-1567
- piter pronck p. 67/ 181
- cornelis h.n [...] van oudewater p. 67 (met knecht)
- cornelis rees/ roes p. 67
- cornelis janzn p. 67
- pieter van van p. 67 vele malen
- art sijbrant metselaar p. 67 vele malen/ 68
- aert janzn p. 67/ 68 diverse malen
- heijnrick harmenzn p. 67
- wouter arienszn operman p. 68
- schoon de metselaar met knecht p. 68/ 179 maakt bestek noordkant met gevels
- cornelis meeszn p. 179
- leendert corneliszn met knecht p. 35 diverse malen
- gerrit woesterman p. 158

  1568-1569
- evert jacobzn philipszn p. 70 vele malen/ 71/ 72 vele malen/ 80 vele malen/ 95
- cornelis meesz p. 70 diverse malen/ 72
- adriaen claes operman p. 70
- cornelis roes p. 70/ 71 vele malen/ 72 vele malen/ 170 vele malen/ 171 vele malen/ 172 vele malen/ 200
- pieter pronck p. 98/ 172
- adriaen schoon p. 170
- gerrit corneliszn (woesterman) grafmaker p. 170/ 171 diverse malen/ 173
- cornelis barentzn p. 189

  1570-1579
- cornelis rues p. 65/ 67 vele malen/ 68 idem/ 69 idem/ 1571 p. 159/ 160 diverse malen/ 161 vele malen/ 162 vele malen/ 163 vele malen/ 1572 p. 249 vele malen/ 250/ 1573 p. 26 vele malen/ 35 diverse malen/ 1574 p. 61/ 62/ 1575 p. 31 vele malen/ 32/ 35/ 1579 p. 28
- gheret corneliszn grafmaker 1571 p. 161 vele malen/ 1572 250 diverse malen/ 1573 p. 26 vele malen
- pieter pronck p. 67/ 68/ 87/ 1571 p. 159
- cornelis de houtslager 1572 p. 162
- jan fransz 1572 p. 250
- cornelis mees 1578 p. 117
- jan govertszn metselaar 1579 p. 18
- govert de grafmaker 1579 p. 28
- huych muylen operknecht 1579 p. 28 diverse malen
- pieter de operman 1579 p. 28
- cornelis dirckszn roest 1579 p. 28

  1580-1587
- jan ijsbrantzn metselaar f. 20 vele malen/ 28 vele malen/ 1581 f. 38/ 39 diverse malen/ 47/ 1582 f. 38/ 39/ 39v vele malen en zijn knecht/ 1582 f. 40v vele malen/ 78v diverse malen/ 71v diverse malen/ 72 / 72v diverse malen/ 73/ 74/ 1584 f. 51 diverse malen/ 52/ 53/ 53v/ 54v/ 57v/ 58/ 59/ 60/ 60v diverse malen/ 61 diverse malen/ 1585 f. 42 diverse malen/ 42v/ 43/ 43v/ 44 diverse malen/ 44v diverse malen/ 45 diverse malen/ 45v/ 46/ 47/ 48v/ 49/ 1586 f. 42/ 53/ 54v/ 55/ 55v
- wouter zijn operman 1583 f. 73v/ 74/ 75v/ 1584 f. 51/ 53/ 53v/ 54v/ 45v/ 46/ 55
- egbert gerritszn f. 28/ 1581 38/ 38v/ 40v/ 1582 f. 38 diverse malen/ 47
- pieter de vlaming f. 28
- tonis dircksz operman f. 39
- michiel zijn operman f. 40v
- herman maertenszn 1582 f. 39/ 1583 f. 69/ 69v/ 78/ 78v diverse malen/ 71v / 72 / 72v/ 73/ 73v/ 74/ 1584 f. 51 diverse malen/ 52 diverse malen/ 53/ 53v diverse malen/ 54 diverse malen/ 54v/ 55 diverse malen/ 55v diverse malen/ 56v/ 57/ 57v/ 58/ 58v diverse malen/ 59/ 59v/ 60 diverse malen/ 61 diverse malen/ 1585 f. 42/ 42v/ 43 diverse malen/ 43v/ 44/ 46v diverse malen/ 47v diverse malen/ 49/

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 252

1586 f. 42 diverse malen/ 42v diverse malen/ 53 / 53v diverse malen/ 54 diverse malen/ 54v/ 55/ 1587 f. 17/ 21
- jacob maertenszn 1582 f. 39/ 1583 f. 72v / 73v/ 74/ 75 diverse malen/ 75v 1584 f. 55v diverse malen/ 56v/ 58v diverse malen/ 59/ 59v/ 60 diverse malen/ 60v/ 1585 f. 42/ 44v/ 45v/ 46v/ 1586 f. 42 diverse malen/ 42v diverse malen/ 53v/ 1587 f. 20/ f. 22v
- michiel en jans vlaming 1582 f. 39
- jan govertszn 1582 f. 41 diverse malen/ 1583 f. 73v
- joost (de vlaming) operman 1583 f. 78v/ 71 / 72
- merten (de vlaming) operman 1583 f. 78v/ 71v/ 72
- jan de operman 1583 f. 78v diverse malen/ 1584 f. 59/ 60
- arien vlaminck 1583 f. 71v
- claes mertenszn operknecht jan isbrants 1583 f. 71v / 72 / 72v diverse malen/ 73/ 73v/ 74/ 75/ 75v/ 1584 f. 51 diverse malen/ 53/ 53v diverse malen/ 55/ 56v/ 57/ 57v diverse malen/ 58/ 58v diverse malen/ 59/ 59v/ 60 diverse malen/ 61 diverse malen/ 1585 f. 42 diverse malen/ 42v/ 43 diverse malen/ 43v/ 44/ 45v/ 46/ 46v/ 47/ 47v diverse malen/ 48v/ 49/ 1586 f. 42/ 42v/ 53v diverse malen/ 55/ 55v/ 1587 f. 19/ 19v
- pieter operman 1583 f. 71v/ 72 / 72v diverse malen/ 73
- joris de vlaminck 1583 f. 72v
- cornelis meesz 1583 f. 73
- symen operman 1583 f. 76/ 1585 f. 49
- marijnen de operman 1584 f. 53v
- henrick mertensz 1584 f. 61
- jan molenaar 1585 f. 45v diverse malen/ 46
- emmanuel mertens 1585 f. 46 diverse malen/ 46v/ 47/ 47v/ 48v/ 1586 f. 42/ 42v/ 53v diverse malen/ 1587 f. 20/ 20v
- gerrit de grafmaker 1586 p. 53v

  1588
- jan aryens de metselaar f. 4v
- aert isbrant de metselaar f. 5 v
- huch cornelis operman f. 5v
- harmen martensz f. 6v
- jan ijsbrant metselaar f. 7/ 7 v diverse malen/ 8/ 8v diverse malen/ 9 diverse malen/ 10 diverse malen/ 10v diverse malen/ 11/ 11 v/ 12
- jacob maerten f. 8

  1589
- jan isbrants f. 3v/4/ 6v diverse malen/

  1590
- jan isbrants 15v

  1591
- jan isbrants f. 21v/ 24/ 44v/ 46v

  1594
- jan isbrants f. 83v diverse malen

  1596
- jan ijsbrantsz f. 56v/ 58v/ 59 diverse malen/ 59v/ 62

  1597
- jan ijsbrantsz f. 55/ 58v/ 61/ 62v
- raes de metselaar f. 64
- jan zijbrants grafmaker f. 60v/ 61v/ 63v

  1598
- jan ijsbrants f. 58v
- lambert willemsz f. 60v
- anthony des echael f. 60v
- frans ariens f. 60v
- claes aryeans stadtmetselaar f. 91

  1599
- cornelis ariensz metselaar f. 59 diverse malen/ 59v met operman diverse malen/ 60 met operman/ 62v/ 63 met jonge/ 63v met jongen/ 65 met jongen/ 65v/ 82v/ 84
- engel cornelis operman 63/ 63v/ 65v
- jan muyltgen (metselaar) f. 61
- jacob meertens f. 59 diverse malen/ 61v/ 65v
- jacob joosten f. 74v/ 82/ 83

  1600
- claes aryens f. 40 diverse malen
- engel cornelis f. 40 diverse malen

  1602
- jan sijbrans f. 85/ 86v diverse malen/ 87
- cornelis ariens en zonen f. 86v diverse malen/ 87
- engel jans operman f. 86v diverse malen

  1603
- jan sijbrans f. 138/ 140
- engel jan operman f. 138/ 138v
- cornelis arieans f. 139v met operman
- dirck luten f. 150

  1604
- jan sibrants f. 39
- dirck luyten werkt samen met unico cardon f. 40/ 40v/ 41v/ 42v/ 43/ 45v/ 48/ 48v diverse malen/ 53/ 53v
- cornelis ariensz en knecht f. 43v diverse malen/

  1605
- dirck luyten f. 94v/ 95 diverse malen
- cornelis ariensz p. 97v

  1606
- jan sijbrans de metselaar f. 34v met zijn jongen/ 35v met knecht/ 36v/ 37v
- emmanuel f. 35v/ 38/ 38v/

  uit *memoriaal*
- jan ijsbrantszn f. 73v/ 98v
- wouter de wachter f. 74
- raes de metselaar f. 76
- dirck luijten f. 87v
- jan wouter michielszn f. 97/ 97v/ 98v

  Slepers e.a.

  1558-1559
- roel de sleeper p. 101 als enige genoemd/ 187 idem

  1560-1561
- willem daemsz p. 89

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 253

- tomas de sleper p. 89
- swartgen p. 89
- broer van ariaen beyster p. 89
- claes joriszn p. 91
- jan teuwen p. 193/ 195
- roel de sleper p. 193
- jacob janzn molenaer p 193
- boyster p. 195
- frans janszn p. 199
- gerrit thomaszn p. 199
- cornelis thomaszn p. 199/ 205

  1562-1563
- jan teuwen p. 66/ 70
- jacob janzn p. 93 diverse malen
- pieter govertszn p. 93
- roel de sleper p. 93/ 94/ 180/ 174
- frans janzn p. 93
- pouwels rijst p. 94
- cornelis aertszn p. 98
- cornelis tomaszn p. 98/ 107/ 180 diverse malen/ 174/ 173
- antonis mees p. 101
- 4 vrouwen p. 100 en 101
- jan cornelis schipper lost schip p. 107
- cornelis janszn p. 180
- gielis piterszn p. 180
- ariaen jacobzn p. 180
- arien willemzn keyser p. 180 diverse malen
- jacob janzn p. 180 diverse malen
- jan aertszn (koopt hij hout) p. 180

  1564-1565
- jacob janzn p. 68
- jan teuwen p. 68
- roel de sleper p. 93/ 94 diverse malen
- andries bastiaens p. 225
- crijn de sleper p. 225
- aart harperzn p. 225
- ariaen claes p. 225
- andries kerstiaens p. 225 diverse malen

  1566-1567
- harper dirckzn p. 67
- claes de timmerman sleept planken p. 173
- cornelis thomaszn p. 173
- jacob janzn molenaer p. 173
- swart de sleper p. 173

  1568-1569
- cornelis janzn p. 79/ 194
- arian claesz p. 79/ 194
- roel de sleper p. 90/ 196 diverse malen/ 191 vele malen/ 193
- pieter swaen p. 194

  1570-1579/ 1572 p. 249
- cornelis janzn leidekker p. 67 diverse malen/ 1571 p. 161/ 164 vele malen/ 181
- jacob evertzn 1571 p. 161
- cornelis thomasz p. 87/ 1571 p. 177/ 1572 p. 267
- aert bouwenzn p. 87
- pool ariensz de schuitvaarder p. 87 vele malen/ 1571 p. 177
- thonis janszn 1571 p. 163/ 164
- thomas giesbertzn 1571 p. 177
- pieter giebertz 1571 p. 177
- jan reynierszn 1571 p. 177
- evert bouwenszn 1571 p. 181 diverse malen
- frans janszn 1572 p. 249 vele malen/
- jacob janszn 1572 p. 263
- pieter ghoevertsz 1572 p. 263
- claes corneliszn tymmerman 1572 p. 263
- jan ghertszn 1572 p. 263
- ghoevertszn de schipper 1572 p. 263
- gherit janszn 1572 p. 263
- dirck dircksz 1572 p. 263
- jacob janzn 1572 p. 264
- quirijn de houtelaar p. 264
- daem inde houttuyn 1573 p. 35
- cornelis de blazer 1574 p. 61v
- jan de blaser 1579 p. 28

  1580-1587
- jan de blaser f. 18v
- gerrit joesten f. 18v
- [...] jacobzn f. 19
- arien mos f. 19
- wart de schuitevoerder p. 19
- pieter willems schuitevoerder p. 19
- piet schallaert f. 20/ 1582 f. 39v
- jan gerritszn sleper f. 20
- herman de schuitvaarder f. 20
- jan schollairt 1581 f. 28
- louris lijndrayer van steen dragen 1581 f. 33
- arijs 1582 f. 30
- hendrick syvertszn 1582 f. 39/ 1584 f. 52
- louff de schipper 1584 f. 53
- gerrit de schipper 1584 f. 56/ 56v
- dammaes cornelisz 1584 f. 56v
- jacob saerts 1585 f. 42
- quirijn jansz 1585 f. 42
- jan de cock schipper van nimweghen 1585 f. 46v
- vranck de schuitvoerder 1585 f. 47
- hendrick gerritszn 1585 f. 48
- jan gerritsz de sleper 1585 f. 48v/ 1586 f. 42v
- quirijn jacobsz 1586 f. 42v/ 53
- broer pieters 1587 f. 22v
- cornelis gerijts 1587 f. 22v
- hendrick pieterszn roes schipper 1587 f. 23

  1596

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 254

- cornelis pieters f. 57v
- pieterman f. 57v/ 58v
- wouter de wachter f. 57v
- aryen loessen f. 57v
- cornelis pieterzn alias gheckgen wghenaer f. 58 diverse malen
- willem janszn van swol f. 58
- wouter de wachter diverse malen stenen lossen f. 58
- lambert pietersz f. 61
- cornelis michielsz f. 61
- schoenenman de sleper f. 61
- jan thonisz f. 61v
- albert mees f. 61v

  1597
- cornelis pietersz kruit en sleept veel door de jaren heen en wordt dan weer koster en dan weer sleper genoemd. Ook wouter de wachter sleept.
- lambert pietersz f. 58v
- lenert hendricksz f. 59v/ 60
- cornelis .arcksz f. 59v
- cornelis jacobsz f. 60
- [...] huybertsz f. 61
- allert aertsz f. 61
- ijsbrant aryensz f. 59v
- pierman f. 61 diverse malen/ 63
- daem gerrits f. 61
- jasper en lieven wannemaecker f. 63

  1599
- cornelis pietersz sleper f. 62v/ 64v
- huych de sleper f. 65v
- wouter haegijn f. 65v
- hermen mester brouck f. 65v
- willem willems f. 65v
- fob floris f. 65v
- cornelis de timmerman met zoon f. 65v
- dirck jansz craemrs f. 66
- jan cornelis schuitveaarder f. 63v

  1600
- cornelis pieters sleper f. 41// 57

  1601
- aert willmes houtvletter van dort f. 35v

  1602
- louwerijs dircksz craenmeester f. 103v/ 94v

  1603
- cornelis pieters f. 138
- pyeman f. 139v

  1604
- jan cornelisz f. 41v
- jan willems f. 41v
- pieman f. 41v/ 42v
- cornelis pieters f. 41v diverse malen
- louweris dirck f. 42v
- aris cornelis f. 42v

  1606
- willem in de koeveot
- jan claes f. 37v
- jan sundersz f. 38

Smeden

1558-1559
- jan de smid p. 89 vele malen/ 90/ 91
- knecht van de smid p. 89 vele malen/ 90/ 91
- cornelis barentszn de smid p. 91 vele malen
- knaap/ knecht van cornelis p. 91 vele malen

  1560-1561
- claes de smid diverse malen p. 81
- roel de smid p. 81
- aertgin de slottmaker p. 81
- willem aertszn smit p. 185
- frans corneliszn p. 185/ 187

  1562-1563
- frans corneliszn smid p. 65
- jacob janzn p. 87/ 90
- cornelis rent p. 87
- gijsbert henrick p. 87
- cornelis barentzn p. 87
- aert gerritszn p. 87
- jan teuwen p. 87 diverse malen
- aert slootmaker p. 87 2 x

  1564-1565
- gerrit corneliszn woesterman p. 74
- jacob janzn p. 85 vele malen
- aert de slotenmaker p. 85

  1568-1569
- jacob janzn p. 183 vele malen/ 189
- thyelman van bladigem p. 189

  1570-1579
- jacob janzn p. 79 vele malen/ 80 vele malen/ 81 vele malen/ 82 vele malen/ 87/
- thyelman van bladigen p. 79
- heynrick de smit 1577 p. 88/ 1578 p. 119
- jan de metselaar 1581 f. 39v
- machiel de operman 1581 f. 39v

  1580-1587
- heynrick backelaer de smit 1581 f. 40/ 1582 f. 40 vele malen/ 41 diverse malen/ 41v/ 1583 f. 78v/ 1584 f. 43v/ 53v
- heynrick huch smit 1581 f. 40
- heynrick heynrickszn smit 1582 f. 40
- onck de smit 1583 f. 72
- jacob pietersz smit 1587 f. 22v

  1596
- jan barentsz f. 56

  1598
- jacob pietersz smit f. 72

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 255

1606
- cornelis jansz smit f. 36
  uit memoriaal
- jans pieters slobbe f. 86
- cornelis janszn smit f. 89v/ 91

Steenhouwers
1558-1559
- claes de steenhouwer p. 74 bijlage/ 170/ 173
- maerten barentszn p. 77 vele malen
- jan de henen/ hanon p. 173
- jan van der meer p. 197
- romen de coninck p. 197
  1560-1561
- willem gijsbertszn p. 64 diverse malen
- jan de wael vele malen (houwt vorsten) p. 71
- claes de steenhouwer p. 71/ vele malen 72
- claes janszn de steenhouwer p. 174
- marten livenzn (knopen en basementen) p. 72/ 171 diverse malen
- pieter cornelis p. 72/ 171 diverse malen/ 175
- antonis joriszn steenhouder p. 171/ 172 vele malen/ 173 vele malen
- jan willemzn steenhouder p. 172 vele malen/ 173 vele malen/ 174/ 175 vele malen/ 176 vele malen
- hans de steenhouder p. 172 diverse malen
- grelis de steenhouwer p. 172 diverse malen
- cornelis cuyrling p. 172/ 173
- bastiaen p. 172 diverse malen/ 173 vele malen/ 174 vele malen/ 175 vele malen
- gerrit, zijn vennoot p. 172 diverse malen/ 173 vele malen/ 174 vele malen/ 175 vele malen
- jan grijsaert (werkt samen met liven de coninck) p. 79 vele malen/ 80 vele malen/ 98 diverse malen
  1562-1563
- jan grijsaert p. 198 vele malen
  1564-1565
- jan grijsaert p. 73/ 74/ 75
- cuerling of cuurs p. 73/ 74/ 75 diverse malen/ 76 diverse malen/ 205
- pieter cornelis de broer van jan grijsaert p. 75
- tielman van keulen p. 205 vele malen/ 207 vele malen/ 208 vele malen/ 209 vele malen/ 211 diverse malen
- aert zijbrantzn p. 208
  1568-1569
- joest moens p. 170
- jan steenhouwer p. 172 diverse malen
  1570-1579
- jan steenhouwer p. 68/ 69
- jan wyllemsz 1572 p. 250
  1580-1587
- kors de steenhouwer 1581 f. 31/ 47/ 1583 f. 71v / 73v
- egbert gerritszn 1582 f. 49v
  1588
- jorijs arienszn steenhouwer f. 8/ 9
  1596
- lorrys ariensz steenhouwer f. 57v/ 58/ 59/ 61v
  1598
- unico cardon f. 58v
  1599
- unico cardon f. 81v/ 84
  1600
- unico cardon f. 38v met knecht/ 39
- gregorius cool f. 40/ 40v/ 41v
  1603
- unico cardon f. 138v/ 150
  1604
- unico cardon f. 40v/ 41v diverse malen/ 42v/ 43/ 44v diverse malen/ 48/ 48v/ 53v
  1605
- unico cardon p. 95// 97v
  1606
- unico cardon f. 34v/ 37 diverse malen/ 38/ 40
- zijn broer f. 37/ 38v
  uit memoriaal
- unico Cardon f. 84 1602 vele malen

Timmerlieden
1558-1559
- cornelis fredericszn vele malen hoopwerk vermeld p. 79/ 80/ 81/ 82/ 103 inkoop hout/ 104 idem/ 109/ 175 veel hoopwerk
- zuylen , knecht cornelis frederickszn p. 79/ 80 vele malen/ 81/ 82
- cornelis janszn zwager p. 80 vele malen/ 81
- claes corneliszn p. 81/ 82/ 175/ 197
- dirck bouwerszn p. 81/ 82
- jan ghijsen p. 83
- cornelis dircksz p. 175
- cornelis barentszn p. 175
- willem bijl p. 175
- jan coster p. 175
- sybrant claesz p. 175
  1560-1561
- jan gijsen p. 75
- claes corneliszn p. 75/ 179 vele malen/ 180 vele malen (met 2 knechten)/ 181 vele malen/ 182
- jan coster p. 75/ 180
- jongen van jan coster p. 75
- wiert dirckszn p. 75
- willem zijn broer p. 75
- cornelis barentszn p. 75/ 76 diverse malen
- wiert claesz diverse malen p. 75/ 76/ 179
- willem zijn broer diverse malen p. 75

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 256

- gerrit zijn broer diverse malen p. *75*/ *76*
- teun wouterzn (hangt deuren en maakt laden) p. *75*/ *76*/ *179*
- cornelis aelbertszn p. 180/ 181 diverse malen/ 182
- pieter baesten p. 180
- pieter van beest p. 181 diverse malen/ 182
- dirck corneliszn p. 181 diverse malen/ 182
- hendrick corneliszn p. 181
- claes de timmerman p. *199*

  1562-1563
- claes corneliszn p. 82 vele malen/ 83 vele malen/ 84 vele malen/ *196* vele malen/ *195*/ *194* vele malen/ *193* vele malen/ *192* vele malen/ *173*
- cornelis barentszn p. 83
- dirck corneliszn (kast) p. 82/ 83 diverse malen/ 84 vele malen
- cornelis fredericksznp. 82
- pieter van beest p. 83 diverse malen/ 84 vele malen
- cornelis albertzn p. 83 diverse malen/ 84 vele malen
- jan aertszn moel p. 83
- ewout mr. gerrit p. 83
- claes jan poertgin p. 84
- jan ariaenzn van schoonhoven p. 83
- dirck wouters p. 84
- jan coster p. 84
- gerrit mr gerrit p. *195* diverse malen

  1564-1565
- claes corneliszn de kercke timmerman p. *77* vele malen/ *79*/ 80/ 81/ 213 vele malen/ 214 vele malen, ook met knechts/ 215 vele malen, ook met jongen/ *216* vele malen, ook met knecht
- jan louckgen p. *77*
- gerrit mr gerrit p. *77* (snijdt makelaars en hoofden) diverse malen/ *79*
- dirck van neck p. *79*/ 80
- jan gerrit stempelzn p. 80
- jan tem p. 81
- ariaen jacobzn houtslager p. 103
- ariaen claesz p. 213
- pieter de blaser p. 213

  1566-1567
- claes corneliszn de timmerman (ook de houtman) p. 21 vele malen, ook met knecht/ *72* vele malen/ *73* idem/ *161* idem/ *162* idem/ *163* idem, met knecht (jan heye gerritzn)
- wiert p. *162*
- gerrit mr. gerrit beeldnschijder p. *161*
- huych zijn hulp p. *72*
- wermboutszn de kistemaker p. *72*/ zelfde als cornelis werkboutszn p. *86*
- claes cuerling timmerman p. *87*
- dirck van neck p. *163*

  1568-1569
- claes corneliszn de timmerman met knaap p. *74* vele malen/ *75* vele malen met knecht/ *76* met knecht vele malen/ *77*/ 80/ *176* vele malen/ *177* vele malen/ *178* vele malen/ *179* vele malen/ 180 middelpand/
- quirijn wermboutszn p. *74*
- grelis met claes corneliszn wijf p. *76*
- symen jorisz voor claes cornelis p. *76*
- anna van willemszn p. *176*
- gerrit mr gerrit p. *176* diverse malen/ *177* diverse malen/ *178*

  1570-1579
- claes cornelisz timmerman p. *71* vele malen met knecht/ *72* vele malen/ *73* vele malen/ *163*/ *165* vele malen/ *166* vele malen/ 1572 p. 253 vele malen/ 254 idem/ 255 idem/ 256 idem/ 1573 p. *27* vele malen/ 28 idem/ 35 idem/ 1574 p. *61* diverse malen/ *61v* diverse malen/ *80* vele malen/ *62* vele malen/ 1575 p. 33 vele malen/ 34 idem/ 1576 p. *62* vele malen/ 1577 p. 88/ 1578 p. 117
- cornelis wouterzn p. *71*/ *72*
- dirck van neck p. *72*/ *73*
- quirijn wermboutszn kistemaker p. *165*/ 1572 254/ *267* (maakt patronen)
- dierck gerits 1572 p. 255
- zuyl 1578 p. 117
- joost 1578 p. 119
- goessen de timmerman 1579 p. 28

  1580-1587
- jan govertszn f. 20/ 1582 f. 49v/ 1586 f. 42v
- govert janzn 1583 f. 74
- claes wiertszn f. 20/ 1581 f. 31 v/ 32/ 1582 f. 38v/ 40v/ 51/ 1583 f. 72 / 1586 f. 32v/ 42v/ 54v/ 1587 f. 22v/ 23
- goessen gherlofss de timmerman f. 20/ 1581 f. 38/ 38v/ f 39 diverse malen/ 1583 f. 72v/ 74
- ocker jacobzn f. 28/ 28v vele malen/ 29/ 1581 f. 28 diverse malen/ 30/ 38/ 38v/ 39 diverse malen/ 39v
- krijn de kistemaker f. 38v
- herman meertenszn kistemaker f. 38v/ 49v diverse malen/ 1583 f. 72v/ 73/ 74/ 74v/ 75/ 75v
- jan arysz de vrij 1581 f. 47
- willem arentszn 1582 f. 39
- lenert govertszn 1582 f. 49v/ 1585 f. 45/ 48v
- lenert hout an hout f. 50
- weduwe pieter arienszn timmerman f. 50- pieter de timmerman 1583 f. 71v
- joost de houtslager 1583 f. 72v/ 1584 f. 51/ 54 diverse malen/ 54v/ 55 diverse malen/ 55v/ 56v diverse malen/ 57 60v diverse malen/ 1585 f. 42/ 45v diverse malen/ 46/ 46v/ 47/ 48/ 48v/ 49/ 1586 f. 42/ 42v diverse malen/ 53/ 53v diverse malen/ 54 diverse malen/ 54v/ 55 diverse malen/ 1587 f. 19 diverse malen/ 19v diverse malen/ 20v/ 22 diverse malen/ 22v diverse malen/ 23 diverse malen/ 23v diverse malen/ 24

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 257

- pieter jansz de timmerman 1583 f. 73/ 1584 f. 53v/1584 f. 56/ 56v/ 57/ 1586 f. 54v/ 1587 f. 19
- govert de kistemaker 1585 f. 43v
- arien kers 1585 f. 48v
- goes corneliszn 1585 f. 48v
- jan gerritsz 1586 f. 54v

1588

- joost de houtslager f. 3
- hagen ariensz f. 6/ 7 met zijn jongen/ 7v/ 8/ 8v/ 10/ 12
- arien jacobs f. 8
- cornelis louwers f. 9v/ 10
- claes willems f. 10v
- govert de timmerman f. 15v

1589

- hagen ariens f. 3 met zijn jongen diverse malen/ 3 v diverse malen/ 8v
- harmen martens levert allerlei houten zaken f. 3v diverse malen

1591

- claes cornelisz f 21

1593

- lenert govert timmerman f. 54 v/ 56/ 56v met zijn jongen/ 57 dak meten
- claes de montfoortsman f. 60 vele vele malen

1594

- lenert govertsz f. 68v diverse malen/ 70/ 70v/ 83/ 84/ 84v
- hagen ariensz f. 85v diverse malen

1596

- hugen ariensz f. 55 vele malen, ook met knecht en jongen/ 55v/ 62
- willem jacobszn schrijnwerker f. 55v/ 62
- lenert hout an hout f. 55v/ 56/ 58v/ 66v
- claes wiertsz stadstimmerman f. 66v
- jan dircksz thymer f. 64v
- cornelis bouwensz knecht van lenert f. 58v
- claes mertens timmerman f. 56v

1597

- lenert govertsz hout an hout f. 60/ 61 met zoon diverse malen/ 62v diverse malen
- claes wiertsz stadstimmerman f. 59v
- hagen ariensz f. 62v

1598

- lendert govertsz timmerman f. 58/ 60/ 61/ 61v diverse malen
- bruyn leenderts zoon f. 60/
- claes wiertsz f. 90

1599

- lenert govertsz f. 59/ 60 met 2 zonen diverse malen/ 62 idem/ 62v idem/ 63 idem/ 64v/ 65v/ 66 met een jongen/ 82v inspectie steiger toren
- claes wiertsz 82v inspectie steiger toren
- willem jacobsz schrijnwerker f. 81

1600

- hagen ariens f. 35 diverse malen/ 35v diverse malen/ 36 met knecht diverse malen/ 38v diverse malen met knecht/ 39v/ 40v met knecht diverse malen/ 41 diverse malen met knecht/ 41v idem
- leendert goverts timmerman f. 36
- claes cornelisz de timmerman van montfoort f. 37/ 38v/ 39 diverse malen/ 40 diverse malen/ 40v diverse malen/ 41 diverse malen/ 41v diverse malen
- jacob de houtslager f. 39

1601

- hagen ariensz f. 34 diverse malen/ 34v/ 35/ 35v/ 36 diverse malen/ 36v idem/ 38/ 38v diverse malen
  hier volgen zijn timmerlieden:
- sent zijn knecht f. 34 diverse malen/ 34v/ 35/ 38v
- manuel martensz f. 36 diverse malen/ 36v idem/ 38
- martten crijnen f. 36 diverse malen/ 36v idem/ 38
- martten janszn f. 36 diverse malen/ 36v idem
- claes cornelisz f. 36v diverse malen/ 38
- claes wiertsz f. 35v bestek/ 38v
- gregory de beeldsnijder f. 37

1602

- hagen ariens f. 85/ 86v
- dominicus gerrits f. 85 diverse malen/ 86v
- maerten crijnen f. 85 diverse malen/ 85v diverse malen/ 94v
- claes wiertsz f. 85v
- claes de montfoortsman f. 86v/ 87 diverse malen
- herman martens f. 87

1603

- vredrijck cornelisz timmerman f. 138/ 140
- claes wierts f. 138
- claes de montfoortsman f. 139v diverse malen/ 140
- willem huygen ment schrijnwerker f. 150

1604

- daem gerrits f. 39/ 39v/ 40v/ 41v/ 43v diverse malen/ 44 diverse malen
- gerrit gerrits f. 44 diverse malen
- cornelis leenders f. 39
- bruyn leenders f. 39v
- claes wiertsz f. 40/ 53v
- vrederick cornelijsz timmerman f. 42v/ 45v
- willem huygen moel beelsnijder f. 42v/ 43v diverse malen/ 44v
- cregerijns beeldsnijder f. 44v
- arien sellema ovalen kerkkamer f. 53v

1605

- jacob dircksz schrijnwerker f. 97
- arjan timmerman f. 97v
- jacob dircksz kistemaker f. 99v
- frederick de timmerman f. 99v

1606

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 258

- jan senten timmerman f. 34 diverse malen/ 34v/ 35
- arien janszn f. 34 divers malen/ 34v/ 35
- doom gerritsz f. 34/ 34v/ 38 diverse malen
- willem muel f. 34v
- willem huychen tekenen stoel f. 34v
- jacob dircks schrijnwerker f. 35v/ 37/ 39
- jacob de houtslager f. 36v diverse malen/ 38 diverse malen
- daem jacobsz f. 36v
- pieter ariens f. 35v/ 36v diverse malen 38v

uit memoriaal

- Willem Arienszn timmerman f. 4
- Claes wiertsz f. 24 meermalen/ 25v/ 28v/ 47/ 81v/ 92/ 100v
- Jan govertszn f. 28v/ 45v
- Hagen ariensz f. 36/ f. 36v/ 81v
- Chris de timmerman f. 41
- Clais de montfoortsman f. 42
- Sent lenard govertszn/ lenert govertszn hout an hout f. 49v/ 72v/ 76
- Willem huyghen moel schrijnwerker f. 85 1603
- Gregorius beeldsnijder f. 85v 1604/ 100/ 101
- Jacob dirckszn schrijnwerker f. 101v

Zagers

1558-1559

- ghijsbert pieters p. 97 vele malen
- tweede zager p. 97 vele malen
- claes willems p. 97
- wouter thomaszn p. 97
- hubert en jacob p. 113
- ariaen joosten p. 187
- maet arie joosten p. 187

1560-1561

- arien joosten p. 82
- isenendt/ ijsnoudt/ ijsmondt/ sijbrant claes p. 191 vele malen
- huych jacobzn zijn maet p. 191

1562-1563

- ijsbrant/ sijbrant claeszn met zijn vennoot p. 91 vele malen/ 92 vele malen/ p. 186 vele malen/ 185 vele malen/ 183 vele malen/ 173
- huych zijn vennoot p. 186 vele malen/ 185 vele malen/ 183 vele malen
- ariaen joosten p. 185 vele malen/ 183 vele malen
- claes gerritszn p. 185 vele malen/ 183 vele malen

1564-1565

- sybrant claeszn p. 87 vele malen/ 88 idem/ 89 idem/ 90/ 221 vele malen/ 222 vele malen met maat/ 223 diverse malen
- huych jacobsz (maat sybrant) p. 87 vele malen/ 88 idem/ 89 idem
- cornelis janzn (vennet sybrant) p. 88/ 89/ 90/ 221 vele malen
- ariaen joosten p. 87 vele malen
- claes gerritszn p. 87 vele malen
- maerten michielzn p. 221
- jacob ruid p. 221
- ghijsbertszn p. 221
- claes maerten p. 221
- jacob janzn met knecht p. 222 diverse malen

1566-1567

- pieter houtsagher p. 67 diverse malen
- sijbrant claeszn p. 77 vele malen/ 78 vele malen/ 169 vele malen met aert zijn zoon en knecht/ 170
- cornelis ghiesbertsz zijn maet p. 77 vele malen/ 78 vele malen
- ariaen roes met maet p. 77
- pieter de blaser p. 77

1568-1569

- sijbrant claeszn met zijn maat p. 86
- huych jacobzn p. 196 vele malen met zijn vennoot/ 191 idem
- huych corneliszn met vennoot 191 vele malen/ 193 vele malen/ 194 vele malen
- henrick gerritzn p. 196

1570-1579

- huych jacobzn met vennet p. 85
- jan corneliszn (is zijn vennoot) p. 85
- huch houwsagher met syn maet 1571 p. 175
- ghiesbart pieterszn snel met sijn maet 1571 p. 175 vele malen/ 1572 p. 261 vele malen met zijn maat/ 262 idem
- ghijs de houtzager 1573 p. 33

1580-1587

- huibert de houtzager 1581 f. 28/ 38v/ 1582 f. 38 diverse malen/ 38 v vele malen
- willem ket houtzager 1584 f. 42
- ghijsbrecht maes 1586 f. 42
- herman jasperszn 1586 f. 42

1588

- dirck ghijsbertz f. 3v/5 v/ 10v/ 12
- swier barendsz de houtsager f. 3v/ 5 v/ 9v/ 10v/ 11/ 12

1589

- sweer de houtsager f. 16/ 7v/ 9
- dirck willemsz f. 43v

1594

- dirck gijss en harman jaspars f. 70
- arian ockersz f. 93

1596

- michiel davids f. 61v
- 1597 commande en hendrick meeszn f. 61v

1599

- rommer remmers houtzager f. 62v

1600

- zwager hagen ariens = cent andries f. 38v/ 39
- herman janz houtzager f. 36 diverse malen/ 39 / 41

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 259

- job gerrits f. 36/ 41
- fop florisz f. 41

  1601
- herman jaspersz f. 36/ 36v diverse malen/ 37v
- dirck willems f. 36/ 36v diverse malen

  1602
- jacob hendricksz houtsagher f. 85v

  1603
- herman jansz f. 138 diverse malen
- maerten joris/ jansz f. 138 divers emalen

  1604
- wouterjansz f. 43 diverse malen
- joris jansz f. 43 diverse malen

Diversen

1558-1559

- mr. claes heeft te maken met aankoop leien in Dordrecht p. 105
- dirck corneliszn is drager p. 105
- kers de schipper p. 105

  1562-1563
- claes janszn beeldsnijder wordt veel ingeschakeld voor allerlei beeldsnijwerk p. 101
- jan de brusselaar graaft om de toren zodat de metselaars kunnen werken p. 174

  1564-1565
- cornelis thomis koopt materialen in.

  1570-1579
- claes corneliszn en cornelis raes worden ook ingezet om sneeuw te ruimen

  1573
- claes de timmerman maakt de goten schoon

  1575
- gerrit leidekker maakt goten schoon

  1589
- dirck luyt maakt bestek f. 3

  1593
- ocker willems snijdt een satershoofd

  1596
- mees de roeper roept aantal malen om dat mensen de grafstenen moesten komen betalen

  uit memoriaal
- claes pieterszn rietdekker vult openingen van glazen met riet f. 45v
- cornelis kaan 4 glazen f. 8v
- pieter van Antwerpen plugverver f. 53v

07 bijl 10-16 207-260 NW:proefje bijlagen 9/17/08 9:52 AM Pagina 260

Bijlage 16

Steenleverantie door Warmoldt Stuurman in 1599

Contract voor het leveren van steen aan de Sint-Janskerk te Gouda door Warmoldt Stuurman in 1599 (SAMH, AC 566, inv.nr. 158)

Opden huyden den 15-7 anno 1599 zoe heeft warmoldt stuyrman van benthem vercoft ande heiren kerckmeesters der stede vander goude ende de selve vanden voorn. Warmoldt stuyrman gecoft de nombre van 500 voeten goeden benthemer steen van ellick duym de voet, welcke voet voor 13 st ende 8 p geclooft ande blocx/ elcke block langh sijnde 28 duyment nuwe steen[...]ndt ende twaliff gelijcke duymen int viercant te leveren tusschen dit ende allerheyligh-en eerstcomend tot optie binnen vercooperen/ ryes costen/ binnen der stede vander goude te betaelen deen helft bijde leverantie ende danderhelft over zes maenden daer inne ofte uyterlicken ste jacobsdagh anno 1600 eerstcomende voor tvoldoen van thondert voors. stuck zoe hebben vercooper ende coopers voors. verbonden ende verbinden respectivelicken bij desen inder qualitie als boven zelve persoonen ende gedaen tot be[...]wingh van alle rechten ende rechtens alles ter goeder trouwen sonder bedroch des oirconde soo sijn hier off gelevert twee[...]ellens bijden voorwaerden deene ten behouve vanden vercooper en dandere ten behouve vande copers bij huerluyden respectivelicken ovest (augustus) datum als boven

Ondertekend door Stuurman en kerkmeesters

Op de achterkant staat een vrijwel onleesbare aantekening over totaal 339 gld. 167 is al betaald: 'so resteert mij noch 182 gld 17 st 4 penningen

Los velletje: dit is de somme van de stenen die warmolt sturman an de karke gelevert heeft.

De hondert stuckken en een te houwen in 407 1/4 voet
De gehele somme in alles bedracht 50 1/2 voeten

8 1/2 voet 33
8 1/2 voet 194
9 voet 408
8 1/2 voet 236
7 1/2 voet 79
9 voet 408
8 voet 316
8 1/2 oet 124
8 1/2 voet 320
9 voet 75
9 voet 72
De somm van de 11 grote stuckken te houwen in 96 1/4 voet

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 261

Bijlage 17

Inspectie van de kap in 1704

Contract voor het uitvoeren van een inspectie in de kap van de Sint-Janskerk te Gouda in 1709 (SAMH, AC 566, inv.nr. 146)

Door order van den heeren kerck meesteren vande gouse kerck soo hebbe ick florus dames van outshoorn ende maerten cornelisz outshoorn timmerluijden de kerck ter gouw gevisenteert opden eersten en 2 en 8 en 19 junij 1702 het hout boven inde kap rontomme en inde middenkap ende oock de binten ende toogen en muerplaeten ront omme beneden de kap inde kerck en daer van de edele heeren gegeven een behoordelijck schrif soodanige als wij het bevonden hebben. En nog de binten inde midden vande kerck gevisenteert dog die vrijwel bevonden van hout maar door dien sie lange gestaen hebben en verswaert sijn end verdienen verstift te worden om nu te vinden hoe danige die soude konnen verstijven om geen peryckel te hebben om in te storten soo hebben wij eijder daer van een teijckeninge of schetsen gemaect op dat wij men laet sou komen verstijven op de minste kosten en dat het stant sou konnen houden om het perijckel dat daer in stect voor te komen soo hebben wij daer eijder aen verdient 20 gulden te samen veertig gulden

Wij ondertekenen en bekennen van de bovenstaande rekening te samen betaelt sijn met de somme van veertich gulden actum den 29 meij 1709

Floris damen van outshoorn
Maerten outshoorn

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 262

Bijlage 18

Inspectierapport

Rapport over de toestand van de Sint-Janskerk te Gouda in 1818 (SAMH, AC 566, inv.nr. 148)

Toelichting

Het rapport bestaat uit 6 pagina's. Na de inleidende memorie volgt de mededeling dat er sprake is van lekkages. Daarna wordt vermeld dat nauwkeurig is gekeken naar de gesteldheid van de zware binten, de korbeels en de sleutelstukken. Ten slotte volgt een opsomming van wat er zou moeten gebeuren aan *Timmerwerk, Metselwerk, Smitswerk, Leijdekkerswerk, Loodgieterswerk, Teer- en verfwerken en Arbeidslonen*. Uit de laatste post is het meeste af te lezen en daarom is die hieronder integraal opgenomen.

Memorie

Wegens de defecten aan het kerkgebouw vande Groote Sint Jans Kerk te Gouda opgenomen onder directie van den ondergetekende inspecteur bij de Water Staat in maart en april 1818. Ingevolge de dispositie van den Heer Commisaris Generaal Proportioneel belast met de Zaken der Hervormde Kerck d.d. 3 December 1817.

No. 3633/1459

7. Arbeidslonen

Bestaande in het afnemen der oude defecten leijen, het uitbreken der defecte dakplanken, panribben, hoekkepers, spanplaten, dakkozijnen, de schoren, kerbeels en stijlen, den twee zware binten achter in het koor, het gereedmaken en aanbrengen van alle de nieuwe materialen in de plaats der afgebrokene het gereedmaken der gootplanken en stellingen onder dezelve om het aanbrengen der boordplanken en het weder op metzelen en voegen der defecten aan de muurwerken. Het afnemen van het oude ijzerwerk en 't aanbrengen van nieuwe staven met de nodige stroppen tot herstel van een middelstijl van het groote raam aan de zuidzij van het kruijs, tot conservatie van de fraai geschilderde glazen. Het uitnemen en wederom vernieuwen van een gedeelte van het lood uit de zuidgoot der hoge kerkkap het soldeeren van alle lekkagien der goten, het vastgieten der krammen op de dakzarken der contraforten het teeren der gootplanken en verwen van het vernieuwde aan de lugt bloot gestelde houtwerk etc als mede der nokken, kiel en hoekkepers en verders het verwerken van alle de materialen in de voirge articulen opgegeven.

Alle de vorens genoemde objecten, van den uiterste noodzakelijkheid zijnde bevonden, om slegts en alleen, het steeds in dezen toestand waar in zich dit kerkgebouw bevint met veel spoed toenemend verval, te voorkomen, zijn op de meest spaarzaamste wijze nagegaan, en worden geoordeeld moeijelijk voor eene splitsing vatbaar te zijn, om namentlijk de zelver herstel successive gedeeltelijk in dit en gedeeltelijk in het volgend jaar te doen plaats hebben, daar dezelve van zodanigen en als onafscheidelijk van elkander zijn – dat het een niet kan worden verricht zonder dat het ander tegelijk behoord te worden geremidieerd (=verholpen), twelk in dien al mogelijk persé op de kosten een zeer groote invloed zoude hebben.

Hierna volgt een opsomming van de kosten. Het totaal komt op 14.4000,–

Gouda, den 15 april 1818
Is getekend A. Blanken Jzn

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 263

Bijlage 19

Restauratiewerkzaamheden tot 1945

Overzicht van de restauratiewerkzaamheden, uitgevoerd aan de Sint-Janskerk te Gouda tussen 1898 en 1945 (SAMH, AC 616, Archief van de restauratiecommissie, inv.nrs. 1, 78 en 79, SAMH, AC 567, Archief van de kerkvoogdij, inv.nrs. 282 en 541) zie afb. 11

Funderingsherstel tot 1945

Tijdens het eerste funderingsonderzoek aan het einde van de negentiende eeuw, bleek dat de heipalen onder de hele noordzijde waren verteerd, maar dat het eikenhouten rooster nog intact was. Besloten werd de fundering van de oude noordbeuk, vanaf de oostelijke rechte travee van de omgang tot en met de westgevel als volgt aan te pakken: de oude funderingen die in de weg lagen van de nieuwe heipalen werden verwijderd, waarna de gehele noordzijde van een nieuwe paalfundering werd voorzien. Hiervoor werden alle muren ontgraven, onderheid met houten palen, soms extra verstevigd met ondergronds nieuw gemetselde steunberen en aangevuld met gewapend beton. De funderingen van de overige gevels bleken veel minder slecht en werden alleen ter plaatse van de westgevels van de oude en nieuwe zuidbeuk versterkt. Verder werd de fundering van de kopgevel van de zuidarm verbeterd en in de sluiting werden, langs de waterloop balken van gewapend beton aangebracht.

In verband met de verzakking van de kerk werd ook van een groot aantal zuilen de funderingen ingrijpend versterkt. Dit betrof alle koorzuilen, de vieringpijlers (1, 2, 4 en 5) en de zuilen genummerd 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 en 24.

Gevels en zuilen tot 1945

Gedurende de restauratie, werd de kerk inwendig ontpleisterd en van een nieuwe pleisterlaag voorzien. Daarnaast werden veel gevels gewijzigd en zuilen, soms compleet met basement en kapiteel, gerestaureerd. Hieronder volgt een overzicht van de werkzaamheden aan de gevels, te beginnen bij de noordzijde en dan tegen de richting van de klok in tot het koor. Daarna zullen die zuilen worden besproken waar meer mee gebeurde dan funderingsherstel.

Noordbeuken

Van de oude noordbeuk werd het venster in gevel 1C hersteld (1900-1910).

Ook de gevels 1 (W), 1a, 1b en 1c werden hersteld "met de pakhuisjes in Renaissancekarakter die ten vorige jare werden afgebroken". De topgevels werden daarbij grotendeels vernieuwd en dat geldt ook voor de steunbeer tegen de noordkant van de toren (1900-1910).

Van de noordelijke dwarskapellen werd gevel 2 vernieuwd (1893 - ca. 1900). Van 3 en 4 werden de topgevels vervangen. Gevel 5 werd inclusief steunbeer geheel vervangen (1900-1910). De boog tussen gevel 2 en 3 bleek verzakt. Hij werd ontpleisterd, hersteld en opnieuw gevoegd (1900-1910).

Zuidbeuken

Na afbraak van het kerkhuisje tegen de westgevel van de oude zuidbeuk, kwamen de verweerde traceringen en het beeldhouwwerk van een voormalige entree tevoorschijn. Besloten werd de gevel inclusief het erboven gelegen venster ingrijpend te herstellen. De entree werd geheel vervangen in eigentijdse vormen naar een ontwerp van Kromhout (ca. 1910-1920).

De zuidgevel van de oude zuidbeuk met in de tweede travee een oude en verweerde entree werd als volgt hersteld:

Topgevel 28C werd vervangen en topgevel 28B werd tot aan de geboorte van de raamboog afgebroken. Van de laatste gevel werden tevens de geprofileerde dagkanten van het venster gerestaureerd.

Van het onderste deel van gevel 28C bleek het metselwerk zodanig door brand aangetast te zijn dat de verbrande gedeelten moesten worden uitgehakt en opnieuw ingemetseld met oude funderingsstenen. Deze waren opgegraven bij het ontgraven van de zuilen 19 en 20.

Het oude portaal in gevel 28B hield men zoveel mogelijk

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 264

intact. De profielen werden behouden en de overige steenblokken werden vernieuwd. Ook de steunbeer tussen gevel 28B en 28A vereiste slechts gedeeltelijke vernieuwing van de natuurstenen kantstukken van de nissen met gebruikmaking van oude stukken (ca. 1910-1920). De oude zuidingang werd oorspronkelijk bekroond door een kruisbloem waarvan het bovenste deel uitkwam boven de onderdorpel van het venster. Bij de restauratie werd de dorpel hoger gelegd in verband met de aanwezigheid van een ijzeren trekstang voor de verankering van de muur.

Het metselwerk in de onderste delen van de gevels 28B en 28 vertoonde in- en uitwendig veel scheuren. Dit werd hersteld. Ook de grote blindnissen in gevel 28a werden dichtgemetseld.

De gevels 28A en 28 alsmede de bijbehorende steunbeer met boog en de inwendige hoekkolom werden alle opnieuw gesteld. Het venster in topgevel 28a werd naar beneden toe verlengd tot op de oude lijst van de borstwering. De natuurstenen gevelafdekking werd bij 28A vernieuwd en bij 28 hersteld (ca. 1910-1920). Gevel 28 werd geheel vernieuwd (1920-1930).

De nieuwe natuurstenen onderdelen werden zonder hogels uitgevoerd en bekroond door een eenvoudige knop in plaats van een kruisbloem.

In de zuidbeuk werden tevens de aansluitingen langs de toren en orgeltribune hersteld. De sporen van de vroegere afscheidingsmuur van een van de kerk afgescheiden timmermanshoek werden bijgewerkt, achttiende-eeuwse consoles werden naar model van de oude bijgeplaatst en de kroonlijst en borstwering van de orgeltribune geschilderd (ca. 1920-1930)

Van de vier zuidelijke dwarskapellen werden de gevels, bogen, kapitelen en wandzuilen hersteld of alleen schoongemaakt:

De wandzuil tussen gevel 26 en 27 werd geheel vernieuwd. Het bestaande kapiteel werd hergebruikt (ca. 1920-1930).

Gevel 27 werd onder de dorpel uitwendig ontpleisterd tot en met de steunbeer tussen de gevels 26 en 27. De topgevel werd tot aan de geboorte van de gevel afgenomen en, na voltooiing van het venster, met dezelfde steen weer opgemetseld. Ten slotte werd de afdekking van de gevel vernieuwd (ca. 1920-1930).

De buitenmuren van de drie meest oostelijke gevels werden aan de buitenzijde over de halve dikte vernieuwd. Ook werden de topgevels afgebroken en opnieuw opgetrokken met oud materiaal. De vensters werden vernieuwd in Bömer zandsteen (ca. 1920-1930).

Middenschip en transept

De scheibogen en muren van zowel de noord- als de zuidzijde van het middenschip en van het transept werden ontdaan van pleister en de natuursteen werd waar nodig gevoegd.

Het herstel van de scheefgezakte kopgevel van de noordarm werd rigoreus aangepakt: hij werd afgebroken en geheel opnieuw opgemetseld. Het venster kreeg een middenstijl van Bremersteen (1900-1910). De twee blindnissen in de westgevel van de noordarm werden uitgebroken en met waalsteen dichtgemetseld (1893 - ca. 1900).

De oostgevel van de noordarm werd eveneens hersteld (1900-1910). Het venster in deze gevel was ruim 50 cm scheef gezakt. Het werd opnieuw recht gemetseld en voorzien van een nieuwe dorpel en stijl.

De zuidgevel van het transept werd hersteld waarbij de natuursteen van het Margaretha van Parmaglas (glasnummer 23) in 1913 geheel werd vervangen door Gildehauser zandsteen. Ook de op de kopgevel aansluitende steunberen en de hogels en kruisbloemen werden hersteld (1910-1920). Bij het herstel van de oostgevel van de zuidarm werd de oostelijke steunbeer weer naar beneden toe doorgetrokken. Voorheen stond hier de hoge kerkraadskamer, maar deze was in een lagere vorm teruggebracht.

Koor

In de lichtbeuk van het koor werden de vier zuidelijke koorvensters inclusief het zandsteenwerk hersteld. De aansluitende inwendige neggen en bogen moesten grotendeels worden vernieuwd. Ook de binnenmuren eronder werden hersteld (ca. 1920-1930).

Zes andere koorvensters werden hersteld wat onder meer resulteerde in het uitbreken van de aanwezige houten achttiende-eeuwse stijlen. De vensters met zandstenen harnassen en onderdorpels werden vernieuwd en aangewerkt op het bestaande metselwerk. Enkele gescheurde en afgebrokkelde zandstenen dagstukken werden door oude voorradige stukken vervangen (ca. 1920-1930). De baksteen in de buitenmuren werd door natuursteen vervangen (ca. 1920-1930). Waar in het muurwerk van het koor zich deze baksteen heeft bevonden, is niet bekend. In 1920-1924 werden de buitenafzaten van de lichtbeukvensters van het koor in machinale klinkers uitgevoerd.

In de omgang vonden van noord naar zuid de volgende werkzaamheden plaats: al in 1895 was aan de noordzijde een boog tussen twee zuilen, die gevaarlijk verzakt was, uitgebroken en opnieuw geplaatst. Dat geldt ook voor de muurzuil en de achterliggende steunbeer tussen de vierde en vijfde travee van de noordomgang.

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 265

Gevel 9 werd hersteld (1900-1910) en de topgevels van 10, 11 en 12 werden vervangen. Dat laatste geldt tevens voor de bekroningen van de steunberen tussen de gevels 10 en 11 en die tussen 11 en 12. De steunbeer tussen de vensters 12 en 13 moest grotendeels worden afgebroken, en opnieuw worden opgemetseld met nieuwe afdekking (1930 e.v.)

Gevel 13 en 14 werden hersteld met oude hogels en nieuwe knopbekroningen (1930 e.v.). In gevel 14 werd in 1934 een doorbraak gecreëerd ten behoeve van de Van der Vormkapel. De topgevel van 15 werd opnieuw opgemetseld met oude aanwezige hogels en enkele nieuwe topbekroningen (1930 e.v.). In vak 16 werden zowel de zandstenen harnassen als de uit- en inwendig geprofileerde dagkanten ingrijpend gerestaureerd. Tevens werden de topafdekkingen van de steunberen ten weerszijden van 16 vernieuwd (1930 e.v.). In de gevel werden twee smalle doorgangen gemaakt ten behoeve van een toilet.

Topgevel 17 werd vernieuwd waarbij meteen een doorgang naar het oosten tot stand kwam en uitwendig met geprofileerde boog afgesloten (1930 e.v.). Gevel 18 werd hersteld en de topgevel vernieuwd (ca. 1920-1930). Van de topgevels 19 en 20 werd beeldhouwwerk, "voorheen door brand vernield", geheel bijgewerkt. De topgevels werden opnieuw opgemetseld met oude hogels en dekstukken tussen nieuwe geprofileerde blokken. Eenvoudige knoppen vervingen de oude verdwenen kruisbloemen (ca. 1920-1930). Tenslotte werd het buitenwerk bij het meest westelijke venster (21) geheel gerestaureerd.

Zuilen

Een groot aantal zuilen in de kerk werd in meer of mindere mate aangepakt. De volgorde van bespreking is noord, midden, zuid en oost:

Zuil 15 werd geheel bekleed met Udelfanger zandsteen (1900-1910). De wandzuil en de boog tussen gevel 4 en 5 werden hersteld en dat geldt ook voor de boog en de twee zuilen tussen de vakken 7 en 6 (1900-1910).

De bogen en basementen van de zuilen 19 en 20 onder het orgel werden in Udelfanger zandsteen hersteld (1900-1910). De natuursteen van de zuilen, basementen, kapitelen en bogen tussen orgel en kruising werd opnieuw gevoegd (1900-1910). De zuilen 9, 17, 20, 22 en 24 aan de zuidzijde van het middenschip kregen nieuwe zandstenen voetstukken (zuil 13 werd overgeslagen in verband met de daar aanwezige preekstoel) (1910-1920).

De hoekzuil tussen gevel 1 en 1a werd hersteld. De hoekzuil tussen gevel 28a en 28 werd vernieuwd en kreeg een onbehakt kapiteel.

Twee wandzuilen in de zuidelijke dwarskapellen werden deels met Bömer en deels met oude Bentheimersteen bijgewerkt (ca. 1920-1930)

Zuil 18 bleek ernstig aangetast door brand. Hiervan werden uiteindelijk de sterk beschadigde plintstukken en verdere gehavende gedeelten bijgewerkt, grotendeels met steen, dat elders uit het werk was vrijgekomen, waardoor de schacht in kleur met het oorspronkelijke werk overeenkomt (ca. 1910-1920). Zuil 18 werd met andere woorden vrijwel vernieuwd. Van zuil 14 werd de schacht ontpleisterd en gerestaureerd en van zuil 10 werd het basement gerestaureerd.

In 1901 werd in verband met de uit te voeren ontgraving en onderheiing van de twee oostelijke kruisingspijlers (1 en 2), het koorhek verwijderd. Op deze plaats werd een ondergrondse versterking of steunbeer gemetseld. De hoekzuilen en bogen tussen de kooromgang en het transept werden zowel aan de noord- als de zuidzijde met heipalen en metselwerk versterkt. In 1906 bleek dat de hoek tussen de zuidarm en de omgang was verzakt. Het bovenliggende metselwerk werd met twee blindnissen geheel uitgebroken en vernieuwd. De dakvoet werd in verzakte toestand gehandhaafd en de sporen aangevuld. De scheibogen tussen respectievelijk het noordelijke en zuidelijke deel van de omgang en de noord- en zuidarm werden versmald. De hoekzuilen stonden voordien vrijwel pal tegen elkaar aan, maar nu werd een vrij breed tussenstuk geplaatst.

Alle koorzuilen en -bogen waren in een vroeg stadium van de restauratie ontpleisterd en gevoegd (1900-1910). Na 1930 vond wederom herstelwerk aan enkele zuilen in de sluiting plaats. In vak 15 bijvoorbeeld werd de 'inwendige pijler natuursteen' 'die grootendeels verbrand was en door baksteen was aangevuld' hersteld en de zuilen 16 en 17 werden met basement en al vernieuwd. Van de kapitelen werden ontbrekende delen bijgemaakt (1930 e.v.)

Van de sluiting werden alle wandzuilen en steunberen hersteld (1930 e.v.). De wandzuilen ter weerszijden van gevel 11 werden weggenomen voor herstel en later herplaatst (1900-1910). Aan de wandzuilen bij gevel 13 en 14 werden de basementen en kapitelen vernieuwd. Bij gevel 14 werd van een wandzuil de natuurstenen schacht met basement en kapiteel bijgewerkt (1930 e.v.). De wandzuil tussen gevel 15 en 16 waarvan de natuursteen door brand was verteerd, werd vernieuwd (1930 e.v.) en de twee aangrenzende wandzuilen van gevel 18 werden hersteld. Tijdens de restauratie moesten enkele kapitelen worden vernieuwd die onbekapt bleven. Later maakt de bouwcommissie de keuze voor bijbelse onderwerpen. Dat project bleef grotendeels onvoltooid behalve voor enkele kapitelen in de zuidzijde van de kooromgang.

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 266

Houtconstructie tot 1945

In het algemeen kan worden gesteld dat veel vergane standbenen, gordingen en sporen tijdens deze restauratiecampagne, werden aangevuld met beton. Dat gebeurde in de kooromgang en de noordelijke en zuidelijke zijbeuken. Ook over vergane muurplaten en koppelhouten, zoals in de noordelijke dwarskapellen, werd beton gestort. De daken werden waar nodig hersteld. De dakvlakken die zich uit het zicht bevonden, bleven met pannen gedekt terwijl de andere van leien werden voorzien.

Het herstel in de kappen bestond waar nodig uit vervanging van muurplaten, muurklossen en verbindingen van kilkepers met klossen in eikenhout. De dakbedekking en de sparren werden geheel vernieuwd en doorgezakte spanten werden rechtgezet en bijgewerkt. Gordingen werden indien nodig vernieuwd.

Oorspronkelijk bevatte de lichtbeuk van het middenschip, ter plaatse van de huidige bovenste balk, een balk met korbelen, muurstijlen en ijzeren trekstangen. Tijdens de eerste jaren van de eerste restauratie werden daaronder acht grenen, met eiken beklede, balken geplaatst. Deze rustten op sloffen, op de kolonetten van het middenschip.

In 1914 werd het in 1858 vanwege bouwvalligheid afgebroken vieringtorentje herbouwd. De kapconstructie en het dak van de kruising moesten daartoe worden opgevijzeld.

De buitenmuurplaat met koppelhoutjes werd in de zuidarm verwijderd en de sporen ingekort.

De dakvoet tussen de ramen 14, 15 en 16 werd niet in authentieke toestand teruggebracht. In de kooromgang moesten de korbelen ingrijpend worden hersteld.

Toren tot 1945

De traptoren en de steunbeer ten zuiden van de toren werden gerestaureerd (ca. 1910-1920).

Van de onderste geleding van de westtoren werd het bak- en natuursteenwerk hersteld (ca. 1910-1920) en het venster boven de torenentree vernieuwd (ca. 1910-1920)

Het torenportaal was inwendig in de achttiende eeuw gepleisterd inclusief de tot op de vloer lopende gewelfribben. Deze waren bovendien van gipsen kapitelen voorzien. Het pleisterwerk werd verwijderd en het bak- en natuursteen van het gewelf werd ingrijpend hersteld of vernieuwd. (ca. 1910-1920)

Ook het deel van de oostgevel van de toren dat zich in de kerk bevindt, werd ontpleisterd (ca. 1910-1920).

De trap en het trapportaal naar het orgel, ten zuidoosten van de toren, werden eveneens aangepakt.

De houten lijst aan de voet van de derde geleding werd vervangen door een nieuwe en dat geldt eveneens voor de blindvensterdorpels. In de deuropening van de westgevel van de derde geleding werd een gewapend betonnen drempel aangebracht.

Vanaf de klokkenvloer naar de eerste torenspitsvloer werd een open spiltrap met bordessen, leuningen en verankeringen aangebracht.

De torenspitsvloer werd geheel vernieuwd en het bestaande trapgat werd gewijzigd.

De betonnen onderdorpels van de kleine galmgaten van de vierde geleding werden gepleisterd. Dat geldt ook voor de zij- en bovenkanten van de nieuw ingebrachte betonnen ringbalken en voor de traptoren over de hele hoogte.

De muurplaat van de toren werd aan de zuidzijde geheel en aan de westzijde voor de helft vernieuwd.

De natuurstenen afdekbanden van de gootbalustraden werden zowel boven de traceringen als aan de hoek- en middenposten, geheel vernieuwd. De traceringen en de hoek- en middenposten van de balustraden, werden inclusief de bekroningen hersteld. De natuurstenen gootlijst, de natuurstenen bekleding en overige natuurstenen onderdelen van de tweede, derde en vierde geleding en de traptoren werden waar nodig hersteld.

De oude verflagen van de natuurstenen gootlijsten en van de balustrade werden verwijderd.

Bijlage 20

Restauratiewerkzaamheden na 1945

Overzicht van de restauratiewerkzaamheden, uitgevoerd aan de Sint-Janskerk te Gouda tussen 1945 en 1980 (SAMH, AC 616, Archief van de restauratiecommissie, inv.nrs. 81 t/m 90)

De nadruk bij de na-oorlogse restauratiecampagne lag op funderingsherstel en herstel van het houtwerk.

De zerkenvloer van de kerk werd in verband met het funderingsherstel en de vloerverwarming helemaal verwijderd. Voor de verwarming werden langs de buitenmuren van schip en koor in totaal 19 putten aangelegd. Als aanvulling daarop werd onder de ramen van de lichtbeuk van het schip plaatverwarming aangelegd. De meeste zerken kregen na afronding van de werkzaamheden hun oude plaats terug.

Tenslotte werden ook diverse werkzaamheden ter hand genomen, die hieronder niet meer ter sprake zullen komen. Zo werden de glazen van de lichtbeuk van het koor uitgenomen en hersteld en kreeg het koor een nieuwe houten vloer. Het Moreau-orgel werd gerestaureerd en de ontvangsthal eronder werd gebouwd. Het bankenplan werd in aangepaste vorm herplaatst: twee schuine blokken ter weerszijden van de kansel kwamen niet terug en de dooptuin werd in oude toestand hersteld.

Funderingsherstel na 1945

Naast de gevels werden, dwars door de bestaande funderingen boringen verricht. Er werd gesondeerd om de aanlegdiepte van de nieuw te maken funderingen te kunnen bepalen. Onder de oude funderingen werden houten kespen met een vulling van slieten aangetroffen. De vaste zandlaag bleek op zo'n 13 tot 15 meter onder de kerkvloer te liggen. In het begin van de twintigste eeuw waren veel zuilen al opnieuw gefundeerd alsmede de noordmuur. Tijdens deze tweede campagne was funderingsherstel van de koorzuilen niet nodig, maar de overige zuilen en muren moesten wel opnieuw worden aangepakt. Het zogenaamde palenplan voor de nieuwe fundering werd door Adviesbureau J.L. Dirksen B.V. te Capelle opgesteld. De oude funderingsmuren werden geïnjecteerd met kunsthars. Daarna werden open stalen buispalen aan de buiten- en binnenzijde van de gevels geplaatst. Over die palen werden betonbalken gelegd. Door in de muren geboorde gaten werden vervolgens stalen balken (liggers) gestoken en opgelegd op de betonbalken. Tussen de liggers werd telkens een stalen plaat met stelbouten geplaatst. Deze zijn in hoogte verstelbaar en een en ander is aan elkaar verankerd. De liggers dragen de gevels en brengen het gewicht via de betonbalken over op de nieuwe palen. De liggers zijn in een plaat beton ter weerszijden van de gevels gestort en de betonplaten vormen één geheel met de betonbalken.

Ook bij de zuilen werd eerst het oude funderingswerk geïnjecteerd met kunsthars. De werkwijze was daarna in principe gelijk aan die van de gevels: de belasting moest door middel van stalen liggers in bestaand metselwerk worden overgebracht naar een betonconstructie op palen. Bij de zuilen moesten dichte stalen palen worden toegepast. Open palen kunnen in de zandlagen worden gedrukt wat soms zeer plaatselijk voor verzakkingen zorgt. Dat is bij een gevel geen probleem maar bij een zuil wel.

Bij het plaatsen van de palen werd om trillingen te voorkomen een draaitafel gebruikt. De palen konden daardoor minder diep worden ingebracht en daarom was een extra ondergrondse voorziening per zuil nodig. Om de zuilvoet werd een krans van gewapend beton gestort dat het spatten van het bestaande metselwerk moest voorkomen. Daaromheen kwam een constructie van gewapend beton die met alle andere betonconstructies van de zuilen werd verbonden door koppelblokken van beton. Voor de betonconstructies waren grote ontgravingen nodig en delen van de bestaande funderingen moest worden weggehakt.

Gevels en zuilen na 1945

Bij de gevels en de zuilen werd terughoudender gewerkt dan tijdens de eerste campagne. Over het algemeen herstelde men het voegwerk waar nodig en dat geldt ook voor de steunbeerkoppen. Daarnaast werd in de hele kerk een nieuwe pleisterlaag aangebracht.

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 268

Noordbeuken

De dagkanten van raam 1C werden bijgehakt en in raam 1aA werden montants aangebracht. Van zuil 19 werd het kapiteel geïnjecteerd en op deze plaats werd tevens een nieuw muurjuk met balk aangebracht.

Het metselwerk in de eerste twee dwarskapellen aan de noordkant werd hersteld en ter hoogte van de steunbeerkop ingeboet. Van de topgevels werden alleen de afdekkingen opnieuw gevoegd. Het metselwerk boven de boog tussen de tweede en derde travee van de noordelijke dwarskapellen werd hersteld. De steunbeerkop in de westgevel van de westelijke dwarskapel werd gedemonteerd.

Zuidbeuken

Van de oude ingang in de oude zuidbeuk moest uitwendig het natuursteen van de boog op enkele plaatsen worden aangevuld.

De westgevel van de nieuwe zuidbeuk werd hersteld en ook in gevel 25 en 26 werd het metselwerk onderaan hersteld. De muur onder raam 24 was bij de eerdere restauratiecampagne als een spouwmuur gemetseld. Nu werd deze weer massief opgetrokken.

De zuilen 10 en 14 werden hersteld omdat ze ter hoogte van de kapitelen ten gevolge van roestende schoten waren gescheurd. Er werden stalen pijpen aangebracht en op die plaatsen geïnjecteerd met epoxie.

Middenschip en transept

Dankzij de verwijdering van het orgel ten behoeve van restauratie, was het mogelijk herstelwerk te verrichten aan muren, ramen, gewelf en het dak daarachter. Er werden kantmontants bijgehakt en de muraalbalk langs de toren en een trekbalk werden gelast. Het metselwerk onder de muurplaat werd hersteld.

De gevels van de noordarm werden schoongemaakt met water onder hoge druk. Kapot voegwerk werd hersteld. De muur onder raam 34 vertoonde een grote scheur die werd hersteld met nieuw metselwerk.

Het front van de Van Meurskapel werd tot aan de dorpel van glas 8 erboven geheel opnieuw gemetseld.

Alle gevels van de zuidarm waren nog bekleed met de authentieke Gobertange, maar het bij de eerdere restauratie aangebrachte voegwerk was veel te hard voor deze zachte steensoort. Het voegwerk werd daarom vervangen.

De hoek tussen de zuidarm en de zuidomgang was al in 1906 verzakt. Het bovenliggende metselwerk met twee blindnissen was toen geheel uitgebroken. De dakvoet was in de gezakte toestand gehandhaafd, maar de sporen waren aangevuld. Nu werden op deze plaats de herstellingen verricht die noodzakelijk waren, maar de oorspronkelijke toestand werd daarbij niet teruggebracht.

Van de grote ramen werd alleen het natuursteenwerk bijgewerkt.

Het natuursteen van het Margaretha van Parmaglas was in 1913 geheel vervangen door Gildehauser zandsteen. Deze bleek inmiddels zwaar verweerd te zijn omdat de steen niet geschikt is voor buitenwerk en werd vervangen door nieuw materiaal.

Links van raam 23 werd de steunbeer hersteld. De zandstenen hoekblokken werden waar nodig vervangen door exemplaren van basaltlava.

De kant- en middenmontants in de oostelijke blindnissen van de zuidarm werden vervangen. De steenvulling in de blindnissen werd wel gehandhaafd, maar in de bestaande vulling werden sleuven gehakt ten behoeve van de montants.

Koor

Het metselwerk van de lichtbeuk van het koor was in vrij goede staat met uitzondering van enkele lagen onder de muurplaat. Het goede voegwerk bleef dan ook behouden en er werden slechts op een aantal plaatsen herstellingen verricht. Omdat de zakgoot van het hoogkoor tijdens de werkzaamheden vrij moest blijven, werden bij het bouwen van de buitensteiger circa 25 cm diepe gaten gemaakt in de muurdammen ter hoogte van de nok van de omgang. Van de muur naar de nok van de omgang werden vervolgens de balken voor de steiger gelegd. Deze werkwijze bleek ook tijdens de vorige restauratie te zijn gehanteerd.

Zoals in de rest van de kerk lopen door de muren van het hoogkoor twee kettingankers en de einden ervan gaan door tot in de muurstijlen van het transept. Vanwege roest- en scheurvorming werden ze ter plaatse van de ramen bekleed met koper en het metselwerk aldaar werd geïnjecteerd met epoxiehars.

De schuine hoek tussen de eerste muurstijl van het koor en de zuidarm werd gesloopt tot op het kapiteel. Dit was namelijk tegen oud pleisterwerk aangewerkt en was een ingreep van de eerste restauratiecampagne. De vernieuwde hoek werd in nieuwe handgevormde steen gemetseld.

Ter plaatse van de zuilen 30 en 32 was de scheiboog gescheurd zodat ook deze moest worden geïnjecteerd. De spitsbogen van de ramen 54 en 55 werden vanwege de slechte staat waarin ze verkeerden geheel weggenomen. De raambogen werden hersteld en het nieuwe metselwerk is duidelijk herkenbaar. Het donkere metselwerk aan de buitenzijde van de gevel bleef wel gehandhaafd.

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 269

Voor de beëindiging van de middenstijlen van de raamtraceringen van de lichtbeuk van het koor werden natuurstenen blokjes gemaakt.

De toegang tot de toiletruimte in het zuidoostelijke deel van de sluiting, die uit de eerste restauratiecampagne dateerde, werd weer dichtgezet en daarbij verdwenen ook twee middeleeuwse ellipsvormige bogen.

Houtconstructie na 1945

Alle tijdens de voorgaande restauratie aangebrachte betonnen aanvullingen van sporen, gordingen en spantbenen en de betonnen afdekking van vergane muurplaten en koppelhouten werden in hout hersteld. De dakvoet en muurplaten verkeerden in vrijwel de hele kerk in zeer slechte staat en moesten overal worden vernieuwd. Tijdens de laatste restauratie is het hout zoveel mogelijk vrijgehouden van het metselwerk om rotting te voorkomen en de behandelde verankeringen doen nu het werk.

Noordbeuken

Ter plaatse van de zuilen 23 en 21 werd de kap van de oude noordbeuk 15 cm naar het zuiden getrokken en in de eerste travee van de oude noordbeuk vond herstel van het gewelf plaats.

Ten oosten van raam 1A werden een nieuw haanhout en kilspant en tussen 1A en 1B een kil en normaalspant aangebracht. Tussen raam 1B en 1C werd een kilspant vernieuwd. Tenslotte werd tussen raam 1A en B de muurstijl met korbeel en trekbalk vervangen.

Ter plaatse van de zuilen 11 en 15 werden balk en jukken uitgenomen en hersteld.

Zuidbeuken

Veel balkkoppen in de nieuwe zuidbeuk moesten worden vervangen. Dat geldt ook voor de klossen en deels voor de kilspanten.

Middenschip en transept

Het kaphout van de lichtbeuk van het schip werd deels hersteld.

De noordgevel van het middenschip week naar de toren toe steeds verder naar buiten. Waarschijnlijk was dat een gevolg van het feit dat bij de aanleg van het Moreau-orgel in 1736 een drukbalk was verwijderd.

De koppen van de trekbalken waren verrot. Deze werden met de muurstijlen opnieuw ingemetseld. Het muurjuk boven de zuilen 19 en 20 werd uitgenomen.

Dankzij de restauratie van het orgel konden diverse werkzaamheden plaatsvinden. Zo kon de verrotte trekbalk bij de orgelkas, worden hersteld en bekist. Achter het orgel konden de balk en de muurjukken uitgenomen worden en de sporen en spantsloffen worden hersteld. Voorts werden gewelfdelen achter het orgel aangebracht. Ook kon meteen een nieuw bordes met trap en toegang tot het gewelf boven de lichtbeuk worden gemaakt zoals dat voor de vorige restauratiewerkzaamheden het geval was geweest. Die tijdens de vorige campagne verwijderde trap dateerde waarschijnlijk uit de achttiende eeuw toen het gewelf tot stand kwam.

In het transept werden de trekbalken vernieuwd. De korbelen konden worden gehandhaafd. De sleutelstukken aan de oostzijde konden worden gelast, maar aan de westzijde moesten ze worden vernieuwd. Ook het spantbeen werd vernieuwd.

De balk boven zuil 5 werd compleet met korbeel en stijl vervangen. Tussen de kruisingspijlers werd een drukbalk geplaatst terwijl bovendien gewelfhout werd aangebracht.

In de zuidarm werden nieuwe rozetten in het gewelf geplaatst.

De oude muurplaat in de oostgevel van de zuidarm kon worden gehandhaafd. In de zuidarm was de buitenmuurplaat met koppelhoutjes niet meer aanwezig en de sporen waren bij de eerste restauratiecampagne ingekort. De trekstangen bij spant twee en vier in de zuidarm waren origineel en konden in plaats van een trekbalk gehandhaafd blijven.

De klossen werden vernieuwd met oud hout en gesneden door J. van de Vliet uit Gouda.

De constructie van trekbalk, sleutelstuk, muurstijl en korbeel op de hoek van de zuidarm en de zuidelijke omgang was zo slecht dat het geheel moest worden vervangen. De lasstukken en de gestoken klos onder de kilkeper in de hoek tussen de zuidarm en de kruising aan de noordwestzijde werden van oud hout gemaakt.

Tenslotte werd de spits van de vieringtoren hersteld.

Koor en omgang

In de kap van het koor werd aangetast hout, ijzer en muurwerk aangetroffen.

De binnenmuurplaat van de lichtbeuk van het koor was nog voor 90% origineel maar bleek in zeer slechte staat te verkeren. Aan de lange zijden werd deze geheel vernieuwd, maar de muurplaat van de sluiting kon worden gehandhaafd.

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 270

In de lichtbeuk kon men van de tien muurstijlen slechts de meest westelijke aan de noordzijde behouden. De korbelen werden zoveel mogelijk hergebruikt en de sleutelstukken indien mogelijk gelast. Dat laatste geldt ook voor de oude balken, waarvan bijna alle koppen waren vergaan.

De rozet van de koningsstijl in de koorsluiting werd nieuw gemaakt naar het voorbeeld van die uit de Nieuwe Kerk te Amsterdam.

De trekbalken in de kooromgang vormden, in tegenstelling tot die in de rest van de kerk, één aangehakt geheel met de sleutelstukken. De koppen waren verrot, maar de korbelen en de sleutelstukken werden zoveel mogelijk herbruikt. De klossen moesten worden vervangen, maar ook hier trachtte men de koppen zoveel mogelijk te behouden. De koppen van de trekbalken aan de noordzijde moesten worden verwijderd en gelast. Aan de zuidzijde werden de balken ter plaatse van de ramen 16, 17 en 18, vervangen. De fratskoppen links van raam 21 werden door Van de Vliet uit Gouda gemaakt. Die bij de ramen 16, 17 en 18 werden niet vervangen.

Van de verwijderde oude balken werden overigens veelal korbelen gemaakt.

In de omgang werd de enige originele achtermuurplaat met koppelhoutjes aangetroffen met dubbele pengaten. Met uitzondering van de dubbele pengaten is de constructie weer precies zo uitgevoerd. Ook de oude buitenmuurplaat met hol profiel was nog aanwezig.

In de kooromgang werd de dakvoet hersteld, die op het knooppunt van rib, halfspant en kilspant een bladmotief tegen de muur bezit. Alleen in de koorsluiting zijn ze een kwart slag gedraaid. Het metselwerk was hier later aangebracht. Tijdens de restauratie is de authentieke situatie zoveel mogelijk hersteld.

De dakvoet tussen de ramen 14, 15 en 16 werd net zo min als bij de eerdere restauratie in authentieke toestand hersteld.

De sluiting werd al bij de bouw met eikenhout beschoten. Een restant van die begin zestiende-eeuwse beschieting werd aangetroffen tussen raam 18 en 19. De rest van de kerk was tot in de achttiende eeuw onbeschoten. Bij het herstel van de dakvoet zijn de achttiende-eeuwse vuren gewelfdelen tot aan de tussengording uitgenomen. De delen waren om de andere schenkel gespijkerd. De eikehouten vlakjes in de sluiting zijn niet uitgenomen. De aangetaste gewelfdelen zijn vervangen door redwood.

Dakbedekking

De nieuwe gootconstructies van het koor werden over de nok van de omgang geleid.

Alle daken werden opnieuw gedekt: op het koordak werden Engelse leien hergebruikt en aangevuld met leien van de koorsluiting. Daar werd nieuw materiaal gebruikt.

Glazen

Tussen 1984 en 1989 is aan de buitenzijde van de glazen beschermend glas aangebracht.

Toren

In de doorgang van de traptoren naar de westtoren werd in de tweede geleding een eiken balk vervangen door een betonnen exemplaar. In de derde geleding werden delen van zowel het metselwerk als de spiltrap met kwarten vernieuwd. In de vierde geleding en in de spits was veel hout verrot. Daardoor moesten de luiklokken worden verwijderd waardoor de oude klokkenvloer in de derde geleding weer moest worden verwijderd. Deze laatste kwam niet meer terug. Het frame van de torenspits was in orde en werd herplaatst. Wel moesten alle muurstijlen worden vervangen.

De natuurstenen bekleding van de vierde geleding werd opnieuw verankerd. De natuurstenen balustrade werd weggenomen, hersteld en deels aangevuld.

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 271

Bijlage 21

Beschrijving van de Sint-Janskerk

Bouwkundige beschrijving van de Sint-Janskerk aan het begin van de eenentwintigste eeuw

1 Inleiding

Een beschrijving van het gebouw zelf mag hier niet ontbreken, maar is omwille van de leesbaarheid, beknopt gehouden. Voor een volledig beeld verwijzen we eveneens naar de afbeeldingen.

2 Het kerkgebouw

Algemeen

De Sint-Janskerk is een grote kruisbasiliek met een westtoren, een deels driebeukig, deels vijfbeukig schip, een éénbeukig transept en een vijfzijdig gesloten koor met omgang. De kerk is geheel gedekt met houten tongewelven met ribben, fratskoppen en rozetten, de daken zijn gedekt met leien in Maasdekking. Het middenschip, transept en koor bezitten zadeldaken en dat boven het koor is aan de oostzijde, boven de sluiting, voorzien van vijf schilden. De topgevels van de dwarskapellen en omgang zijn alle middels steekkappen verbonden met de zadeldaken van de zijbeuken en de omgang. De kappen van de dwarskapellen zijn volledige dwarskappen met dwars geplaatste tongewelven. De daken van de meest westelijke noordelijke en zuidelijke dwarskapel doorsnijden die van de zijbeuken en lopen door tot tegen de lichtbeuk van het middenschip.

De daken zijn op veel plaatsen voorzien van kleine dakkapellen met elk een luik en een dak dat aan de voorzijde is voorzien van drie schilden. De dakkapellen worden bekroond door een piron.

Op de kruising staat een achtzijdige eikenhouten en met lood gedekte vieringtoren. De vieringtoren bezit rondom een balustrade, gedecoreerd met driepassen, en elke zijde is voorzien van een spitsboogvormige opening met driepas. Het dak hierboven is ingezwenkt en voorzien van acht gedecoreerde steunen. De lantaarn bezit eveneens acht openingen en wordt bekroond door een bolgebogen tentdak met daarop een gedecoreerde kroon. Het geheel wordt bekroond door een kruis met windvaan.

Op de nok ter plaatse van de sluiting van het koor bevindt zich een windvaan van na de brand van 1552 met een voorstelling van Johannes de Doper.

Kappen[1]

De kerk is geheel overwelfd met houten tongewelven, die drie horizontale ribben bezitten. De gewelven zijn opgenomen in de spitsbooggebinten van de kapconstructie en voorzien van trekbalken met korbeelstellen. De spanten bestaan uit twee op elkaar gestapelde dekbalkgebinten of jukken. In het onderste juk zijn de tongewelven opgenomen. De spanten zijn onderling verbonden door gordingen. De gordingen van de onderste jukken fungeren tevens als rib van het tongewelf. Op de bovenste dekbalken, behalve in het koor, staan nokstijlen die de nokgordingen dragen. Over de hele kerk zijn de sporen door middel van roosterhouten verbonden met de nokribben van de gewelven.

Schip

De kap van het schip wijkt, voor wat betreft het bovenste juk, af van de andere kappen. Deze is voorzien van zogenaamde topdriehoeken, die op de onderste gebinten rusten. De kap bestaat uit dertien spanten waarvan de negen meest westelijke uit 1489 dateren. Zij zijn van oost naar west genummerd. Boven I bevindt zich in de nokgording een schuine haaklas. Nummer I fungeert ook als nummer I naar het oosten want het volgende spant is II genummerd. Vervolgens bevinden zich spanten die wederom met I beginnen te nummeren. Boven deze I is ook weer een las aangebracht Het hout van de oostelijke spanten is 1547 gedateerd.

Zijbeuken

Boven de smallere westelijke zijbeuken bezitten de kappen tussen de steekkappen twee dekbalkgebinten. In de onderste is het tongewelf opgenomen en op de bovenste staat de nokstijl. Op het snijpunt bij de steekkappen staan op de onderste dekbalken vierkante stijlen. De onderzijden van die stijlen zijn zwaarder en hebben aan de buitenzijden drie zijden. Aan de lichtbeukzijde zijn ze recht. De stijlen

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 272

worden vanaf de middenbeuk ondersteund door zware schoren of doorlopende spantbenen, waartegen de bovenste gewelfnaalden lopen. Vanuit de stijlen worden aan de buitenzijde de doorlopende flieringen en de overhoekse kilkepers geschoord.

Boven de buitenste zijbeuken is de constructie bijna gelijk aan die van de smalle beuken. Ook hier staan tussen de steekkappen, spanten die bestaan uit twee dekbalkjukken. Hier ontbreken de overhoekse schoren naar de killen, maar er zijn zeer zware kilkepers aangebracht die geen ondersteuning nodig hebben. Ter plaatse van de verbreding van de kerk lopen de kappen door tot aan de muur van de lichtbeuk van het middenschip.

Transept

De kappen van het transept, die uit één bouwcampagne dateren, wijken niet veel af van de andere. Ook hier is het houten tongewelf opgenomen in het onderste dekbalkgebint. De nummeringen van de telmerken lopen vanuit de viering van I tot IIIII naar het noorden en zuiden.

De koningsstijl van de recent vernieuwde vieringtoren, waartegen ook de kilkepers van de viering rusten, staat op een zware onderslagbalk die op zijn beurt weer rust en loopt van de noordelijke naar de zuidelijke trekbalk van de viering.

Aan het westelijke spant zijn spijkers aangetroffen, die behoorden bij een voorlopige houten afsluiting van de kapdriehoek. De datering van het hout is 1551.

Koor en kooromgang

De kap van de lichtbeuk van het koor heeft geen nokgording. De kap bestaat uit vier spanten van west naar oost genummerd. Het vijfde spant bevat de zeer zware koningstijl waartegen de hoekkepers rusten.

De manier van nummeren van de telmerken in het noordelijke deel van de omgang, is gelijk aan die in de lichtbeuk, maar hier zijn de nokgording en de sporen later aangebracht.

De zuidzijde wijkt wat betreft de telmerken af van de noordzijde, maar bezit vrijwel dezelfde constructie, al is de nokgording hier gelijk in de constructie opgenomen.

Aan het meest westelijke spant zijn, evenals bij het westelijke spant van de viering, spijkergaten aangetroffen voor een voorlopige afsluiting van de topgevels.

In de zogenaamde huif, de koorsluiting, vormen de kilkepers de spantbenen van een half dekbalkgebint. Ook de halve spanten die vanaf de rechte zijden van de lichtbeuk lopen, bezitten een dekbalkconstructie. Hierop staan vierkante stijlen die halverwege gaten bezitten voor horizontale regels die nergens naar toe lopen. De toognagelgaten bij de pengaten zijn gevuld. Het blijft onbekend waarvoor deze regels gediend zouden moeten hebben.

Boven in deze stijlen zijn nokschoren aangebracht. In de knikken staan op de dekbalken de gewelfspanten waartegen de kil- en de hoekkepers rusten. Die hoekkepers worden nog eens extra door een horizontale regel gestut. De datering van dit hout is eveneens 1551.

Bijzonder is dat in alle kappen van de kerk windschoren aanwezig zijn, die bestaan uit delen van witgeschilderde houten montants van de achttiende-eeuwse kerkramen, die aan het begin van de twintigste eeuw tijdens de restauratie zijn vervangen door natuurstenen exemplaren. Ook is hier en daar zogenaamd vlothout aanwezig.

Plattegrond

Het middenschip is zeven traveeën lang, het transept vijf en het koor vier met ten oosten daarvan een vijfzijdige sluiting. Het middenschip is voorzien van twee zijbeuken. Vanaf de vierde travee vanaf het westen tot aan het transept zijn aan weerszijden, ter breedte van telkens één travee, vier dwarskapellen geplaatst.

De oostelijke helft van de toren staat in het bredere middenschip. Tegen de eerste en een deel van de tweede travee van de noordelijke zijbeuk staat het zakkendragershuisje. Direct daarnaast, nog tegen de tweede travee staat het kraamvrouwenportaal. Ten oosten hiervan bevindt zich een lage rechthoekige twintigste-eeuwse aanbouw met de lange kant evenwijdig aan de straat.

In de hoek tussen de noordarm en het noordelijke deel van de kooromgang bevindt zich een complex aanbouwen. Het complex bestaat uit de zogenaamde Van Meurskapel (tegen de noordarm), een traptoren op achthoekige grondslag en het Tiendewegportaal (tegen de noordzijde van de omgang).

Tegen de derde travee van het noordelijke deel van de kooromgang is de zogenaamde Coolkapel uitgebouwd. Ten noorden van de oostgevel van de kooromgang is een doorbraak gemaakt naar de Van der Vormkapel uit 1934. In de meest zuidwestelijke schuine zijde van de omgang bevindt zich een doorgang naar buiten. Tegen de zuidzijde van de omgang staan verschillende aanbouwen waarin zich van oost naar west de huidige entree en de vroegere Van Beverninghkapel bevinden, een trapportaal, de kerkvoogden- of kerkrentmeesterskamer waarboven de vroegere librije (huidige kerkarchief) en tenslotte een gang en de consistoriekamer.

Tenslotte staat in de hoek van de meest zuid-westelijke dwarskapel en de derde travee van de oude zuidbeuk een vooroorlogs gebouw dat in de jaren tachtig van de twintigste eeuw in gebruik is genomen als CV-ruimte.

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 273

Uitwendige

Transept

De lichtbeuk van het middenschip is geheel opgetrokken in gele ijsselstenen en die van transept en koor zijn bekleed met Gobertangesteen. De gevels van de lichtbeuken zijn aan de bovenzijde recht afgesloten met behulp van een natuurstenen geprofileerde lijst. Daarop staat een eenvoudig stalen hek.

De gevels van de drie meest westelijke zijbeuktraveeën zijn opgetrokken in baksteen en de topgevels ervan zijn verlevendigd met speklagen. Ook de westgevels van de kerk zijn geheel uitgevoerd in baksteen. De bakstenen westgevel van de noordbeuk bevat een venster boven een cordonlijst, die ter plaatse van het venster naar boven verspringt en als afzaat dienst doet.

De bakstenen westgevel van de zuidbeuk bevat een hoge zandstenen spitsboogvormige omlijsting waarin, in het bovenste gedeelte een glas-in-loodraam met drie rechte stijlen en in het onderste deel een entree is opgenomen. Tussen de entree en het raam bevindt zich, geheel in zandsteen, een ezelsrugboog met hogels en kruisbloem, die door een reeks spitsboogtraceringen heen breekt. Onder de ezelsrug, waarvan het boogveld is beschadigd, is een korfboog geplaatst. Het boogveld van de korfboog is gevuld met vier spitsboogtraceringen. In beide buitenste spitsbogen is een borstbeeld van een figuur met boek weergegeven. Het boogveld is aan de onderzijde afgesloten door een reeks vierpassen. Onder deze zandstenen decoratie bevindt zich een aan de bovenzijde met hout dichtgezet deel, waarin vier rechthoekige lichten zijn aangebracht. Eronder bevinden zich dubbele deuren.

De toren wordt afzonderlijk besproken. Achter de toren is nog een klein deel van de bakstenen gevel, verrijkt met speklagen, van de middenbeuk zichtbaar.

De gevels van de dwarskapellen, transept en koor met omgang zijn alle bekleed met Gobertangesteen. Deze laatste bevatten vrijwel alle een borstwering die iets naar voren springt en een doorlopende cordonlijst ter plaatse van de afzaat van de vensters.

Alle traveeën zijn middels vrij lage, verjongende steunberen van elkaar gescheiden. De steunberen worden alle afgedekt door natuurstenen ezelsruggen en met uitzondering van die tegen de dwarskapellen worden ze bekroond door pironnen.

Met uitzondering van die tegen de dwarskapellen en de oude noordbeuk, zijn alle steunberen aan de voorzijde verlevendigd met een spitsboognis, die is voorzien van een driepas. Aan de zuidarm van het transept zijn de steunberen aan de zijkanten ook van deze nissen voorzien. Aan de noordarm zijn de steunberen voorzien van halve blindnissen die doodlopen op de gevel van de transeptarm.

De meest zuidwestelijke dwarskapel bezit een zeer brede steunbeer tot aan het grachtje langs Achter de Kerk. In de steunbeer is een rondboogvormige doorgang gecreëerd. De steunberen aan weerszijden van de meest oostelijke gevel van de kooromgang kragen boven een gracht op grote geprofileerde natuurstenen kraagstenen uit.

De zuidbeuk is ter plaatse van de tweede travee voorzien van een spitsboogvormige entree, uitgevoerd in Gobertangesteen, die inmiddels zeer is verweerd. De steunbeer direct rechts daarvan bezit in de linker zijde een eveneens verweerde spitsboognis met driepas.

De topgevels van de drie meest westelijke traveeën van de oude zijbeuken zijn elk voorzien van een kleine rechthoekige gevelopening. De drie meest westelijke zuidelijke dwarskapellen zijn voorzien van topgevels met in de top een spitsboogvormige opening met driepas die is afgesloten door een luik. De topgevels van de vier noordelijke dwarskapellen en die van de meest oostelijke zuidkapel zijn voorzien van een spitsboogvormige nis zonder driepas, die is afgesloten door een luik. Dat laatste geldt tevens voor de kopgevels van het transept en de topgevels van de kooromgang. De topgevels van de twee middelste zuidkapellen zijn aan de onderzijde, ter hoogte van de schouders, voorzien van een geprofileerde lijst. Verspreid over elke topgevel zijn ankers geplaatst. De topgevels zijn aan de bovenzijde afgedekt door een geprofileerde lijst. De kopgevels van het transept en van de noordelijke dwarskapellen evenals van de kooromgang en haar zuidelijke aanbouwen zijn bovendien gedecoreerd met hogels. Alle topgevels aan de noordzijde worden bekroond door een kruisbloem, die aan de zuidzijde en van de sluiting van het koor zijn voorzien van een bekroning in de vorm van een gedecoreerde knop.

In de oostgevel van de kooromgang is een korfboogvormige blindnis met een ezelsrug met hogels aangebracht. Het boogveld bestaat uit metselwerk in visgraatmotief. Daarin staat de volgende tekst: HEDT COER IS/ GEFOUNDERT ANNO 1485/ RENOVATA 1981.

Inwendige

De kerkmuren zijn inwendig geheel gestuct met uitzondering van tijdens de vooroorlogse werkzaamheden aangetroffen bouwsporen die in het meest westelijke deel van de zijbeuken aan het begin van de twintigste eeuw in nieuwe baksteen zijn aangegeven. De zuilen zijn niet gepleisterd. De kapitelen zijn vrijwel alle koolbadkapitelen met een dubbele krans. Waar dat niet het geval is, is dat in de tekst aangegeven.

Middenschip

Het middenschip is middels ronde scheibogen op ver uit elkaar staande zuilen op een vierpasplattegrond van de oude zijbeuken gescheiden. De bogen zijn middels trekstangen versterkt.

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 274

De zuilen zijn zowel aan de zijbeuk- als aan de schipzijde voorzien van een halfzuil met een hoger basement dan dat van de hoofdzuil. De halfzuilen aan de zijbeukzijde bevatten een kapiteel dat opgaat in het kapiteel van de hoofdzuil. De halfzuilen aan de middenschipzijde gaan door tot in de lichtbeuk. Deze is met behulp van de halfzuilen met onbehakte kapitelen in traveeën gedeeld. Op de onbehakte kapitelen staan muurstijlen die per twee tegenover elkaar, zijn verbonden door een, met eikenhout beklede, dubbele stalen balkconstructie.

De afzaten van de lichtbeukvensters gaan telkens over in een cordonlijst. De vensters van het schip zijn eenvoudige gedrukte spitsboogvensters en de onderste vakken zijn dichtgemetseld. Ter plaatse van de verbreding van de kerk, in de vierde travee vanaf het westen (waar de dwarskappen van de dwarskapellen tot tegen de lichtbeuk lopen) zijn tegenover elkaar blindvensters met elk drie rechte stijlen toegepast.

Ter plaatse van de twee meest westelijke traveeën bevindt zich het Moreau-orgel waarvan de onderzijde is voorzien van een stucplafond uit 1771. Aangezien de westtoren smaller is dan het middenschip is de ruimte tussen de toren en de scheibogen (tussen middenschip en zijbeuken) bereikbaar via de orgelvloer.

De ruimte onder het orgel is met behulp van grotendeels glazen panelen afgeschot van de rest van de kerk.

Oude zijbeuken

In de drie meest westelijke traveeën van de zijbeuken is in de noord- en zuidmuur de oude traveemaat aangegeven. Dat is aan het begin van de twintigste eeuw in bakstenen vormen gebeurd en, tijdens de laatste restauratie, door middel van het aangeven van gevonden sporen in het pleisterwerk. Elke huidige travee alsmede de westgevels bevatten een glas-in-loodraam. De traveeën zijn hier niet van elkaar gescheiden door wandzuilen maar vanaf een bepaalde hoogte door een muurstijl op een kraagsteen. De twee kraagstenen tegen de noordmuur zijn voorzien van maskers en die aan de zuidzijde zijn onbehakt. In de zuidwesthoek van de zuidbeuk is een restant van een kapiteel zichtbaar dat thans half in de muur is verdwenen.

Ter plaatse van de tweede travee bevat zowel de noord- als de zuidbeuk een oude entree (zie beschrijving exterieur).

De noordbeuk bezit, tussen het middenschip en de beuk, tegen de westgevel een aanzet van een smalle spitsboog op een gehavend bladkapiteel. Direct ten oosten daarvan bevindt zich een gepleisterde zuil met een kapiteel dat is gedecoreerd met maskers. Ertegenover, tussen het middenschip en de oude zuidbeuk, bevindt zich eveneens een gepleisterde zuil met een dergelijk kapiteel.

De oude zijbeuken zijn versterkt met muurstijlen en trekbalken op korbelen en sleutelstukken.

De constructie ter plaatse van de penant tussen de vijfde en zesde travee (de tweede en derde dwarskapel vanaf het westen) is voorzien van een extra balk. De scheibogen tussen beide zijbeuken en het transept zijn elk voorzien van een trekstang.

Tussen beide oude zijbeuken en de dwarskapellen rusten de gewelven middels muurstijlen in muurdammen, op de kapitelen van de zuilen. De bogen zijn versterkt met behulp van trekstangen.

Op de hoeken tussen de oude zijbeuken en de meest westelijke dwarskapellen, zijn samengestelde wandzuilen geplaatst. Die aan de noordzijde bezit een dubbel koolbladkapiteel, die aan de zuidzijde is onbehakt.

Van de zuilen tussen de oude beuken en de dwarskapellen bezitten de twee buitenste een vierpasplattegrond. Beide middelste zuilen zijn rond. Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde is de meest oostelijke zuil hetzelfde vormgegeven als alle schipzuilen, maar dan een kwart slag gedraaid: in plaats van tegen de noord- en zuidzijde, zijn tegen de west- en oostzijde, halfzuilen geplaatst die een hoger opgaand basement hebben dan de middenzuil. Dit in verband met het transept.

Dwarskapellen

De dwarskapellen bezitten in beide westgevels alsmede in elke travee een glas-in-loodraam. De traveeën zijn van elkaar gescheiden door wandzuilen met een basement en een kapiteel waarop een gordelboog rust. Onder de afzaten van de vensters loopt een doorgaande cordonlijst.

In de noordwest- en zuidwesthoek staat een hoekzuil waarboven de gestucte muur is afgerond. Het kapiteel van de noordelijke hoekzuil bezit een dubbele koolbladkrans, die aan de zuidzijde is onbehakt.

De meest westelijke zuilen en wandzuilen in zowel de noord- als de zuidzijde zijn voorzien van kapitelen met maskers.

De meest oostelijke wandzuil van de zuidelijke dwarskapellen is afwijkend van de overige. Hij is voorzien van drie schalken die bovenaan als het ware doodlopen in een puntje (afbeelding X).

De gordelbogen tussen de dwarskapellen onderling zijn versterkt met trekstangen.

Transept

Het transept is even hoog als het middenschip en het houten tongewelf snijdt in dat van het middenschip. Het transept is met eenzelfde balkenconstructie als het middenschip versterkt. In de kruising is een koningsstijl geplaatst, die door het gewelf tot in de nok gaat. Deze koningsstijl heeft te maken met de constructie van de in 1858 verdwenen vieringtoren.

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 275

De zuilen tussen de oude zijbeuken en de dwarskapellen en het transept zijn tot aan het kapiteel hetzelfde vormgegeven als het schip en beschreven bij de oude zijbeuken.

De vier kruisingspijlers zijn identiek. Ze hebben een vierkante basis waartegen aan de zijde van de zijbeuk en de kooromgang een lage halfzuil is geplaatst. Ze zijn aan de zijden van de lichtbeuk van zowel schip en koor als transept hoog opgetrokken. Op de kapitelen staan muurstijlen die per twee tegenover elkaar, zijn verbonden door een laag aangebrachte trekbalk en een hoger aangebrachte trekbalk op korbelen.

Op de hoeken van de oostgevel van de noord- en zuidarm met de kooromgang bevindt zich eveneens een basis op vierkante grondslag waartegen aan de omgangs- en transeptzijde een halfzuil met kapiteel is geplaatst. De beide kopgevels zijn voorzien van een hoog glas-in-loodraam. In de noordoost- en zuidoosthoek bevindt zich een zuil met een kapiteel waarop niets rust.

Noordarm

De westgevel heeft boven de hoge scheiboog naar de oude noordbeuk een cordonlijst, twee ramen met glas-in-lood en elk twee rechte stijlen. Boven de lagere scheiboog naar de dwarskapellen bevinden zich boven een lager geplaatste cordonlijst, twee blindvensters met elk drie rechte stijlen.

De meest noordelijke travee van de oostgevel bezit een groot glas-in-loodraam. De meest zuidelijke travee van de oostgevel bezit, boven de scheiboog naar de kooromgang en een cordonlijst, twee korte glas-in-loodramen.

Zuidarm

De westgevel bezit boven de hoge scheiboog naar de oude zuidbeuk en een cordonlijst, twee ramen met glas-in-lood en elk twee rechte stijlen. Boven de lagere scheiboog naar de dwarskapellen bevinden zich boven een lager geplaatste cordonlijst, twee blindvensters met elk drie rechte stijlen.

De meest zuidelijke travee van de oostgevel bezit een groot glas-in-loodraam. De meest noordelijke travee van de oostgevel bezit, boven de scheiboog naar de kooromgang en een cordonlijst, twee blindvensters met elk twee rechte stijlen.

Koor

Het koor bezit, met uitzondering van de vijfzijdige sluiting, vrij brede ronde scheibogen op zuilen met koolbladkapitelen. Boven de zuilen met koolbladkapitelen van de sluiting bevinden zich smalle spitsbogen. De bogen zijn alle versterkt met behulp van trekstangen.

De scheibogen zijn alle gemetseld in zandsteen en daarboven baksteen.

De traveeën zijn ter hoogte van de lichtbeuk van elkaar gescheiden door aan de voorzijde afgeplatte schalken met een basement en een kapiteel. Ook de basementen zijn aan de voorzijde afgeplat en rusten telkens op het kapiteel van de hoofdzuil. Op het kapiteel van elke schalk (met enkele koolbladkrans in diverse vormgeving) bevindt zich een muurstijl. Deze zijn per twee tegenover elkaar, verbonden door een trekbalk op korbelen en sleutelstukken. De schalken in de sluiting zijn overigens veel smaller dan die in het overige deel van het koor.

De lichtbeuk van het koor is voorzien van vensters met gedrukte spitsbogen. De onderste vakken zijn, net als in het middenschip, dichtgemetseld. Die dichtgezette velden onder de vensters in de sluiting zijn onderverdeeld met behulp van twee verticale stijlen. Tussen de scheibogen en de afzaten van de vensters is een doorlopende cordonlijst aangebracht.

In de omgang zijn de traveeën van elkaar gescheiden door wandzuilen op basementen en met verschillende kapitelen (onbehakt, dubbele koolbladkrans, voorstellingen uit de jaren twintig van de twintigste eeuw). Net als in de dwarskapellen is, met uitzondering van de meest westelijke noord- en de vier meest westelijke zuidtraveeën, direct onder de vensters, een cordonlijst aangebracht. De kooromgang is verstevigd met behulp van muurstijlen, korbelen, sleutelstukken en trekbalken. Direct naast de hoekzuil tussen het transept en de omgang is, zowel aan de zuid- als de noordzijde, vanaf een bepaalde hoogte en op een kraagsteen, een smalle zuil geplaatst waarop het eerste spant van de omgang rust. Het kapiteel van deze zuil is onderaan smal en loopt naar boven toe uit. Tegen de bovenzijde, aan de oostkant van het kapiteel is een kraagsteen aangebracht.

De omgang bezit per travee een glas-in-loodraam en in de derde travee van de noordzijde een grafkapel in renaissancestijl. De meest westelijke travee van de sluiting bezit een spitsboog met daarin een deur.

De meest oostelijke rechte travee aan de zuidzijde bevat de voormalige Van Beverninghkapel in de stijl van het Hollands Klassicisme. In de derde travee vanaf het westen bevindt zich de doorgang naar het trapportaal, in de tweede een doorgang naar de kerkvoogdijkamer en in de meest westelijke travee bevinden zich twee doorgangen: naar de gang en naar de consistoriekamer.

3 Toren

De grotendeels bakstenen westtoren bestaat uit vier geledingen die telkens worden afgesloten door een zandstenen lijst en zijn voorzien van een indeling van drie nissen per zijde en per geleding. De eerste geleding is aan de voorzij-

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 276

de van twee overhoeks geplaatste steunberen voorzien. De hoeken van de toren en de steunberen zijn benadrukt door natuurstenen blokken. Tegen de zuidzijde van de westtoren staat, over de hoogte van de eerste twee en de helft van de derde geleding, een rechthoekige bakstenen traptoren.

Uitwendig

De borstwering van de eerste geleding en beide steunberen is bekleed met zandsteen.

Aan de westzijde is, in het midden, de geheel zandstenen entree geplaatst die bestaat uit een spitsboog met een afzaat waaronder een segmentboog en dubbele houten deuren met erboven een glas-in-loodraam.

De overhoeks geplaatste vijfhoekige steunberen bestaan uit drie geledingen die elk aan de bovenzijde zijn afgesloten door een natuurstenen geprofileerde waterlijst. De ezelsrug wordt bekroond door een kruisbloem. De derde geleding van de steunberen is aan de zijkanten voorzien van een smalle natuurstenen blindnis met een driepas.

De noordzijde van de onderbouw is blind en tegen de zuidzijde staat bovengenoemde bakstenen traptoren.

De tweede geleding bezit rondom telkens drie bakstenen gedrukte spitsboognissen die alle zijn voorzien van een middenstijl en twee driepassen. De westzijde is, in de middelste nis en tot halve hoogte, voorzien van een, in natuursteen uitgevoerde spitsboognis waarin een deur en erboven twee vierkante ramen. De rest van het boogveld is gevuld met baksteen.

De steunbeer tegen de westgevel van de noordbeuk, ten noorden van de toren is aan de bovenzijde middels een boog met de tweede geleding van de toren verbonden. Boven de zandstenen boog bevindt zich een lage opbouw met schilddak en smal licht.

Tegen de zuidzijde staat bovengenoemde bakstenen traptoren.

De derde geleding bezit rondom telkens drie spitsboognissen met middenstijl, waarvan de bovenzijde is uitgevoerd in zandsteen. Daarin zijn twee driepassen en erboven twee visblazen aangebracht. De vulling van de spitsboog is baksteen. In de middelste nis zijn twee smalle openingen aangebracht.

Ook hier is de oostzijde nog aan het oog onttrokken en aan de binnenzijde zichtbaar. Deze is ongepleisterd en hier bevindt zich de dakmoet van een lager hallenschip.

De vierde geleding is geheel bekleed met zandsteen. Elke zijde is voorzien van drie gedrukte spitsboognissen waarvan de twee buitenste een middenstijl bezitten alsmede twee driepassen en twee visblazen. De middelste nis is gebruikt als galmgat.

De bovenzijde van de toren is afgezet met een geprofileerde natuurstenen lijst die op de hoeken en boven elk gevelvlak in het midden, uitkraagt. Onder die uitstekende delen zijn kraagstenen in renaissancestijl geplaatst. Ze zijn elk versierd met zes bolletjes. Op elk uitkragende deel van de lijst zijn, op de hoeken, obelisken en, in het midden, bollen geplaatst. Tussen deze bekroningen is een opengewerkte balustrade aangebracht. Elk deel ervan bestaat uit een reeks van zes cirkelvormige traceringen en erboven zes driepassen.

De achthoekige lantaarn bestaat uit drie geledingen. De eerste geleding is geheel gedekt met leien (maasdekking) en om het andere vlak is een luik aangebracht. De vlakken die pal in een windrichting staan zijn voorzien van een klok en de zuidzijde bezit tevens een zonnewijzer. Deze geleding is afgesloten door een kroonlijst met guttae.

De tweede, open, geleding bestaat uit acht houten bogen en hierin is het klokkenspel gehangen.

De uivormige bekroning is opgebouwd uit een aantal zeventiende-eeuwse op elkaar gestapelde gebinten en in de achttiende eeuw toegevoegde ingezwenkte steunen. De ui is aan de west-, noord-, oost- en zuidzijde voorzien van een dakkapel met tentdak en luik. Het geheel wordt bekroond door een haan.

Inwendig

Inwendig zijn de noord- en zuidzijde van de eerste geleding blinde muren en het portaal wordt overspannen door een kruisribgewelf met een sluitsteen die Christus afbeeldt. De ribben lopen naar beneden toe door en komen uit op smalle basementen. In de westzijde bevindt zich de grote smalle spitsboog met de hoofdingang. In de boog is glas-in-lood met het stadswapen aangebracht. In de oostgevel bevindt zich een hoge smalle spitsboog waarvan het bovenste gedeelte is dichtgemetseld. In het onderste deel van de spitsboog zijn twee houten deuren aangebracht.

De tweede geleding bezit inwendig een dubbele balkenconstructie waar van de onderste het oudst is. De bovenste is er later opgezet dwars door een boogfries heen. Het boogfries zit aan de binnenzijde en alleen de middenbogen van elke zijde zijn authentiek.

Aan de binnenzijde van de derde geleding is in elke zijde het vroegere galmgat nog duidelijk zichtbaar. Tegen elke gevel zijn twee zware stijlen aangebracht. Het plafond bestaat uit vier zware balken. Hierop zijn delen gelegd. De traptoren die tegen de zuidzijde van de westtoren staat, eindigt tegen de derde geleding. In de derde geleding kan men verder naar boven via een deels vernieuwde spiltrap met kwarten.

De vierde geleding is in elke zijde voorzien van een galmgat en bevat de klokkenstoel met de klokken.

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 277

Rechthoekige traptoren

Tegen de zuidzijde van de toren bevindt zich tot halve hoogte van de derde geleding een eenvoudige bakstenen aanbouw op rechthoekige plattegrond, die in de loop van de tijd steeds hoger is opgetrokken. Hij beslaat slechts de helft van de breedte van de westtoren en bestaat uit vier onregelmatig vormgegeven geledingen. De traptoren bezit een schilddak met in de zuidzijde een dakkapel.

4 Aanbouwen

Tegen de noordbeuk

Het zakkendragershuisje tegen de noordzijde van het meest westelijke deel van het schip is, tijdens de restauratiewerkzaamheden van de vorige eeuw, opnieuw opgetrokken uit baksteen en de gevels zijn verlevendigd met speklagen. Het bestaat uit een begane grond en een lessenaarsdak. De begane grond bezit diverse gevelopeningen. De zolder is aan de noordzijde voorzien van drie dakkapellen met toppen in renaissancestijl.

Direct ten oosten ervan staat het kraamvrouwenportaal dat is voorzien van een ingezwenkt tentdak met kruisbloem en bakstenen gevels met speklagen. Het portaal bestaat uit twee lagen en een kap. In de noord- en westgevel bevindt zich op de begane grond een natuurstenen rondboog met deur. Op de verdieping bevindt zich in beide gevels een spitsboogvenster met traceringen in gotische trant.

Inwendig is de kerkmuur van een spitsboogvormige entree voorzien. Het boogveld boven de deuren is nog voorzien van authentiek maar verweerd beeldhouwwerk.

Ten oosten van het kraamvrouwenportaal bevindt zich een aanbouw uit 1934 bestaande uit een begane grond en een evenwijdig aan de straat geplaatst, schilddak met twee pironnen. De gevels zijn opgetrokken in grauwe baksteen met speklagen. De noordgevel bezit een brede natuurstenen boog met deuren. In het bovenste deel van de gevel zijn diverse gevelopeningen in gotische trant aangebracht.

Tegen de noordzijde van de omgang

In de hoek van de noordarm en de noordomgang bevindt zich een complex dat bestaat uit de Van Meurskapel (tegen de oostzijde van de noordarm), een traptoren (in de hoek) en het Tiendewegportaal (tegen de noordgevel van de omgang). Alle onderdelen zijn tijdens de restauratiewerkzaamheden aan het einde van de vorige eeuw, opnieuw opgetrokken in baksteen en verlevendigd met zandstenen speklagen.

De Van Meurskapel bestaat uit één laag met een zadeldak. De topgevel bevat een zandstenen spitsboogvenster met twee rechte stijlen en is afgezet met een geprofileerde lijst met een kruisbloem.

De toren is gebouwd op achthoekige rondslag, bezit een ingezwenkt met leien gedekt tentdak met bekroning en is bovenaan rondom voorzien van een zandstenen bekleding, die de erin geplaatste rechthoekige vensters omgeeft. Boven de vensters zijn, in zandsteen, driepassen aangebracht. De gevel is bovenaan rondom afgesloten door een geprofileerde lijst.

Het Tiendewegportaal bestaat uit één laag met een zadeldak. De topgevel bevat een zandstenen rondboogvormig kozijn met driepas en met twee deuren. De topgevel is afgezet met een geprofileerde lijst met een kruisbloem. De linker zijgevel is voorzien van een zandstenen venster met twee kleine ramen met elk een accoladeboog.

Tegen de derde travee van de noordomgang staat de Coolkapel. Deze bestaat uit één laag met een schilddak en de gevels zijn bekleed met Gobertangesteen. De noordgevel bevat een topgevel en is voorzien van een rondboogvormig venster met twee rechte stijlen. Verspreid over de gevel zijn verschillende sierankers zichtbaar. De zijgevels zijn blind.

Tegen de noordoostzijde van de omgang

In de meest noordoostelijke schuine zijde van de omgang bevindt zich een overdekte doorgang naar de zogenaamde Van der Vormkapel uit 1934. Deze kapel is speciaal gebouwd om er de gerestaureerde Reguliersglazen in onder te brengen. Het geheel bestaat uit een gele bakstenen gang op rechthoekige grondslag, voorzien van een schilddak, over de gracht die langs de oostzijde van het koor loopt. De gang verbindt de kooromgang met de achtzijdige gele bakstenen kapel. De kapel bezit een met natuursteen beklede borstwering en bestaat uit een bouwlaag met een schilddak. De spitsboogvensters zijn voorzien van de Reguliersglazen.

Tussen de kooromgang en de gang naar de kapel bevindt zich een overgangsdeel met aan de noordzijde een eenvoudige entree. Daarboven is het portret van Van der Vorm geplaatst.

Tegen de zuidzijde van de omgang

Tegen de zuidzijde van de omgang staan van west naar oost de consistoriekamer, de kerkvoogdenkamer met daarboven de librije en tenslotte de voormalige Van Beverninghkapel. De drie aanbouwen zijn tijdens de restauratiewerkzaamheden aan het begin van de twintigste eeuw gewijzigd. De consistoriekamer bestaat uit een laag met schilddak en twee pironnen. In de kopse zuidzijde bevindt zich een kruiskozijn. De oostgevel is voor wat betreft de rechter helft aan het oog onttrokken door de volgende aanbouw. Links bevindt zich eveneens een kruiskozijn.

De aanbouw met daarin de kerkvoogdenkamer en de librije bestaat uit een begane grond en een zolderverdieping

07 bijl 17-21 261-278:proefje bijlagen 9/17/08 9:53 AM Pagina 278

en de zuid- en oostgevel bevatten respectievelijk twee en een topgevel. De topgevels zijn middels zadeldaken verbonden met het schilddak. De zuidgevel is voorzien van steunberen. Links bevindt zich een natuurstenen kozijn met een gedrukte spitsboog en een deur. Erboven is een cirkelvormige gevelopening aangebracht. Rechts van de entree zijn twee kruiskozijnen aangebracht. De topgevels zijn elk voorzien van een gedrukt spitsboogvormig venster met twee rechte stijlen en glas-in lood en worden bekroond door kruisbloemen uit het begin van de twintigste eeuw. De natuurstenen deklijsten zijn verrijkt met hogels. De oostgevel bevat een uitspringende achthoekige penant en links daarvan een venster met geknikte bovendorpel en driepas. De uitgemetselde penant is voorzien van een koperen bekroning.

Tussen het zojuist beschreven bouwdeel en de Van Beverningkapel bevindt zich een deels met Gobertangesteen bekleed, deels witgeschilderd, bakstenen verbindingsdeel uit de jaren twintig. Hierin bevindt zich de toeristeningang van de kerk alsmede de trapopgang naar de voormalige librije.

De Van Beverningkapel bestaat uit een begane grond. De zuidgevel is voorzien van twee topgevels met kruisbloemen uit de jaren twintig. De topgevels zijn middels zadeldaken met het lessenaarsdak verbonden. De zuidgevel is voorzien van twee vensters met glas-in-lood. De oostgevel volgt de vorm van het lessenaarsdak en is blind.

In de travee ten oosten van de Van Beverninghkapel is een natuurstenen spitsboog met deur aangebracht.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 279

Noten

Noten bij de inleiding

1 Walvis (1714) II, pp. 51-53.
2 Van Dolder-de Wit (z.j.), p. 21.
3 Van Dolder-de Wit (z.j.), p. 21.
4 Van Dolder-de Wit (z.j.), pp. 179-182.
5 Een aantal recente uitgaven: Bogtman (1991) passim, Harten-Boers e.a. (1997) passim, Van Dolder-de Wit (z.j.), pp. 17-21, Ruyven-Zeman (2000) passim, Van Eck e.a. (2002a) passim, Van Dolder-de Wit (2005) passim, De Groot (2005) passim, Filedt Kok en Mijnlieff (2007) passim.
6 Walvis (1714) II, pp. 9-64.
7 Een voormalige polder ten noorden van de huidige binnenstad.
8 Walvis (1714) II, p. 13. Walvis verwijst naar de stichting van de zogenaamde IJzeren Kapel in het koor door Heer Jan de bastaard van Blois in 1416. De aanwezigheid van een transept leidt hij af uit de stichting van het Heilig Sacramentsaltaar in de zuidelijke dwarsarm in dezelfde periode. Voor beide feiten vermeldt hij geen bronnen.
9 Walvis (1714) II, pp. 13-14.
10 Walvis (1714) II, p. 50.
11 De Lange van Wijngaerden en Scheltema (1813/1879), pp. 157-181 en pp. 224-239.
12 De Lange van Wijngaerden en Scheltema (1813/1879), pp. 157-159.
13 De Lange van Wijngaerden en Scheltema (1813/1879), p.159. Met Ouwe Gouwe werd het gebied ten noorden van de binnenstad Gouda bedoeld.
14 De Lange van Wijngaerden en Scheltema (1817-1879), pp. 161-165.
15 De Lange van Wijngaerden en Scheltema (1817-1879), bijlage E op p. 177
16 Bij hun interpretaties daarvan kunnen echter wel kanttekeningen worden gemaakt zoals zal blijken uit deze studie.
17 Ensing (1947), pp. 93-106.
18 Sterenborg (1980) passim.
19 Sterenborg (1980), pp. 10-15.
20 Van den Berg (1994), pp. 214-225.
21 Goudriaan (1992), pp. 66-72, Goudriaan (1995), pp. 74-95, Goudriaan (1996) passim, Goudriaan e.a. (2002), pp. 15-36, pp. 37-49 en pp. 50-93.
22 Denslagen (1987), pp.172-184.
23 Coebergh-Surie en Janse (1997), p. 15. Walvis (1714) II, p. 60 en De Lange van Wijngaerden (1813/1879) III, p. 177, bijlage E.
24 Van den Berg (2001), pp. 98-101. In 1998-1999 is door de toenmalige RDMZ (Dirk de Vries en Albert Reinstra) ten behoeve van het artikel in de Geïllustreerde Beschrijving van Gouda dendrochronologisch onderzoek in de kerk verricht. De monsters zijn daarna geanalyseerd door dr. E. Jansma en drs. E. Hanraets van Stichting Ring. Zij hebben hierover in april/ mei 1999 gerapporteerd ongepubliceerd.
25 Akkerman (1994), pp. 145-154. In zijn artikel over de zogenaamde Goudse moppen meldt Akkerman dat hij veel gebouwen in Gouda op bakstenen heeft onderzocht. Hij heeft daarbij onder andere de formaten, het metselverband en andere eigenschappen bestudeerd. Als uitgangspunt bij zijn onderzoek heeft Akkerman bakstenen genomen waarvan de datering vaststaat. Dat is gebeurd aan de hand van divers archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Gouda. Akkerman werkt in het kader van zijn onderzoek met gemiddelde formaten van stenen in metselwerk. Bij zijn onderzoek baseert hij zich op Hollestelle (1961) , Ter Kuile (1937) en Berends, 'Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen' in: RVblad (1989). In het kader van dit onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de kerk hebben wij in de jaren negentig veelvuldig contact gehad en ik heb voor de reconstructie van de bouwgeschiedenis van de Sint-Janskerk gebruik gemaakt van zijn onderzoeksresultaten die de analyses op basis van de kerkrekeningen en andere bronnen vrijwel altijd bevestigden. De resultaten van het onderzoek van Akkerman zijn nog niet gepubliceerd.
26 SAMH, AC 90, inv.nrs. 1.1, 1.2 en inv.nr. 24.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 280

27 SAMH, AC *90*, inv.nrs. 1.3-1.12 (rekeningen tussen 1543-1572) en AC*566*, inv.nr. *268-279* (rekeningen tussen 1573-1606).
28 MuseumgoudA, inv.nr. *51217* en SAMH, tekeningenarchief, inv.nr. 142.
29 SAMH, AC *616*, inv.nr. 1, Notulen Restauratie-commissie 1898 juni 11-1943 april 10 en inv.nrs. *78-79*, notulen restauratiecommissie *1964-1970* en 1970-1980.
30 SAMH, AC *567*, inv.nr. 282 en inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda' en AC *616*, inv.nrs. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980.'
31 Akkerman en Van den Berg (*1997*) passim.
32 Denslagen (2001) passim en Abels e.a. (2002) passim.
33 Van Mosselveld (*1987*) passim en De Jonge en Ottenheym (2007) passim.
34 Van Tussenbroek (*1999*), pp. *40-66* en (2001), pp. *467-496*.
35 Van Tussenbroek (*2006*) passim, Slinger e.a. (1980) passim, Dubelaar e.a. (2007) passim.

Noten bij hoofdstuk 1

1 Goudriaan, Van Gent en de Graaf (2002), pp. 50-51.
2 Van Dasselaar (*1997*), p. 27.
3 Akkerman en Van den Berg (*1997*) passim. Ter plaatse van de huidige nieuwbouwwijk Bloemendaal, ten noorden van de Goudse binnenstad.
4 Akkerman en Van den Berg (*1997*) passim.
5 Walvis (1714) II, p. 10.
6 Goudriaan (2002), pp. 174-214. In zijn bijdrage 'Fervente vroomheid in een bange tijd' geeft Goudriaan aan dat zijns inziens de kerk in Bloemendaal onmogelijk de voorganger van de huidige Sint-Janskerk kan zijn geweest, maar dat een voorloper in Moordrecht moet worden gezocht.
7 Sprokholt (2001a), pp. 29-30.
8 Sprokholt (2001a), p. 32.
9 Goudriaan en Ibelings (2002), p. 48.
10 Goudriaan (2002) p. 174.
11 Van den Berg, Sprokholt en Goudriaan (2002), pp.15-36, Sprokholt (2001a), pp. 28-35, Visser (*1996*), pp. 1-9 en Visser (2001), pp. 48-52.
12 De Fremery (1901), p. 155 en Goudriaan (2002), p. 174.
13 In de afgelopen tien jaar hebben Akkerman, Van Dasselaar, Sprokholt en Visser zich in het kader van de uitgaven *Het kasteel van Gouda*, de *Geïllustreerde Beschrijving van Gouda* en de stadsgeschiedenis *1000 jaar Gouda* gebogen over de vraag hoe de vroegste ruimtelijke ontwikkeling van Gouda is verlopen.
14 Goudriaan en Ibelings. (2002), p. 50-51 .
15 Visser (*1994*) passim.
16 Van den Berg, Sprokholt en Goudriaan (2002), p. 22-23.
17 Sprokholt (2001a), p. 28 en Van den Berg, Sprokholt en Goudriaan (2002), p. 22-23. Een motte is een vroeg type kasteel dat in West-Nederland wordt gekenmerkt door een ronde kunstmatige hoogte, een ringgracht en een sterkte in de vorm van een palissade, toren of complete burcht op de hoogte. De motte maakte meestal deel uit van een ridderhofstede of ander adellijk domein dat zich aan de voet ervan uitstrekte en had de functie van vluchtburcht in tijden van oorlog en wateroverlast.
18 Sprokholt (*1993*), p. 17.
19 Den Hartog (2002), p.22 en Van den Berg e.a. (2002), p. 23-24.
20 Goudriaan (2002), p. 176-177.
21 Goudriaan (2002), p. 177.
22 Goudriaan en Ibelings (2002), p. 52-53. Sprokholt (2002a), p. 32.
23 Van Dasselaar en Sprokholt (*1993*), 18.
24 Goudriaan en Ibelings (2002), p. 51.
25 Goudriaan en Ibelings (2002), p. 53.
26 Akkerman (*1994*), p. 153. Zie voor zijn onderzoeksmethodiek ook noot 25 in de inleiding van deze uitgave.
27 Akkerman (*1994*) passim.
28 Den Hartog (2002), p. 13-14.
29 Van Tussenbroek (2008) passim en Akkerman (*1994*), p. 147.
30 Den Hartog (2002), p. 12 en Akkerman (*1994*), pp. 147-152.
31 Den Hartog (*1998*), p. 25.
32 Sprokholt (2001a), p. 257.
33 Haslinghuis-Janse, p. 252. Een kerkring is een terrein rond een dorpskerk, vaak door een ringgracht omgeven en in het bijzonder de straat met de huizen eromheen.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 281

34 Visser (2001), p. 48.
35 SAMH, AC *616*, inv.nr. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980', deel 5, p. *349* en p. 354. Tussen januari 1975 en juli *1976* werden de funderingen van de gevels 28a en 28b ontgraven om te bezien of funderingsherstel nodig was. Op *29* maart *1996* vond in de Sint-Janskerk ten behoeve van het artikel in de Geïllustreerde Beschrijving van Gouda een gesprek plaats tussen Ab Warffemius (bouwhistoricus bij de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg) en schrijver dezes en de voormalige opzichter G. de Jong. Tijdens dat gesprek meldde de heer De Jong dat tijdens die ontgraving onder de funderingen van de huidige gevels van het driebeukige gedeelte van de kerk een oudere fundering werd aangetroffen waarvan het opgaande muurwerk was afgebroken bij de bouw van de huidige gevels.
36 SAMH, AC *616*, inv.nr. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980', deel 1, tussen pagina *36* en 37.
37 SAMH, AC *90*, inv.nrs. *25* en *39*.
38 SAMH, AC *90*, inv.nr. 41 en AC *74*, inv.nr. 142. Uit *1366* stamt nog een vermelding waarin de kerk wordt genoemd als belending van het huis van de 'paap van het gasthuis', het Sint-Catharinagasthuis aan de Oosthaven.

Noten bij hoofdstuk 2

1 Hoppenbrouwers (2002), p. 135.
2 Israel (*1995*), p. 14 en Hoppenbrouwers (2002), p. *136*. Daarbij moet worden bedacht dat veel steden lange tijd klein waren: 15 van de 35 plaatsen die in *1514* als stad werden aangeduid hadden minder dan 1500 inwoners.
3 Hoppenbrouwers (2002), pp. 135-136.
4 De Vries en Van der Woude (*1995*), p.*39*.
5 Israel (*1995*), p. *17*. Dankzij de ontwikkeling van de volledig getuigde haringbuis zouden de Hollanders de haringvangst in de Noordzee drie eeuwen lang domineren.
6 De Vries en Van der Woude (*1995*), pp. 317-321.
7 Israel (*1995*), pp. 20-23.
8 Hoppenbrouwers (2002), pp. 138-142.
9 Hoppenbrouwers (2002), p. *139* en Ibelings en Smit (2002), p. *94*. Door de ligging in het veengebied en het daarmee samenhangende zuivere water ontwikkelden de Goudse bierbrouwerijen zich in hoog tempo.
10 Sprokholt (2001a), p. 34.
11 Goudriaan, Van Gent en De Graaf (2002), pp. 54-55. Daarvoor was alleen sprake van een schepenbank.
12 Goudriaan, Van Gent en De Graaf (2002), pp. 54-55 en p. *65*.
13 Goudriaan, Van Gent en De Graaf (2002), pp. *65-66*.
14 Goudriaan, Van Gent en De Graaf (2002), pp. 54-55 en pp. *62-64*.
15 Ibelings en Smit (2002), p. *96*. De bouw van het stadhuis werd betaald van ruim de helft van de korenaccijns in 1450.
16 Goudriaan (2001) passim.
17 Goudriaan (2001) passim.
18 Israel (*1995*), p.14.
19 Goudriaan, Van Gent en De Graaf (2002), pp. *72-73*.
20 Hoppenbrouwers (2002), p. 143-144.
21 Ibelings en Smit (2002), pp. 132-133 en Hoppenbrouwers (2002), p. 144.
22 Hierop wordt verderop in dit hoofdstuk nader ingegaan.
23 De Lange van Wijngaerden en Scheltema (1817-1879) III, pp. 161-165.
24 Goudriaan (*1996*), pp. 21-*36*.
25 Van Eck e.a. (2002a), p. 238.
26 SAMH, AC *90*, inv.nrs. 1.1 en 1.2.
27 Van den Berg (*1992*) passim.
28 SAMH, AC *90*, inv.nr. 24. Van den Berg (*1994*) passim. Kesper (1901). Kesper dateert de periode van gebruik in de periode tussen 1438 en 1489. Uit de kerkmeestersrekening van 1489 blijkt dat men in dat jaar 'pampier van een nuwe graffboeck' aanschafte en heer Jan Floris opdracht gaf een nieuw grafboek te schrijven. Dat grafboek is niet bewaard en moet tot 1539 in gebruik zijn geweest. Vanaf dat moment is het wel bewaard gebleven zestiende-eeuwse grafboek in gebruik genomen.
29 Op de restarauratiewerkzaamheden zelf wordt in hoofdstuk 5 nader ingegaan.
30 SAMH, AC 567, inv.nr. 541. 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980.' Ten behoeve van de restauratiewerkzaamheden voor en na de Tweede Wereldoorlog is de staat van de bestaande funderingen in kaart gebracht. Daarbij kwamen de oorspronkelijke funderingen aan het licht. Zie ook hoofdstuk 5.
31 Akkerman (*1994*) passim. Zie ook noot *25* in de inleiding van deze uitgave.
32 SAMH, AC *74*, inv.nr. 440. Gasthuisregesten nr. 194. Vermelding van de verkoop van een rente van 40 schellingen Hollands op een huis aan de Westhaven aan Heyn Wijnandszn. De rente werd verkocht door schout, burgmeesters, schepenen en raad van

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 282

Gouda en was al in 1349 gevestigd tot opbouw van de kerk.

33 Akkerman dateert de bakstenen van de onderste geleding van de toren op basis van de formaten 6,57 x 13,08 x 26,71 en 6,39 x 13,45 x 28,03 cm, tussen 1300 en 1350. Het oorspronkelijke onregelmatig staande verband is nog zichtbaar in de noordgevel van de eerste geleding van de toren.

34 Akkerman (2001) passim.

35 Goudriaan (2002), p. 179. De toenmalige machthebber Jan van Blois schonk de kerk naar aanleiding van de stadsbrand de helft van de opbrengst van zeven morgen gekapt bos tot een bedrag van meer dan 200 pond. Van Dasselaar (1997), pp.37-41. Dat bos lag net buiten Gouda en het hout werd verkocht aan de burgers van de stad.

36 De Lange van Wijngaerden en Scheltema (1813/1879) III, p. 161. De Lange van Wijngaerden had van de toenmalige pensionaris H. van Wijn een oud geschrift gezien en een kopie ontvangen van een stuk uit 1366 waarin bisschop Volkier had opgedragen de kerk te wijden met zeven zich daarin bevindende altaren. De kopie is in zijn boek opgenomen als bijlage B, p. 173.

37 Visser (1996). Visser vermoedt zelfs dat de kerk deze percelen al vanaf 1366, dus na de brand, in eigendom had. Mogelijk houdt dit verband met de herstelwerkzaamheden na de brand.

38 SAMH, AC 91, inv.nr. 111, p. 3; Regesten Archieven van de kloosters nr. 144.

39 SAMH, AC 90, inv.nr. 4.

40 SAMH, AC 91, inv.nr. 105, pp. 42-42v. Regesten archieven van de kloosters nr. 164 en regesten Weeshuis nr. 163: Op 12-7-1395 verkopen de kerkmeesters aan Boen Aelbrechtszn 36 schellingen Hollands per jaar rente op een huis in de Hofstraat. De opbrengst daarvan is bestemd voor timmerwerk aan de kerk. SAMH, AC 76, Weeshuisarchieven, inv.nr. 351 en Regesten Weeshuis nr. 164 is op dezelfde datum tevens sprake van de verkoop door de kerkmeesters aan Gerrit van Elten van een rente van 30 schellingen Hollands per jaar op het huis van Gerrit in de Oudelle ten behoeve van 'timmeringhe' aan de kerk.

41 SAMH AC 90, inv.nr. 31. Het verzoek zelf is niet bewaard gebleven, maar uit de toestemming die in 1404 werd gegeven, blijkt dat er aan het eind van de veertiende eeuw een dergelijk verzoek was ingediend. Het is de vraag in hoeverre werkelijk sprake was van noodzaak tot nieuwbouw. Rond 1400 gaf Frederik van Blankenheim veel kerkbestuurders in Hollandse steden toestemming hun kerkgebouw te vervangen of in ieder geval grootscheeps te verbouwen zoals de Pieterskerk in Leiden. Van den Berg (2003), p. 17.

42 SAMH, AC 74, inv.nr. nr. 544, f. 36v.

43 Rollin (1917), p. 16. In een overeenkomst van 1-8-1407 tussen Jan de bastaard van Blois als heer van Steyn en de stad Gouda betreffende het verbod om in het land van Steyn te vissen, wordt bepaald dat de helft van de boetes die op overtreding staan ten goede zullen komen aan de Sint-Janskerk. Dit zal zo blijven tot de voltooiing van de kerk. In het SAMH, AC 1, OAG inv.nr. 288, f. 82v en Rollin (1917), p. 57 vermeldt een post uit 1410 dat de vleesaccijns aan de kerk wordt afgestaan tot de tijd dat deze voltooid is. De kerkmeesters zullen deze verpachten samen met het gerecht (Rollin p. 66/7). Ook wordt in een keur van 11-2-1412 over op straat lopende varkens opgemerkt dat bepaalde boetes half aan de kerk toekomen. SAMH, AC 90, inv.nr. 26. De laatst bekende archiefpost over de vroeg vijftiende-eeuwse kerk betreft de schenking van de stad Gouda in 1422 van de opbrengst van het recht van exue aan de kerk 'tot onser kercken behoef.' Verdam (1981), p. 171: 'Het recht van exue is het recht door het stedelijke bestuur geheven van erfenissen in de stad die aan personen daarbuiten toevallen.'

44 SAMH, AC 90, inv.nr. 11 en inv.nrs. 96 en 97. Visser (1996), p. 3. In 1412 verkocht Willem Heerman Jan Heermanssoen aan de kerk 'die huusinghe ende hoffstede [...] gheleghen after dat kerchof binnen der stede waterscap ende daer toe dat erve gheleghen oestwaerts vander waterscap voers. tot an die straet toe die men hiet die hoffstrate naest meester Godevaerts erve zuutwaerts [...].'

45 SAMH, AC 90, inv.nr. 32.

46 SAMH, AC 90, inv.nr. 24 en B. van den Berg (1994) passim.

47 Goudriaan (1995), p. 78.

48 De namen van de grafeigenaren van de vier rijen achter het oude koor in het handschrift A komen nog overeen met de namen van de grafeigenaren in de eerste vier van de zeven rijen graven in het handschrift B.

49 Op het begraven in het hoogkoor wordt in volgende hoofdstukken teruggekomen.

50 SAMH, AC 76, Weeshuisarchieven inv.nr. 21, f. 21. De post vermeldt dat de Heilige-Geestmeesters rente ontvangen ten behoeve van de bewaarders van de 'Onze-Lieve-Vrouwecroon int cruyswerck' van een pond Hollands.

51 Het onderste deel van deze traptoren lijkt op basis van de baksteenformaten en het metselwerk uit dezelfde periode te dateren als het schip dat aan het begin van de vijftiende eeuw werd gebouwd (zie noot 25 in de inleiding). Er zijn echter geen schriftelijke bronnen die dat bevestigen.

52 Akkerman heeft de tweede en derde torengeleding op basis van de formaten in de noordzijde van de toren, gemiddeld 5,41 x 10,89 x 22,93 cm en het staand verband begin vijftiende eeuw gedateerd.

53 Archief RACM, inv.nr. 2313, 'Prae-advies over de restauratie der Groote Kerk te Gouda 18-7-1918.' Uit het preadvies van de Rijkscommissie afdeling Behoud en Herstellingen van 1918 blijkt dat de oude zuidingang oorspronkelijk werd bekroond door een kruisbloem waarvan het bovenste deel uitkwam boven de onderdorpel van het venster. Bij de restauratiewerkzaamheden werd de dorpel hoger gelegd in verband met de aanwezigheid van een ijzeren trekstang voor de verankering van de muur. Uit hetzelfde preadvies blijkt dat de spitsboog boven deze entree ijzeren duimen bevatte die zouden duiden op een beeldengroep die hier heeft gestaan (zie ook hoofdstuk 5).

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 283

54 SAMH, AC *616*, inv.nr. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Restauratiedagboek 8 juni 1978- juni 1979, p. *667-681*. Van de oude noordbeuk werd tussen de zuilen 7/ 11/ 15 de oude buitenmuur met resten van een oude steunbeerfundering aangetroffen. In het hart van de muur bevond zich een eiken balk van 30 x 30 cm om ongelijke zettingen op te vangen. Deze constructie werd ook bij enkele zuilfunderingen aangetroffen. De oude noordelijke funderingsmuur is bij de laatste restauratie weggehakt. Restauratiedagboek augustus 1977-juni 1978, foto 1193 en p. *603*. Aan de zuidzijde werd tijdens de laatste restauratiecampagne ter plaatse van zuil 10 een oude funderingsmuur aangetroffen die naar het zuiden liep.

55 SAMH, AC *616*, inv.nr. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Restauratiedagboek juni 1978- juni 1979, p. *627*.

56 Haslinghuis-Janse, p. 212. Oorspronkelijk werd de term hardsteen gebruikt voor vele soorten natuursteen. Onduidelijk is om welke soort natuursteen het bij de Heilig-Grafkapel ging.

57 SAMH, AC 1, OAG, inv.nr. *329*, f. 102v. Op f. 103 is de ontwerptekening opgenomen van de geplande uitbreiding van het stadhuis in 1600. Deze uitbreiding is nooit gerealiseerd.

58 SAMH, Regesten Weeshuizen, nr. *226* en Regesten Janskerk, nr. *523*. *12-3-1509* Jan Janszn Moel oorkondt dat hij voor zijn ziel en die van zijn vrouw Marritgen twee wekelijkse missen heeft gesticht op het altaar van de vier gekroonden of metselaarsaltaar in de Heilig-Grafkapel aan de zuidzijde van de kerk, waarvoor hij heeft bestemd een rente van 1 Eng. nobel op land in Bergambacht, een rente van 1 Eng. nobel op land in Reeuwijk en een rente van 3 p. Hollands op land in Bloemendaal die door de Heilige-Geestmeesters zullen worden beheerd.

59 Haslinghuis (*1997*), p. 215.

60 Zie ook hoofdstuk 4.

61 Van Dolder (*1993*), p. 37. Vanaf *1604* was hier de steenhouwerswerkplaats van Gregorius Cool gevestigd.

62 SAMH, AC *90*, inv.nr. 24, f. 7v.

63 In SAMH, AC *90*, inv.nrs. 24, 82 en 83 en Regesten Janskerk, inv.nrs. *267*, *270* en 318 is te lezen dat Jan van Blois de kapel sticht. In de Lange van Wijngaerden en Scheltema (1813/*1879*) wordt in bijlage C op pagina *174* een deel van de tekst weergegeven waaruit duidelijk blijkt dat de kapel in het koor werd gesticht. Vermoedelijk is het een door middel van een ijzeren hekwerk afgesloten ruimte geweest waaraan de naam is ontleend. Het gaat hier mede om een kluis waarin belangrijke besluiten en dergelijke werden opgeslagen. De Lange van Wijngaerden en Scheltema melden op p. *166* dat de kist met stedelijke secreten in de kerk lagen. H. Janse (2004), p. 111. Ook de Oude Kerk in Amsterdam bezit een zogenaamde IJzeren Kapel ten behoeve van archiefstukken. Daar kreeg de kapel echter pas in de negentiende eeuw zijn naam.

64 SAMH, AC *90*, inv.nr. 32A. 'Hoe die hoofttkercke ende andere goidshuisen bynnen onser stede vander Goude die zeer schone ende notabel was bij groeten onversienlijken brande ende buijt van onghevalle dair corts geweest is binnen onser voirs. stede vander Goude seer ellenthic gedestrueert ende verbrant sijn [...]' en 'by hulpe ende toedoen van allen goeden menschen weder getymert ende gesticht mogen werde.' Zie ook De Lange van Wijngaerden (1813-1817) II, p. 437.

65 SAMH, Regesten Janskerk, nr. *366*. De Lange van Wijngaerden en Scheltema (1813/ 1879) III. Op 23-5-1443 had de vicaris van de bisschop van Utrecht, Rudolf, bisschop van Cork in Ierland, de parochiekerk van der Goude met 22 altaren, waarvan in verschillende gasthuizen opnieuw gewijd (Bijlage D).

66 Dekker (2002), pp. 437-438.

67 Dekker (2002), pp. 437-438. Het plan in Goes is vóór de uitvoering gewijzigd en uiteindelijk kwam het huidige basilicale koor met drie absiden tot stand.

68 Ook de Sint-Gommaruskerk in Enkhuizen meet 70 bij 30 meter.

69 Op basis van bouwhistorisch onderzoek geperiodiseerde plattegrond, verkregen van de gemeente Enkhuizen. Het ongepubliceerde bouwhistorisch onderzoek werd uitgevoerd door Jan Kamphuis en Edwin Orsel. Van de Sint-Gommaruskerk is geen archief bewaard gebleven, maar bovengenoemde dateringen zijn aan dit bouwhistorisch onderzoek ontleend.

70 Janse (2004), p. 33.

71 Janse (2004), pp. 35-37.

72 Kolman e.a. (*1996*), pp. 213-220.

73 Helten (1994), pp. 83-128.

74 Van den Berg (2003), pp. 17-19.

75 Stenvert (*2006*), p. 112 en pp. 313-314.

76 Jansen (*1962*) passim. De Schiedamse apsis en het noordelijke zijkoor dateren uit het laatste kwart van de veertiende eeuw en het schip werd meteen daarna opgetrokken. De zuidbeuk en het zuidelijke zijkoor werden pas rond 1500 gebouwd.

77 SAMH, AC *616*, inv.nr. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Restauratiedagboek juni 1969-juli 1970, p. 37 en p. *66*. Bij het verwijderen van los metselwerk onder de muurplaat van de lichtbeuk van het koor kwamen in het binnenmetselwerk secundair gebruikte natuursteen, waaronder verschillende profielstenen tevoorschijn. Foto 43 in hetzelfde dagboek laat een plaat geprofileerde natuursteen zien. Dergelijke stukken natuursteen waren onder de oplegging van de sleutelstukken aangebracht. Hieruit blijkt hergebruik van natuursteen bij de bouw van het nieuwe koor. Tegenwoordig is alles weggewerkt achter een pleisterlaag.

78 Walvis (1714), pp. 13-14.

79 De Lange van Wijngaerden en Scheltema (1817-1879) III, pp. 161-165.

80 Sterenborg (1980), pp. 10-18.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 284

81 Sterenborg (1980), p.10. Hij geeft hiervoor geen bron.
82 SAMH, AC 90, inv.nr. 8, 9, 28, 67.
83 Verdam (1981), p. 544. Slaggeld is tolgeld ofwel geld dat moet worden betaald voor het openen van een slagboom.
84 Van den Berg (1992) passim.
85 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.1, f. 9 B.
86 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.2, f. 7B. Het kan hier gaan om hetzelfde portaal aan de zuidzijde als waarvan in 1487 werd gesproken.
87 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.2, f. 1 'Item tot Jacob smyt 25 ste van yser ende spijkeren ande toren ende ander loots te maken.' 'Item gegeven aert leye [...] op zijn arbeit van den toren te maken 50 riins'en 'Item gegeven Jacob Heinrich smid van spikeren ander toren vervrocht 9 1/2 st' en 'Item Aert Leye ghegeven 5 riinsgulden van de toeren te ver naghelen' en f. 2 'Item Nyen de timmerman ende de smit ende van calck op te draghen en de cappe van den toren scoen te maken 70 st.'
88 Goudriaan (1992): 'Prosopografie betekent letterlijk persoonsbeschrijving. Het is de historische strategie die zich baseert op collectieve biografieën. Het verschil met de traditionele biografie is dat deze zich primair voor het individu interesseert en de prosopografie voor gemeenschappelijke kenmerken van een groep van personen die op een bepaalde manier wordt afgebakend door bijvoorbeeld een periode of een gebied.' Zie ook Goudriaan (1995), pp. 74-97.
89 SAMH, AC 1, OAG, inv.nr. 1140, f. 2.
90 De Lange van Wijngaarden en Scheltema (1879) III, p. 165 dateren de koorwijding in 1510. SAMH, AC 90, inv.nr. 1.1. f. 10 v en inv.nr. 1.2 f. 6 v en 7 vermelden posten over de bijgebouwen tegen de zuidzijde van het koor.
91 SAMH, AC 1, OAG inv.nr. 42, f. 28v.
92 Aan beide zijden is in het grafboek later nog een zeventiende rij mogelijke graven toegevoegd.
93 SAMH, AC 566, inv.nr. 42, f. 95v. 'De Huyf achter het Choor. Hyer nae volgen die graven van de huyf/ achter 't choor en sijn drie graven lang d'een/ achter d'ander; te tellen van tchoer aff tot/ die muyr van de kerck toe daer die timmerluyden/ en snyer outair aen staen. Ende syn twalif/ graven breet te tellen van 't noorden suydtwert [...].'
94 Uit het vijftiende-eeuwse grafboek blijkt dat de intercolumnia van de zuilen tussen de oude en de nieuwe zijbeuken waarschijnlijk iets breder waren dan die tussen het middenschip en de oude zijbeuken, maar ze waren ten opzichte van de oude traveemaat niet verdubbeld, zoals nu het geval is.
95 SAMH, AC 90, inv.nrs.1.1-1.3, f. 16. Zo was glazenmaker Codde bezig met glazen in de buurt van de toren, f. 3. En in 1489 werkte hij samen met de smid en ene Copgen aan het glas in het Onze-Lieve-Vrouwekoor ofwel de noordelijke transeptarm. Het gaat hier om het venster in de oostgevel van de noordarm. Uit bouwsporen die tijdens de naoorlogse restauratiecampagne werden aangetroffen, blijkt dat dit venster aanvankelijk verder naar beneden doorliep. Bij de bouw van de Van Meurskapel in 1660 is de oorspronkelijke situatie uit het einde van de vijftiende eeuw gewijzigd.
96 SAMH, AC 90, inv.nr. 25A.
97 SAMH, AC 90, inv.nr. 43 en regest nr. 490.
98 SAMH, AC 566, inv.nr. 238. Uit de zeventiende-eeuwse grafboeken blijkt dat dit pas gebeurde in het laatste kwart van de zeventiende eeuw.
99 Overigens verschillen deze brede scheibogen onderling iets in breedte.
100 SAMH, AC 616, inv.nrs. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Restauratiedagboek juni 1969- juli 1970, p. 37-40.
101 SAMH, AC 616, inv.nr. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Restauratiedagboek juni 1969- juli 1970, p. 45. De muurstijlen in de lichtbeuk van het koor dateren uit dezelfde tijd als het metselwerk. Eerst werd de muurstijl geplaatst en daarna werd er tegenaan gemetseld. Dat blijkt onder meer uit schors en takaanzetten aan de achterzijde van sommige stijlen. De stijlen waren slechts 10 cm in het metselwerk gemetseld. Om het draagvlak meer naar het hart van de muur te verplaatsen werden aan de achterzijde klossen op de stijlen genageld. De klossen waren ca. 90 cm hoog, 25 cm breed en onder op het kapiteel ca. 13 cm dik. De achterzijde was enigszins bol en de Jong meent dat het afzaagsels van korbelen betrof.
102 SAMH, AC 616, inv.nr. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Restauratiedagboek juni 1969-juli 1970, p. 33.
103 SAMH, AC 616, inv.nr. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Restauratiedagboek, juni 1969-juli 1970, p. 60. In de sluiting werd al bij de bouw een gewelfbeschot van eikenhout aangebracht. Een restant hiervan werd tijdens de naoorlogse restauratiewerkzaamheden aangetroffen tussen raam 18 en 19.
104 SAMH, AC 616, inv.nr. 1. De Jong. Uit de Notulen van de Restauratiecommissie van 24 januari 1931 blijkt dat onder raam 16 een kleine kapel had gestaan. Dat kon op dat moment 'nog worden waargenomen aan de oostzijde der kerkmuren, waar twee elliptische spaarbogen op consoles in voluutvorm behouden en hersteld werden.'
105 Van den Berg (1987), pp.61-85.
106 Van den Berg (1987) passim.
107 Pot (1950), pp. 129-145.
108 Pot (1950), pp 142-144 en Meischke (2002), p. 205. Hij leverde kant en klare harnassen van de vensters, deklijsten en hoekstenen. Ook leverde hij de Gobertangesteen voor het parementwerk ofwel de bekleding van de in baksteen opgetrokken buitenmuren.
109 Meischke (1988), p. 78.
110 Meischke (2002), p. 205. Meester Harmen had mogelijk de leiding over de bouw van het stadhuis in Gouda. Hij kreeg in elk geval een hoog salaris en staat bovenaan in de rubriek metselen en steenhouwen van de bouwrekening. Meester Harmen werkte

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 285

in die periode ook aan de Oude Kerk in Delft. Van Wylick-Westermann (1987), p. 15. 'Jan Keldermans werkte het grootste aantal dagen van alle bij de bouw betrokken steenhouwers aan het Goudse stadhuis. Hieruit mag echter niet worden geconcludeerd dat hij meester van het werk was. Het betreft hier Jan III Keldermans, een wat onbekender lid van deze beroemde familie. Hij leverde geen ontwerpen, maar trok van werk naar werk.

111 Glaudemans en Smit (2007), p. 19.

112 Het koor van de Oude Kerk in Amsterdam kwam dus in twee ver uiteen liggende perioden tot stand en dat is goed zichtbaar. De scheibogen tussen koor en omgang van rond 1450 zijn spits, maar de rechte delen van de lichtbeuk uit 1560 zijn telkens boven twee scheibogen, van één venster voorzien.

113 Glaudemans en Smit (2007), p. 19.

114 Glaudemans (2007) passim en Mekking (1998), afbeelding 16. Op de kopergravure van Jacob van Meurs uit 1663 is de kooromgang duidelijk te zien.

115 Mekking (1998), pp. 217-219. Hij ging daarbij uit van een datering van de kooromgang rond 1400. Uit het meest recent afgeronde onderzoek van Janse (2004) blijkt dat de omgang tussen 1445 en 1455 werd gebouwd.

116 Zowel bij de topgevels in Amsterdam als die in Gouda is echter geen sprake van flankerende traptorens.

117 Mekking (1998), p. 218. Volgens Mekking is de metafoor van het burgerhuis voor de hemelse stad te zien in een tympaan van circa 1450 in de Dom van Würzburg. De hemelse stad is daar weergegeven als een burgerhuis met een trapgevel. Het is de plaats waar God met zijn uitverkorenen zetelt. Een van die uitverkorenen is de zelfbewuste burger die in het tympaan dan ook prominent in beeld is gebracht.

118 Janse (2004) passim.

119 Meischke (2002), p. 202. Een meester van het steenwerk bemiddelde bij de natuursteenaankopen. Hij schatte de benodigde hoeveelheid, adviseerde over welke leverancier men het beste kon inschakelen en keurde de natuursteen. Ook adviseerde hij over het stellen van de gereedgemaakte steen en de samenstelling van de specie. Dergelijke adviseurs waren alleen aanwezig op de momenten dat het nodig was. Tot in het laatste kwart van de vijftiende eeuw waren deze adviseurs voornamelijk afkomstig uit de steenhandel in het zuiden. Lokale bouwmeesters fungeerden tot ca. 1475 vooral als uitvoerders en begeleidden de bouw ter plaatse.

120 Haslinghuis (1922), p. 29.

Noten bij hoofdstuk 3

1 De bakstenen topgevels aan de noord- en zuidzijde van het smalle deel van de kerk (westelijke deel schip) zijn pas later op de bestaande gevels gebouwd. Hierop wordt verderop in dit hoofdstuk teruggekomen. De nog goed zichtbare lijn waarboven die topgevels zijn gebouwd, komt waarschijnlijk overeen met de vroegere bovenzijde van de zijbeukgevels.

2 SAMH, AC 1, OAG inv.nr. 42 en AC 566, inv.nr. 231.

3 SAMH, AC 90, inv.nrs. 1.3-1.12 betreffen de rekeningen tussen 1543-1572 en AC 566, inv.nrs. 268-279 rekeningen uit de periode 1573-1606.

4 SAMH, AC 566, inv.nr. 896.

5 SAMH, AC 90, inv.nrs. 36, 37, 51.

6 SAMH, AC 90, inv.nrs. 1.7 en 1.8. Dat blijkt onder andere uit de plaatsing van het glas van de Abdis van Rijnsburg (glas vijf) in 1561. Uit de kerkrekeningen wordt duidelijk dat de kap boven deze dwarskapel in ieder geval in 1561 gereed was. In 1562 werd meestertimmerman Cornelis Fredericksz van Montfoort voor het maken van een andere kap in de kerk naar deze kap verwezen.

7 SAMH, AC 1, OAG inv.nr. 42, f. 34 Actum vroetschap (16 oktober 1515).

8 Temminck Groll 1957, pp. 87-88. Temminck Groll noemt Poortugaal, Haastrecht, Rijswijk, Helvoirt, Bodegraven en tenslotte de Oude Kerk in Amsterdam. Vianen zou verwant zijn met Voorburg en Aalsmeer. In Den Haag konden zelfs de scheibogen vervallen. Deze kerken hebben geen trekbalken.

9 Van Eck, Coebergh-Surie en Gasten (2002), pp. 48-50 en Filedt Kok en Mijnlieff (2007), p. 182.

10 Van Harten-Boers en Van Ruyven-Zeman (1997) passim.

11 SAMH, AC 566, inv.nr. 231.

12 SAMH, AC 566, inv.nr. 231. Nieuwe noordzijde laag 7: 'Hier staet Sint Anthonis altair.'

13 SAMH, AC 566, inv.nr. 231. Nieuwe zuidzijde: 10r 17^{e} laag graf 11. Oorspronkelijke hand: 'Hier op staet die pilaerne achter die Molenaars altair.' Latere aanvulling: 'alzoo bij 't overmaken van de kerck deze pilaere opghenoemen is, zoo heeft Jan Ghertsz. Loo plaetse ende graff gekocht ende betaelt 13 december 1558' en op f. 7v. 12^{e} laag graf 10 en 11. Oorspronkelijke hand: 'Hier op staet die Cupers altair mit die pilaerne.' Latere aanvulling: 'alzoo dees pylaer opgenomen is, heeft Jan Gerrit Stempels dit 10^{e} en 11de graf gecocht 21 oktober 1560.'

14 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.5, p. 115: 'van delven an die pilaerne.'

15 SAMH, AC 566, inv.nr. 896. Het Memoriael bevat een post uit het jaar 1596. In die post wordt vermeld dat van zeven traveën aan de noord- en zuidzijde de fundamenten worden uitgebroken.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 286

16 SAMH, AC 90, inv.nr.1.3, p. 77 en inv.nr. 1.4, p. 157. Beuken balken kunnen zijn gebruikt voor kisten maar werden ook voor glasovens gebruikt.
17 Haslinghuis-Janse (1997), p. 344. In de post wordt gesproken van panden. Een pand is een paneel glas-in-lood dat in een venster begrensd wordt door twee opvolgende brugijzers en twee raamposten of montants.
18 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.3, p. 85. 'Item an die glasen te maken in coer.' Zie ook p. 295.
19 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.3, p. 324. Uit het grafboek blijkt dat het Jobsaltaar op dat moment tegen de muur tussen de eerste en tweede travee van de oude zuidbeuk stond.
20 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.3, p. 310.
21 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.3, p. 322. Het gaat hier om een onderdeel van het hoogaltaar.
22 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.4, p. 137. 'Evert Jacob Philipszn 4-10 van tharnas ende de posten vande glaessen te vermetselen voer Ons Lieven Vrouwechoer metten opperman tsaemen 32 st.' En p. 138 betaelt 'Wouter de glaesmaecker den 27-12-51 van zeeckere reparatie van glasen [...] wet in Sint Jacobsglas ende tglas voir Onser Vrouwen choer tsaemen 14 karolus gld.'
23 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.3, p. 107. In 1544 worden 3000 leien door het Sint-Margarethaklooster geleverd. Eénmaal is sprake van 822 vellen leidak uit Dordrecht. De benodigde leinagels en spijkers haalde men in die tijd uit Utrecht. De grote hoeveelheden leien worden zowel in rijsten uitgedrukt als in losse leien. Haslinghuis-Janse (1997), p. 380. Met een rijst leien kon ca. 3 1/2 m^2 dak gedekt worden.
24 Telkens worden dezelfde dekkers genoemd zoals Egbert, meester Jan en Joachim.
25 Goudriaan (2002), pp. 206-207.
26 SAMH, AC 1, OAG, inv.nr. 2813.
27 SAMH, AC 1, OAG, inv.nr. 2814.
28 Heeringa, Archief Domkapittel 1929, inv.nr. 4339.
29 Janse (2004), p. 65 en Vroom (1983) passim. De dwarskapellen in Amsterdam werden mede gefinancierd door de gilden en broederschappen. Dit gebeurde bij de Onze-Lieve-Vrouwe-Kathedraal in Antwerpen niet, maar bij de bouw van middeleeuwse kerken was het wel gebruikelijk dat gilden aan bouwonderdelen meebetaalden.
30 Ozinga (1953), p. 89-95, Hennis (1987), p. 7 en Boissevain (1987), p. 15.
31 Janse (2004), p 415.
32 Stenvert (2004), p. 214, Hennis (1987), p. 7-8.
33 Van Agt (1961), p. 164. Tijdens restauratiewerkzaamheden in 1960 werd geconstateerd dat de zijtopgevels van het schip aan de binnenzijde brandsporen vertonen. Dat betekent dat de topgevels al vóór de brand van 1539 aanwezig waren. Ook waren uitsparingen voor gordingen van een oudere kap (van vóór de brand) zichtbaar. De eerdere overkappingen hadden trekbalken op korbelen. Dat blijkt uit brede uitsparingen voor muurstijlen, die zich boven de kapitelen bevonden. Dergelijke uitsparingen zijn aangetroffen op plaatsen waar afgehakte scheiboogresten werden verwacht.
34 Prins-Schimmel (1987), p. 40-41. Prins-Schimmel dateert de kappen van de dwarskapellen mede na 1539 op basis van het feit dat op de kilkepers Arabische cijfers zijn gestoken.
35 Van Agt (1961), p. 166-169.
36 Stenvert (2004), p. 214 en Van Agt (1961), p. 163.
37 Stenvert e.a. (2004), p. 214.
38 Stenvert e.a. (2006), p. 75.
39 Deze kerk was oorspronkelijk gewijd aan Maria-Hemelvaart.
40 Ozinga (1953), pp. 94-95.
41 Janse (2004), pp. 33 e.v.
42 Janse (2004), pp. 64 e.v.
43 Janse (2004), p. 65.
44 Janse (2004), pp. 124 e.v. Hiervoor werd in 1558 eerst een loterij georganiseerd.
45 Janse (2004). Janse beargumenteert op p. 154 dat de bouwploeg van de lichtbeuk van het schip een heel andere moet zijn geweest dan die de dwarskapellen hebben gebouwd. Beide ploegen werkten vanuit een andere traditie en dat komt tot uitdrukking in de constructie. Hij geeft ook aan dat van de bouw van de dwarskapellen en de verhoging van de verschillende bouwdelen van de Oude Kerk geen namen van bouwmeesters zijn overgeleverd. Van de zuilen zijn er nog acht authentiek. Dat geldt ook voor resten van twee halfzuilen tegen de toren. Deze zuilen zijn eind veertiende-eeuws met vroege dubbele bladkransen.
46 Anders dan in Gouda zijn de dwarskapellen in Amsterdam van elkaar gescheiden door muren. Deze verschillen zijn te verklaren uit het feit dat de Sint-Janskerk in 1552 werd getroffen door een brand die de kans bood de kerk daarna anders te herbouwen. De Goudse kerk kon op basis van een groots vooropgezet plan in oude, of liever gezegd, nieuwe luister worden hersteld. Op de keuzes die toen gemaakt zijn wordt verderop nader ingegaan.
47 Vriendelijke mededeling d.d. 14 oktober 2006 van Koen Goudriaan. Het prosopografisch onderzoek naar de Goudse elite bleek bovendien lastig. Heel lang was die elite sterk in zichzelf besloten en verbonden met de Goudse brouwersklasse.
48 Bij vrijwel alle verbouwingen van de stadskerken van Haarlem, Dordrecht, Delft en Leiden in de tweede helft van de vijftiende eeuw waren belangrijke bouwmeesters uit de Brabantse gotiek zoals Evert Spoorwater en de familie Keldermans betrokken geweest. Gouda had voor de uitbreiding van de kerk aan het einde van de vijftiende eeuw echter al niet gekozen voor een verbouwing in Brabants gotische stijl. Stenvert e.a. (2006), p. 314: De Sint-Bavokerk in Haarlem kreeg na een brand in 1370 haar hui-

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 287

dige koor met omgang. In 1445 werden transept en schip naar plannen van Evert Spoorwater hersteld. Tussen 1471 en 1483 werden schip en transept nogmaals verbouwd. In 1506 werd onder leiding van Anthonis I Keldermans een begin gemaakt met de bouw van een stenen vieringtoren. Deze bouw werd nooit afgerond en uiteindelijk kwam een houten vieringtoren tot stand. Stenvert e.a. (2004), p. 141: Na een brand in 1457 werd de Grote Kerk in Dordrecht onder leiding van Evert Spoorwater in Brabants gotische stijl herbouwd. De kerk kreeg haar stenen kruisribgewelven rond 1500. Van den Berg (2003), pp. 13-24: Het koor van de Leidse Pieterskerk kwam tussen 1390 en 1412 tot stand. De bouw van het schip werd in 1428 afgerond en de zijbeuken werden tussen 1453 en 1473 verdubbeld. Rond 1500 kwam het transept tot stand. Het werd in de loop van de zestiende eeuw verhoogd. Stenvert e.a. (2004), p. 305: De Leidse Hooglandse Kerk werd vanaf 1480 opgetrokken. Men begon met de bouw van het koor met omgang en na 1490 volgde het transept. Aan de herbouw van het begin vijftiende-eeuwse schip kwam men nooit toe. De bouwmeester van koor en transept is onbekend, maar het gebouw past in de Brabants gotische traditie. Stenvert e.a. (2004), p. 113-115: Tussen 1390 en 1410 kwam het gotische koor met twee rechtgesloten zijkoren van de Oude Kerk in Delft tot stand.Tussen 1425 en 1450 werd het middenschip verbouwd tot een pseudobasiliek. Rond 1510 begon men met de vergroting en verfraaiing van het noordoostelijke deel van de kerk, namelijk de noordarm, het Mariakoor en de naastgelegen Mariakapel. Voor deze verbouwing waren Anthonis I en Rombout Keldermans verantwoordelijk. De Nieuwe Kerk in Delft kreeg tussen 1412 en 1435 een basilicaal schip met zijbeuken en zijkapellen. Tussen 1453 en 1476 werd de kooromgang gebouwd en in 1510 kwam onder leiding van Anthonis I Keldermans de Mariakapel tegen de noordelijke transeptarm tot stand.

49 Meischke (2002), p. 212.

50 Kolman (1993), p. 289 en Meischke (2002), p. 212.

51 Kolman (1993), p. 289.

52 Meischke (1997), p. 55.

53 Meischke (1997), p. 55.

54 Janse (1987), p. 177.

55 Janse (1987), p. 177. Janse geeft in zijn artikel geen verwijzing. In de betreffende vroedschapsresolutie van 26 september 1514 worden geen namen genoemd. Vriendelijke mededeling mw. dr. Florence W.J. Koorn, Noord-Hollands Archief, d.d. 9 januari 2007.

56 Meischke (1988), p. 124 en Gerritsen (2006), p. 17.

57 Haslinghuis (1922), p. 29.

58 Walvis (1714), pp. 51-53.

59 SAMH, AC 567, inv.nr. 541. 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' Ook in de vooroorlogse restauratiedagboeken wordt de brandschade aangegeven. Vooral aan de zuid- en oostzijde werden veel brandsporen aangetroffen. De meeste zijn bij de herstelwerkzaamheden verdwenen.

60 Janse en De Vries (1991), p. 63. De huidige zuilen 12, 16, 17, 19, 22, 23 en 24 hebben dergelijke merken en dat geldt ook voor de zuilen 27, 29 en 31 in het koor.

61 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.5, p. 77.

62 Van den Berg (2001), pp. 98-101.

63 SAMH, AC 566, inv.nr. 231. De zuilen tussen het middenschip en de oude zijbeuken worden vanaf de aanleg van het grafboek, in 1539, niet vermeld met uitzondering van die in het smalle, westelijke gedeelte van de kerk. Dit zal te maken hebben met het feit dat in deze stroken nog zoveel ondergronds muurwerk aanwezig was, dat men hier niet kon begraven. Dat muurwerk wordt regelmatig in het grafboek vermeld als belemmering voor het begraven: Middenschip f. 48, laag 25 graf 11 en 12 en f. 48v, laag 26 graf 10. Oude noordbeuk: f. 65, laag 23 graf 10 en f. 65v, laag 24 graf 10.

64 Uit de telmerken die nog in de zuilen 12, 16, 17, 19, 22, 23 en 24 aanwezig zijn, valt mogelijk af te leiden dat deze zuilen de brand hebben overleefd. De vermelding in het grafboek kan echter ook te maken hebben met het feit dat de funderingen daar nog aanwezig waren.

65 SAMH, AC 1, OAG, inv.nrs. 2819 en 2821.

66 SAMH AC 90, inv.nr. 139.

67 Vaandrager (1992), p.152.

68 Walvis (1714) II, p. 53.

69 Walvis (1714) II, p. 60.

70 Walvis (1714) II, p. 60.

71 Van Eck, Coebergh-Surie en Gasten. (2002), pp. 67-73: glas 15 is gedateerd 1555-1556 en is van de hand van Dirck Crabeth; p. 73-77: glas 16 is gedateerd in 1556 en is eveneens van Dirck Crabeth; Van Ruyven-Zeman (2000), pp. 51-55: glas 17 is eveneens gedateerd in 1556-1557 en is van de hand van Jan van Zijl.

72 Harten-Boers en Van Ruyven-Zeman (1997) passim.

73 Deze glazen zijn tijdens de vooroorlogse restauratiecampagne weer gereconstrueerd (zie hoofdstuk 5) en zijn toen geplaatst in de speciaal daarvoor gebouwde Van der Vormkapel.

74 Van Harten-Boers en Van Ruyven-Zeman (1997), p. 22.

75 Van Harten-Boers en Van Ruyven-Zeman (1997), pp. 45, 46, 48-50.

76 SAMH, AC 90, inv.nr.1.9, p. 100 'betaelt Jacob Janzn van 8 glaesen uuyt te nemen 4 st.' Uit andere posten in de kerkrekeningen blijkt dat deze Jacob Janszn vele jaren de glazen structureel onderhield: SAMH, AC 90, inv.nr.1.7, p. 91. 'Jacob Janszn glasma-

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 288

ker van die glasen op den thoren te setten ende te stoppen in die sacristie.' SAMH, AC 90, inv.nr. 1.8, p. 104. Jacob Janszn, de glazenier, van het venster 'daer tglas van min heer de proost van out munster incompt' en 'glazen in de toren en kostershuis.' SAMH, AC 90, inv.nr. 1.11, p. 83. 'Jacob Janzn glaesmaker 8 anckeren te maken ande gevelen vande noortzijde.' SAMH, AC 90, inv.nr. 1.12, p. 80. 'Jacob janzn van thyen panden boven om tchoor uyt te nemen ende weerom met loot daer onder in te stellen om den regen buyten te drupen' en p. 82. 'Jacob Janzn van vijf glaes ijsers inde thoren gesedt.'

77 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.9, pp. 205–209 diverse posten zoals: '13-3 besteet de jonge Pieter Leen Cornelis Dyrickzn Rees Claes Dirickzn metselaers den 8 glaesveynsters van binnen den lijsten van beneden tot boigen in t zetten over met plaster te vernuwen alleys als de oude [...]. ende middelpost recht op te metselen ende besijen posten van backsteen recht op te metselen met een (fel) ende keseen de muyren ende wangen tot boven toe te pleysteren tot de balcken toe ende mit platten backsteen toe te metselen ende te witten ende wassen met de posten van binnen te pleysteren ende buten toe te strijken ende al of te rijden ende stellingen te maken ende ofte halen om bequamelick de glasen van in te mogen setten mit de ge[...]dig den in te leggen ende hebben beloeft te maken [...] Op recht als de glasen veynsters gemaeckt sijn after in den trans ende [...] de selfe soe groot nyet en syen te corten an jan [...] wair van de selfe belooft is van elck glas 5 gld 15 st.' (ondertekend met tekens).

78 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.10, p. 86, 'betaelt Jan Symen van 8 glasen te vermaken after inde karck comt 1 gld 15 1/2 st. Mogelijk betreft de aanduiding 'achter in de kerk' het hoogkoor.'

79 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.10, p. 215. Het gaat hier om de zoon van Cornelis Fredericksz van Montfoort.

80 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.10, p. 163, 4 1/2 dag in de goten 'om tchoer off formeels aff genomen' en p. 188 'noch jacob janzn glaesmaecker van dat hij een glas gestopt over het hoochaltaer 12 st.'

81 Walvis (1714) II, p. 57.

82 Twee uur voor en twee uur na de middag.

83 SAMH,AC1, OAG inv.nr. 43, f. 251v. 'Beroerende die reparatie ende offre van meester Cornelis Frederickxszn omme te weesen meester vande verbrande kercke deser stede [...] bijde meeste stemmen vande vroetscap geconcludeert dat men die saecke in als doe burgemessters ende kerckmeesters deser stede committeert die daer inne van als oudts velcoemen last zullen hebben ommte te doen tot eerbaer ende prouffe der voorn. kerck ende deser stede soemen [...] vervanden sal behouren.'

84 SAMH, AC 566, inv.nr. 231, f. 48v. In de aantekening bij graf 10 in laag 26 van het middenschip staat het volgende opgenomen: 'Anna Willems, weduwe van Hillebrant Jacobszn voor het 12de graf in de laag hiervoor overmits dat't elfde en twaalfde dan muyr en is, en bij mr. Cornelis Frederickszn geraden dat men die muyr aen't middelpant nyet meer creincken en soude dan ist tot nu toe gecreynct en is [...] 1572' Cornelis Frederickszn van der Goude is dan echter wel heel lang in het bouwvak actief geweest. Het zou hier ook kunnen gaan om de timmerman, meester Cornelis Frederickszn van Montfoort, waarvan bekend is dat hij in de jaren zeventig nog volop bij de bouw van de kerk betrokken was.

85 Van Groningen (1992), p. 188. Stenvert e.a. (2004), p. 279. Het maniëristische zandstenen poortje van de toren in Hoornaar dateert uit dezelfde periode als de spits, die in 1605 werd voltooid.

86 Van den Berg (1963), p. 22 en De Moor en Vermeer (1994), p. 11.

87 Temminck Groll (1957), p. 70. De vensters van de dwarskapellen werden ten opzichte van de zijbeukvensters verlaagd, anders bleef te weinig metselwerk in de toppen over. Zie ook bijlage bij het artikel op p. 91-92. Van den Berg (1963) geeft op p. 23 aan dat mogelijk al in de eerste decennia van de zestiende eeuw de dwarskapellen tot stand waren gekomen. Cornelis Frederickszn heeft dan na de brand alleen de vensters in de topgevels verlaagd. Kolman (1996), p. 503: Zijn naamgenoot Cornelis Frederickszn van Montfoort was in deze periode ook aan de kerk van Vianen werkzaam. Hij was de aannemer van het herstel van het koor.

88 Ozinga (1953), p. 81. Resolutie van de Rotterdamse vroedschap, 16-12-1550: 'gestemt met de meeste stemmen, dat Cornelis Fredericks voor de toesicht van de wercken die de stede maeken sal ende voort ordonneeren van de patroenen die de stede van nood hebben sal ses ponden groot vlaams soo lange als hij aan de stede kerck wercken sal ende ook tot wederseggen van die stede ingaende half maert eerstkomende.'

89 Ozinga (1953), p. 92 en Van Groningen (1992), p. 188.

90 Van den Berg (1963), pp. 1-25.

91 Van den Berg (1963), p. 7.

92 Kolman e.a. (1996), p. 297.

93 Amstel-Horak (1994), pp. 63-64 .

94 Amstel-Horak (1994), pp. 63-64. In Rotterdam werkte hij voor de stad ook aan enkele bruggen. Naast Cornelis Frederickszn van der Goude werden enkele Dordtse steenhouwers geraadpleegd over de kosten van blauwsteen.

95 Amstel-Horak (1994), pp. 63-64.

96 Ozinga (1953), p. 81.

97 Het verdient aanbeveling deze mogelijke toeschrijving nader te onderzoeken, alleen al vanwege het feit dat de nissengeleding van de Leeuwarder en Rotterdamse torens zo op elkaar lijken. Dit valt echter buiten het bestek van dit onderzoek.

98 Walvis (1714) II, p. 61.

99 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6, p. 104.

100 Walvis (1714) II, p. 61.

101 Walvis (1714) II, p. 58.

102 Berends (1974), p. 220. Voor het herstel van de torenlantaarn reisde hij naar Amersfoort. In hoeverre hij de opbouw van de Onze-

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 289

Lieve-Vrouwetoren aldaar heeft gevolgd, is niet goed meer te achterhalen omdat de bekroningen van zowel de Onze-Lieve-Vrouwetoren als die van de toren van de Sint-Janskerk in de zeventiende eeuw werden gewijzigd. Aan het begin van de zeventiende eeuw werd de Goudse bekroning wegens de slechte bouwkundige staat grotendeels vernieuwd waarbij gebruik werd gemaakt van een deel van de oude bekroning. Uit het al eerder genoemde dendrochronologisch onderzoek is gebleken dat het houtwerk in de tweede geleding van de toren inderdaad van kort na de brand dateert. Zie ook Walvis (1714) II, p. 59.

103 Walvis (1714) II, p. 61.

104 Walvis (1714) II, p. 61.

105 Walvis (1714) II, p.58.

106 Van Tyghem (1978), bijlage XXXVI dl. 2. Lieve van Male leverde tot ver in de jaren dertig van de zestiende eeuw het leeuwendeel van alle natuursteen en het lijkt erop dat hij de natuursteenleverancies coördineerde. Hij was eigenaar van twee steengroeven in de omgeving van Gent

107 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.5, p. 88. 'Mr. Cornelis met 2 zonen en Zuylen met een jongen worden betaald van zeven dagen de balken off te doen in dat cruyswerck.'

108 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.5, p 83. 'van de muur van het kruiswerk off te reden tot die laetsgte basmenten.' Afreden is het pleisteren of voegen en glad strijken.

109 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.5, p. 87. 'It opt 16-1 gerekent mit meester Cornelis Frederiq ende bekende 4 gld op syn hoopwerck vanden kerckmeesters vant verleden jair ontfangen hebben van Claes Wierten ende zijn werck van dat nyeuwe werck buyten dat cruyswerck in als die somme 68 gld. st ende wad der in dat voergaende bouck geschreven staet daer om hier niet.' En p. 89: 'It opt 5-9 betaelt mr cornelis van buyten werck an die pilaerne te funderen 32 st.'

110 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.11. Twee posten op p. 171 duiden daarop: 'Cornelis Roes van het afbreken en helen van de pilaren inde muur op het kerkhof' en 'Cornelis Roes van de pilaren buiten de kerk af te breken.'

111 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6, los blad bij p. 76/77 en inv.nr. 1.5 p. 85. 'It opten laetsten oktober betaelt Claes Aelberts in volle betaelinge van de 8 pilaernen te metselen tstuck 45 st noch 2 pont 10 st.'

112 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6, p. 93.

113 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6, p. 111.

114 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6, p. 80.

115 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6.

116 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6, p. 197.

117 Van Tyghem (1978) dl 1, p. 129 en dl 2 pp. 268-270. In de jaren 1559 en 1560 werden hij en Nicasius Pollet betaald voor vorsten van witte arduin die in het Gentse stadhuis werden verwerkt.

118 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.7, p. 67. 'Hoopwerck van die pilaren of te breken.'

119 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.7, p. 72. 'Betaelt Marten Lievenzn up rekeninge vande steen die hij houdt tot die pijllaers teweten die knoopen ende basementen die vuet.'

120 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.7. Een kleine greep uit de talloze posten over de steenhouwers: p. 171 'item betaelt Antonis Joriszn steenhouder up sijn werck dat hij bij die vuet hout van doude steen die vuet 3 30 st.' Op p. 172 'betaelt Jan Willemzn steenhouder van 87 vuet oude steen gehouden tot acht canten den 11 meye 5 1/2 gld.' Op p. 173 'betaelt Grelis die steenhouder ende Hansken 78 vuet pilaers die voet een braspenning 4 gld 17 1/2 st.' 'Item betaelt den julij Bastiaen ende sijn vennet up rekeninge vande capiteels 6 Kgld.' 'Den loeffhouders betaelt in volder betalinge van den capitelen inde loots comende 9 gld.' Op p. 174 'den 10 augustus betaelt Bastiaen up rekeninge van een capiteel tot die groote pilaer 20 st.'

121 SAMH, AC 90, inv.nr.1.7, pp. 171-172 en p. 205. 'Den 20 oct betaelt Cornelis Barentzn 3 dagen met de steenhouder doude steen hellepen uwtsoucken.' Vooral in de huidige vieringpijlers en in de zuilen 3, 6, 7 en 10 is veel materiaal van voor de brand hergebruikt. Dit is te herkennen aan de rode kleur van natuursteen die na een hevige brand ontstaat.

122 SAMH, AC 90, inv.nr.1.7, p. 205. 'item betaelt 2 nov ao 61 van 70 pilaeren ende 20 heelle boochsteenen uyt het scyp aen kant te lossen 26 st.' en '(L. Coninck) item betaelt Jan van Male van hondert vuet boochsteen elcke vuet 5 st 6 d 150 gld.'

123 SAMH, AC 90, inv.nr.1.7, p. 175. 'Upden 7 october ao 61 betaelt Bastiaen ende Geret ter cansse ende in volder betaelinck van een heelle groote pylaer loofs te houwen ende noch 12 lovers te houen om cruyxlinghe pylaers te [...]reste hoer in als dair of 3 gld 5 st.'

124 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.8, p. 165.

125 Sint Isti betreft Sint Eustachius en valt volgens de Utrechtse kalender op 2 november.

126 De bestaande bogen in het brede deel zijn 8,40 x 3,80 m.

127 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.7, p. 171. Steenhouwer Pieter Corneliszn werd dit jaar betaald voor 'die Bentemer steen die hij gehouden heeft tot 4 pilaren te weten tot 306 1/2 voet [...]' en Marten Lievenzn van '4 pilaren gelijck Piter Corneliszn boven verhaelt gehouden heeft tot 306 1/2 voet.'

128 SAMH, AC 90, inv.nr.1.7, p. 195. Zoals in 1560-1561, wat blijkt uit de volgende post: 'item betaelt vyer mannen van die pilaers die inde loots gehouden waren inde kerck te brengen ende te gayen ontrent die plaets daer se staen sullen 18 st.'

129 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.7, p. 95. 'Den 15 februari betaelt vyer metselaers off operluyden metgaders Keyster die sleper van die gehoude steen wt het gasthuys inde kerck te brengen ende die selve te gayen 200 veel doen mogelick was 56 st te dragen 1/2 gld.' En SAMH, AC 90, inv.nr. 1.8. In 1562 is sprake van hout dat in het gasthuis wordt opgeslagen: p. 209 'den 7 junij betaelt an Dirck van Neck om tot Aemstelredam te senden up rekeninge van 500 blaeu houdt ende een quartier behalven die 200 die in Sinte

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 290

Catrinen gasthuys staen daer de kerck noch geen coste van gehadt heeft elcke hondert gecoht thyen pont vlaems 300 gld.' Op p. 180 'item van *99* houten uut het gasthuys te ruymen ende in die kerck te brengen met houpen te beslaen 5 1/2 st.' Dit gebeurde zelfs nog in *1596*. SAMH, AC *566*, inv.nr. *273*, f. 58 'betaelt Cornelis Pieterszn alias Gheckgen Waghenaer de somme van vijff gld ende vijf stuvers wt saecken dat hij met zijn wagen gereden heeft twee ende veertich reysen van tgasthuys off tot inde kerck met blauwe stenen diemen op de graven leyt compt 5-5-0.'

130 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.8, p. *79*. In de jaren 1562-1563 wordt in verschillende posten aangegeven, dat hij de bladeren of het 'loof' van de kapitelen hakte. 'item Jan Grijsaert heeft aengenomen die capiteels up doude pilaren met twee halve inde muyr daer neffens te maecken van guet gesneen looff sulcx up die pilaer aen tchoer compt over den geerten altaer tsamen voir vijfthyen gld ende thyen st. sijnse zoo guedt nyet men salt hem aen sijn gelt corten.' Zie ook p. 85 in deze uitgave.

131 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.*7*, p. 74. Ter illustratie hier enkele van de belangrijkste posten: 'item betaelt Ariaen Corneliszn Schoen up rekeninge van drie bogen te slaen *7* ½ gld.' En 'den *16* betaelt Pieter Lenardtzn ende Ariaen Corneliszn in volder betalinge van noch 2 bogen maecken 2e ende 3e bogen 28 ½ gld.' En 'item betaelt Piter Lenardtzn ende Ariaen Corneliszn van vier bogen te decken stuck *16* st 3 gld 4 st.' En 'item betaelt Piter Lenertzn ende Ariaen Schoon van een booch te metsen 18 st.' En 'den 21 sept. Betaelt Piter Lenardtzn van een booch te metzen ende te decken 18 gld *16* st.' En 'item betaelt Piter Lenardtzn ende Ariaen Schoon van die achtste booch te slaen ende te decken 18 gld *16* st.' En op p. 80 (mr. Liven) 'den 21-*7* betaelt Jan Grijsaerts van drie dagen an drie Gentse bogen te wercken 24 st.' (Wat 'Gentse boog' betekent is niet duidelijk, mogelijk gaat het hier om bogen die werden gemetseld met steen die van de Gentse leverancier kwam.) En 'den 17-*9* betaelt Jan Grijsaert van twee bogen ende een pilaer te gaen ende te verhouwen dat daer an gebrach ende heeft daarover geweest 3 dagen daechs 8 st 24 st.' En 'den selven betaelt up rekeninge vander cleijne ronden bijde voet gehouden 2 st van een voeth [...] te 20 st.' En 'den 17-11 betaelt Jan Grijsaert hem restende van sekere cleyne ronden 20 st.'

132 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.8, p. *198*, f. 43. 'Item den *6* april betaelt Jasper Stevenzn costen daervan Jan Grijsaert sijn consent ons geaccordeert hadde *6* gld.'

133 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.8. In de kantlijn is regelmatig L. Coninck geschreven bij posten die Jan Grijsaert en zijn natuursteenwerk betreffen.

134 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.*9*, p. 73. 'Den 20 meye betaelt Jan Grijsaert met Cuyrling van een capiteel up die laetste pilaer ande suydtsijde van tmiddelpant 4 gld 10 st.' En op p. *75* 'item betaelt Pieter Corneliszn up rekeninge vande ronden die hij met Jan Grijsaert sijn broer gehouden heeft 22 st.' En 'den selven up rekeninge van het basment anden thoren ende capiteel mette simatie *6* st.' En 'item den 10-*9* betaelt Cuyrling drie dagen an tcapiteel besijden den thoren 21 st.' En op p. 205 'den 18 mrt betaelt Tilman steenhouwer van de hoopwerck van een pyllaer te houwen 1 1/2 dach ende noch an de booge bij malcander te vergaeren 1 dach 1 quartier daechs *9* st 1 R gld *4* st.'

135 Het gaat hier respectievelijk om de kappen boven onder andere glas 5. Overigens werden hier waarschijnlijk net als in de Oude Kerk in Amsterdam eerst de kappen gebouwd en daarna de topgevel verder afgemetseld.

136 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.*9*, p. 195. 'Tot hyer toe heeft Claes up sijn hoopwerck van twe vaecken an die noordtsijde vordt te timmeren (die hij elck aen genomen hadde voir 14 pont groot). Item den selven besteet upden 5 julij het darde vack van die noordtkerck mede te timmeren zoo dat eyscht an die gevelen ende met een cruys werck tot aen tmiddelpant mitsgaders die packinge om verbijt vont voirts te timmeren tsij met gevels ofte anders zoo die kerckmeester hem eerst daechs besceyt sullen seggen voir hondert K gld des zal hij boven tvoirs. werck noch maecken een gebint ende stellen dat up die laatste pilaer om die noordtsijde met den formeels tot die twee bogen die up die selve pilaer rusten sullen.'

137 In het contract worden deze dwarskapellen 'de nieuwe noortkercke' genoemd.

138 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.10, p. 83.

139 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.8, p. 84 en op p. *97* wordt een jongen van Schoonhoven betaald 'van dyeren' ofwel de eieren te snijden voor de lijst van het hoogaltaar.

140 Goudriaan (2002), p. 213.

141 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.11, p. *179*. 'Item betaelt Ariaen Corneliszn Schoen ende Corneliszn Meeszn van seecker besteck te maecken vant werck ande noordt sijde met gevelen te maecken'.

142 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.12, p. 81. 'Den 15 oct betaelt Jan Wouterzn hem restende vande *36* glasen int scip met acht stucken glas groot wesende 3 voet die Wouter Pieterzn gescreven [...] ende vande voirs *36* oude glasen te vergroeten ende te verbreeden tstuck 3 st 1 oortgen.'

143 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.11, p. 182.

144 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.10.

145 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.10, p. *197*.

146 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.11, p. 171. 'Den 11-*9* betaelt Cornelis Roes op werken van zijn hoopwerck vande gevels aan die suytside 3 gld.' Mogelijke besteedde hij een deel van dit werk uit: p. *199* 'item gegeven twe metselaers van Mondtfoorde die ontboden waren omme die muyr te vermaecken ande suydtsijde vande kerck bijde thoren voir haer reysen ende verteerde costen 10 st.' Zie ook SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.12, p. *67*.

147 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.11, p. *176* en inv.nr. 1.12, p. 71.

148 SAMH, AC *90*, inv.nr. 1.11, p. 180. 'Den *7*-12 hebben die kerckmeesters aenbesteet Claes Corneliszn dat middelpandt vande kerck vorts te maecken om met pannen te mogen hangen tot den thoren toe vervolgende zoo dat begonnen is die latten te spijckeren van sulcke hoochte als eyschen zal die lancke vande pannen die men daer ups al hangen/ item die deelen vande drie vae-

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 291

cken aff te breecken met die regels ofte gordingen ende met die deelen dat werck ande suydtsijde te decken ende hebben hem hyer voir belooft negenthyen K gld/ item van versteygeren noch 1 gld des moet hij die oude spijckeren wt doen. Hyer op betaelt den 11-12 2 gld.'

149 SAMH, AC 90, inv.nr.1.12, p. 162. 'Item den 29 july gherekent uit dat by [...] soe heeft Cornelis Dirckszn Raes ghewroecht in Sint Jacobs kamer te plesteren ende te witten tot de metselaers kappelle toe 10 daeghen daechs 8 st ende den operman 4 st comt 6 gld.'

150 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.12, p. 165. 'Van de stellick te maecken omde oude glaessen te setten.'

151 Hibben (1983), p. 29.

152 Hibben (1953), pp. 173-207. Gouda werd dan ook lange tijd door Willem van Oranje en de Staten van Holland als een risicofactor in de strijd gezien.

153 Hoppenbrouwers (2002), p. 146.

154 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.12, p. 267. 'Item den 20 jan betalt Quierijn Wermboutszn van seecker portroenen te maecken tot behoef vande steen houders te metselen int myddelwerck 6 st. Quirijn Wermboutszn was kistemaker.'

155 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.12, p. 250. 'Item den 18 meye betalt Jan Franszn van de wytten ordinen te staepelen 3 1/2 st 1 oort.'

156 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.12, p. 253. 'Item int voorleden jaer hebben de kerickmeesters besteet te maecken Claes Corneliszn tymmermaen 2 vaecken te tymmeren in de middelkerke nae uytwysen de voorwaerden daer van sinde hem om besteet vooer de somme van 23 pond 10 scell vl(aems) comt om ghulden coerent 141 ghuld waer of den selven Claes ontfanghen sal bynnen den selven tyt dat alt werrick ghereet ghemaeckt sal weesen wat inhouden voorwaerden 56 ghuld ende niet meer waer op den selven Claes Corneliszn ontfanghen heeft ghreet ofte op weickghelden int ander jaer gheschreven de somme van 7 ghuld 9 st.'

157 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.12, p. 35. 'Den blaser betaelt vant sacramenthuys te helpen wech doen van 2 1/2 dach werckens 8 st 1 bl.' De metselaar, grafmaker en timmerman hielpen bij dit werk.

158 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.12, p. 35.

159 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.12, p. 35.

160 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.12, p. 20.

161 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.12, f. 28, 30, 32, 38v, 39, 39v, 51. Er werd onder meer oud hout en puin verwijderd.

162 SAMH, AC 566, inv.nr. 896, f. 31.

163 SAMH, AC 566, inv.nr. 896, f. 33 en AC 566, inv.nr. 272, f. 4v.

164 SAMH, AC 566, inv.nr. 896, f. 1 en inv.nr. 270, f. 21v.

165 Maandag 26 november 2007 ontdekte Merlijn Hurx bij een bezoek aan de kerk eveneens rode resten op een kapiteel in het koor.

166 Janse (2004), p. 136-137. Dat was sowieso gebruikelijk. In 1553 vond bijvoorbeeld een uitverkoop van resterend bouwmateriaal van de Oude Kerk plaats. Vermoedelijk gaat het hier om overschotten van de zojuist afgesloten bouwcampagne.

167 Meer informatie over vooral het timmervak in: Meischke e.a. (1993), pp. 25-35. Meischke e.a. (1995), pp. 30-31, pp. 33-35 en p. 44-45. Meischke e.a.: (1997), pp. 31-35, pp. 70-72.

168 Denk aan meestertimmerman Cornelis Frederickszn van Montfoort die op diverse plaatsen aan het werk was.

169 SAMH, AC 566, inv.nr. 270, f. 22v.

170 Berends (1982) passim. Die kapel werd in 1587 gesloopt.

171 SAMH, AC 566, inv.nr. 272, f. 16. '8-1-89 betaelt aen Govert timmerman van een besteck dat hij voor die kerck ghemaect heeft' en f. 17 '29-1 Dirck Luyt gegeven van een besteck te maken ende [...] des hij voer de kerck gedaen heeft 2-10-0.'

172 Het gaat om het gedeelte van de kap tussen de zuilen 12 en 13 en 16 en 17.

173 De kap van het middenschip is voorzien van zogenaamde topdriehoeken die op de onderste gebinten rusten. Zie voor andere details over de kappen van de kerk bijlage 21.

174 SAMH, AC 566, inv.nr. 272, f. 3. '29-1 Dirck Luyt gegeven van een besteck te maken ende [...] des hij voer de kerck gedaen heeft 2-10-0.'

175 SAMH, AC 566, inv.nr. 272, f. 10v. 'Betaelt aen Claes Willemszn timmerman dat hij verdient heeft ande kerck daer in gerekent het besteck ter somme van 24 gld.' En f. 16. '8-1-89 betaelt aen Govert timmerman van een besteck dat hij voor die kerck ghemaect heeft.'

176 SAMH, AC 566, inv.nr. 1140 en inv.nr. 272, f. 15v. '1-4-1590 gewast met metsers ende timmermluyden aent trom omt besteck te maecken vandt middelpandt ende toffbreecken vertart 1-0.'

177 SAMH, AC 566, inv.nr. 142.

178 Van den Berg en Sprokholt (2002), p. 276. Maarten Lendertszn was een bekende aannemer in Gouda. Hij was verantwoordelijk voor de verbouw van een aantal kloosterkapellen en -gebouwen en de sloop van de bijbehorende torens. Niet voor niets werd hij regelmatig aangeduid als 'Maarten de kerckbreker.'

179 SAMH, AC 566, inv.nr. 142, f. 13v. 'Vande steenhouwer tot Delft gecocht twaliff steen van Bremer steen te weeten capiteels daer die stijlen vande balcken op staen [...]'

180 Van den Berg (2001), p. 99.

181 SAMH, AC 566, inv.nr. 27, f. 77v. 'Noch betaelt Jasper de glaesmaker omt vier nieuwe glasen hem aenbesteet tstuck tot tsestich gld gestelt int middelpant compt 240-0-0.' en 'noch an Cornelis Lendrinus glaesmaker omt vier nieuwe glasen voirn. int middelpant alsvoorn gestelt tot 60 tstuck ende also of hem betaelt was ao 93 de somme van 60 gld compt hier 180-0-0.'

182 SAMH, AC 566, inv.nr. 272, f. 57.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 292

183 SAMH, AC 566, inv.nr. 896, f. 53v.
184 SAMH, AC 566, inv.nr. 272, f. 56v en f. 72. Het gaat hier om het deel waar de klokken in hangen: 'twelck hem belooft is geweest van tmaken van tbellefroy opten toorn daer de drie groote clocken in hangen.'
185 SAMH, AC 566, inv.nr. 272, f. 61v. 'Betaelt den steenhouwer aen pakerdan van tachtig stucken stucken steen gehouden aende pylaeren als andere dar voren 2-0-0.'
186 SAMH, AC 566, inv.nr. 896, inv.nr. 273, f. 73v en inv.nr. 276, f. 78v.
187 SAMH, AC 566, inv.nr. 896, f. 74.
188 SAMH, AC 566, inv.nr. 157.
189 SAMH, AC 566, inv.nr. 158.
190 SAMH, AC 566, inv.nr. 278, f. 35v. 'Beaelt aen Claes Wyerssen voor een besteck te schrijven om den torren te reppereeren 3 gld. En 38v betaelt Claes Wierts en Hagen Ariens timmerluyden van nawerck dat zij aen den tooren ghewrocht ende ghemaect hebben 12-0-.'
191 SAMH, AC 566, inv.nr. 278, f. 150. '30-12 betaelt aen Gerryt Dircks Doncker over soe vele daer verteert is per diversche [...] vant aenbesteden vant metselwerck vanden torren dat Dirck Luten messelaer aengenomen heeft ende noch anbestet aen Unico Cardon het houden vande haertsteen tsaemen verteert 19-11-0.'
192 SAMH, AC 566, inv.nr. 162.
193 SAMH, AC 566, inv.nr. 162. Van het bestek voor de bouw van de bovenste torengeleding is een nette en een kladversie bewaard gebleven.
194 Janse (2004), p. 155. Ook de toren van de Oude Kerk, die na 1563 werd verhoogd, werd afgebroken tot en met de bovenzijden van de galmgaten.
195 SAMH, AC 566, inv.nr. 896, f. 87v en inv.nr. 162, stuk 3.
196 SAMH, AC 566, inv.nr. 162. 'Ende als dan die tfoey daer op gebrocht het sij die oude foe ofte met balysters al soe mijn heeren dan belyeven sal.'
197 MuseumgoudA, inv.nr. 51217. De tekening is links voorzien van een schaalbalk.
198 SAMH, tekeningenarchief, inv.nr. 142. De tekening is rechts voorzien van een schaalbalk.
199 SAMH, AC 566, inv.nr. 279, f. 94v. '27-2 Dirck Luyten overt affbreecken vanden tooren en weer er op metselen volgende ordonnatie hem gegeven 150-0-0.'
200 Van den Berg (2001), p. 122.
201 SAMH, AC 567, inv.nr. 541. 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' Zie de opmerkingen onder de jaren 1964.
202 Op basis van het onderzoek naar het metselwerk en de bakstenen van Akkerman (zie noot 25 in de inleiding en hoofdstuk 2) lijkt het onderste deel van de traptoren uit het begin van de vijftiende eeuw te dateren. Er zijn echter geen schriftelijke bronnen die dat bevestigen.
203 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6, p. 80. De traptoren ten zuiden van de westtoren heeft tot en met de eerste geleding, bakstenen wenteltrappen, maar daarboven gaat deze over in een wenteltrap met houten treden.
204 SAMH, AC 566, inv.nr. 142 is het Reparatieboek middelpand. Inv.nr.143 betreft de kladaantekeningen van de reparaties tussen 1590 en 1593. De aantekeningen komen grotendeels met de aantekeningen uit het reparatieboek overeen.
205 Walvis (1714) passim.
206 Kolman (1993), p. 179.
207 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.3, p. 321. Evert Jacob Philipszn wordt betaald van 'zekere reparatie aan het huis in het land van Stein wat hij volgens een cedulle bij de hoop had aangenomen.'
208 Walvis (1714) II, p. 61.
209 SAMH, AC 566, inv.nr. 142, f. 5. 'Betaelt tot een treckpenning vande anneminghe vant houtwerck opt stadthuys int openbaer besteet 10-10-10.' En 'van gelijcke heeft Dirrick Luyten genoten den treckpenning vant steenwerck wesende 10-10-0.' En 'den 16 april vant voirn. steenwerck (alsoet werderom opgehanghen worden) tot een trecpenning betaelt 12-0-0.' En 'den roeper van dat hij die bestedinghe vier mael om geroepen heefft betaelt 0-12-0.' En 'den roeper van roepen van tmetselwerck te besteeden betaalt 0-4-0 f. 10v.' En f. 11. 'Jan Sas van hondert biljetten te drucken vande bestedinghe vande Magdaleenen Kerck betaalt 2-0-0.' En 'vande biljetten te doen plecken in diversche steden 0-13-8.' Haslinghuis-Janse (1997), p. 468: 'Een trekpenning betreft het zogenaamde trekgeld. Het is een vergoeding die een aannemer kreeg als hij bij een aanbesteding de laagste prijs had ingediend'. Zie ook Kolman (1993), p. 273 e.v.
210 SAMH, AC 90, inv.nr. 35. Cornelis Fredericksz van Montfoort zou lange tijd aan de kerk verbonden blijven. In een contract met hem uit 1562 staat dat hem wordt aanbesteed een vak 'dacks te timmeren ende maecken gelijck hij gemaect heeft over tglas van mijn heere van Hugis ofte mijn vrouwe van Reynsburch tot dat middelpant vander voirs kerck toe [...].'
211 Walvis (1714) II, p. 61.
212 SAMH, AC 566, inv.nr. 269-270: In de jaren tachtig werden vooral veel metselaars aangeduid met Vlaming: Pieter de Vlaming, Michiel en Jans Vlaming, Joost, Merten, Arien Vlaminck en Joris de Vlaminck.
213 SAMH, AC 566, inv.nr. 35.
214 SAMH, AC 566, inv.nr. 141.
215 SAMH, AC 566, inv.nr. 35.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 293

216 Zie noot 24 van de inleiding. Aan het westelijke spant van de transeptkap zijn tijdens onderzoek ten behoeve van de Geïllustreerde Beschrijving over Gouda spijkergaten en spijkers aangetroffen, die behoorden bij de voorlopige houten afsluiting van de kapdriehoek tot aan de verhoging van het schip. Het hout dateert uit 1551 en is er na de brand van 1552 tegenaan gezet.

217 SAMH, AC 566, inv.nr. 142, Reparatieboek p. 20. 'An Claeszn wairt in de spiegel betaalt van dat die meesters van Delfft ende leyden tsijnen huyse int opnemen van het scaelgedack, verteert hebben 14-18-0.'

218 SAMH, AC 566, inv.nr. 142, p. 39.

219 SAMH, AC 566, inv.nr. 269-270.

220 SAMH, AC 90, de posten in de rekeningen: inv.nr. 1.6, p. 180: Jochem de leidekker wordt 1/2 dag betaald 'aan de loots ande noordtsijde.' En inv.nr. 1.7, p. 95. 'Cornelis Barentszn van die timmerloots gereet te maeken voir die steenhouwers [...]' En op p. 168. 'Pieter Jaeppen van de loets te decken ende die leien neder te leggen.' En 'betaelt den 8 sept Claes Corneliszn van de lootse ande noordsijde toe te leggen ende de steygeringe off te breecken in hoopwerck hem an besteet 3 gld.' En op p. 183. 'De leidekkers leggen pannen op het dak van de loods.' En inv.nr. 1.10 p. 162. 'Claes de timmerman 3 dach ande loots int middelpandt gewrocht off opden thoren.' En inv.nr. 1.11 p. 178. 'Claes Corneliszn wordt betaald om de loods bij de toren af te breken' en 'Item van een loots voir die metselaers te maecken.' En AC 566, inv.nr. 272, f. 59v. 'Cornelis Pieterszn van dat hij die lootse op te suytsijde heeft helpen off breecken om de voet helpen graven.'

221 SAMH, AC 566, inv.nr. 1.11, p. 178.

222 Olde Meyerink e.a (1995), pp. 443-445. In de veertiende en vijftiende eeuw stond aan de hedendaagse Goudsestraatweg 65-67 het huis te Vliet. Over de bouwgeschiedenis is niet veel bekend. Ook is niet bekend wanneer het kasteel tot ruïne verviel. Geschiedschrijver W. van Gouthoven beschrijft in de versie van *D'oude Chronijcke ende historiën van Holland (met West-Friesland) van Zeeland ende van Utrecht etc.* (eerste editie Dordrecht 1620) uit 1636 het huis al als een bouwval. Ook uit een tekening van Roelant Roghman uit 1646/1647 blijkt dat het toen al om een ruïne ging. Kennelijk fungeerde de ruïne in de zestiende eeuw als bouwgroeve. Tegenwoordig staat nog een dertiende-eeuwse muurpenant van het kasteel. Het gaat waarschijnlijk om een deel van de noordgevel van een donjon.

223 SAMH, AC 566, inv.nr. 268, p. 130.

224 SAMH, AC 566, inv.nr. 269, p. 39.

225 SAMH, AC 566, inv.nr. 142, p. 33v. 'Jacob Willemszn scipper betaalt voir thien pruyschen deelen (naaldhout uit Pruisen) voir die kercke Tamsterdam bij hem gecocht tstuck voir 55 stuvers compt 27-10-0.'

226 SAMH, AC 566, inv.nr. 142, f. 10. 'Die scipper van Oudewaeter vande capiteels van Delfft te brenghen.' En op f. 13v. 'Vande steenhouwer tot Delft gecocht twaliff steen van bremer steen te weeten capiteels daer die stijlen vande balcken op staen ende dair voir betaalt 28-4-0.'

227 Walvis (1714) II, p. 58.

228 Walvis (1714) II, p. 58.

229 Kolman (1993), p. 201.

230 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.5. Leinagels, enkele of dubbele middelnagels, sluitnagels, deknagels, schotspijkers etc.

231 In totaal worden dit jaar 52.000 bakstenen vermeld.

232 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.8 en 1.9. Kerstiaen Willemszn leverde overigens ook leien in de jaren 1563-1564.

233 De natuursteen die er kwam, kwam wel weer uit Gent en Zwolle/ Amsterdam. De bakstenen kwamen uit Haastrecht.

234 SAMH, AC 566, inv.nr. 896, f. 31v.

235 SAMH, AC 90, inv.nr.1.7, p. 158 en p. 198.

236 SAMH, AC 566, inv.nrs., 1.6-1.8.

237 Eenmaal werd de Bentheimer zandsteen uit Hardenberg betrokken.

238 Kolman (1993), p. 268. Deze Warmoldt Stuurman opereerde ook in Kampen waar hij in 1599 regelmatig Bentheimer steen leverde.

239 SAMH, AC 566, inv.nr. 35.

240 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.7 en inv.nr. 1.8, p. 209. SAMH, AC 566, inv.nr. 27, f. 58. Dit gebeurde zelfs nog in 1596.

241 Kolman (1993), p. 326.

242 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.10, p. 179.

243 Onduidelijk is of deze Jan IJsbrants dezelfde is als de Jan Sijbrants die vanaf 1602 regelmatig als een van de metselaars wordt vermeld.

244 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6, p. 80. 'Den 21-7 betaelt Jan Grijsaerts van drie dagen an drie gentse bogen te wercken 24 st.'

245 SAMH, AC 566, inv.nr. 275, p. 58. 'Unico Cardon hout 198 stukken steen om de pylaeren ende aen de muer te leggen' en 1599 f. 81v en 1600 f. 40 en 40v.

246 SAMH, AC 566, inv.nr. 277, f. 41v. 'Twee hoofden te snijen onder aen de balck int middelpant.' En inv.nr. 278 f. 37. 'Gregorie de beeltsnijder voor 3 hoofden te snijden' betaald en 'noch van eenyghe houcksteenen te houden.'

247 Kolman (1993), p. 236. De kerkkappen van Doesburg en Zutphen werden kant-en-klaar over een grote afstand aangevoerd.

248 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6, p. 104.

249 In 1593 en 1600 wordt hij aangeduid met respectievelijk 'Claes de Montfoortsman' en 'Claes Corneliszn de timmerman van Montfoort'.

250 SAMH, AC 566, inv.nr. 896, f. 18 vermeldt de volgende posten: 'op huyden den vijften november XVcLXXX1111 soe hebben de

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 294

kerckmr, anbesteet te maken het dack ande zuytoostzijde vant kruyswerck eene Jan Wouterszn van Utrecht scaelgiedecker tselffde te maecken goet vast werck gelijck hij daer off hebben wil zoe goet werck als eenich meester zoude moegen maecken ende hiervan zal hij hebben voer hoop werck de somme van tachtig gld. present inde camer Arien Corneliszn Jacob Corneliszn Govert Janszn ende Gerrit de gruyter.' En 'op huyden den 10 meert XVcLXXXV hier heeft Jan Wouterszn vande kerckmrs angenomen te maecken ende te decken beyde de westzijden van het cruyswerck goet werck als hij ande zuytoostzijde gemaeckt heeft mitsgaders zoe zal hij beyde de westzijde de oude scaelgien offdoen ende beneden brengen off boven stellen daer dient die noch goet sullen zijn om mede te stoppen noch zoe zal hij an weerzijden vant cruyswerck de laaden decken naer behooren ende de leyen haelen daer die nv [...] staen maer die reste zal men hem leveren inde lootsse ende den buyck vande kerck wort hiervoer gesondert te weten de twee [...] vant voers. cruiswerck ende dit voer de somma van twee hondert gld. Actum als boven present Arien Corneliszn Thonis Dirckszn Jacob Corneliszn Quirijn Gerritszn ende den gruyter.'

251 SAMH, AC *90*, inv.nr. *1.5*, p. 83. Pagina *77* vermeldt dat ene Michiel betaald wordt om 'twe glasen off te reden ende die backsteen wuyt te nemen.' En pagina *78* 'betaalt Gerrit van dat glas over Geertrudis altair aff te reden.' Twee andere posten bevestigen dit beeld '3 glasen die steen wuyt te brenghen ende off te breken'en op *9* mei *1557* wordt dezelfde Michiel (Ewoutszn) betaald 'van twee glasen off te reden inde trans' (kooromgang). Het gaat hier om het weghalen van bakstenen vullingen in een venster teneinde het betreffende glas te kunnen plaatsen.

252 SAMH, AC *566*, inv.nr. f. 45v. '*27-4-92* als boven aen besteet Claes Pieterszn ryetdecker alle der vaecken daer men van menynge is glaessen metter tijt te stellen te dichten met goet ijssel ryet soe salt nu voer reegen ende wint bequamelijck bebuyt sal sijn [...] heeft den voorn. bedonghen van elcke vaeck wel te stoppen vijff ende twintich stuvers. Actum als boven present Kers Pieters ende Jan Adryaenszn de Vrye den voorn. Claes Pieterszn is gehouden alst kerckmrs gelyven sal het materyael weder off tenemen ende materyaelen met hem nemen.'

253 Lamboo (*1990*), p. 25. Gedurende de zestiende eeuw waren het ontwerp en de uitvoering meestal gescheiden, maar bij de Crabeths was alles in één hand. Na plaatsing van het raam kregen of kochten de kerkmeesters het carton.

254 Kolman (*1993*) passim, Janse (*1987*) passim, Janse (*2004*) passim, Meischke (*1988*) passim, (*1993*) passim, (*1995*) passim, (*1997*) passim, Van Tussenbroek (*1999*) passim, Van Tussenbroek (*2001*) passim.

Noten bij hoofdstuk 4

1 Abels (*2002*), pp. 417-418. Tot in het tweede decennium van de zeventiende eeuw was er in Gouda sprake van een in religieus opzicht zeer tolerante houding. Het stadsbestuur streefde nog lang religievrede na en vrijheid van geweten stond hoog in het vaandel van de Goudse stadsbestuurders. Dat zal er mede de oorzaak van zijn dat de kerkbouw vrijwel geen belemmeringen heeft ondervonden.

2 Abels (*2002*), p. 418.

3 Voor dit hoofdstuk is dankbaar gebruik gemaakt van de grote hoeveelheid aantekeningen die kerkarchivaris Van Dolder-de Wit heeft gemaakt van de diverse archiefbronnen uit de periode *1600-1824*. Zij heeft hiervoor geput uit het Oud Kerkvoogdijarchief en de kerkrekeningen uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw die alle bewaard zijn gebleven in het SAMH.

4 Van Swichgem, Brouwer en Van Os (*1984*), pp. 181-184.

5 Van Swichgem, Brouwer en Van Os (*1984*), p. 27.

6 SAMH, AC *90*, inv.nr. *1.9*, p. 195. Waarschijnlijk heeft de naam Kraamvrouwenportaal te maken met het doopvont dat hier dichtbij stond.

7 Van Swichgem, Brouwer en Van Os (*1984*), p. 27.

8 Van Swichgem, Brouwer en Van Os (*1984*), p. 21 e.v. Hierbij speelde ook mee dat bij de protestanten de leken nauw bij de dienst werden betrokken. Werd in de middeleeuwen in het Latijn uit de bijbel voorgedragen, na de Reformatie werd dat in de volkstaal gedaan, waardoor de kerkdiensten gingen bijdragen aan de kennis van de godsdienst en de bijbel voor iedereen.

9 Van Swichgem, Brouwer en Van Os (*1984*), p. 67.

10 Van Swichgem, Brouwer en Van Os (*1984*), pp. 261-287.

11 Na 1820 werden de kerkmeesters kerkvoogden genoemd. Sinds 2003 worden ze aangeduid als kerkrentmeesters.

12 SAMH, AC *566*, inv.nr. *279*. Door Arien Sellema werden ovale vensters aangebracht en in *1606* werd de kap van een gewelf voorzien.

13 SAMH, AC *566*, inv.nr. 340. 'Aen meester Clareman en Herman Peterson, leijdecker ende stadstimmerman tot Amsterdam ontbooden tot inspecteren van de kerk (reis- en vrijblijfkosten) *37.16.-* en *16.10.-*.' Meischke e.a. (*1995*), p. *67*. Herman Peterson was in *1647* stadstimmerman van Amsterdam. Het gaat hier om een andere timmermeester dan Hans Janszn Petersom die van *1667-1709* stadstimmerman van Amsterdam was. De laatste was verantwoordelijk voor het ontwerp van de nieuwe kap op de Burgerzaal in het huidige Paleis op de Dam. Mogelijk gaat het hier om vader en zoon.

14 Van Dolder-de Wit (*1993*), p. 43 e.v. en SAMH, AC *566*, inv.nr. 317, f. 82. 'Aert Pieterszn den schilder over't verven van de kozijnen van de librie, kerkdeuren' etc. en f. 83v, 'Pieter Janszn Oosterlach, beeltsnider van't sniden van roosen voor de librije' en f. 84r. 'Aen Pieter Janszn metselaar aan schoorsteen en vloer van de livrije met zijn opperman' en f. 115r: 'Jan Parijs overmaken van drie glazen venster en ovalen op de librije voor steen en arbeidsloon'

15 SAMH, AC *566*, inv.nr. 320.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 295

16 Van den Berg (2001), p. 122.
17 SAMH, AC 566, inv.nr. 144.
18 SAMH, AC 566, inv.nr. 340, f. 33 en f. 33v.
19 SAMH, AC 566, inv.nr. 347, f. 38v. 'Aen de metselaer over het witten van de kerck den baer tot 26 st daeghs, de operluijden tot 16 st daeghs 199-7-0' en inv.nr. 348, f. 38 'aen Jan Jacobszn over witten 5-5-0 en aanstrijken van de kerck 34-4-0.'
20 SAMH, AC 566, inv.nr. 370, f. 53.
21 SAMH, AC 566, inv.nr. 146.
22 SAMH, AC 566, inv.nr. 419.
23 Zie ook hoofdstuk 3.
24 SAMH, AC 566, inv.nr. 276, f. 81 en inv.nr. 279, f. 44v. Schrijnwerker Willem Jacobszn tekende in 1599 een 'patroon' en in 1604 begon timmerman Willem Huygenszn Moel met de bouw ervan. Gregorius Cool bracht de versiering in 1605 aan.
25 Van Dolder-de Wit (1993), p. 50 e.v. en Walvis (1714) II, p. 36. Waarschijnlijk werden tevens de koperen stijlen vervangen en het geheel opgeschilderd. De bekroning werd gemaakt naar ontwerp van Gregorius Cool en werd uitgevoerd door Claes Wiertszn. Die schilderde ook de vier borden met gedichten en teksten.
26 SAMH, AC 566, inv.nr. 282, f. 54. 'Betaelt aen Jacob Derricksz Roocken op goede rekening vant aannemen vant pilaarwerck overt koor 200-0-0.' En SAMH, AC 566, inv.nr. 283, f. 47. 'Betaelt aen Gregorius Cool overt houwen van de pilaren int choer daer Jacob Dirck Roocken zijn werck in gebrocht heeft 16-0-0.' En SAMH, AC 566, inv.nr. 283, f. 56v. 'Betaelt aen Jacob Dircksz Rocker schrijnwercker vant koor te beschieten 200-0-0.' Idem 116-5-0 en idem '40 gulden gratificatie hem door de kerk in 1612 beloofd 40-0-0.'
27 Onder glas 24 bevindt zich in de muur nog een kleine natuursteen met een zwaar beschadigde en daardoor onleesbare inscriptie. Het betreft mogelijk een klein restant van een verdwenen grafmonument.
28 SAMH, AC 566, inv.nr. 238.
29 Van den Berg (2001), p. 118.
30 Sterenborg (1980), p. 21.
31 De huidige schilden zijn reconstructies in grisailleverf van marmeren schilden die in 1795 zijn afgehakt.
32 Van Dolder-de Wit (1993), pp. 56 e.v.: Van Beverningh 'hadde doen repareren ende cierlijk herbouwen de capelle gefundeert aen de Z.sijde des choors van st. Janskerk, wordende genaemt de IJsere Capelle, ende dat sijn Ed. met gemelde Heeren kerckmeesters gaerne soude overeenkomen en verdragen over het onderhouden van het dack van de glaesen met de ijsere roede tralies van buyten daer aengebracht mitsgaders noch het heck staende aan de voet van de voors. cappelle van binnen in het choor en de houte luijffel daer boven.'
33 Terwen en Ottenheym (1993), pp. 190-193.
34 Op 26 april 2008 heeft schrijver dezes onderzocht of het beeldhouwwerk is voorzien van initialen, maar dit is niet het geval.
35 Van Dolder-de Wit (1993), p. 67. De kapel werd in 1809 verkocht aan Willem Meurs en de kapel heet sinds die tijd de Meurskapel.
36 De schilderingen zijn onderaan gedateerd in 1573.
37 Van Dolder-De Wit (z.j.), pp. 50-51 en 107-108 en Van den Berg (2001), p. 122.
38 Van den Berg (2001), p. 122. Deze borden zijn afkomstig van het koorhek dat in 1777 werd afgebroken. Onder glas 16 hangt overigens een tekstbord uit 1980. Het werd gemaakt ter gelegenheid van de afronding van de restauratiecampagne en is op dezelfde manier vormgegeven als de vier hierboven vermelde borden. Sinds 1914 hangen in de zijbeuk aan de noordkant van de toren de predikantsborden.
39 Habermehl (2006), p. 84. Johan of Jan den Haen was de Goudse zeeheld die een belangrijke rol vervulde tijdens de zeeoorlogen die tussen 1665 en 1676 plaatsvonden. Bij de slag bij Palermo in 1676 met de Fransen kwam Den Haen om het leven. De Admiraliteit van Amsterdam gaf de bekende beeldhouwer Rombout Verhulst opdracht om een praalgraf voor hem te maken. De Staten-Generaal hielden dit echter tegen wat waarschijnlijk te maken had met het feit dat de slag bij Palermo in 1677 was verloren. Maar ook zijn moeilijke karakter en zijn conflicten met Michiel de Ruyter hebben waarschijnlijk een rol gespeeld.
40 SAMH, AC 90, inv.nr. 1.6 en Van den Berg (2001), p. 121. Dit werd kort na de bouw van het nieuwe orgel in 1745 verkocht aan de Lutherse gemeente in Gouda. De orgelkast bevindt zich sinds 1904 in de R.K. kerk in Abcoude.
41 Van Swichgem, Brouwer en Van Os (1984), p. 237.
42 SAMH, AC 566, inv.nrs. 380 en 398.
43 Van Dolder-de Wit (1993), p. 90.
44 Van Zanten (1999), pp. 38-39.
45 SAMH, AC 566, inv.nr. 418, f. 60v. '31-12 aan Dirk Dijkerhof architect in 's Hage en Jan van Breda toeziender van stadswerken alhier voor het inspecteren van de defecten aan de pijlaren, muijren en boogen int hooge kruijspand bij't Choor ende aan de pijlaaren van t nieuwe orgel en voor het maken en formeeren van de aftekening alsmeede voor besoignes, reijs en teerkosten te samen bij quit 89-10-.'
46 SAMH, AC 566, inv.nr. 237, f 97. Over onteigening graven: oude zuidpand, laag 9, graf 9: 'dit graf is geemployeert tot het verbreeden en verswaaren van de fundamenten van de pijlaren van het orgel. Zie res in dato 17 januari 1754.' Inv.nr. 419 op f. 41 worden betalingen voor arbeidsloon en materialen vermeld aan Wijnand van Leeuwen, heibaas te Amsterdam, voor het verzwaren van de fundamenten van het orgel.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 296

47 SAMH, AC 566, inv.nr. 435, f. 56v. De 'fiool de gamba' en de 'haubois.' Deze Johannes Mitterreither werd ook jarenlang ingeschakeld voor het jaarlijks onderhoud van het orgel.

48 SAMH, AC 566, inv.nr. 436, 437 en 460. Inv.nr. 436, f. 56 '27 juni betaald aan Peter Schaur te Amsterdam over verdiend arbeidsloon en geleverde materialen aan het stucadoren van het blafond onder het orgel volgens quit. 2700,–,–.' en inv.nr. 437, f. 56 '21 december betaald Hendrick van den Heuvel voor het bruineeren en vergulden van de letters van het blaffond onder het orgel in den jaare 1771 en wegens het redresseeren van eenige defecten aan dezelfde letters in den jaare 1772 gedaan volgens quit. 121,16,–,' en inv.nr. 460, f. 49v 'Betaald aan Peter Schaur stucadoor [...] voor het repareeren van het blafon onder het orgel en geleverde materialen volgens quit. 69,10,–.' In de negentiende eeuw onderging het orgel nog enkele wijzigingen en tussen 1979 en 1981 werd het gerestaureerd.

49 SAMH, AC 616, inv.nrs. 81–90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda' 1970–1980, deel 5, p. 411 en deel 8, p. 697 en p. 703. Door het samengaan van het achttiende-eeuwse stucplafond, de vrij gesloten onderbouw van het orgelfront en deze glazen afscheiding lijkt het alsof men al in 1771 een aparte ruimte heeft willen maken. Dat gebeurde echter pas tussen 1964 en 1980 omdat men op dat moment behoefte kreeg aan een besloten ruimte in de kerk.

50 SAMH, AC 567, inv.nr. 541. 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' In 1917 werd het pleisterwerk verwijderd en het bak- en natuursteen van het gewelf hersteld.

51 Statenvertaling van de Bijbel.

52 SAMH, AC 566, inv.nr. 399. f. 40v. 'Aen Jan van Breda en Gerrit Hoebeek wegens het beschieten van het roosterwerk in het middelpand bij haar aangenomen 550,–' en f. 53. 'Betaelt aan Teunis Swanenburg wegens geleverde verf en arbeidsloon verdiend aan het beschoten roosterwerk int middelpand 64,–.'

53 De kerkrekeningen tussen 1761 en 1765 staan vol met verwijzingen. SAMH, AC 566, inv.nrs. 426, 427, 428, 429 en 430. Zie bijvoorbeeld inv.nr. 427, f. 42. 'Betaelt aan Hendrik de Ru over verdiend arbeids loon en leverantie van verf aan de nieuw beschoten vakken van de kap vant koor en van de kruiskap aan de noordzijde (quit. grote hoeveelheden lichtgroene verf) 195-8-.' en inv.nr. 428, f. 42. 'H. de Ru voor arbeidsloon en verf aan de nieuw beschoten vakken van het roosterwerk of kap van de kerk aan de noordzijde 470–17–16/ – Jan van Buuren voor geleverd hout aan de noordkap en ploegen en schaven 2023-.-. J. van Buuren voor geleverd hout aan de luiken in de hoge kap 69-0-0.' En inv.nr. 429, f. 42 'Wed. J. van Buuren leveren van hout en ploegen en schaven voor de zuidzijde 593-2-8.' En f. 42v 'H. de Ru voor verven van de bovenste vakken 464-3-.' En 'Jan Bakker leveren van hout voor kappen zuidzijde 830-0-0.' En inv.nr. 430, f. 40. 'H. de Ru over verf en arbeidsloon kap transept koor dat nieuw is beschoten 439–11–0.'

54 Rem (1989), p. 3.

55 Rem (1989), p. 3. en SAMH, AC 566, inv.nr. 419.

56 Meischke e.a. (2000), p. 147. Jacob Berkman werkte in de jaren negentig van de achttiende eeuw aan het landhuis Broekhuizen in Leersum.

57 De achttiende-eeuwse koorinrichting werd in 1934 uit het koor verwijderd. De preekstoel werd in de jaren zeventig van de twintigste eeuw naar de zuidarm van het transept verplaatst. De overige koorinrichting verdween.

58 Rem (1989) p. 4. Te vergelijken met het koorhek in de Haagse Sint-Jacobskerk uit 1765.

59 Rem (1989) p. 5: omdat 'de alomberoemde luister van deze St. Janskerke wel iets meerder dan een zo gemeen instrument scheen te vorderen.'

60 Rem (1989), p. 3 en Van Dolder-de Wit (1993), pp. 50 e.v.

61 Rem (1989), p. 5.

62 Rem (1989). In museumgoudA bevinden zich de volgende ontwerpen: inv.nr. 51.208, tekening van Ziesenis; inv.nr. 52.797, tekening van Van der Hart; inv.nrs. 51.206, 51.207, 51.210, 54.933, tekeningen van Otten Husly. In het SAMH, AC 567, inv.nrs. 44, 48, 49 en 50 zijn nog enkele aanvullende ontwerpen van Otten Husly bewaard.

63 Rem (1989), p. 6.

64 MuseumgoudA, inv.nr. 51.212.

65 SAMH, AC 566, inv.nr. 418.

66 Rem (1989), pp. 12–16. Deze banken waren bestemd voor de Goudse stadsbestuurders, maar zijn in 1853 bij de herinrichting van het schip verdwenen.

67 Rem (1989) heeft op p. 12 een plattegrond opgenomen van de situatie in 1785 zoals die is getekend door Otten Husly.

68 Rem (1989), p. 19.

69 De wijzigingen die Jan van der Haas doorvoerde in de uiteindelijke uitvoering betroffen vooral de bekroning van het klankbord en de tweede opgang.

70 Van Dolder-de Wit (1993), p. 65.

71 Van Dolder-de Wit (1992), p. 293. Onder andere in 1606, 1628, 1714, 1753, 1760 en 1790.

72 Van Dolder-de Wit (1992), p. 294.

73 Van Dolder-de Wit (1992) passim. De Angelis paste houten raamstijlen in de glazen toe. Dergelijke achttiende-eeuwse stijlen werden namelijk in 1893 aangetroffen in de ramen. Ze werden toen vervangen door natuurstenen stijlen. De houten stijlen werden hergebruikt in de kap waar ze nog altijd aanwezig zijn.

74 Van Dolder-de Wit (1993), p. 10.

75 SAMH, AC 566, inv.nr. 148. De conclusie van Blanken is dat 'alle de vorens genoemde objecten, van den uiterste noodzakelijk-

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 297

heid zijnde bevonden, om slegts en alleen, het steeds in dezen toestand waar in zich dit kerkgebouw bevint met veel spoed toenemend verval, te voorkomen, zijn op de meest spaarzaamste wijze nagegaan, en worden geoordeeld moeijelijk voor eene splitsing vatbaar te zijn, om namentlijk de zelver herstel successive gedeeltelijk in dit en gedeeltelijk in het volgend jaar te doen plaats hebben, daar dezelve van zodanigen en als onafscheidelijk van elkander zijn – dat het een niet kan worden verricht zonder dat het ander tegelijk behoord te worden geremidieerd, twelk in dien al mogelijk persé op de kosten een zeer groote invloed zoude hebben.'

76 Van Dolder-de Wit (1993), pp. 23 en 34.
77 Van Swichgem, Brouwer en Van Os (1984), pp. 221-229.
78 Van Dolder-De Wit (1993) p. 84. Tijdens de restauratiewerkzaamheden tussen 1964 en 1980 verdwenen de bankengroepen links en rechts achter de preekstoel. Van Swichgem, Brouwer en Van Os (1984), p. 17 en p. 83. Warnsinck ontwierp ook de kerk in Wilhelminadorp (1841) en de Grote Kerk van Gorinchem (1851).
79 Van den Berg (2001), p. 119.
80 Sterenborg (1980), p. 52.

Noten bij hoofdstuk 5

1 Zie vorige hoofdstuk.
2 De exacte plaats hiervan is onbekend.
3 Sterenborg (1980), p. 55.
4 Voor uitgebreidere gegevens op het gebied van de financiering wordt verwezen naar Sterenborg (1980) passim.
5 Denslagen (1987), pp. 155-171 en Tillema (1975) passim.
6 SAMH, AC 616 Archief van de restauratiecommissie, inv.nr. 1, Notulen Restauratie-commissie 1898 juni 11-1943 april 10 en inv.nrs. 78-79, notulen restauratiecommissie 1964-1970 en 1970-1980.
7 SAMH, AC 567, inv.nr. 282.
8 SAMH, AC 567, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.'
9 SAMH, AC 616, inv.nrs. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda' 1970-1980.
10 Hierbij moet de volgende kanttekening worden gemaakt. Vooral de dagboeken en notulen van voor de Tweede Wereldoorlog zijn niet altijd even compleet waardoor een aantal zaken toch in het ongewisse blijft.
11 Er is overigens zoals te verwachten een grote overlap tussen notulen en dagboeken.
12 De Stuers (1873) passim.
13 Denslagen (1987) p. 157. In de tweede helft van de negentiende eeuw startte J.H. Alberdingk Thijm in navolging van Engelse, Franse en Duitse monumentenzorgers een discussie over restauratiemethoden op, maar die kwam hier moeizaam op gang.
14 Denslagen (1987), p. 157 en pp. 160-167. De aanpak van de ruïne van Brederode, die in de jaren zestig van de negentiende eeuw in historiserende trant werd aangevuld zonder dat men aanwijzingen had over de oorspronkelijke situatie, stuitte bijvoorbeeld op verzet. Maar ook de restauratie van de huidige Ridderzaal in 1861 veroorzaakte veel ophef. Architect W.N. Rose voorzag de middeleeuwse zaal namelijk van een neogotische kap van gietijzer. Hiertegen kwam zoveel weerstand dat deze kap al in 1904 door een kopie van de oorspronkelijke middeleeuwse kap werd vervangen.
15 Jager (2001), p. 286.
16 Looyenga (1989), p. 118. Jos. Cuypers overleed in 1949.
17 SAMH, AC 616, inv.nr. 1, Notulen Restauratie-commissie 1898 juni 11 -1943 april 10 en inv.nrs. 78-79. Notulen van 8 november 1919.
18 De Lange van Wijngaerden en Scheltema (1813/1879) III, p. 157. Scheltema verwoordt de afbreuk die de kerkhuisjes aan een dergelijk gebouw in de ogen van een negentiende-eeuwer deden aldus: 'Ik gevoelde mij te weinig door u [sc. de Sint-Janskerk] aangetrokken. Niet omdat uw uiterlijk in den loop des tijds er niet op verbeterd is, van uw alouden hoogen en zeer fraaien toren verstoken, en van alle kanten met huisjes ombouwd (...).'
19 Het betreft de Meurskapel, de traptoren en het zogenaamde Tiendewegportaal.
20 SAMH, AC 567, inv.nr. 541. 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda'. In 1906 werd de kopgevel van de noordarm geheel opnieuw opgemetseld. Dat kon omdat het gebrandschilderde glas op dat moment werd gerestaureerd. Door deze ingreep zijn op de plattegrond de wandzuil binnen en de steunbeer buiten ten opzichte van elkaar verschoven. Bij deze ingreep verdween ook de merkwaardige wandzuil die aan de zuidzijde op dezelfde plaats nog aanwezig is.
21 VerLoren (1879) passim en Denslagen (1987), p. 168. Volgens VerLoren moest de beoordeling van restauratieplannen door kunsthistorici en niet door architecten plaatsvinden.
22 Stades-Visser (1996) passim en Van Herwaarden (2000), pp. 105-107.
23 Stades-Visser (1996), pp. 230-231. Uit zijn onderzoek aan de Grote Kerk in Dordrecht blijkt dat hij dit werk zorgvuldig uitvoerde. Op p. 236 geeft Stades-Visser aan dat ook Mulder het slopen van bijvoorbeeld gevels kon billijken als dan maar naar oud voorbeeld werd gebouwd of geloofwaardig werd gereconstrueerd. Zie ook Van Herwaarden (2000), pp. 105-107.
24 Het overlijden van De Stuers en Cuypers in respectievelijk 1916 en 1921 versnelde dit proces.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 298

25 Denslagen (1987), p. 187 en zie voor de discussie ook Tillema (1975), p. 391.
26 Denslagen (1987), p. 181.
27 Tillema (1975), pp. 146-148.
28 Tillema (1975), pp. 404-411.
29 Denslagen (1987), pp. 172-179. Denslagen besteedt uitgebreid aandacht aan deze kwestie. SAMH, AC *616* , inv.nr. 1. De discussie komt ook voor in de Notulen Restauratie-commissie van december 1917.
30 SAMH, AC *616*, inv.nr. 1, Notulen Restauratie-commissie 1898 juni 11 -1943 april 10. Zie notulen van 8 november 1919.
31 Denslagen (1987), p. 173 e.v. Hiervoor werden nog wel ontwerpen ingediend, maar deze werden door de Rijkscommissie niet meer geaccepteerd.
32 Denslagen (1987), p. 185. Architect Jan Gratama, een van de oorspronkelijke opstellers van de grondbeginselen, zei later dat de opstellers te optimistisch waren geweest over het kunstvermogen van hun eigen tijd.
33 Denslagen (1987), p. 173 e.v.
34 Mulder (1917), p. 9-15. In hetzelfde nummer staan het antwoord van Kalf (p.15-23) en de reactie daarop van Mulder (p. 112-116).
35 Stades-Visser (1996), p. 230. Mulder werd in 1918 onderdirecteur van hetzelfde rijksbureau. Na ziekte en inhoudelijke meningsverschillen met directeur Kalf kreeg hij eervol ontslag.
36 Denslagen (1987), p. 174.
37 Denslagen (1987), pp. 174-175. Hij meldde tevens dat de grondbeginselen in zoverre gevolgd waren 'dat het zielloze namaakwerk, waarmede slaafsche daglooners al zoovele onzer gothische monumenten hebben onteerd, met kracht geweerd is, en de frissche, levende kunst van een artist gevraagd.'
38 Archief RACM, inv.nr. 2313, Prae-advies over de restauratie der Groote Kerk te Gouda 18-7-1918, p. 1.
39 Denslagen (1987), pp. 177-178.
40 Archief RACM, inv.nr. 2313, Prae-advies over de restauratie der Groote Kerk te Gouda 18-7-1918, p. 4.
41 Archief RACM, inv.nr. 2313, Prae-advies over de restauratie der Groote Kerk te Gouda 18-7-1918, p. 1.
42 Van Dolder-de Wit (z.j.), p. 19. Aanvankelijk werd ook het restauratieatelier van Frans Nicolas in Roermond ingeschakeld, maar het atelier van Schouten kreeg de vervolgopdracht.
43 De houten stijlen werden in de kap verwerkt.
44 Tillema (1975), p. 390.
45 SAMH, AC 567, inv.nr. 541. 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' Vermeld onder de jaren 1925 en 1926.
46 Van Dolder-de Wit (z.j.), p. 43. In 1893 was de librije naar de Gasthuiskapel verhuisd, waar in 1892 al het Goudse archief was ondergebracht. In 1941 kwam het kerkarchief in de ruimte van de voormalige librije.
47 SAMH, AC *616*, inv.nr. 1, Notulen Restauratie-commissie 1898 juni 11-1943 april 10. Zie notulen van 20 februari 1915, 9 december 1916 en 7 december 1918.
48 Sterenborg (1980), pp. 66-69.
49 Van Dolder-de Wit (2005) passim. De huidige kapel is een opvolger van een noodkapel die tegen het koor onder glas 14 was gebouwd.
50 Pijls e.a.(z.j.), p. 38.
51 SAMH, AC 567, inv.nr. 541. 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' Vermeld onder jaar 1899.
52 Denslagen (1987), p. 192.
53 Van Dam e.a. (1995), pp. 31-32. De glazen werden verpakt in kisten. Drie koorglazen (14, 15 en 16) gingen naar diverse bankkluizen in de stad. Vier glazen werden in het voormalige weeshuis in Moordrecht ondergebracht. Een deel van de overige glazen werd verhuisd naar boerderijen in de omgeving van Gouda en de rest werd ondergebracht in de rijkskluizen bij Vogelenzang. Vanaf augustus 1943 werden daar alle glazen ondergebracht met uitzondering van de drie koorglazen 14, 15 en 16.
54 SAMH, AC 567, inv.nr. 541. 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' Uit de notulen van de oorlogsjaren blijkt dat de werkzaamheden ondanks alle goede wil steeds verder stil kwamen te liggen. Vooral het gebrek aan materialen en mankracht was een groot probleem.
55 Van Dam e.a. (1995), pp. 196-198.
56 Sterenborg (1980), p. 72.
57 Sterenborg (1980), p. 73.
58 Sterenborg (1980), p. 73.
59 Van Dolder-de Wit (z.j.), p. 93.
60 Sterenborg (1980), p. 74-75.
61 Sterenborg (1980), p. 76.
62 Denslagen (1987), p. 192.
63 'Ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten', opgesteld door de commissie tot toetsing van de grondbeginselen en voorschriften van 1917 (1950), pp. 105-110.
64 Denslagen (1987), p 207.
65 Sterenborg (1980), pp. 76-81.
66 Sterenborg (1980), p. 76 en p. 82.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 299

67 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Daarnaast moest op tal van plaatsen zwam worden bestreden.
68 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'.
69 Sterenborg (1980), pp. 141-142.
70 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980', deel 2, p. 41 en deel 5 passim.
71 SAMH, AC *567*, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' Dit wordt vermeld onder het jaar 1897.
72 SAMH, AC *567*, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.'
73 SAMH, AC *567*, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.'
74 SAMH, AC *567*, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.'
75 SAMH, AC *616*, inv.nr. 1. Notulen Restauratie-commissie, 1898 juni 11 – 1943 april 10. Notulen van 8 december 1917.
76 Van Dolder-de Wit (z.j.), p. 19. Het venster bevat het zogenaamde Bevrijdingsglas van Charles Eyck uit 1947.
77 SAMH, AC *616*, inv.nr. 1, Notulen Restauratie-commissie 1898 juni 11 -1943 april 10 en inv.nrs. 78-79. In de notulen van 11 december 1926 is herhaaldelijk sprake van Bömer zandsteen. Onduidelijk is om welke soort zandsteen het hier gaat.
78 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Deel 3, p. 173 en 190.
79 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Deel 2, p. 84.
80 SAMH, AC *567*, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.'
81 SAMH, AC *567*, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' In de neggen aan de buitenzijden van drie vensters zijn de jaartallen 1939, 1940 en 1941 ingekrast.
82 SAMH, AC *567*, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.'
83 Van Dolder-de Wit (z.j.), p. 48. Oktober 1936: kapiteel tussen glas 18 en 19, Adam en Eva in Paradijs. Januari 1939: kapiteel tussen glas 19 en 20, de verdrijving uit de Hof van Eden. Oktober 1939: kapiteel tussen glas 17 en 18, symbolen van de vier evangelisten. De drie kapitelen zijn van de Scheveningse beeldhouwer H.M. Hagedoorn naar een ontwerp van Van der Schaft. Oorlogsomstandigheden en daaruit volgend geldgebrek maakten dat de rest niet meer tot stand kwam: de vier grote profeten, bladornament, Kain en Abel, ark van Noach en een dubbelkapiteel met de verlossing van de Israelieten uit Egypte en Salomons tempelbouw (respectievelijk voor de kapitelen tussen glas 12-13, 13-14, 20-21, 27-28 en 28-28a).
84 SAMH, AC *616*, inv.nr. 1. Notulen Restauratie-commissie, 1898 juni 11-1943 april 10. Vermeld in de notulen van 18 mei 1901.
85 SAMH, AC *567*, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' Vermeld onder jaar 1899.
86 SAMH, AC *567*, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' Vermeld onder 1917.
87 Sterenborg (1980), p. 55 ev. en SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980', deel 2, p. 127. Bij een aantal boringen was gebleken dat 13 tot 15 m onder de kerk een vaste zandlaag ligt.
88 Het palenplan voor de nieuwe fundering werd door Adviesbureau J.L. Dirksen B.V. te Capelle opgesteld.
89 Sterenborg (1980), pp. 137-141.
90 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980.'
91 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90, De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. In de delen 2, 3, 4, 5, 6 en 7 en de daarin opgenomen notulen van de bouwvergaderingen wordt hier veelvuldig aandacht aan besteed.
92 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980', deel 2, foto's 66-67.
93 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980', delen 1 en 2.
94 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980'. Het probleem van het verzakken van de lichtbeuk wordt voor het eerst in deel 2 op p. 126 en in de notulen op p. 134 geconstateerd. In de delen 2, 3, 4, 5, 6 en 7 en de daarin opgenomen notulen van de bouwvergaderingen wordt veel aandacht besteed aan het oplossen van dit probleem. Het besluit om stalen portalen toe te passen is terug te vinden in deel 5, p. 422, in de notulen van 24 juni 1976.
95 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980', deel 6, p. 518. Uit de notulen van de bouwvergadering van 14 april 1977 blijkt dat werd besloten om deze oude opgang in ere te herstellen naar de oorspronkelijke tekeningen. Deel 7, p. 525 vermeldt de afronding van deze werkzaamheden.
96 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980', deel 2, p. 125.
97 SAMH, AC *616*, inv.nrs. 81-90. De Jong, 'Restauratie St. Janskerk te Gouda 1970-1980', deel 2, 3 en 4.
98 SAMH, AC *567*, inv.nr. 541 'Dagboek der restauratiewerken aan den Groote of St. Janskerk te Gouda.' Zie de opmerkingen onder de jaren 1964 en 1965. Zie ook Sterenborg (1980), p. 78.
99 SAMH, AC *616*, inv.nr. 1, Notulen Restauratie-commissie 1898 juni 11-1943 april 10. Dubelaar (2007), pp. 35-44. Onduidelijk is om welke steensoort het precies gaat, maar de aanduiding komt diverse malen voor. Mogelijk gaat het hier om Ettringer tufsteen die tijdens de restauratie veel is toegepast. Misschien heeft de notulist zich vergist en heeft hij Bömer steen geschreven in plaats van Römer steen, een tufsteen die in de middeleeuwen veel bij kerkenbouw werd gebruikt.

08 noten 279-300:proefje tekst 9/17/08 9:53 AM Pagina 300

Noot bij bijlage 21

1 Van den Berg (2001), pp. 98-101. Deze beschrijving van de kappen is opgesteld door bouwhistoricus A. Warffemius van de toenmalige RdMz ten behoeve van de Geïllustreerde Beschrijving van Gouda.

09 Summary 301-306:proefje tekst 9/17/08 9:54 AM Pagina 301

Summary*

The largest part of St. John's Church as we know it today was built after the devastating fire of 1552. Nonetheless, though the previous church was destroyed, its design played a greater part than was hitherto assumed. This predecessor was the result of a number of major building campaigns that took place between 1390 en 1550. The building traces of these predecessors have been preserved and, for this study, will be interpreted and sounded against the surviving archival sources. Other important sources for this study were, in particular, the grave records dating from the fifteenth and sixteenth century and the church accounts that have survived from 1543 to the present day, with an intermission between 1552 and 1557.

In the end, it proved possible to reconstruct most of the building history of St. John's. The earliest known church structure on this site was probably a thirteenth century brick *zaalkerk*, a straightforward, single-nave construction. This church was initially used as court chapel for the Lords van der Goude, but became the parish church for the expanding population in 1278. During the course of the fourteenth century, as the population grew, the *zaalkerk* was probably extended to include side aisles and perhaps a small choir. The western tower was built around 1350, partly in the existing church. The bottom section of the current tower dates back to that period. The building of the tower was concurrent with the construction of the town's defences and the tower functioned as an observatory post and a watchtower.

In 1413, a triple-nave brick hall church was consecrated; its construction must have begun around 1390. The three-sided, closed choir in this church had three tall brick gables and the size of the bay in this church was half the size of the current one. By comparing a number of churches in other Dutch cities from this period, it becomes evident that the architecture demonstrated an affinity with churches like the Oude Kerk in Amsterdam, which was built in roughly the same period. Nothing is known about the master builder who worked on the Gouda church.

Between 1475 and 1485, the brick St. John's Church was widened by adding two side-aisles that extended eastwards from what is now the present third bay. Immediately afterwards, in a campaign that lasted until 1510, the church was extended lengthways by the construction of a basilica choir with a five-sided ambulatory. All of these new structures were clad with Gobertange stone. The size of the nave's bay remained unchanged in the restructured church, i.e. half the size of the current one. For the choir, a broader bay was built. The ambulatory had broad gables with wide windows furnished with stained glass. The master builder of this campaign cannot be deduced from the Gouda church accounts from the end of the fifteenth century.

The ambulatory bears a great resemblance to that of the Oude Kerk in Amsterdam and that of

09 Summary 301-306:proefje tekst 9/17/08 9:54 AM Pagina 302

the former Nieuwezijdskapel in the same city. The construction of both Amsterdam ambulatories was completed by 1460. The similarity probably has something to do with the site of the churches in urban locations. At the time, the Gouda and Amsterdam churches and chapel were all hedged in on three sides between other buildings in the town, with only the eastern side of these buildings being freely visible. That was the only side that the church's architecture could contribute to the city's prestige.

The decision to modernise the five-aisle hall nave must have been made shortly after the completion of the Gouda choir in 1510, so that it would be more in keeping with the new choir. A plan was chosen that gave the church a basilica design, i.e. a nave with clerestory. The outside side-aisles, constructed between 1475 and 1485, were turned into side-chapels, with bays that were twice the size of those of the nave. The execution of the new plan was begun around 1515.

It is apparent from the church accounts from the forties of the sixteenth century that these changes to the outermost side-aisles must have been finished before 1550. This concept for side-chapels, like the plan for the fifteenth century hall church and the ambulatories refers back to the architecture of the Oude Kerk in Amsterdam. Between 1475 and 1485, St. John's Church had already been furnished with two additional side-aisles and the Oude Kerk in Amsterdam was widened between 1485 and 1505. In Amsterdam, in contrast to St. John's Church, this was achieved by building four side-chapels directly on either side of the nave. These side-chapels had bays that were twice the size of that of the nave. Gouda copied the concept shortly afterwards by the adapting the outermost side-aisles.

The sixteenth century church sources are not clear on the identity of the master builder who supervised the Gouda building campaign begun after 1515. Clemens van der Goude has frequently been named as a possibility on the grounds of non-Gouda sources and it is indeed probable that he is the master builder in charge of the project. From other archival sources, it is at least evident that he lived in Gouda in 1512 and that he was involved in the construction of the sacrament house for St. John's Church before 1542.

As he was primarily engaged in the design and building of towers and gates, such as the new tower for St. Nicolas' in Kampen, a gatehouse for Liesvelt Castle and the crossing tower for St. Bavo's Church in Haarlem, Clemens van der Goude displays a well developed understanding of construction. Considering his fame, experience with large constructions and the fact that he was living in Gouda at the time of the renovation, I think we can assume that he directed the building of the side-chapels in Gouda.

In 1552, the church fell prey to a devastating fire, leaving little of the building standing. The side-chapels, which had only just been completed, were restored; however, the renovation work also offered the opportunity to double the size of the bay. This latter adjustment enabled the Gouda city governors to carry this concept through to extremes, in contrast to their colleagues of the Oude Kerk in Amsterdam, and this gave the church interior a great sense of unity and space. The lateral axis became as important in width as the longitudinal layout and the inner side-aisles.

This time, the church accounts and the city fathers' decrees clearly mention the master builder involved: Cornelis Fredericksz van der Goude. Just like Clemens van der Goude, he had ample experience of construction work, both in Holland and outside. Between 1523 and 1560, Cornelis Frederickszoon van der Goude had been involved in the building of the churches in Hoornaar,

09 Summary 301-306:proefje tekst 9/17/08 9:54 AM Pagina 303

Culemborg, Schoonhoven and Tiel. In 1544, he restored the Maria-Hemelvaartkerk [St. Mary's of the Assumption] in Vianen that had been destroyed by fire. Besides doing the renovation work on that church, he also reduced the number of its nave bays to three. In 1550, he worked on city projects in Rotterdam such as the tower of St. Lawrence' Church. Another of his more famous works is the Sluice at Halfweg.

The restoration of St. John's was finished in course of the seventies of the sixteenth century. The church largely escaped the *Beeldenstorm* [Reformation Iconoclasm], partly due to the city administrators who had taken preventive measures and partly because the church was, in fact, still in the middle of the rebuilding at the time.

When at last work could be begun on the long awaited clerestory, the vicissitudes of the war around 1572 caused this building campaign to be postponed for a while longer. In the meantime, the search for suitable building material was on: it was easily available due to the demolition of many of the cloister buildings at the end of the sixteenth century. To illustrate, Gouda's city carpenter Claes Wiertszn visited the Observantenklooster in Amersfoort in 1587 to see whether the existing roof from the cloister chapel could be used for the Gouda clerestory. This was not the case, but a few years later, in 1590, ample building material became available in Gouda itself, including the church roof from the Gouda Mary Magdalene cloister. The clerestory was finished quickly, and after it had been placed on the nave, a new section was placed on the tower of the highest section and then clad with stone. This section was designed by builder and bricklayer Dirck Luyten. His signed drafts have been preserved and can be found in museumgoudA and the regional archives of Midden-Holland. He executed the work jointly with the stonemason Unico Cardon.

After the completion of the tower in the early part of the seventeenth century, the churchwardens considered the building to be finished. From the research I present here, it emerges that not much was changed to the building itself in the centuries that followed. The churchwardens' accounts primarily record work done for maintenance and refurbishment. The Reformation did not have much effect on it either: the building was adapted to the new religion in the seventies of the sixteenth century with only a few minor adjustments. Obviously, the explicitly Catholic decorations such as the high altar, the sacrament house and all the other altars were removed from the church. Eventually, however, the altars were replaced with sepulchral monuments and epitaphs, which still gave colour and richness to the church.

It was as late as the eighteenth century before the interior was modernised. The roof was given an arched panelling in the thirties and the present Moreau organ was built on the western side of the nave. During the seventies and the eighties of the eighteenth century, both the interior of the choir and the nave were perfected to the taste of the churchwardens. It was at this time that the present choirscreen was erected after a design by the famous plasterer and architect Jacob Otten Husly. He won a competition held by the churchwardens for a new choirscreen. The pews where given a new arrangement and a grand pulpit and baptistery were re-designed, again following the plans by Otten Husly.

The French Occupation and the liberty, equality and fraternity it propagated had a great effect. Firstly, the layout was radically altered: the church was stripped of all sepulchral monuments and other marks of distinction referring to the well-to-do and the nobility. The church lost some ma-

09 Summary 301-306:proefje tekst 9/17/08 9:54 AM Pagina 304

jor sources of income due to numerous measures, including the prohibition of burial in churches. Moreover, the city, as a result of the separation of Church and State, could no longer come to the church's financial aid and consequently, as the nineteenth century wore on, the church governors were increasingly less capable of maintaining the church adequately. Nonetheless, in the mid-nineteenth century, the impressive bench plan was completed, but the churchwardens' hopes that this investment would generate new income from the sale and hire of seats were disappointed. As a result, the church, at the end of the nineteenth century, was in a deplorable state. The building was in desperate need of restoration and from 1897 onwards, preparations were made.

The restoration project began in 1898 and was continued until the Second World War. During the campaign, the best strategies for restoration of monuments such as St. John's were discussed extensively at national level. These nationwide discussions and their consequences to the actual work done are still clearly noticeable today in St. John's Church. An illustration of this is on the western side where the transition of opinions on restoration is clearly visible in the doorway to the tower, the Kromhoutportaal in the western façade of the southern aisle and the old gate in the southern façade of the same aisle. In 1917, the historied view was dropped and modern forms started to come into use. This latter method often led to heated discussions in the building world and Gouda was, for short while, the focus of the Dutch restoration world. After World War II, it became apparent that the church needed renovating again. This time, work was mainly needed on the foundations. In addition, out-of-date measures and previous adjustments that were now regarded as incorrect were corrected. However, with the exception of the pew arrangement, of which the part in the southern aisle was removed, the layout remained practically unchanged.

Range of influence

The architecture of St. John's Church has been influenced more by interregional developments rather than local ones, which may be expected when one considers that Gouda belonged to the six most important Dutch cities in the Middle Ages and that St. John's has always been the only parish church of the town. These circumstances were decisive for the way the city governors and the churchwardens treated the parish church, continually looking beyond the limits of their own city and adapting to the architecture of the period. In the fifteenth and sixteenth centuries, the church underwent large-scale expansion and redecoration twice. For the city governors, who maintained close ties with the church governors, it was a way to express the city's status and prestige as a major Dutch town. The construction of Gouda's city hall on the market square around 1450 is an obvious consequence of this aim.

The two fifteenth-century building campaigns, during which the large brick hall church was constructed and the church was expanded by building additional aisles and a basilica choir with choir aisles, were inspired by the modernisation that had been achieved in the Oude Kerk in Amsterdam a short while previously. The Gouda ambulatory also bears a great resemblance to that of the former Heilige Stede [Holy City] or Nieuwezijds Kapel that was demolished in 1908.

The outermost side-aisles were transformed into side-chapels in the early part of the sixteenth

09 Summary 301-306:proefje tekst 9/17/08 9:54 AM Pagina 305

century, and inspiration was drawn from the design for the Oude Kerk in Amsterdam for this solution as well. Gouda's St. John's Church and the Oude Kerk in Amsterdam have both mistakenly been regarded as the Hague hall-type in the literature of the past decades. The churches of the Hague hall-type have a triple-aisle layout and transepts that are situated one after the other with roofs that cut through the nave which is of equal height. St. John's and the Oude Kerk have a five-aisle floor plan of which only the outermost aisles are side-chapels. Even then, before the construction of the clerestory, the roofs of those side-chapels dissected the roofs of the inside side-aisles, but not the roof of the nave. As a consequence, it was still possible to create a clerestory on the nave, which was executed in both the Oude Kerk in Amsterdam and in Gouda shortly after 1510 and in 1590 respectively.

The architecture of the St. John's in Gouda bears far more resemblance to that of the Oude Kerk in Amsterdam in many respects and is not as easily compared to St. Jacob's in The Hague and other churches of the Hague hall-type, such as those of Voorburg and Aalsmeer.

There is also absolutely no connection to the churches where different generations of the Keldermans family worked, and to churches such as the Nieuwe Kerk in Amsterdam, Mary Magdalene's Church in Goes and the Hooglandse Kerk in Leiden.

Although master builders who lived in Gouda were involved in the sixteenth century building campaigns, i.e. Clemens and Cornelis Fredericksz van der Goude, they brought inter-regional influence with them to the campaigns. Both men had ample experience of major building projects outside Gouda and used this expertise on the building campaigns of St. John's Church.

Role division between the church governors and the city governors

Examination of the church accounts and I. Walvis' history from 1714 reveals that the city governors had much to say in church matters. It is particularly clear from the sources that date from after the fire of 1552 that the city authorities decided which master builder and which foremen would get the contracts. Accordingly, the city authorities must have been responsible for the choice for certain architectural styles. The responsibility of the church governors focused more on the maintenance and management of the building. They provided the furnishing and organised the daily coordination of the building work. In reality, the church governors directed the workmen, kept an eye on the construction and paid the bills.

The building trade in Gouda in the sixteenth century

Besides being useful for the reconstruction of the church's building history, the documents from the archives that have been preserved are excellent for examining the building trade in Gouda around St. John's in the second half of the sixteenth century. An ensuing comparison of the Gouda church accounts and the results of studies into the building trade elsewhere in the Netherlands reveals that the methods used in Gouda did not deviate remarkably from the usual course of affairs.

09 Summary 301-306:proefje tekst 9/17/08 9:54 AM Pagina 306

As St. John's has always been the only city church in a continually expanding parish, it has had to be expanded several times. The building was always adjusted to the new requirements and consequently, a lengthy expansion process of an older core followed. The church governors, particularly in the sixteenth century, were practical: each new campaign was regarded as a separate project so that each adjustment was eventually finished.

The organisation of the tenders and contracts concerning St John's corresponds to those of other building projects. For instance, when the church was restored after the fire, a fabric house was out of the question, and much of the work was contracted out. As the sixteenth century wore on, the tenders were more professionally organised: around 1600, large jobs such as the construction of the clerestory on the nave and the raising of the tower were even contracted out to the specialised foremen all at once.

It emerges from the accounts that many of the hired workforce were also employed elsewhere. Master carpenter Cornelis Fredericksz van Montfoort was a prominent contractor who was also working on the church in Vianen, for instance. As the carpenter's trade became more professional in the course of the sixteenth century, companies emerged that manufactured large constructions at their workshops and then transported them ready-made to the construction site they were working on. However, the restoration work in Gouda after the fire of 1552 was so vast that much of the work had to be done on location.

Building materials were brought in from other places on a large scale. Wood was brought from the usual staple towns of Dordrecht and Amsterdam. Stone was purchased from prominent and established firms in the Southern Netherlands and in the east of the country or Germany and these firms also supplied specialised sculptors for the detailing.

As for the stone trade, it can be said that, based on the church accounts dating from after the fire of 1552, it would appear that unshaped stone was used more often than ready-cut stone during that period. The accounts reveal that many parts were cut to size at the building site, probably because much of the stone could be re-used after the fire and shaped to the right size by the team of stonemasons. A number of items, such as the masonry for the pillars and arches were most likely delivered ready cut, but the accounts are not clear on the matter.

* Translation by Natasha Bradley.

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 307

Bibliografie

Afkortingen

AHGG Archief Hervormde Gemeente Gouda

RACM Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten

SAMH Streekarchief Midden-Holland

Bibliografie

Abels e.a. 2002: Abels, P.H.A.M., e.a. (red.), *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002

Abels 2002: Abels, P.H.A.M., 'Van ketternest tot bolwerk van rechtzinnigheid'. In: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002, 417-454

Van Agt 1961: Van Agt, J.J.F.W., 'De Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 14 (1961), 153-180

Akkerman 1994: Akkerman, C.J.W., 'Goudse moppen'. In: H.J. Sprokholt, *Een kijkje in de Keizerstraat*, Delft/Gouda 1994, 145-154

Akkerman en van den Berg 1994: Akkerman, C.J.W., en B. van den Berg, *Het geheim van Bloemendaal*, Gouda 1997

Akkerman 2001: Akkerman, C.J.W., 'De verdedigingswerken'. In: W.F. Denslagen, *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Zwolle/Zeist 2001, 83-97

Ambachtsheer 1987: Ambachtsheer, H.F., (red.), *Grote of S.-Jacobskerk. De restauratie en aanpassing van de Grote Kerk te 's-Gravenhage*, Den Haag 1987

Amstel-Horak 1994: Amstel-Horak, M.H.V., 'Nieuwbouw van twee sluizen in een benauwde tijd. Halfweg 1556-1558'. In: L. Giebels, *Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in Spaarndam en Halfweg. Van beveiliging naar beheersing*, Leiden 1994, 47-74

Berends 1974: Berends, G., 'De houten torenbekroningen van Amersfoort en Gouda'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 73 (1974), 216-220

Berends 1982: Berends, G., 'De bouwgeschiedenis van het Observantenklooster'. In: *Flehite* 14 (1982), 35-37

Berends 1989: Berends, G., 'Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen'. In: *Restauratievademecum*, Zeist 1989, 1-19

Van den Berg 1987: Berg, B. van den, 'Kerkelijke bouwprojecten van de bouwmeesters uit de Keldermans-familie'. In: J.H. van Mosselveld, *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage/Bergen op Zoom 1987, 61-85

Van den Berg 1992: Berg, B. van den, 'De dagelijkse gang van zaken in de Sint-Janskerk te Gouda gedurende de periode 1487-1552'. In: N.D.B. Habermehl, *In de stad van Die Goude* Delft/Gouda 1992, 133-145

Van den Berg 1994: Berg, B. van den, 'De vijftiende-eeuwse Sint-Janskerk te Gouda en het grafboek van 1438-1489'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 93 (1994), 214-225

Van den Berg 2001: Berg, B. van den, 'De Sint Janskerk'. In: W.F. Denslagen, *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Zwolle/Zeist 2001, 98-122

Van den Berg, Sprokholt, Goudriaan 2002: Berg, B. van den, H.J. Sprokholt en K. Goudriaan, 'Kavels en hofsteden'. In: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002, 15-36

Van den Berg en Sprokholt 2002: Berg, B. van den, en H.J. Sprokholt, 'Begrensd door muren en wallen. In: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002, 275-295

Van den Berg 2003: Berg, B. van den, 'De bouwgeschiedenis van de Pieterskerk in Leiden'. In: C.W. Fock e.a. (red.), *Eredoeken in geperst brokaat. Brokaatimitaties op de koorzuilen in de Pieterskerk Leiden*, Leiden 2003, 13-24

Van den Berg 2005: Berg, B. van den, 'Turbulent times for Sint Janskerk in Gouda. The story of the building campaign and the reconstruction after the Great Fire of 1552'. In: W. de Groot, *The seventh Window. The King's Window donated by Philip II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)*, Hilversum 2005, 81-95

Van den Berg 1963: Berg, H.M. van den, 'Hollandsche en Nederrijnse invloeden in de XV-de en XVI-de eeuwse bouwplannen van de St. Maartenskerk te Tiel'. In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 14, Bussum 1963, 1-25

BIJBEL dat is de ganse Heilige Schrift bevattende al de kanonieke boeken van het Oude en Nieuwe Testament. Door last van de Hoog-mogende Heren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden en volgens de Synode Natio-

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 308

naal gehouden te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619 uit de oorspronkelijke talen in onze Nederlandse taal getrouwelijk overgezet (A. Jongbloed c.v. Leeuwarden.)

Boissevain en Nigten 1987: Boissevain, C.F.C.G. en C.M. Nigten, *De Grote of Sint Jacobskerk van 's-Gravenhage,* Zwolle 1987

Bogtman 1990: Bogtman, R., e.a., *Glans der Goudse glazen. Conservering 1981-1989. Een geschiedenis van behoud en beheer,* Weert 1990

Boon 1973: Boon, K.G., 'De vroegste glaskartons uit de Sint-Janskerk te Gouda'. In: *Bulletin van het Rijksmuseum* 21 (1973), 151-175

Bosmans 2001: Bosmans, J., (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland* 5, Den Haag 2001

Brouwer 1949: Brouwer, D., *Beschrijving van de St. Gomarus- of Westerkerk en de St. Pancras- of Zuiderkerk te Enkhuizen,* z.p. 1949

Charité 1989: Charité, J., (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland* 3, Den Haag 1989

Commissie tot toetsing van de grondbeginselen en voorschriften van 1917, 'Ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten, opgesteld door de commissie tot toetsing van de grondbeginselen en voorschriften van 1917'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 3 (1950), 105-110

Coebergh-Surie en Janse 1997: Coebergh-Surie, C. E., en H. Janse, 'The architectural history of the Sint Janskerk and the history of the glazing'. In: H. van Harten-Boers en Zs. van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum Netherlands. The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda. The glazing of the clerestory of the choir and of the former monastic church of the Regulars,* vol. I, Amsterdam 1997

Van Dam, van Itterzon, Maarsingh 1995: Dam, M.J. van, H.C. van Itterzon en H.J. Maarsingh, *Gouda in de Tweede Wereldoorlog,* Delft/Gouda 1995

Van Dasselaar en Sprokholt 1993: Dasselaar, M. van, en H.J. Sprokholt, 'Geologie en vroegste geschiedenis van Gouda tot circa 1400'. In: H.J. Sprokholt, *Het kasteel van Gouda,* Delft/Gouda 1993, 7-29

Van Dasselaar 1997: Dasselaar, M. van, 'De ontginning van Bloemendaal'. In: C.J.W. Akkerman, *Het geheim van Bloemendaal,* Gouda 1997, 19-43

Dekker 2002: Dekker, C., *Een schamele landstede. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577,* Goes 2002

Denslagen 1987: Denslagen, W.F., *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten. Een thema uit de architectuur van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953),* 's-Gravenhage 1987

Denslagen 2001: Denslagen, W.F., *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst,* Zwolle/Zeist 2001

Dolder-de Wit 1992: Dolder-de Wit, H. van, 'Een unieke restauratie van de Goudse Glazen in een tijd van verval (1736-1766). In: N.D.B. Habermehl, *In de stad van Die Goude* Delft/Gouda 1992, 292-307

Dolder-de Wit 1993: Dolder-De Wit, H. van, *De St.-Janskerk te Gouda. Mensen en monumenten in een oude stadskerk,* Gouda 1993

Dolder-de Wit 1998: Dolder-De Wit, H. van, *Met tekenstift, burijn en penseel. De prenten- en schilderijencollectie van de St. Janskerk te Gouda,* Gouda 1998

Dolder-de Wit 2005: Dolder-De Wit, H. van, *De geschiedenis van de Van der Vormkapel en haar gebrandschilderde glazen uit de zestiende eeuw,* Gouda 2005

Don 1985a: Don, P., *Kunstreisboek Zuid-Holland,* Weesp 1985

Don 1885b: Don, P., *Kunstreisboek Zeeland,* Weesp 1985

Don 1987: Don, P., *Kunstreisboek Noord-Holland,* Weesp 1987

Don 1997: Don, P., e.a., *In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1992,* Zwolle/ Zeist 1997

Dubelaar, Nijland en Tolboom 2007: Dubelaar, W., (red.), T.G. Nijland en H.J. Tolboom, *Utrecht in steen. Historische bouwstenen in de binnenstad,* Utrecht 2007

Van Eck e.a. 2002: Eck, A. van, e.a., 'Meer dan glazen alleen'. In: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis,* Hilversum 2002, 215-272

Van Eck, Coebergh-Surie en Gasten 2002: Eck, A. van, Chr. E. Coebergh-Surie, A.C. Gasten (red.), *Corpus Vitrearum Netherlands. The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda. The works of Dirck and Wouter Crabeth,* vol. II, Amsterdam 2002

Ensing 1947: Ensing, L.J., 'De Goudsche St. Janskerk voor de Hervorming'. In: *Vijfde verzameling Bijdragen van de Oudheidkundige Kring Die Goude* (1947), 93-106

Erfgoedverhalen voor Charlotte van Rappard-Boon, Den Haag 2007

Filedt Kok en Mijnlieff 2007: Filedt Kok, J.P., en E. Mijnlieff, 'De vroegste cartons terug in Gouda'. In: *Erfgoedverhalen voor Charlotte van Rappard-Boon,* Den Haag 2007, 176-184

Fock 2003: Fock, C. W., e.a. (red.), *Eredoeken in geperst brokaat. Brokaatimitaties op de koorzuilen in de Pieterskerk Leiden,* Leiden 2003

De Fremery 1901: Fremery, J. de, (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche huis,* supplement, 's-Gravenhage 1901

Geselschap 1966: Geselschap, *Archieven van de Gasthuizen.* Gouda 1966 (in typescript aanwezig in streekarchief)

Van Gent e.a. 2002: Gent, M.J. van, e.a., 'Een eigen koers'. In: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis,* Hilversum 2002, 50-93

Gerritsen 2006: Gerritsen, E., *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek,* Zwolle 2006

Giebels 1994: Giebels, L., *Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering te Spaarndam en Halfweg. Van beveiliging naar beheersing,* Hilversum 1994

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 309

Glaudemans 1998: Glaudemans, R., e.a., *De Jeruzalemkapel in Gouda,* Gouda 1998

Glaudemans en Smit 2007: Glaudemans, R., en J. Smit, 'Ende men maecter een capel'. Een andere kijk op de architectuur- en bouwgeschiedenis van de Kapel ter Heilige Stede'. In: *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam 94* (2007), 19-31

Goudriaan 1992: Goudriaan, K., 'Gouda in de late Middeleeuwen. Verslag van lopend onderzoek'. In: *Tidinge van die Goude 10* (1992), 66-72

Goudriaan 1995: Goudriaan, K., 'Graf en begrafenis in de middeleeuwse Sint-Janskerk'. In: *De schatkamer. Regionaal historisch tijdschrift 3* (1995), 74-95

Goudriaan 1996: Goudriaan, K., e.a., *De Gilden in Gouda,* Zwolle 1996

Goudriaan 1996: Goudriaan, K., 'Gilden en broederschappen in de Middeleeuwen'. In: Goudriaan, K., e.a., *De Gilden in Gouda 1996*, 21-64

Goudriaan 2002: Goudriaan, K., 'Fervente vroomheid in een bange tijd'. In: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002, 15-36

Goudriaan en Ibelings 2002: Goudriaan, K., en B.J. Ibelings, 'Een menigte poorters en inwoners'. In: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002, 37-49

Goudriaan , Van Gent en De Graaf 2002: Goudriaan, K., M.J. van Gent en R.P. de Graaf, 'Een eigen koers'. In: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002, 50-93

Van Groningen 1992: Groningen, C. van, *Alblasserwaard. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Zwolle/ Zeist 1992

De Groot 2005: Groot, W. de, (red.), *The seventh Window. The King's Window donated by Philip II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557),* Hilversum 2005

Habermehl e.a. 1992: Habermehl, N.D.B., e.a. (red.), *In de stad van Die Goude,* Delft/Gouda 1992

Habermehl 1992: Habermehl, N.D.B., 'Jan den Haen (1630-1676). Goudse zeeheld zonder praalgraf'. In: *Tidinge van die Goude 24* (2006), 84-88

Van Harten-Boers en van Ruyven-Zeman 1997: Harten-Boers, H. van, en Zs. van Ruyven-Zeman, *Corpus Vitrearum Netherlands. The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda. The glazing of the clerestory of the choir and of the former monastic church of the Regulars* vol I, Amsterdam 1997

Den Hartog 1998: Hartog, E. den, 'Bouwen voor prestige, ziel of vrede. De oudste stenen kerken in Holland en hun opdrachtgevers'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 87* (1998), 15-30

Den Hartog 2002: Hartog, E. den, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300,* Utrecht 2002

Haslinghuis 1922: Haslinghuis, E.J., 'Twee torens en hun bouwmeester'. In: *Het Gildenboek 5, 1* (1922), 26-29

Haslinghuis en Janse 1997: Haslinghuis, E.J., en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie,* Leiden 1997

Helten 1994: Helten, L., *Kathedralen für Bürger. Die St. Nikolauskirche in Kampen und der Wandel architektonischer Leitbilder städtischer repräsentation im 14. Jahrhundert,* Utrecht 1994

Hennis 2000: Hennis, J.H., 'Beknopte bouwgeschiedenis'. In: H.F. Ambachtsheer (red.), *Grote of S.-Jacobskerk. De restauratie en aanpassing van de Grote Kerk te 's-Gravenhage,* Den Haag 1987, 7-8

Van Herwaarden 2000: Herwaarden, G. W. van, 'Bouwhistorie & Monumentenzorg van de 21ste eeuw. Behouden gaat bij voorkeur nog steeds vóór vernieuwen'. In: G. van Tussenbroek, *Bouwhistorie in Nederland. Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht 2000, 105-117.

Hibben 1983: Hibben, C.C., Gouda in Revolt: Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands 1572-1588, Utrecht 1983

Hipp 1979: Hipp, H., *Studien zur 'Nachgotik' des 16. und 17. Jahrhunderts in Deutschland, Böhmen, Österreich und der Schweiz,* Hannover 1979

Hollestelle 1961: Hollestelle, J., *De Steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560,* Assen 1961

Hoppenbrouwers 2002: Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570. In: T. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland. Deel 1 tot 1572* 2002, Hilversum 2001, 103-148

Ibelings en Smit 2002: Ibelings, B.J., en J.G. Smit, 'Schuiten, puiken en Gouds kuit'. In: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *1000 jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002, 94-134

Israel 1995: Israel, J.J., *De Republiek 1477-1806*, Franeker 1995

Jager 2001: Jager, J.W.M., 'Kromhout [Czn.], Willem (1864-1940)'. In: J. Bosmans (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland 5, Den Haag 2001*, 283-286

Janse en Van Straalen 1969: Janse, H., en Th. van Straalen, 'De kerk van Oudewater'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 68* (1969), 29-40

Janse 1981: Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000-1940,* Delft 1981

Janse 1987: Janse, H., 'Het bouwbedrijf en de steenhandel ten tijde van de Keldermans-familie'. In: J.H. van Mosselveld (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden,* 's-Gravenhage/Bergen op Zoom 1987, 173-181

Janse en De Vries 1991: Janse, H., en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhouwerambacht in de Nederlanden voor 1800,* Zwolle/Zeist 1991

Janse 2004: Janse, H., *De Oude kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie,* Zwolle/ Zeist 2004

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 310

Jansen 1962: Jansen, J.G., *De grote of St. Janskerk van Schiedam, Biografie van een gebouw*, Schiedam 1962

De Jonge en Ottenheym 2007: Jonge, K. de, en K.A. Ottenheym, *Unity and Discontinuity. Architectural Relations between the Southern and Northern Low Countries 1530-1700*, Turnhout 2007 (Architectura Moderna 5)

Kalf 1917: Kalf, J., 'Gevraagd antwoord'. In: *Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond* 10 (1917), 15-23

Kesper 1901: Kesper, L.A., *Inventaris van de archieven van de Sint-Janskerk* (1314-1573), Gouda 1901

Kolman 1993: Kolman, Chr.J., *Naer de eisch van't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*, Utrecht 1993

Kolman 1996: Kolman, Chr. J., e.a., *Monumenten in Nederland. Utrecht*, Zwolle/Zeist 1996

Ter Kuile 1937: Kuile, E.H. ter, 'Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de zestiende eeuw'. In: *Oudheidkundig Jaarboek 6* (1937), 96-99

Lamboo 1990: Lamboo, L.C.M., 'Vervaardiging van gebrandschilderd glas'. In: R. Bogtman e.a., *Glans der Goudse glazen. Conservering 1981-1989. Een geschiedenis van behoud en beheer*, Weert 1990, 25-36

De Lange van Wijngaarden 1813/1879: Lange van Wijngaarden, C.J. de, *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der stad van der Goude.* Twee delen. Amsterdam, Van Cleef, 1813/1879 (twee delen; een derde, nagelaten deel werd in 1879 uitgegeven in een bewerking van J.N. Scheltema bij G.B. van Goor in Gouda)

Looyenga 1989: Looyenga, A.J., 'Josephus Theodorus Joannes Cuypers'. In: J. Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland* 3, Den Haag 1989, 118-120

Meischke 1988: Meischke, R.M., *De gothische bouwtraditie*, Amersfoort 1988

Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 1993: Meischke, R.M., H.J. Zantkuyl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland*, Zwolle 1993

Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 1995: Meischke, R.M., H.J. Zantkuyl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam*, Zwolle 1995

Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 1997: Meischke, R.M., H.J. Zantkuyl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid Holland*, Zwolle 1997

Meischke, Zantkuijl en Rosenberg 2000: Meischke, R.M., H.J. Zantkuyl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*, Zwolle 2000

Meischke 2002: Meischke, R.M., 'De "Meesters van het Steenwerck" de Sint-Laurenskerk te Rotterdam'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 101 (2002), 201-213

Mekking 1998: Mekking, A.J.J., 'Traditie als maatstaf voor vernieuwing in de kerkelijke architectuur van de middeleeuwen. De rol van oud en nieuw in het proces van bevestiging en doorbreking van maatschappelijke structuren'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 97 (1998), 205-223

De Moor en Vermeer 1994: Moor, G. de, en G. Vermeer, 'De kerk van het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst (1261-1574) bij Noordwijkerhout'. In: *Bulletin Stichting Oude Hollandse Kerken* 28 (1994), 3-19

Mosselveld 1987: Mosselveld, J.H. van, e.a. (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, Den Haag 1987

Mulder 1917: Mulder, A., 'Restauratiën in historischen en in zoogenaamden nieuwen stijl'. In: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 10 (1917), 9-15, 112

De Nijs en Beukers 2002: Nijs, T. de, (red.) en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland. Deel 1 tot 1572*, Hilversum 2002

Olde Meyerink 1995: Olde Meyerink, B., e.a., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995

Ozinga en Meischke 1953: Ozinga, M.D., en R.M. Meischke, *De gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953

Pot 1950: Pot, G.J.J., 'De bouwrekening van het Goudse stadhuis van 1450'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 3 (1950), 129-140

Pijls, Scheygrond en Vaandrager 1991: Pijls, V., A. Scheygrond en G.J. Vaandrager, *De Goudse glazen belicht*, Gouda 1991

Prins-Schimmel 1987: Prins-Schimmel, M.A., 'Telmerkenonderzoek in de kappen'. In: H.F. Ambachtsheer, *Grote of S.-Jacobskerk. De restauratie en aanpassing van de Grote Kerk te 's-Gravenhage*, Den Haag 1987, 35-43

Rem 1989: Rem, P.H., '...grootsche eenvoudigheid en gepaste rijkelijkheid...' De opvattingen van de Goudse kerkmeesters over het deftige kerkinterieur op het laatst van de achttiende eeuw'. In: *Bulletin Oude Hollandse Kerken* 28 (1989), 3-23

Rollin Couquerque en Meerkamp van Embden 1917: Rollin Couquerque, L.M., en A. Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen der stad Gouda*, Den Haag 1917

Ruyven-Zeman 2000: Ruyven-Zeman, Zs. van, (red.), *Corpus Vitrearum Netherlands. The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda. 1556-1604* vol. III, Amsterdam 2000

Slinger, Janse en Berends 1980: Slinger, A., H. Janse en G. Berends, *Natuursteen in Monumenten*, Zeist 1980

Snaet 2007: Snaet, J., 'For the Greater Glory of God. Religious Architecture in the Low Countries 1560-1700'. In: K. de Jonge (red.), *Unity and Discontinuity. Architectural Relations between the Southern and Northern Low Countries 1530-1700*, Turnhout 2007, 251-298

Sprokholt 1993: Sprokholt, H.J., (red.), *Het kasteel van Gouda*, Delft/Gouda 1993

Sprokholt 1994: Sprokholt H.J., (red.), *Een kijkje in de Keizerstraat*, Delft/Gouda 1994

Sprokholt 2001a: Sprokholt, H.J., 'De motte'. In: W.F. Den-

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 311

slagen, *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Zwolle/Zeist 2001, 28-35

Sprokholt 2001b: Sprokholt, H.J., 'Het kasteel'. In: W.F. Denslagen, *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Zwolle/Zeist 2001, 36-47

Stenvert 2004: Stenvert, R., e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid Holland*, Zwolle 2004

Stenvert 2006: Stenvert, R., e.a., *Monumenten in Nederland. Noord Holland*, Zwolle 2006

Sterenborg 1980: Sterenborg, T., *De restauratie van de Sint-Janskerk te Gouda 1964-1980*, Gouda 1980

De Stuers 1873: Stuers, V. de, 'Holland op zijn smalst'. In: *De Gids*, 37 (1873), 320-403

Van Swighem, Brouwer en Van Os 1984: Swigchem, C.A., van, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, Den Haag 1984

Temminck Groll 1957: Temminck Groll, C.L., 'De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 10 (1957), 65-94

Terwen en Ottenheym 1993: Terwen, J.J., en K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669)*, Zutphen 1993

Tillema 1975: Tillema, J.A.C., *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975

Van Tussenbroek 1999: Tussenbroek, G. van, 'Bouwen in Bommel. Een blik in de Zaltbommelse bouwwereld van de zestiende eeuw'. In: *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre XC* (1999), 40-66

Van Tussenbroek 2000: Tussenbroek, G. van, (red.), *Bouwhistorie in Nederland. Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht 2000

Van Tussenbroek 2001: Tussenbroek, G. van, 'Brood uit stenen. De veranderende sociaal-economische positie van steenhouwers in de Vroegmoderne Tijd: werken voor de kerk en werken voor de stad. Het voorbeeld van Jan Darkennes (1487-1572)'. In: *Bijdragen tot de geschiedenis. De Brabantse stad* (Antwerpen 2001), 467-496

Van Tussenbroek 2006: Tussenbroek, G. van, *The Architectural Network of the Van Neurenberg Family in the Low Countries (1480- 1640)*, Turnhout 2006 (Architectura Moderna 4)

Van Tussenbroek 2008: Tussenbroek, G. van, 'Vroege baksteen in Holland (tot 1300)'. In: *Jaarboek Novi Monasterii* 2008, 115-131

Van Tyghem 1978: Tyghem, F. van, *Het stadhuis van Gent*, Brussel 1978 (2 dln.)

Vaandrager 1992: Vaandrager, G.J., 'Loterijen en glasschenkingen. Fundraising en sponsoring bij de herbouw van de Sint-Janskerk te Gouda na de brand van 1552'. In: N.D.B. Habermehl, *In de stad van Die Goude*, Delft/Gouda 1992, 146-172

Vaandrager 2001: Vaandrager, G.J., 'De gebrandschilderde glazen in de Sint Janskerk'. In: W.F. Denslagen, *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Zwolle/Zeist 2001, 123-138

Verdam 1981: Verdam, J., *Middelnederlandsch handwoordenboek*, Den Haag 1981 (2 dln.)

VerLoren 1879: VerLoren, J., 'Wat nu? Een woord naar aanleiding van de opheffing der Commissie van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst'. In: *De Nederlandsche Spectator* 26 (1879), 206-208, 27, 215-216

Visser 1994: Visser, J.C., 'Gouda, de wording van een polderstad'. In: *Historisch Geografisch Tijdschrift* (1994), 37-52

Visser 1996: Visser, J.C., 'De kerk in het midden. Het Goudse stadscentrum omstreeks het midden van de veertiende eeuw'. In: *Tidinge van Die Goude* 14 (1996), 48-52

Visser 2001: Visser, J.C., 'De ruimtelijke ontwikkeling van Gouda in de middeleeuwen'. In: W.F. Denslagen, *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Zwolle/Zeist 2001, 48-52

De Vries 1996: Vries, D. de, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (6). Torens en kerken'. In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 95 (1996), 128-135

De Vries en Van der Woude 1995: Vries, J. de, en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995

Vroom 1983: Vroom, W.H., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de beeldenstorm*, Kapellen 1983

Walvis 1714: Walvis, I., *Beschrijving der stad Gouda*, Leiden 1714 (2 dln.)

Wylick-Westermann 1987: Wylick-Westermann, C.G.M. van, 'Het bouwmeestersgeslacht Keldermans'. In: J.H. van Mosselveld, *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage/Bergen op Zoom 1987, 9-25

Van Zanten 1999: Zanten, M.M. van, *Orgelluiken. Traditie en iconografie. De Nederlandse beschilderde orgelluiken in Europees perspectief*, Zutphen 1999

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 312

Verantwoording van de afbeeldingen

Foto's

AHGG: Wim Scholten. Van de oudere foto's zijn de makers niet bekend
Bianca van den Berg
Martin Droog
MuseumgoudA (Tom Haartsen)
Paul Noppers
RACM: G. Dukker, S. Technau, H. Sibbelee, A.J. van der Wal. Van de oudere foto's zijn de makers niet bekend
Nico Schouten
Henkjan Sprokholt

Tekeningen

Chris Akkerman
RACM: H. Janse, J. Jehee, B. Kooij, H. van der Wal, A. Warffemius
Henkjan Sprokholt

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 313

Plaatsnamenregister

Vet: de plaatsnaam wordt in ieder geval in het onderschrift bij een afbeelding op deze pagina vermeld.

Aalsmeer 68
  Hervormde kerk 72, 174, 285
Abcoude 295
Alkmaar 58
Ameide 156
Amersfoort 117, 156
  Observanten- of Minderbroederklooster 90, 172
  Onze-Lieve-Vrouwekerk 288, 289, 290
Amsterdam 25, 75, 110, 111, 112, 117, 131, 139, 175, 286, 289, 293, 294, 296
  Hotel Americain 141
  Nieuwe Kerk 52, 87, 165, 174, 177
  Nieuwezijds Kapel of de Heilige Stede 14, 59, 60, 61, 62, 170, 173
  Oude Kerk 14, **38, 43, 44**, 50, 53, 54, 60, 61, 62, 69, 72, 73, 74, 116, 170, 171, 173, 174, 177, 283, 285, 290, 291, 292
  Paleis op de Dam 294
  Westerkerk 87, 177
  Zuiderkerk 87, 177
Antwerpen 286
Arnhem 156
Bentheim 93, 112
Bergen op Zoom 58, 68
Bodegraven 285
Boskoop 20
Breda
  Onze-Lieve-Vrouwekerk 146
Brussel 58, 134
Culemborg 79, 171
De Bilt
  Het Klooster (voormalig vrouwenklooster) 75
Delft 25, 58, 74, 98, 150, 290, 291, 293
  Nieuwe Kerk 58, 287
  Oude Kerk 58, 61, 285, 287
Den Bosch 76
Den Haag 132
  Sint-Jacobskerk 14, 59, **68, 69, 70**, 71, 72, 174, 285, 296
  Kloosterkerk 68, 71 72
  Ridderzaal 140, 297
Doesburg 156, 293
Dordrecht 25, 67, 74, 110, 111, 117, 132, 175, 286, 287
  Grote Kerk 298
Edam 25
Egmond 75
Enkhuizen 25
  Sint-Gommarus of Westerkerk 50, 53, 55, 283
Gent 84, 111, 289, 293
  Stadhuis 84
Goes 49, 51, 59
  Sint-Maria-Magdalenakerk 49, 55, 174, 283
Gorinchem
  Hervormde Kerk 297
Gouda
  brigittenklooster 26
  cellebroedersklooster 26
  clarissenklooster 26, 98
  minderbroedersklooster 26, 57
  motte 21, 34
  Noodgodskapel 98
  Onze-Lieve-Vrouwekerk 88,98
  polder Bloemendaal 10, 19, 279, 280
  regulierenklooster 77
  Sint-Catharinagasthuis 85, 112, 281, 289, 290
  Sint-Catharinaklooster 26, 98
  Sint-Mariaklooster 26
  Sint-Margarethaklooster 26, 98, 286
  Sint-Maria-Magdalenaklooster en -kapel 26, 90, 91, 110, 116, 172, 292
  Stadhuis 26, 37, 59, 60, 61, 173, 284, 285
  Vroesenhuis 152
  Waag 124
Haarlem 25, 74, 137
  Sint-Bavokerk 52, 59, 60, 75, 171
Haastrecht 67, 111, 285, 293
Halfweg
  Oosterse Sluis 80, 171
Hardenberg 293
Helvoirt 285
Hoorn 25

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 314

Hoornaar
  Hervormde Kerk **45**, *79*, 80, 171
Kampen *75*, 110, 111, 117, *293*
  Bovenkerk 51
  Sint-Nicolaaskerk *74*, 171
Leersum
  Landhuis Broekhuizen *296*
Leeuwarden
  Oldenhove 80
  Sint-Vituskerk 80
Leiden *25*, *74*, *98*
  Hooglandsekerk **42**, *59*, *174*, *287*
  Pieterskerk *282*, *287*
  Stadhuis *61*, *74*, *146*
Liesvelt
  Kasteel *75*, 171
Medemblik *25*
Montfoort 83, *290*
Moordrecht 111, *280*, *298*
Oudewater 111, *293*
  Huis te Vliet *98*, *293*
Portugaal *285*
Rijswijk *285*
Rotterdam *91*, 128, *288*
  Sint-Laurenskerk *14*, *59*, ***79***, 80, *156*, 171
Santpoort
  ruïne van Brederode *140*, *297*

Schiedam
  Sint-Janskerk **34**, *52*, *53*, *283*
Schoonhoven *290*
  Sint-Bartholomeuskerk *79*, 171
Tiel
  Sint-Maartenskerk 80, 171
Utrecht *19*, *21*, *68*, *77*, 111, *286*, *294*
  Commanderij van Sint Cathrijne *77*
  Domkerk 51
  Oudmunster *77*
  Pieterskerk *68*
Veere 58
Vianen
  Hervormde of Maria-Hemelvaartkerk **42**, *68*, *72*, *79*, 80, 81, 171, *285*, *288*
Vlaardingen
  Maaslandersluis 80
Vogelenzang *298*
Voorburg
  Oude of Martinikerk **41**, *68*, *72*, *174*, *285*
Weesp
  Grote of Laurentiuskerk ***99***
Wilhelminadorp
  Hervormde Kerk *297*
Willemstad
  Hervormde Kerk *87*, *177*
Woerden *67*, *78*, 83
IJsselstein
  Hervormde Kerk *146*, *148*
IJzendijke
  Hervormde Kerk *87*, *177*
Zierikzee 58
Zutphen *144*, *293*
  Wijnhuistoren *146*
Zwolle 111, *293*

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 315

Register van persoonsnamen

Dit register bevat namen uit de middeleeuwen tot en met de twintigste eeuw. De namen van regerende vorst(inn)en, hun echtgenoten, bisschoppen en middeleeuwse namen bestaand uit voornaam plus patroniem of kennelijke toponiem zijn op de voornaam geïndexeerd.

Vet: de persoonsnaam wordt in ieder geval in het onderschrift bij een afbeelding op deze pagina vermeld.

Adrianus Cool 124
Aemilius Cool 124
Aernd Boele *29*
Aert Leye 284
Aert Pieterszn *294*
Alberdinck Thijm, J.H. *297*
Angelis, Maximiliaan Emanuel de 134, 150, *297*
Anna Willems *288*
Anthonis Joriszn 84, *289*
Arien de Vlaming *292*
Bakker, Jan *296*
Balbian, Joost **102**, *126*
Bastiaen de steenhouwer 113, *289*
Bazel, K.P.C. *146*
Berkman, Jacob 130, 131, *296*
Berlage, H.P. *146*
Beverningh, Hieronymus 124, *295*
Bikkel, Anna Margarretha *137*
Blanken Jzn, A. 134, *297*
Bleuland, Jan **104,** 129, **130**, 132, 161
Bloncq, Martinus **102,** *126*
Blooyer, Andries *29*
Bloys van Treslong, familie 124
Boen, Aelbrechtszn 282
Boëthius, Julius Caesar *9*, 133
Bonser, Aert de 111
Borch, Jacob van der *75*
Brouwer, Jan *86*
Buer, Jan 84
Bulthuis, J. 11
Buuren, J. van *296*
Bylaer, Wouter van *77*
Cardon, Unico *93*, *95*, **100,** 113, 114, 172, *293*
Carré, Hendrik 128
Claes Aelbertszn 82, 83, 113, *289*
Claes Ariaenszn 113
Claes Corneliszn van Montfoort *78*, *86*, *87*, 88, *91*, *96*, *97*, 114, *289*, *291*, *293*, *294*
Claes Dirckszn (van der Goude) *78*, 81
Claes Pieterszn *294*
Claes Wiertszn *90*, *92*, *93*, *98*, 114, 172, *289*, *291*, *292*, *295*
Claes Willemszn *90*
Clareman 120, *294*
Clemens van der Goude *61*, *74*, *75*, 171, 174
Codde de glasmaker 284
Coelman, Jan *60*
Coninck, Lieven de 84, 85, 88, 112, 113, 114, *289*
Coninck, Marten Lievenzn 84, *289*
Coninck, Romen de 84, 113
Cool, Gregorius 114, 121, *293*, *295*
Copgen 284
Cornelis Barentszn *289*, *293*
Cornelis Fredericksz van der Goude **42, 45,** *67*, *72*, *78*, **79,** 80, 81, *96*, 117, 171, 174, 288
Cornelis Fredericksz van Montfoort 81, 83, 85, *95*, *96*, *97*, 114, 117, 175, 285, 288, *289*, *291*, *292*, *294*
Cornelis Meeszn *86*, *290*
Cornelis Pieterszn alias Gheckgen Waghenaer *289*, *290*, *293*
Cornelis Roes (Rees, Raes) *78*, 86, 112, 288, *289*, *290*, *291*
Crabeth, Dirck *65*, *74*, *77*
Crabeth, Pieter *65*
Crabeth, Wouter *65*, *67*, *74*, 88, *286*, *290*
Crimpen, Jan van 124
Cuypers jr., Pierre 141
Cuypers, Jos. **105,** 141, *166*
Cuypers, Pierre 141, 144, *167*, *298*
Cuyrling *46*, 85, *290*
David van Bourgondië, bisschop van Utrecht *57*
Dijkerhof, Dirck 128, *295*
Donker, Gerrit Dirckszn *292*
Dussen, familie van der 124
Dussen, Jacob van der 133
Egbert de leidekker *286*

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 316

Ensing, L.J. 140
Evert Jacob Philipszn 81, 112, 286, 292
Floris V, graaf van Holland 21
Frauen, A. 132
Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht 29, 282
Frederik van den Berg 120
Gerrit de steenhouwer 113, 114
Gerrit van Elten 282
Gheckgen Waghenaer zie Cornelis Pieterszn
Godevaert, meester 282
Goeree, J. 13
Goessen Gherlofszn 114
Govert de timmerman 291
Goude, heren van der 19, 21, 24, 170
Gratama, Jan 298
Grelis de steenhouwer 113, 289
Grijsaert, Jan **46**, 85, 112, 114, 290, 293
Groenendal, C.A. 140
Groot, J.T.L. 156
Groote, Geert 26
Haas, Jan van der 132, 296
Haen, Johan de 126, 295
Hagedoorn, H.M. 299
Hagen Arienszn 92, 292
Hans de steenhouwer 113
Harmen Janszn 115
Harmen, meester 60, 61, 284
Hart, Abraham van der **102,** 131, 296
Heeswijk, H. van 146
Hemony, Pieter 120
Hendrik van den Berg 74, 82
Hendrik van den Heuvel 128, 296
Hendrik Spelde 112
Herman Maertenszn 112
Hess, Joachim 129
Heyken, J. 132
Hillebrant Jacobszn 288
Hilsbergh, Roelof 29
Hoebeek, Gerrit 296
Holland, graven van 19, 21
Hoogevest, T. van 156
Husly, Jacob Otten **127, 131,** 132, 137, 172, 296
Jacob Heinrich 284
Jacob Janszn 78, 287, 288
Jacob Joosten 94
Jacob Maertenszn 112
Jacob Willemszn 293
Jacoba van Beieren, gravin van Holland 261
Jan Beyer 68
Jan de bastaard van Blois 26, 48, 279, 282
Jan de leidekker 286
Jan Floris 281
Jan Gerritszn 91
Jan Ghent 55
Jan Gijsbertszn 112
Jan Govertszn 90, 91, 98
Jan Heermanszn 282
Jan IJsbrantszn 89, 112, 293
Jan Jacobszn 295
Jan Parijs 295
Jan Sas 292
Jan Symen 288
Jan van Aken 80
Jan van Breda 128, 295, 296
Jan van Kuijck 68
Jan Willemszn 289
Jan Wouterszn 87, 98, 115, 290, 294
Jans de Vlaming 292
Jochem (Joachim) Lambrechtszn 115, 286, 293
Jong, G. de 140, 156, 281
Joost de timmerman 88
Joost de Vlaming 292
Joris de Vlaming 292
Joris van Egmond, bisschop van Utrecht 77
Kalf, Jan 145, 148, 149, 298
Kant, Floris 124, **125**
Karel de Stoute 26
Karel, aartshertog (Karel V) 65
Keldermans, Antonis I 58, 75, 287
Keldermans, Jan III 60, 285
Keldermans, Rombout II 58, 297
Kerstiaan Willemszn 111, 293
Key, Lieven de 146
Kleijweg, H. 140
Klerk, M. de 146
Korevaar, A. 137
Kromhout Czn, Willem **105,** 141, 148, 166
Lambert Gerritszn 98, 115
Lange, Aleida de 124
Leeuwen, Wijnand van 296
Lendrinus, Cornelis 92, 292
Lendrinus, Jasper 92, 291
Lenert Govertszn 91, 92, 98
Lepelaer, Arent 9, **13,** 133
Liender, Paulus van **15**
Ligne, Philippe de 83
Luijten, Dirck 90, 93, 94, 95, **100,** 113, 114, 172, 292
Maarten Lendertszn 91, 291
Male, Jan van 289
Male, Lieve van 81, 82, 84, 111, 289
Maria van Hongarije, Regentes 68
Martens, R.L. 139
Maximiliaan, keizer 26, 65
Meer, Jan van der 84

10 bibliografie+register 307-317:proefje bijlagen 9/17/08 9:56 AM Pagina 317

Meerten, Anna Barbara van 137
Merten de Vlaming 292
Meurs, Willem **125**, 295
Michiel de Vlaming 292
Michiel Ewoutszn 294
Middellandt, Pieter van 126
Mierop, Cornelis van 77
Mitterreither, Johannes 129, 296
Moel, Jan Janszn 283
Moel, Willem Huygenszn 295
Moer, Jan Jasperszn 76
Moor van Immerzeel, Batholomeus de 129
Moreau, Jacob François 128
Mulder, Adolph 144, 148, 298
Mulder, E. 132
Neck, Dirck van 289
Nederhorst, H.J. 137
Nicasius, Pollet 289
Nicolaas, ridder van Cats 21
Nicolas, Frans 298
Nyen de timmerman 284
Ocker Screvelszn 111
Petersom, Hans Janszn 294
Peterson, Herman 120, 294
Philips de Goede 49, 70
Pierson, Christoffel 9, 133
Pieter Corneliszn 290
Pieter de Vlaming 292
Pieter Jaeppen 293
Pieter Janszn Oosterlach 295
Pieter Lambrechtszn 115
Pieter Lenertszn 78, 288
Pieter Rochuszn 111
Pieter Spelde 112
Post, Pieter **123**, 124
Quirijn Werboutszn 291
Quirijn van Brimen 128
Reynier Lambrechts 75
Riemsdijk, jhr. B.W.F. van 139, 167
Roocken, Jacob Dirckszn 121, 295
Rose, W.N. 297
Rosendael, Aemilius van 124
Ru, Hendrik de 296
Rudolf, bisschop van Cork 283
Rutger van Kampen 52
Ruyter, Michiel de 295
Schaft, van der 298
Schauer, Peter **129**, 296
Schoon, Ariaen Corneliszn 86, 112, 290
Schouten, J.L. 150, 152, 154
Servaes, Jacobszn 92, 98
Spelde, Joost 112
Spoorwater, Evert 177, 286, 287
Steven van Affligem 59, 60, 61
Stracké, J. 137
Stuers, jhr. Victor de 137, 144, 167, 298
Stuurman, Lambert 111
Stuurman, Warmoldt 93, 112, 293
Swanenburg, Teunis 296
Teeffelen, Petrus van 80
Tilman van Keulen 114, 290
Verhouff, Claes Dirckszn 112
Verhulst, Rombout 295
VerLoren, J. 144
Viervant, I. 132
Vincent Janszn 115
Vliet, Hendrik C. van **169**
Volkier, wijbisschop 282
Vorm, Willem van der 154
Vreumingen, D.J. van **16**, **174**
Wael, Cornelis de 75
Wagt, Dirk van der 128, 132
Warnsinck, Isaac 137, 297
Wiert Schorel 121
Willem Heerman 282
Willem, prins van Oranje 14, 88, 291
Wouter Corneliszn 98
Ziesenis, Anthony 102, 131, 296
Zuylen Pouwelszn 81, 83, 96, 114, 289
Zwaan, Chr. De 137